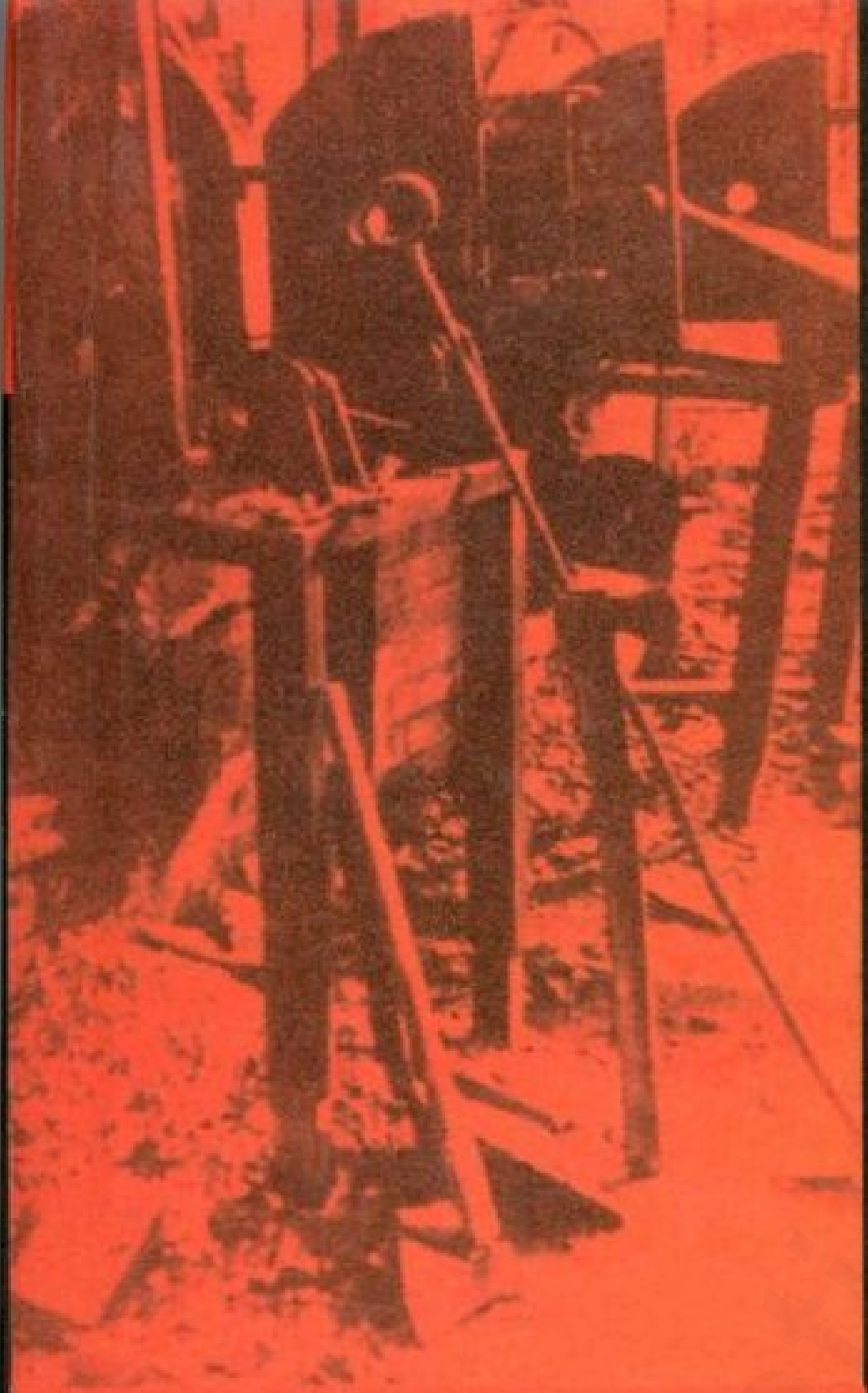

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

V PRAGARO VARTAI-STUTHOFAS

V PRAGARO VARTAI-

STUTHOFAS

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS
1998

www.antisemitizmas.lt

UDK 940.53(430)
Pr -12

Sudarė *Alisa Rupšienė*

ISBN 9986-757-11-8

© Sudarymas, Alisa Rupšienė, 1998
© Meninis apipavidalinimas, AlfonsasŽvilius, 1998

„Man didelė garbė būti auka už tautą“.
Balys Sruoga

Įvadas

Ši knyga skiriama 46 Lietuvos inteligentų, 1943 m. kovo 16–17 d. suimtų ir išvežtų į Štuthofo koncentracijos stovyklą, taip pat kiek vėliau ten patekusių 16 spaudos darbuotojų ir žurnalistų atminimui. Sumanymas ją parengti ir išleisti kilo minint 50-ąsias šių žmonių išvežimo į Štuthofą metines. Likę gyvi buvę koncentracijos stovyklos kaliniai ir žuvusiųjų artimieji taip norėjo ne tik įamžinti jų atminimą, bet ir suteikti galimybę su jais susipažinti kuo didesnei visuomenės daliai. Juk 1950–1951 metais išeivijoje išleistos buvusių Štuthofo kalinių Antano Kučinsko-Gervydo (*Už spygliuotų vielų*, Čikaga, 1950) ir Stasio Ylos (*Žmonės ir žvėrys*, Putnam, 1951) atsiminimų knygos jau yra tapusios kone bibliografine retenybe, o Balio Sruogos literatūrinis kūrinys, *Dievų miškas*, išėjęs sovietmečio Lietuvoje, buvo daugybę kartų cenzūruotas.

Knygos pirmosios dalies medžiaga suskirstyta pagal tai, kur žmonės buvo suimti: Kaunas, Marijampolė, Vilnius, Šiauliai, taip pat atskirai išskirta spaudos darbuotojų ir žurnalistų grupė. Stengtasi kiek įmanoma netrumpinti atsiminimų, jie tik truputį paredaguoti, iliustracinė medžiaga derinama su knygos tematika. Prie kalinių nuotraukų dedami trumpi jų biografijos duomenys, artimųjų atsiminimai, laikraščių ir žurnalų publikacijos, dokumentų kopijos iš Štuthofo muziejaus. Tų dokumentų nėra daug, jie atrodo tarsi iliustracija, bet tinka kiekvienam asmeniui. Kai kurių buvusių kalinių dedamos tik nuotraukos ir dokumentai, nes nepavyko prikalbinti jų pačių arba artimųjų ką nors parašyti, – ne kiekvienas benori vėl pasinerti į tą kraupių prisiminimų pasaulį,

– o kai kurių nepasisekė surasti. Šioje dalyje publikuojami Aleksandro Kantvilo Štuthofo kalinius charakterizuojantys atsiminimai, iliustruoti jo paties piešiniais.

Antroje dalyje dedami gana literatūriški Rapolo Mackonio, Leono Puskunigio pasakojimai. Pastarajam didelį įspūdį paliko Balio Sruogos asmenybė, jo *Dievų miškas*, tad įkvėpimo pagautas parašė savąjį *Dievų miško* variantą.

Gal šiame leidinyje publikuojama medžiaga bus naudinga ir Štuthofo koncentracijos stovyklos vietoje įkurtam muziejui ir jame bus įrengta kuo išsamesnė ekspozicija, skirta čia kalėjusiems, žuvusiems ar praradusiems sveikatą politiniams kaliniams lietuviams. Be to, tikimasi, kad visa, kas sukaupta knygoje, pravers mūsų istorikams, nagrinėjantiems Antrojo pasaulinio karo istoriją.

Tad kas gi nutiko tais 1943 metais?

Lietuvių visuomenė buvo griežtai nusistačiusi prieš SS dalinių kūrimą Lietuvoje, ir šiai nuostatai susiformuoti padėjo antinacinis sąjūdis, jo spauda. Jam priklausė aktyvioji visuomenės dalis – 1941 m. birželio 23 d. sukilimo, Lietuvių aktyvistų fronto, o vėliau – Lietuvių fronto dalyviai. Jie nesitaikstė su naciais, siekusiais germanizuoti Lietuvą, niokoti jos ūkį. Tai buvo asmenybės, kupinos altruizmo, idealizmo, spinduliavusios gerumu, inteligentiškumu, turėjusios daugybę interesų, ne tik gyvenusios laisvos Lietuvos vizija, bet ir išties kovojusios dėl laisvės. Sovietmečiu buvo kalbama ir rašoma tik apie sovietinių partizanų kovas su hitlerine Vokietija, o apie lietuvių tautos dalį, kovojusią ne dėl sovietų interesų, nebuvo užsimenama. Šie žmonės daugelį metų buvo pamiršti, publikacijose nebuvo užsimenama apie jų antinacinę kovą. O jie šioje kovoje aktyviai dalyvavo visais įmanomais būdais. Dėl tos priežasties sutiko būti generaliniais tarėjais, dirbti mokyklose ar universitete, dalyvauti kitokioje administracinėje veikloje, taip tikėdamiesi padėti ne okupantams, o Lietuvai.

Po Antrojo pasaulinio karo, išvadavus kalinius iš Štuthofo kon-

centracijos stovyklos, jų likimas nebuvo lengvesnis. Vieni tęsė kovą dėl Lietuvos laisvės ir joje žuvo, antri pateko į žiaurius sovietinius Sibiro lagerius, trečius likimas nubloškė į tolimas šalis. Čia laukė sunkus darbas, svetima aplinka, svetimi papročiai. Tačiau šiek tiek atsigavę jie tęsė savo veiklą ir savaip prisidėjo prie kovos dėl laisvos Lietuvos. Geriausiai šiuos žmones, jų nuveiktus darbus apibūdino Juozas Brazaitis savo knygoje *Vienų vieni.*

Buvusios mokytojos Bronės Masaitytės (Zigmo Masaičio sesers), Lauros Mačiokaitės (pulkininko Mykolo Mačioko dukros), profesoriaus Jurgio Brėdikio (Juozo Briedikio sūnaus), Vladislovo Telksnio (jis rinko medžiagą apie žurnalistų grupę, patekusią į Štuthofą šiek tiek vėliau) ir kitų dėka buvo suburti štuthofiečių artimieji, aiškinamasis jų likimas ir t. t.

Esame dėkingi Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinei direktorei Daliai Kuodytei, ne tik parėmusiai knygos sumanymą, bet ir padėjusiai jį įgyvendinti.

Alisa Rupšienė

Arūnas Bubnys

Lietuvių kelias į Štuthofą

Lietuvių tauta per pusę dvidešimtojo šimtmečio iškentė dvejopą okupaciją – nacių ir bolševikų. Abu totalitariniai režimai beatodairiškai naikino mūsų tautą. Adolfo Hitlerio planuose tebuvome „lašas vandens ant įkaitusio akmens“, pasak Josifo Stalino, privalėjome tapti bespalve „tarybine liaudimi“. Mūsų tautos naikinimo geografija išsidriekė per visą Eurazijos žemyną – nuo Atlanto vandenyno vakaruose iki Ramiojo vandenyno rytuose. Lietuvių kančios ir žūties pėdsakų rasime atokiausiuose Vokietijos, Rusijos ir kitų Eurazijos šalių kampeliuose. Amžinai minėsime savo kančios simbolius – Rainius, Červenę, Pravieniškes, Pirčiupius, Štuthofą. Tačiau šios aukos ne beprasmės: tai laisvės kovų aukos, palaikiusios Nepriklausomybės dvasią ir viltį. Žuvusiųjų idealai buvo įgyvendinti, o jų mirtis įprasminta – šiandien vėl turime savo nepriklausomą valstybę.

Nors sovietams 1940 m. pavyko okupuoti ir aneksuoti Lietuvą nepatyrus pasipriešinimo, didelė tautos dalis nesusitaikė su vergo likimu – pradėjo rengtis antisovietinei rezistencijai ir sukilimui. Pogrindyje steigėsi antisovietinės organizacijos ir grupės: Lietuvių aktyvistų frontas (LAF), Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga (LLKS) ir kt. Viltys atgauti Nepriklausomybę buvo siejamos su būsimuoju Sovietų Sąjungos – Vokietijos karu ir lietuvių sukilimu. Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą, sukilėliai pradėjo užiminėti valdžios, ryšių įstaigas, tiltus ir kitus svarbius objektus. 1941 m. birželio 23 d. per Kauno radiją buvo paskelbta apie Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą ir Lietuvos laikinosios vyriausybės sudarymą.

Tauta džiaugėsi nusikračiusi bolševikų ir troško normalaus, laisvo gyvenimo.

Prasidėjęs karas ir sėkmingas lietuvių sukilimas, deja, neatnešė Lietuvai laisvės ir nepriklausomybės. Hitlerinė Vokietija, išvadavusi iš bolševizmo, įvedė „naująją tvarką" – nacių okupaciją. Naujieji okupantai paliko bolševikų sukurtą ekonominę sistemą – nacionalizuotą pramonę, prekybą, namus, valstybinius ūkius. Vos ne visa Lietuvos ekonomika buvo paskelbta reicho karo grobiu. Naciai nepripažino Lietuvos laikinosios vyriausybės, o Lietuvą traktavo kaip reicho okupuotą SSRS dalį. Jie uždraudė buvusiųjų ir naujai susikūrusių partijų veiklą, nuginklavo lietuvių sukilėlius, įvedė griežtą cenzūrą. Gestapas ėmė persekioti nacių režimui nepalankius asmenis, prasidėjo masiniai žydų ir komunistų šaudymai. Nuo 1941 m. liepos pabaigos Lietuvoje veikė okupacinė civilinė vokiečių valdžia – civilfervaltungas. Rugpjūčio 5 d. naciai nutraukė Lietuvos laikinosios vyriausybės veiklą, o rugsėjo 22 d. uždraudė LAF'ą. Naujieji okupantai neigė bet kokias lietuvių teises į valstybinę nepriklausomybę ir savarankišką veiklą savo tėvynėje. Lietuvos ekonomika ir gyventojai buvo pajungti Vokietijos karo tikslams.

Lietuvių nepasitenkinimas okupacine vokiečių valdžia ir jos politika nuolat didėjo. Iš pradžių dar bandyta protestuoti legaliais būdais. 1941 m. rugsėjo 20 d. LAF'o įgaliotinis Kaune Leonas Prapuolenis per karo lauko komendantūrą reicho vyriausybei Berlyne įteikė LAF'o memorandumą. Jame buvo detaliai išdėstytos civilinės vokiečių valdžios skriaudos lietuvių tautai ir pabrėžta, kad „memorandume nurodyti Lietuvos gyvenimo nenormalumai galėtų išnykti, jeigu būtų pripažinta tolimesnė Lietuvos valstybės egzistencija ir jeigu valstybiniam krašto gyvenimui vadovautų sava Vyriausybė. Toks yra visos lietuvių tautos karščiausias troškimas ir prašymas"[1]. Memorandumą pasirašė 30

[1] K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 539.

LAF'o ir buvusios Laikinosios vyriausybės narių. Naciai reagavo žaibiškai. Jau kitą dieną, rugsėjo 21-ąją, gestapas Kaune užėmė LAF'o štabą, suėmė LAF'o įgaliotinį L. Prapuolenį ir išvežė jį į Dachau koncentracijos stovyklą. Patriotinės orientacijos lietuvių politikams paaiškėjo nacių tikslai ir veiklos metodai. Legali opozicija okupaciniam režimui pasirodė esanti neįmanoma – visas patriotines organizacijas ir institucijas (Laikinąją vyriausybę, LAF'ą) naciai išvaikė. Tautinis lietuvių pasipriešinimas nuėjo į pogrindį. 1941–1942 m. steigėsi naujos pasipriešinimo organizacijos ir sąjūdžiai: Lietuvių frontas (LF), Lietuvos laisvės armija (LLA) ir kt. Svarbiausias šių organizacijų tikslas buvo atsikratyti okupacijos ir atkurti Lietuvos valstybę. Pagrindiniai kovos metodai – antinacinė agitacija ir propaganda, skatinanti okupacinės valdžios priemonių (mobilizacijų į Vokietijos kariuomenę, išvežimų darbams į Vokietiją, žemės ūkio prievolių) sabotavimą ir boikotą.

Lietuvių visuomenė ir pasipriešinimo judėjimas greitai sulaukė nacių represijų – pirmo rimto smūgio už tai, kad sužlugdė idėją įsteigti lietuvių SS legioną. Vokietijai pralaimint Rytų fronte, okupacinė valdžia pradėjo suvokti, jog vien savo jėgomis neįstengs laimėti. Dėl šios priežasties 1943 m. vis daugiau okupuotų kraštų gyventojų imta mobilizuoti į vermachtą, pagalbinės policijos batalionus, SS, reicho darbo tarnybą ir kitas karines ir pusiau karines vokiečių formuotes.

1943 m. sausio pabaigoje pasklido pirmos žinios apie lietuvių SS legiono organizavimą. SS ir policijos vado Lietuvoje vardu buvo išspausdinta apie 40 000 mobilizacinių šaukimų į SS. Kai kurių Lietuvos generalinių tarėjų nuomone, Lietuva galėjo įsitraukti į kovą su bolševizmu tik tuo atveju, jeigu Vokietija būtų patenkinusi šias sąlygas: 1) būtų atkurta Lietuvos valstybė ir suverenūs jos valdžios organai; 2) pati Lietuvos valdžia organizuotų Lietuvos kariuomenę, kuriai vadovautų Lietuvos valdžios paskirti karininkai[2].

---

[2] J. Matulionis, *Neramios dienos,* Toronto,1975, p. 186–188.

1943 m. vasario 19 d. reicho komisaras Rytų kraštui Hinrichas Lohse nusiuntė Lietuvos generaliniam komisarui Adrianui von Rentelnui potvarkį dėl Lietuvos vyrų mobilizavimo totaliniam karui. Pradėti parengiamieji lietuvių SS legiono formavimo darbai. Nacių okupuotuose Vakarų Europos kraštuose veikė tautiniai SS daliniai, juose (pvz., Prancūzijoje, Belgijoje) tarnavo dešimtys tūkstančių vyrų. 1942–1943 m. vokiečiams pavyko suformuoti SS divizijas Latvijoje ir Estijoje.

Iniciatyvos organizuoti lietuvių SS legioną ėmėsi SS ir policijos vadovas Lietuvoje generolas majoras Lucianas Wysockis.1943 m. vasario 19 d. jis įsakė policijos skyriams iki kovo 1 d. surašyti visus 1919–1924 m. gimusius vyrus. Kitą dieną (vasario 20-ąją) Kaune buvo įsteigtas mobilizacijos vykdymo štabas, jo viršininku paskirtas Generalinio komisariato Darbo politikos ir socialinės priežiūros poskyrio vedėjas Dammeris. Miestuose ir apskrityse sudaryta 30 šaukimo komisijų[3].

Tvarkos policijos vadas prie SS ir policijos vadas Kaune pulkininkas leitenantas Musilis 1943 m. vasario 26 d. išleido instrukcijas „Dėl savanorių registravimo į SS legioną“. Tą pačią dieną Kauno laikraštis „Kauener Zeitung“ paskelbė atsišaukimą „Organizuojamas lietuvių legionas“. Naciai pradėjo agituoti lietuvius į SS legioną. Už jo organizavimą buvo atsakingas SS ir policijos vadas Lietuvoje policijos generolas majoras L. Wysockis. Naciai planavo sukurti SS kariuomenei pavaldų didelį karinį dalinį, kuriame veiktų visos ginkluotės rūšys. Į lietuvių SS legioną turėjo būti priimami 17–45 metų amžiaus tinkami karinei tarnybai vyrai. Registracija į SS legioną prasidėjo 1943 m. kovo 1 d. Lietuvių pogrindžio spauda nedelsdama ėmė agituoti prieš šią vokiečių akciją. Pogrindiniame laikraštyje „Nepriklausoma Lietuva“ buvo paskelbtas Vyriausiojo lietuvių komiteto atsišau-

---

[3] K. Rukšėnas, *Į vergovę*, Vilnius, 1966, p. 52 – 53.

kimas „Į lietuvių tautą“. Jame išdėstytas tautinio pogrindžio požiūris į vokiečių organizuojamą mobilizaciją: „Komitetas jau dabar pasisako, kad šitai okupantams neleidžia daryti tarptautinė teisė. Lietuvių tauta vieningai nusistačiusi, reikalui esant, ryžtingai kovoti su pirmuoju mūsų krašto okupantu – rytų barbaru, tačiau lietuvius kovai pašaukti ir mobilizaciją vykdyti gali tik teisėta suverenios Lietuvos valstybės vyriausybė savo tautos interesams ginti“[4].

Lietuvos generalinių tarėjų padėtis tapo komplikuota: spaudė ir vokiečių okupacinė valdžia, ir lietuvių visuomenės bei pogrindžio antinacinė opinija. 1943 m. vasario 28 d. visi generaliniai tarėjai buvo pakviesti pas generalinį komisarą A. von Rentelną, kuris primygtinai ragino paskelbti Lietuvos vyrų mobilizaciją kovai Rytų fronte. Teisingumo reikalų generalinis tarėjas Mečislovas Mackevičius pareiškė, jog Lietuva yra okupuotas kraštas, neturintis suverenių institucijų, ir dėl to generaliniai tarėjai negali skelbti ir vykdyti mobilizacijos. Tokie veiksmai prieštarautų tarptautinei teisei, kuri draudžia okupuoto krašto gyventojus imti į okupacinę kariuomenę. Prieš vokiečių kultūros ir švietimo politiką Lietuvoje griežtai pasisakė švietimo reikalų generalinis tarėjas Pranas Germantas[5]. (Kai tik žlugo okupantų viltys sukurti lietuvių SS legioną, M. Mackevičius ir P. Germantas buvo išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą.)

Legiono organizavimo metu lietuvių visuomenė parodė nepaprastą vienybę ir ryžtą: mobilizacijai priešinosi ir generaliniai tarėjai, ir inteligentai, ir paprasti miesto bei kaimo jaunuoliai. Į tikrinimo komisijas beveik niekas nėjo arba ėjo tik tie, kurie žinojo, kad dėl savo fizinių trūkumų nebus priimti. Pavyzdžiui,

---

[4] *Nepriklausoma Lietuva*, 1943, kovo 1.

[5] M. Mackevičius, „Lietuvių pasipriešinimas mobilizacijai: Memorandumo Hitleriui istorija“, *Varpas*, 1976, Nr. 14, p. 68–71.

Kaune iš 77 jaunuolių, atvykusių į komisiją, net 68 buvo pripažinti netinkamais mobilizacijai, taigi į SS legioną buvo užrašyti tik 9 kauniečiai[6]. Daugybė šaukiamojo amžiaus jaunuolių slapstėsi, nenakvodavo namuose, studentai išvykdavo į kaimus, kaimiečiai bėgo į miestus ir pan.

Okupacinė valdžia tokio ryžtingo lietuvių nusistatymo nesitikėjo. 1943 m. kovo 12 d. generalinis komisaras A. von Rentelnas buvo iškviestas į Rygą. Kitą dieną jis susitiko su į Rygą atvykusiu Vokietijos SS ir policijos vadu Heinrichu Himmleriu. Buvo nuspręsta lietuvių tautai atkeršyti už tai, kad sužlugo legiono steigimo darbas. Kovo 15 d. A. von Rentelnas sukvietė į Kauną apygardų komisarus, kuriuos ir instruktavo dėl mobilizacijos sabotuotojų baudimo.

1943 m. kovo 16–17 d. prasidėjo represijos. Vilniuje buvo suimti 23 asmenys, Kaune – 17, Marijampolėje – 5 ir Šiauliuose – 1. Dauguma suimtųjų – žymūs Lietuvos visuomeninkai, įvairių profesijų inteligentai, tarp jų buvo keturi generaliniai tarėjai, penki profesoriai, keturi gimnazijų direktoriai, trys advokatai, du kunigai, mokytojai, žurnalistai, diplomatas ir kt. Jie buvo suimti be kaltinimo, be tardymo ir be teismo. Iš pradžių daugelis jų buvo trumpam įkalinti Kauno gestapo rūmų požemyje (dabar Darbo ir kultūros rūmai prie Vytauto pr. ir Kęstučio g. sankryžos), o paskui per Marijampolę, Tilžę, Karaliaučių, Marienburgą išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Tik vėliau visiems buvo paskelbtas standartinis kaltinimas, kurį pasirašė SS štandartenfiureris, Vokiečių saugumo policijos ir SD vadas Lietuvoje Karlas Jägeris: „[...] vadovavo lietuvių pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją. Saugumo policijai ir Rytų

---

[6] Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-1018, ap. 1, b. 150, l. 1–2.

krašto SD viršininkui įsakius ir su tuo sutinkant aukštesniems SS ir policijos vadams, siunčiamas į Vokietijos reicho koncentracijos stovyklą“[7].

1943 m. kovo 17 d. dienraštyje „Ateitis“ buvo paskelbtas lietuvių inteligentiją smerkiantis straipsnis:

„Pašauktųjų registracijos vykdymas Lietuvoje dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos buvo neigiamai paveiktas.

Tuo metu, kai estai ir latviai, savaime suprasdami savo pareigą, įsijungė į kovą su bolševizmu – ar tai fronte, ar tai savo tėviškėj, – šios valandos reikalavimas Lietuvoje nebuvo lygiai suprastas. [...]

Todėl nuo lietuvių legiono steigimo atsisakoma.

Registracija ateity vyks jau tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui. [...]

Kad būtų apsaugota sveikai galvojanti lietuvių tautos dauguma nuo pragaištingos tam tikrų politikuojančių intelektualinių sluoksnių įtakos ir būtų užtikrintas tolesnis darbo prievolės vykdymas, Reicho komisaras Rytų frontui įsakė vykdyti šias čia skelbiamas priemones:

1) Universitetas su visais savo skyriais uždaromas. Lietuvių švietimo reikalams paskirtas įgaliotinis.

2) Reprivatizacijoje galės dalyvauti tik tie asmenys, kurie patys arba kurių šeimos prisideda prie kovos su bolševizmu.

3) Kas vengia darbo prievolės arba kas padeda kitiems darbo prievolės išvengti, susilauks griežčiausių bausmių.“

1943 m. kovo 17–18 d. naciai uždarė Kauno ir Vilniaus universitetus ir dar kelias aukštąsias mokyklas. Taip okupacinė valdžia keršijo mūsų tautai už tai, kad ji pasipriešino ir nebuvo sukurtas SS legionas.

1943 m. kovo 25 d. 46 suimti lietuviai jau pasiekė Štuthofą. Jie buvo įregistruoti koncentracijos stovyklos politiniame skyriu-

---

[7] Ibid.

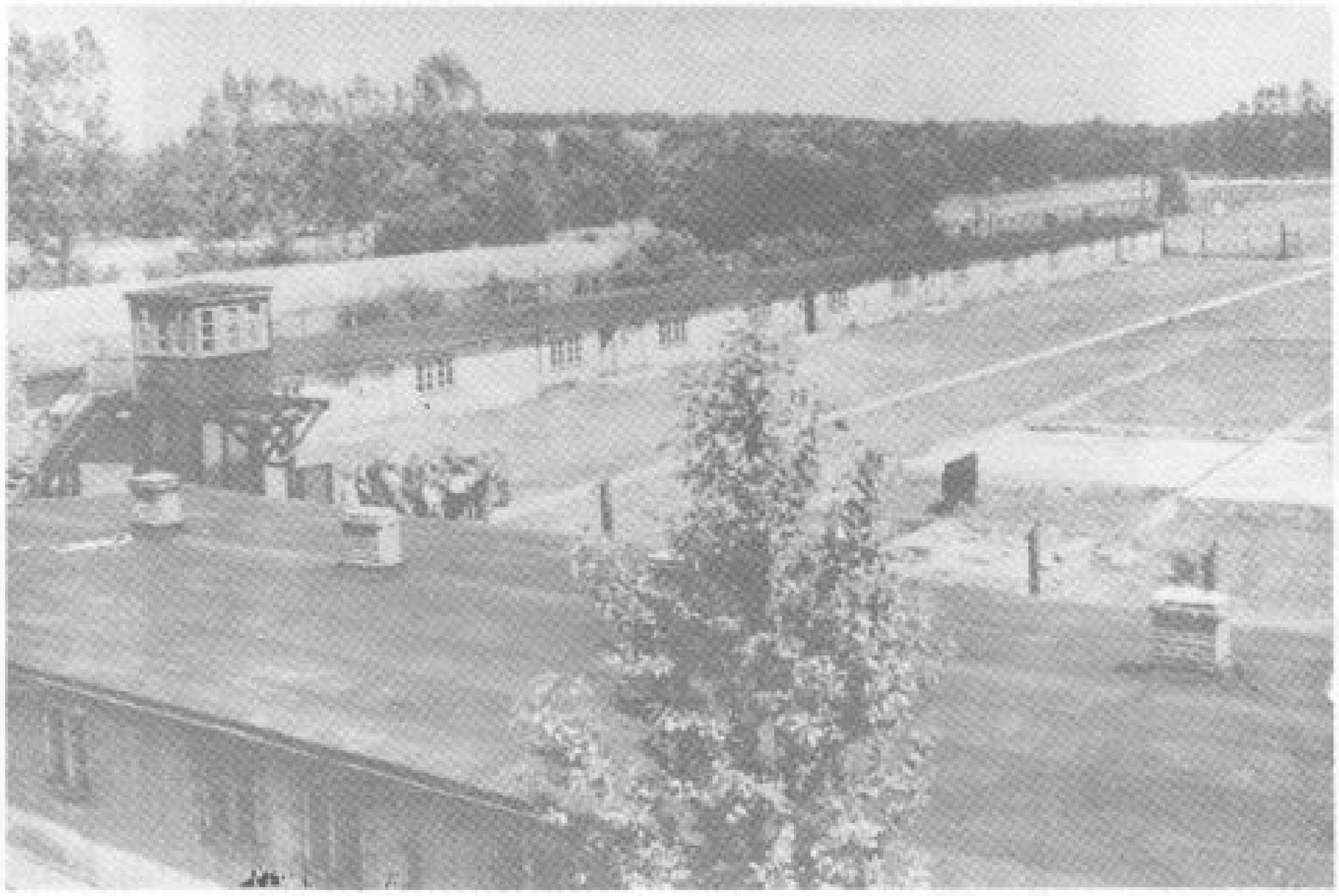
Štuthofo koncentracijos stovykla

je, pažymėti 21309–21249 numeriais ir gavo raudonus politinių kalinių trikampius su raide „L“ viduryje. Pragaro vartai buvo peržengti, ir prasidėjo kasdienis kalinio gyvenimas, o tiksliau pasakius – nuolatinės grumtynės su mirtimi: mušimai, žudynės, badas, sekinantis darbas ir ligos.

Štuthofo žvejų miestelis buvo įsikūręs buvusios Laisvojo Dancigo (Gdansko) valstybės pakraštyje, 35 km į rytus nuo Gdansko, 3 km nuo Baltijos jūros, tarp Vyslos ir jos atšakos Nogato, iš visų pusių apsuptas vandenų ir pelkių. Nuo seno čia gyveno prūsų gentys, kurias kryžiuočių ordinas tryliktajame šimtmetyje nukariavo. Vokietijai 1939 m. okupavus Lenkiją, Dancigo valstybėlė buvo prijungta prie reicho kaip Dancigo–Vakarų Prūsijos reicho apygarda *(Reichsgau Danzig Westpräussen)*. Šį administracinį vienetą valdė vietininkas ir nacionalsocialdemokratų partijos teritorinės organizacijos viršininkas gauleiteris Albertas Forsteris. Jis buvo tiesiogiai pavaldus tik reicho kancleriui A. Hitleriui ir apygardoje turėjo neribotą valdžią[8].

Pirmieji kaliniai į Štuthofą (apie 200 Dancige suimtų lenkų) bu-

[8] *Stutthof: Hitlerowski oboz koncentracyjny*, Warszawa, 1988, s. 27.

Štuthofo koncentracijos stovykla

vo atvežti jau antrą karo dieną, 1939 m. rugsėjo 2-ąją, ir nuo tada prasidėjo Štuthofo koncentracijos stovyklos istorija. Pirmuoju stovyklos komendantu *(Lagerführer)* buvo paskirtas SS oberšturmfiureris vyresnysis leitenantas Erichas Gustas. Jį 1939 m. gruodžio 1 d. pakeitė SS hauptšturmfiureris kapitonas Franzas Christoffelis. Centrinė Štuthofo stovyklos vadovybė tuomet dar buvo įsikūrusi Dancige. Vyriausiasis Dancigo–Vakarų Prūsijos kalėjimų ir koncentracijos stovyklų viršininkas tuo metu buvo SS šturmbanfiureris majoras Maxas Pauly. Iš pradžių Štuthofo stovykla oficialiai vadinta Štuthofo civilių belaisvių stovykla *(Zivilgefangenenlager Stutthof)*[9]. Į ją be perstojo buvo vežami suimtieji. Stovykla nuolat plėtėsi: buvo statomi nauji kalinių barakai ir administraciniai pastatai. 1940 m. sausio pabaigoje Štuthofas jau turėjo 4500 kalinių, į čia persikėlė komendantūra ir visas centrinės administracijos personalas. 1940 m. balandžio 1 d.

[9] Ibid., s. 79–80.

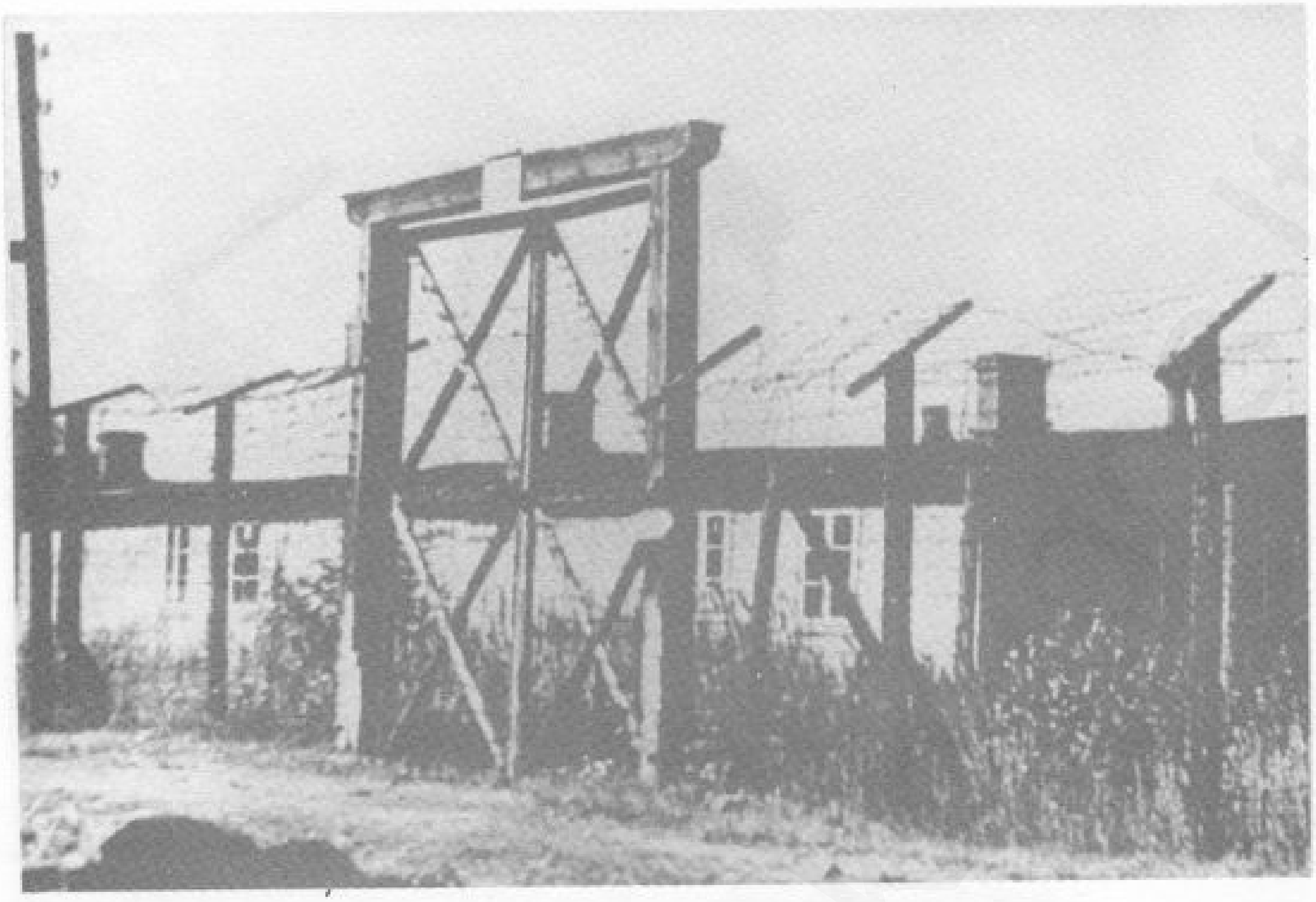

Sargybos bokštas

Štuthofas tapo svarbiausia Dancigo koncentracijos stovykla, jai tiesiogiai ėmė vadovauti minėtasis M. Pauly. Nuo 1940 m. balandžio 1 d. iki 1941 m. rugsėjo 30 d. Štuthofas Trečiojo reicho nomenklatūros buvo laikomas pereinamąja stovykla *(Durchgangslager)*, nors iš tiesų jis beveik nesiskyrė nuo tikrų Vokietijos koncentracijos stovyklų. Stovyklą tuo metu saugojo 150 esesininkų įgula[10].

1941 m. spalio 1 d. Štuthofas oficialiai pavadintas Auklėjamojo darbo stovykla *(Arbeitserziehungslager Stutthof)*. Ji buvo Dancigo gestapo žinioje. 1941 m. lapkričio 23 d. Štuthofo stovyklą vizitavo pats H. Himmleris su savo štabu. Po šio vizito buvo nuspręsta pakelti Štuthofo rangą ir stovyklą išplėsti iki 20 000 kalinių. 1942 m. sausio 7 d. Štuthofas buvo pavadintas Valstybine koncentracijos stovykla ir įtrauktas į Koncentracijos stovyklų inspektorato tinklą

[10] Ibid., s. 82–83.

Vartai

(centras Oranienburge)[11]. Inspektoratas savo ruožtu buvo pavaldus Vyriausiajai reicho saugumo valdybai. Ji spręsdavo asmenų įkalinimo stovyklose ir paleidimo iš jų klausimus. 1942 m. rugpjūčio mėn. Štuthofui buvo suteiktas II laipsnio *(Lagerstufe II)* rangas. Tai reiškė, kad stovykloje laikomi sunkiai nusikaltę, bet dar galintys „pasitaisyti" kaliniai. 1942 m. pradžioje galutinai susiformavo tokia Štuthofo koncentracijos stovyklos struktūra: stovyklos komendantas *(Lagerkomendant)* ir pirmas skyrius – komendantūra, antras skyrius – politinis, trečias skyrius – stovykla *(Schutzhaftlager)*, ketvirtas skyrius – administracija, penktas skyrius – stovyklos gydykla, šeštas skyrius – mokymas *(Schultung)*, apsaugos įgula *(SS Tottenkopfsturmbann)*, dirbtuvės *(SS Wirtschaffsbetriebe)*.

Štuthofo stovyklos personalą 1942 m. pradžioje sudarė 12 SS karininkų ir 491 SS puskarininkis bei eilinis. Daugėjant kalinių,

---

[11] Ibid., s. 87–89.

H. Himmleris ir Štuthofo komendantas M. Pauly

plėtėsi ir stovyklos personalas: 1943 m. jo buvo per 600, o 1944 m. rugsėjo mėn. jau apie 1100 asmenų[12].

Stovyklos komendanto pareigas iki 1942 m. rugpjūčio 31 d. ėjo SS šturmbanfiureris majoras M. Pauly, vėliau komendantu perkeltas į Nojengamo koncentracijos stovyklą, buvusią netoli Hamburgo. Jį pakeitė SS šturmbanfiureris majoras Paulis Werneris Hoppe, 1937–1941 m. tarnavęs Dachau koncentracijos stovykloje. Nors P. W. Hoppe komendanto pareigas ėjo iki 1945 m. gegužės mėn., bet jis dar 1945 m. balandžio 4 d. su didesne personalo dalimi jūrų keliu paspruko į Ravensbriuko koncentracijos stovyklą. Paskutinis Štuthofo koncentracijos stovyklos komendantas (iki 1945 m. gegužės 9 d.) – tai stovykloje pasilikęs III sargybos kuopos vadas hauptšturmfiureris kapitonas Paulis Ehle. Jis privalėjo įvykdyti galutinę Štuthofo koncentracijos stovyklos evakuaciją[13].

---

[12] Ibid., s. 92–93.

[13] Ibid., s. 94

Komendanto vila

Kaip minėta, Štuthofas nuolatos plėtėsi. Nuo 1939 m. rugsėjo 2 d. iki 1940 m. gegužės mėn. keturių hektarų plote buvo pastatyta 10 barakų (vėliau ši stovykla vadinta senąja). 1941 m. lapkričio mėn. buvo įvesta barakų (blokų) numeracija. Senosios stovyklos blokai buvo pažymėti romėniškai nuo I iki VIII. Buvo statomi ir administraciniai pastatai, dirbtuvės, sandėliai. 1941 m. spalio mėn. pastatytas didelis stovyklos komendantūros pastatas. Stovyklą apjuosė spygliuotoji viela, iškilo ir sargybinių bokšteliai. Senoji stovykla galutinai įrengta 1942 m.[14]

Tais pačiais metais į šiaurę nuo senosios stovyklos pradėta statyti ir naująją. 1942–1943 m. buvo pastatyta 30 naujosios stovyklos barakų (trys eilės po 10 barakų). Šioje stovykloje turėjo gyventi 10 000 kalinių. Dešimtyje barakų įsikūrė vokiečių karo

---

[14] Ibid., s. 108.

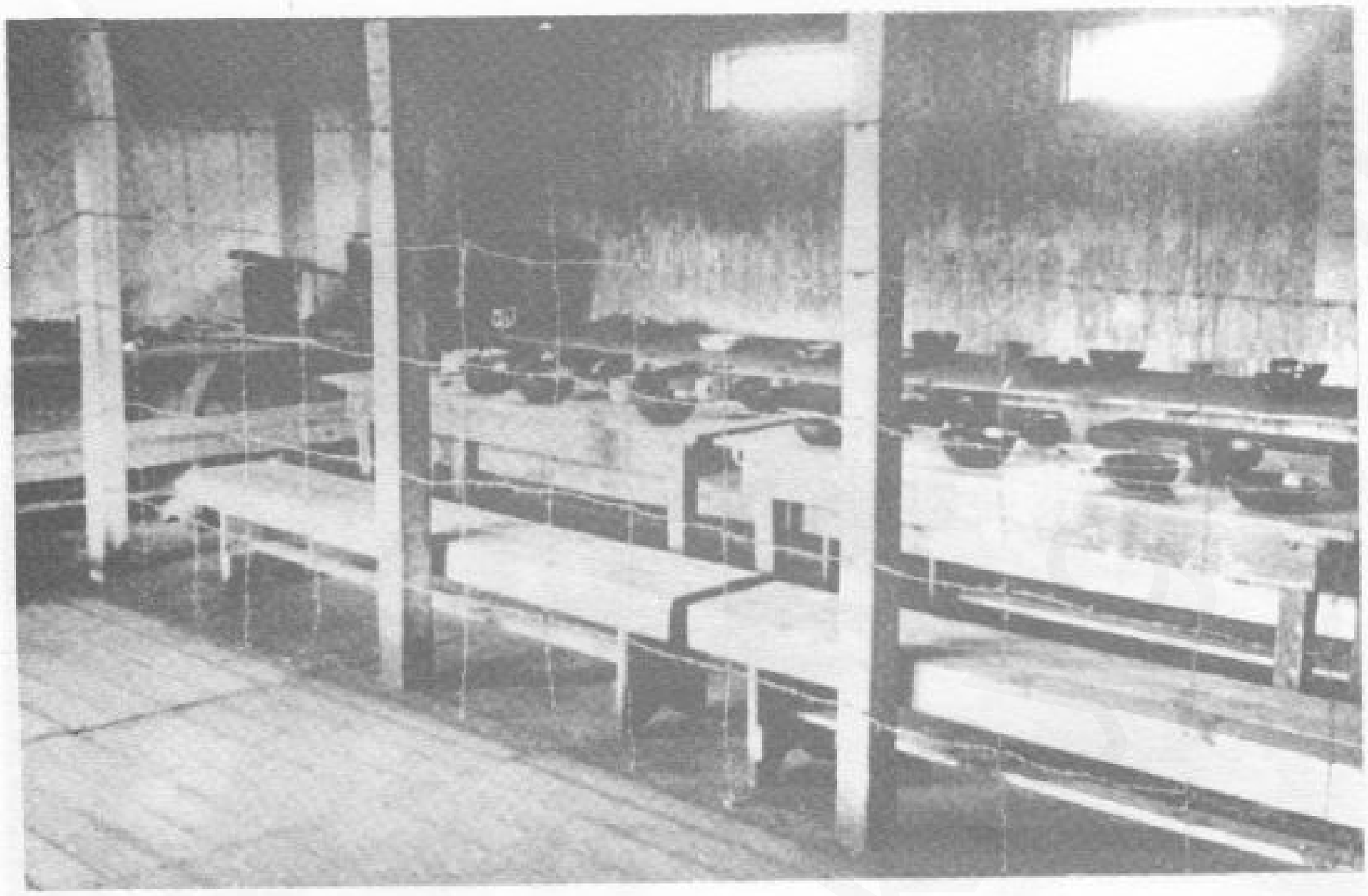
Kalinių barakai

pramonės firmoms dirbančios dirbtuvės. Kaliniams skirti blokai buvo pažymėti I – XX numeriais[15].

Pagal nerašytas stovyklos taisykles visi naujokai *(Zugang)* iš pradžių turėjo „pereiti“ antrąjį senosios stovyklos bloką. Čia „krikštą“ gavo ir 46 lietuvių grupė. Blokus prižiūrėjo vadovai *(Blockfuhrer)* esesininkai. Šalia oficialios SS valdžios veikė ir stovyklos kalinių savivaldos. Visose įstaigose, biuruose, ligoninėje, sandėliuose dirbo kaliniai, o esesininkai buvo jų vadovai arba prižiūrėtojai. Kalinių ir blokų gyvenimą tvarkė stovyklos seniūnas *(Lagerälteste)*. 1943 m. šias pareigas ėjo pagarsėjęs Dancigo kriminalistas ir sadistas vokietis F. Zelionkė. Jis buvo ir oficialus koncentracijos stovyklos budelis – korikas. Be jo, dar labai svarbus asmuo kalinių hierarchijoje buvo vyriausiasis darbų prižiūrėtojas *(Vorarbeiter)*. Blokams va-

---

[15] Ibid., s. 110–111.

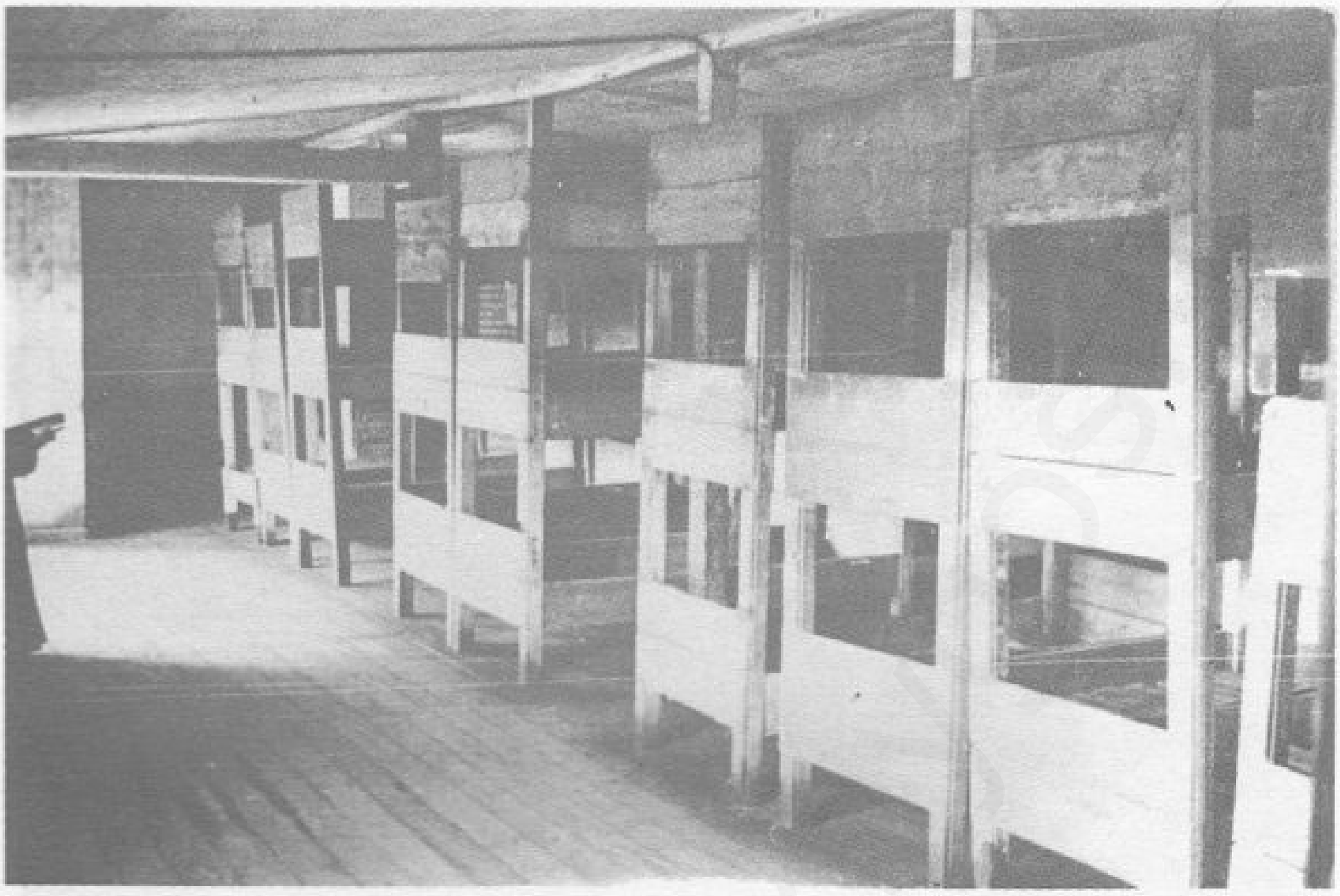

Kalinių valgykla

dovavo blokų vyresnieji *(Blockälteste)*, blokų raštininkai *(Blockschreiber)* ir kambarių vyresnieji *(Stubenälteste)*, kurie atskiriems darbams atlikti turėjo kambarių patarnautojus *(Stubenälteste)*. Visi jie ant kairės rankos nešiojo raiščius su savo pareigybių užrašais. Antrojo bloko vyresnysis buvo vokietis kriminalistas Esseris. Įstaigų tarnautojai, blokų vadovai ir darbų prižiūrėtojai kapai sudarė savotišką kalinių aristokratijos sluoksnį ir buvo vadinami prominentais. Prominentai puošniai rengėsi ir neblogai maitinosi dažniausiai paprastų kalinių sąskaita. Blokų vyresnieji niekada patys nevalė batų, neklojo lovų ir nedirbo kitokių paprastiems kaliniams privalomų darbų. Į prominentus (paprastai per kitų kalinių kančias ir aukas) prasimušdavo patys žiauriausi ir stipriausi kaliniai. Prominentai nužudė daugiau kalinių negu jų šeimininkai ir užtarėjai esesininkai[16].

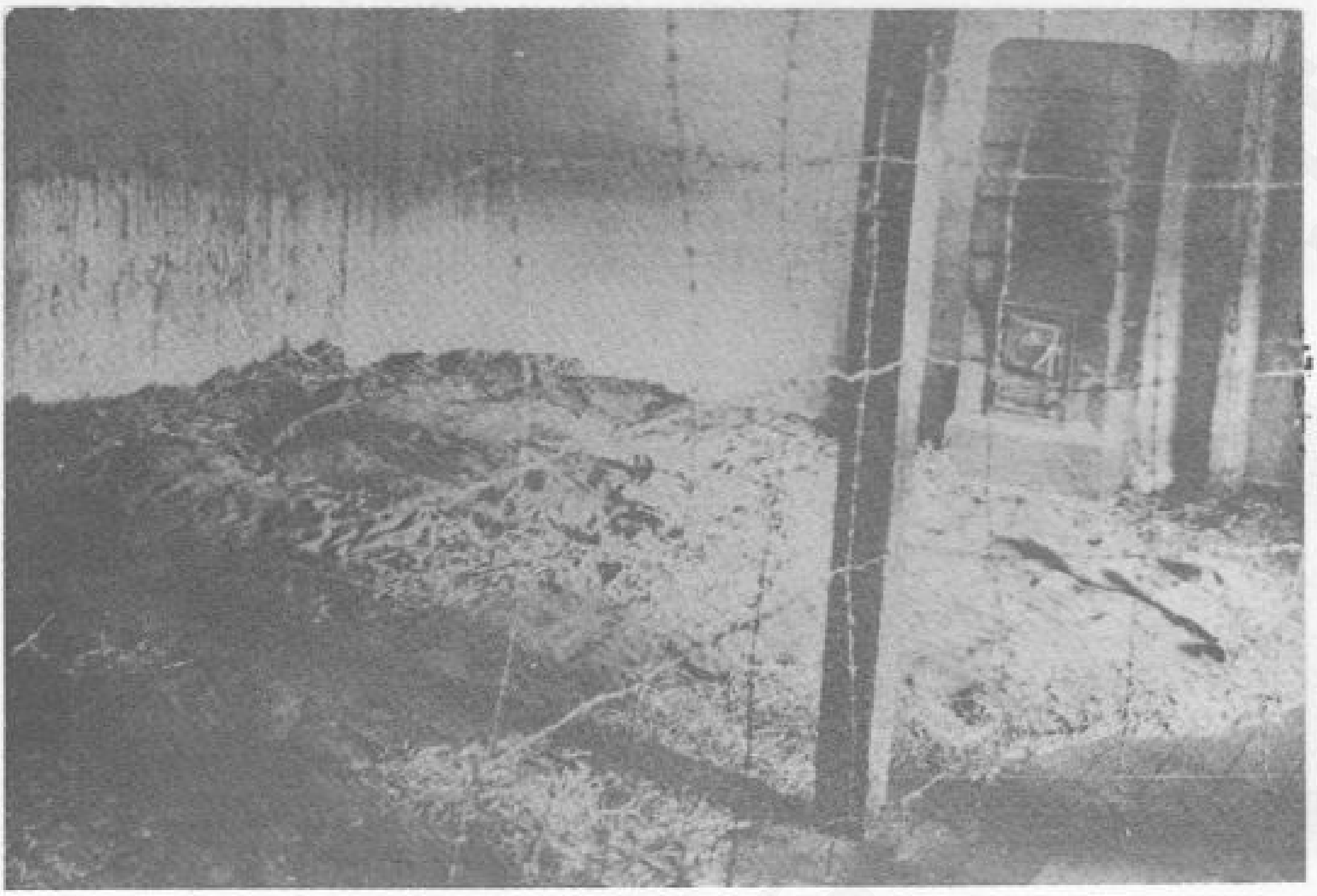
---

[16] Žr.: S. Yla, *Žmonės ir žvėrys: Kaceto pergyvenimai*, Putnam, 1951, p. 25–29; A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950, p. 31, 50–51.

Gultai

Nemažai kalinių, kurie išvengdavo tiesioginės mirties nuo esesininkų, prominentų ar kriminalistų rankos, pribaigdavo badas, sekinantis darbas, utėlės ir ligos. Pirma auka iš 46 lietuvių grupės tapo Lietuvos administracijos reikalų generalinis tarėjas majoras Stasys Puodžius. Jo priešmirtinio šauksmo pakviesti kunigą Stasį Ylą niekas neišgirdo. S. Puodžius mirė 1943 m. balandžio 14 d., Štuthofo pragare tvėręs vos tris savaites. Balandžio 18 d. stovyklos ligoninėje infekcinio skyriaus sanitaras lenkas Kazikas užmušė vidurių ligos nukamuotą Zigmą Masaitį, Marijampolės mergaičių gimnazijos direktorių. Balandžio 19 d., pamaldžiai persižegnojęs ir paprašęs atsisveikinti brolį ir likimo draugus, užgeso Algirdas Tumėnas. Kitą dieną (balandžio 20-ąją) mirė advokatas Petras Kerpė. Stiprius ir sveikus žmones nepakeliamas koncentracijos stovyklos gyvenimas greitai alino. Per epidemijas kasdien mirdavo 50–70 žmonių. 1943 m. balandžio–birželio mėnesiais nuo choleros išmirė 43 proc. Štuthofo kalinių. Ši epi-

Gultai

demija galutinai buvo sustabdyta tik gruodžio mėn., tačiau dėl antisanitarinių gyvenimo sąlygų prasidėjo dėmėtosios šiltinės epidemija. 1943 m. gegužės 2 d., iškamuotas dizenterijos ir šiltinės, mirė Vilniaus miesto viceburmistras Bronius Grigas. Patekęs į ligoninę, dėmėtąja šiltine užsikrėtė marijampolietis agronomas Ignas Budrys. Iškankintas sunkios ligos, jis nepaprastai troško dar kartą pamatyti savo šeimą ir Tėvynę, bet netekęs sąmonės gegužės 14 d. mirė. Ta pačią dieną buvo užmuštas sergantis Kauno gimnazijos direktorius Kazys Bauba. Gegužės 15 d. užgeso vilniečio Lietuvos mokslų akademijos sekretoriaus Vytauto Tumėno gyvybė. 1943 m. birželio 7 d. dėmėtoji šiltinė nutraukė Marijampolės berniukų gimnazijos direktoriaus Antano Januškevičiaus gyvenimą[17]. Taip per porą mėnesių žuvo devyni iš 46 gru-

[17] A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, p. 77–78; S. Yla, *Žmonės ir žvėrys* ... p. 141–142.

Dujų kamera

pės kalinių, beveik pusė jų kovojo su mirtimi ligoninėje. Tos pačios grupės kalinys medicinos mokslų daktaras Antanas Starkus 1943 m. rugpjūčio mėn. rado naują dėmėtosios šiltinės gydymo būdą ir didelėmis jo pastangomis gruodžio mėn. epidemija buvo sustabdyta.

Tikriausiai visi lietuviai būtų žuvę, jeigu nebūtų buvę paskelbti garbės kaliniais. 1943 m. gegužės 31 d. jiems, išrikiuotiems prie savo VIIIa bloko, SS hauptšturmfiureris kapitonas Teodoras Meyeris pranešė: „Nuo šiol jūsų grupė vadinsis garbės kaliniais (*Ehrenhäftlinge*). Būsite apgyvendinti naujoje patalpoje, kuri bus vadinama 8E bloku. Nuo šiandien esate atleidžiami nuo privalomo darbo, nebent patys to panorėtumėt. Nereikės nešioti kalinio numerio, tik geltoną raištį ant rankos. Galėsite auginti plaukus, rašyti kas savaitę laiškus, gauti iš SS bibliotekos knygų. Į jūsų bloką bus įvestas garsintuvas, galėsite klausyti radijo. Viena jums griežčiausiai draudžiama – susitikti ir bendrauti su kitais kaliniais“[18].

[18] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys...*, p. 181.

Iki šiol tebėra mįslė toks vokiečių politikos posūkis ir garbės kalinių statuso suteikimo lietuviams priežastys. Lietuvoje tuomet jau buvo pasklidusias žinios apie lietuvių inteligentų naikinimą Štuthofo koncentracijos stovykloje. Gal naciai, nepageidaudami neramumų Lietuvoje, garbės kalinius tikėjosi panaudoti savo politiniams žaidimams su lietuvių tauta: duosite žmonių į kariuomenę ir darbams reiche, paleisime lietuvius – koncentracijos stovyklų kalinius. Galbūt turėjo įtakos ir suimtųjų giminaičių ar draugų pažintys su kai kuriais okupacinės valdžios pareigūnais. Vis dėlto faktas, kad grupei lietuvių inteligentų buvo palengvintos gyvenimo koncentracijos stovykloje sąlygos, rodytų tai buvus politinį sprendimą, kuris negalėjo būti nesuderintas su aukščiausiomis Berlyno instancijomis. „Suminkštinti" Lietuvos gestapo pareigūnai nebūtų įstengę savarankiškai išgauti garbės kalinių statuso, juo labiau kad 1943 m. vasarą įvyko didelės permainos ne tik inteligentų grupės, bet ir visos koncentracijos stovyklos kalinių gyvenime.

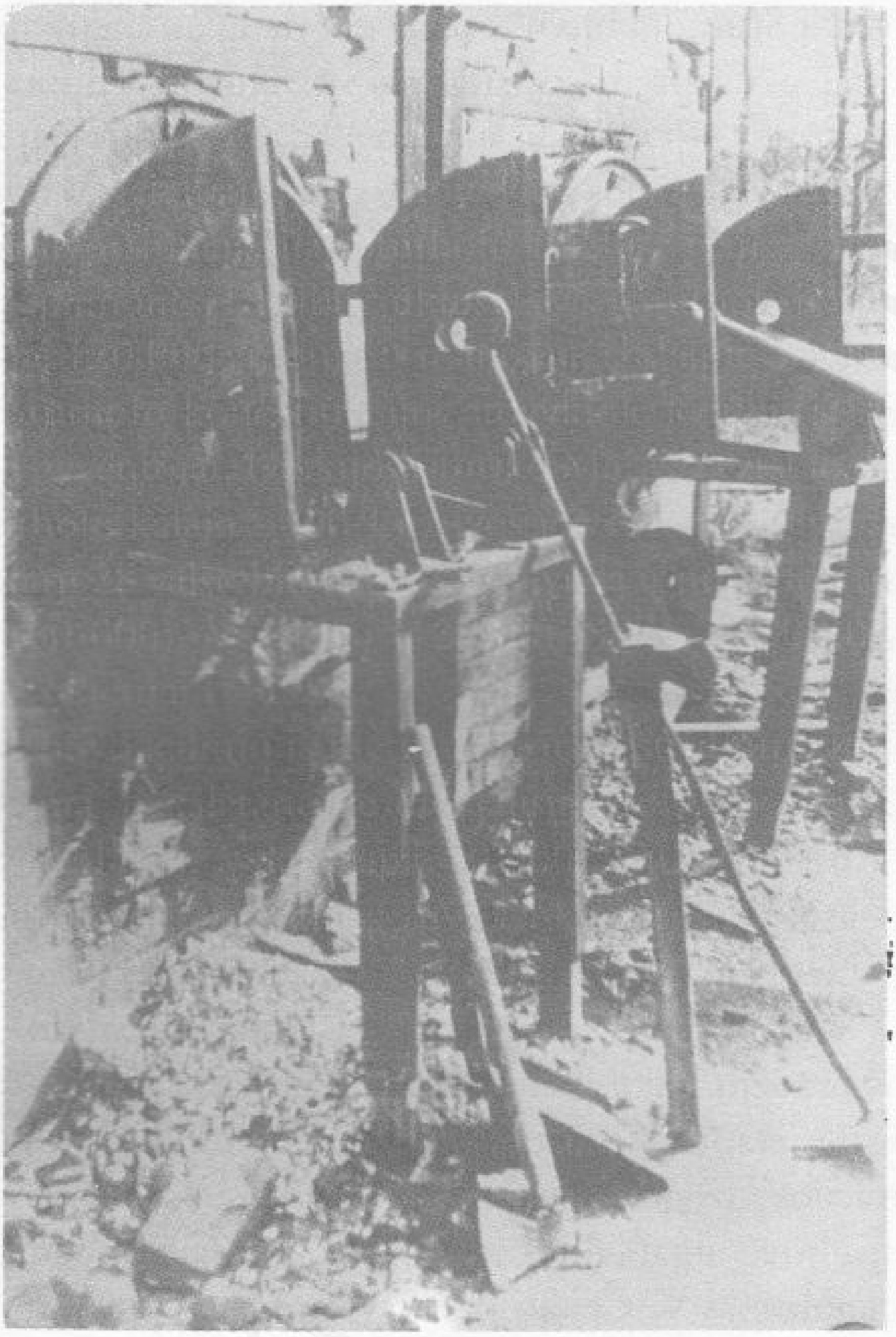
1943 m. birželio mėn. pradėtas Štuthofo kalinių perkėlimas iš senosios stovyklos į naująją buvo baigtas 1943 m. pabaigoje. 1942–1943 m. Berlyne firma „Kori" pagamino dvi krematoriumo krosnis ir 18 metrų aukščio kaminą. Viena krosnis per 45 minutes sudegindavo 7–8 lavonus. Šalia krematoriumo 1943 m. rudenį buvo pastatyta dujų kamera[19].

1944 m. liepos–rugpjūčio mėn., kai į Štuthofą imta masiškai vežti žydus iš Baltijos valstybių ir Vengrijos, buvo pastatyta dar 10 barakų (XXI–XXX) . Ši stovykla pavadinta žydų stovykla *(Judenlager)*. Statybos Štuthofe buvo sustabdytos tik 1944 m. gruodžio mėn., priartėjus frontui. 1939 m. rugsėjo mėn. Štuthofo stovykla užėmė pusę hektaro, pastačius senąją stovyklą – 12 hektarų, o jau 1944 m. gruodžio mėn. ji išsiplėtė iki 120 hektarų[20].

---

[19] *Stutthof...*, s. 112–113.

[20] Ibid., s. 114 – 115.

Krematoriumas

1943 m. rugsėjo 28 d. garbės kaliniai (36 asmenys) iš senosios stovyklos (VIIIe bloko) buvo perkelti į naująją stovyklą (XI bloką)[21]. Čia jiems teko gyventi iki pat koncentracijos stovyklos evakuacijos.

---

[21] Ibid., s. 272.

1943 m. į Štuthofą buvo atvežta dar daugiau Lietuvos gyventojų. Gestapas nusprendė susidoroti su vis labiau plintančia rezistencine spauda. 1943 m. balandžio 29 d. buvo suimta ir ištremta į Štuthofo koncentracijos stovyklą 16 rezistencinės spaudos leidėjų platintojų ir rėmėjų. Tai Stasys Lugas, Kauno „Žaibo“ spaustuvės darbuotojas; Petras Lugas, laikraščio „Į laisvę“ platintojas; Vladislovas Telksnys, „Žaibo“ spaustuvės administratorius; tarnautojas Juozas Lukoševičius, „Į laisvę“ platintojas; žurnalistas Henrikas Blazas, rezistencinės spaudos bendradarbis; žurnalistas Ksaveras Urbonavičius; spaustuvininkas Simas Kvietka; lietuvių policijos batalionų štabo ūkio dalies vedėjas Vladas Čekauskas; „Statybos“ bendrovės Vilniuje direktorius Antanas Vytautas Daniūnas; tos bendrovės transporto vadovas Nikodemas Abromas-Abromavičius; verslininkas Balys Kulys; lietuvių policijos intendantas Vilniuje Jonas Balčaitis; Vilniaus apskrities viršininko pavaduotojas Vaclovas Alksninis; Vilniaus kriminalinės policijos vyr. inspektorius Povilas Janeliūnas; legalaus Vilniaus dienraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius Pranas Žukas; vilnietis reporteris Augustas Stankevičius[22]. Suimtieji rezistencinės spaudos bendradarbiai iš pradžių buvo įkalinti Kauno gestapo rūmų požemyje, o po savaitės etapu per Rytprūsių kalėjimus išvežti į Štuthofą. Į koncentracijos stovyklą spaudos grupė kartu su kelių šimtų kalinių transportu buvo atgabenta gegužės 7 d. Po dviejų mėnesių mirė atsargos kapitonas V. Čekauskas. 1944 m. vasario 26 d. šie kaliniai, išskyrus V. Alksninį (jį išleido 1943 m. liepos 8 d.), iš Štuthofo buvo perduoti Kauno gestapo žinion. Pakeliui į Kauną Ragainės kalėjime mirė A. V. Daniūnas. 1944 m. kovo pradžioje rezistentai (išskyrus P. Janeliūną) buvo paleisti į laisvę[23].

Kunigas S. Yla savo atsiminimų knygoje „Žmonės ir žvėrys“

---

[22] LCVA, f. R-1399, ap. 1, b. 26. l. 58–62.

[23] V. Telksnys, *16 lietuvių pasmerktų lėtai mirčiai, rankraštis*, Kaunas, 1992, p. 1–3.

mini, jog 1943 m. vasarą ir rudens pradžioje, be garbės kalinių, Štuthofe po įvairius blokus buvo išsklaidyta dar 250 lietuvių[24]. Garbės kaliniai pagal išgales stengėsi globoti ir šelpti visus savo tautiečius. Tuo ypač rūpinosi Kazys Rakūnas ir kunigas Alfonsas Lipniūnas. Lietuvos žmonių, 1943 m. pabaigoje–1944 m. pradžioje išvežtų prievartos darbams į Vokietiją, į Štuthofo koncentracijos stovyklą buvo atsiunčiama vis daugiau – už menkus darbo drausmės pažeidimus čia jie privalėjo per 56 dienas „persiauklėti“. 1944 m. sausio 8 d. Vyriausiosios reicho saugumo valdybos nurodymu iš Frankfurto prie Oderio į Štuthofą buvo atvežta 143 Lietuvos darbininkai – lietuviai, keletas lenkų ir rusų. Suimtieji gavo kalinių numerius nuo 29824 iki 29966[25].

1944 m. liepos 8 d. buvo atvežti Kauno gestapo suimti 536 žmonės (tarp jų 135 moterys). Dauguma buvo rusai ir lietuviai, kiti – lenkai, čigonai, latviai. Suimtieji gavo numerius nuo 40503 iki 41038[26]. Liepos 16 d. dar keliolika lietuvių atsiųsta į Štuthofą iš Tilžės[27].

1943 m. gruodžio mėn. Kaune gestapas suėmė nelegalios Lietuvos ateitininkų sąjungos pirmininką Antaną Šapalą. Jis buvo atvežtas į Štuthofą ir čia žuvo. 1944 m. gegužės 19 d. Kauno gestapas suėmė slapto „Lietuvių fronto biuletenio“ techninį redaktorių Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) studentą Joną Pajaujį ir dar keturis antinacinio pogrindžio dalyvius: VDU studentus Klemensą Gumauską, Joną Bacevičių, Praną Dūdą, VDU asistentą Izidorių Mališką ir kitą dieną juos išsiuntė į Štuthofą.

---

[24] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys...*, p. 273.

[25] Frankfurto prie Oderio gestapo 1944 m. sausio 4 d. telefonogramos Nr. 4 Štuthofo koncentracijos stovyklai nuorašas, Archiwum Muzeum Stutthof (toliau – AMSt), Sygn. I–IIB–3, S. 148–151.

[26] Štuthofo koncentracijos stovyklos komendantūros 1944 m. liepos 27 d. raštas dėl kalinių uždarymo į koncentracijos stovyklą, AMSt., Sygn. I–IIB–10, S. 147–153.

[27] Ibid., S. 124–132.

Nuo Marijampolės jie buvo vežami kartu su prieš kelias dienas suimtais 106 Lietuvos vietinės rinktinės karo mokyklos kariūnais. Štuthofą keturiais autobusais jie pasiekė gegužės 20 d. Penki lietuvių rezistentai iš pradžių buvo uždaryti į karcerį (paprastai čia buvo talpinami asmenys, pasmerkti mirčiai). J. Pajaujo nuomone, nuo mirties juos išgelbėjo rašytojas Balys Sruoga, dirbęs kanceliarijoje ir sunaikinęs gestapo lydraštį. Po to J. Pajaujis su draugais buvo perkeltas į XVIIa bloką. Vėliau juos rėmė garbės kaliniai Alfonsas Lipniūnas, Juozas Valenta ir Pilypas Žukauskas[28]. Suimtieji Lietuvos vietinės rinktinės kariūnai buvo izoliuoti nuo kitų kalinių, po dviejų savaičių priversti stoti į vokiečių priešlėktuvinę tarnybą ir išsklaidyti po įvairius dalinius. Į garbės kalinių bloką pateko iš Salaspilio koncentracijos stovyklos atvežti Lietuvos vietinės rinktinės štabo karininkai Aleksandras Andriušaitis, Vladas Grudzinskas, Kostas Ptašinskas, Oskaras Urbonas[29]. 1944 m. rugsėjo mėn. garbės kalinių blokas pasipildė penkiais latvių politikais: buvusiu Latvijos pasiuntiniu Lietuvoje Liudviku Sėja, buvusio Latvijos prezidento sūnumi prof. Konstantinu Čakste, Aleksandru Abuoliniu, Bernardu Einbergu, dr. Brunu Kalniniu. Jie taip pat buvo priskirti garbės kalinių kategorijai[30].

1944 m. Štuthofe ir filialuose kalinių nepaprastai padaugėjo: 1943 m. pabaigoje buvo apie 6000, o 1944 m. – jau apie 74 000[31]. Į Štuthofą nuolatos buvo siunčiami kaliniai iš Rytų Europos šalyse evakuojamų kalėjimų, koncentracijos stovyklų ir getų. Ypač daug buvo atvežama Vengrijos ir Baltijos šalių žydų: iš Erdės, Vaivaros, Klogos stovyklų Estijoje, iš Kaizervaldo Latvijoje, iš Kauno, Šiaulių getų, Pravieniškių. 1944 m. liepos–rugsėjo mėn. į Štuthofą

---

[28] Autoriui suteikta J. Pajaujo informacija.
[29] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys...*, p. 346–347.
[30] A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, p. 162.
[31] Ibid., p. 127.

Medalis Štuthofo kaliniams atminti

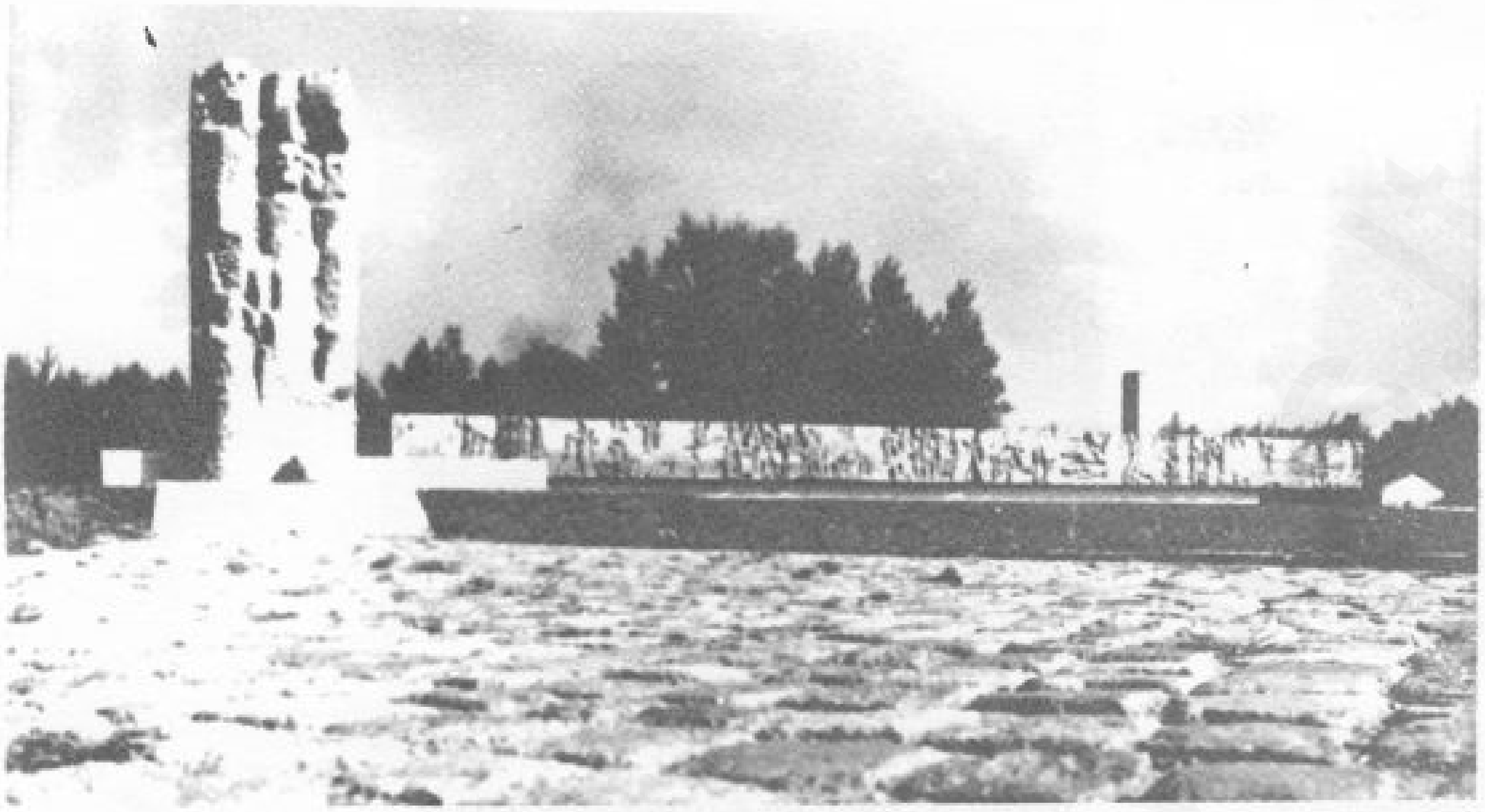
atvežta keli tūkstančiai Lietuvos žydų. Vyrai po poros dienų buvo išsiųsti į darbų koncentracijos stovyklą, o moterys ir vaikai – į Osvencimą. Netelpantys Štuthofe kaliniai kaip nemokama darbo jėga buvo siunčiami į Štuthofo filialus, įvairias Dancigo ir kitų miestų įmones, fabrikus, ūkius. Iš viso Štuthofe ir 40 jo filialų kalėjo apie 120 000 žmonių ir manoma, kad apie 80 000 kalinių žuvo[32]. Štuthofo koncentracijos stovykloje kentėjo 28 pasaulio valstybių gyventojai. Lenkijos istoriko Mareko Orskio duomenimis, Štuthofe kalėjo 4000 Lietuvos gyventojų. Pagal šį rodiklį Lietuva tarp 28 valstybių užėmė šeštą vietą ir nusileido tik Lenkijai (apie 60 000), Vengrijai (12 000), SSRS (10 000), Latvijai (6000), Vokietijai (5000)[33].

Kokia buvo kalinių iš Lietuvos tautinė struktūra, ligi šiol dar nėra žinoma. Pagal tautybę didžiausią Štuthofo kalinių grupę sudarė įvairių šalių žydai – apie 50 000. Dauguma jų žuvo (apie 30 000). Be žydų, ypač daug žuvo lenkų ir rusų.

---

[32] K. Dunin–Wasowicz, *Stutthof,* Warszawa, 1970, s. 6.

[33] M. Orski, *Struktura państwowa i sklad narodowośćiowy obozu koncentracyjnego Stutthof w latach 1939–1945,* Zeszyty Muzeum Stutthof 1992, nr. 10, s. 54–55.

Paminklas Štuthofe

Rytų frontui artėjant prie Štuthofo, nacių valdžia ėmė galvoti apie šios koncentracijos stovyklos evakuaciją. Evakuacijos planas (kriptonimas „Ievos atvejis“, „*Eva–Fall*“) buvo parengtas ir patvirtintas gauleiterio A. Forsterio štabe 1944 m. rugsėjo 4 d. Plane buvo numatyta stovyklos evakuacija pėsčiomis iki Lauenburgo (Lemborko) ir jūra per Dancigo ir Gotenhafeno (Gdynės) miestus.

1945 m. sausio 12 d. prasidėjus Raudonosios armijos žiemos puolimui, imta karštligiškai ruoštis evakuacijai. Tiesioginį įsakymą evakuoti stovyklą komendantas P.W. Hoppe išleido 1945 m. sausio 25 d. 5 val. ryto. Ji turėjo prasidėti tą pačią die-ną 6 val. ryto. Evakuacijai vadovauti ėmė T. Meyeris. Kaliniai turėjo vykti per Mikoševą, Strašiną, Žukovą ir kitus kaimus bei miestelius į Lauenburgą (Lemborką) o žygis turėjo trukti septynias dienas[34]. Kalinius planuota vesti kolonomis po 1000 žmonių, kolonų apsaugai skirta po 40 esesininkų. Sausio 25 d. 4 val. ryto Štuthofo kaliniai buvo pakelti ir pradėti rikiuoti į kolonas. Pirmąją evakuacijos dieną išvesta septynios kolonos. Į ją pateko ir lietuviai garbės

---

[34] Ibid., s. 290–292.

kaliniai. S. Yla savo atsiminimuose rašė, kad pirmojoje kolonoje buvo varomi 823 kaliniai. Juos lydėjo apie 80 esesininkų, vadovaujamų puskarininkio Bratke's[35]. Prasidėjo alinanti evakuacija pėsčiomis, vėliau praminta mirties žygiu. Kaliniai prastais keliais, kamuojami šalčio, alkio, troškulio ir nuovargio, kasdien buvo varomi po keliasdešimt kilometrų. Nebepajėgiančiuosius eiti toliau esesininkai nušaudavo vietoje.

1945 m. sausio 27–30 d. pirmoji kolona ilsėjosi Žukovo kaime. Jame pasiliko nusilpęs pulkininkas Juozas Narakas[36]. Vasario 6 d. likę gyvi kaliniai buvo atvaryti į Ganso reicho darbo stovyklą. Čia susirgo Jonas Čiuberkis, Adolfas Darginavičius, Balys Sruoga, Vytautas Stanevičius. Garbės kaliniai buvo apgyvendinti atskirame barake[37]. Stovykloje siautėjo badas ir ligos. Susirgo Petras Buragas, K. Ptašinskas ir latviai Aleksandras Uolavas ir K. Čakstė. Pastarasis vasario 21 d. vakare mirė ir kitą dieną buvo palaidotas Ganse[38]. Ganso stovyklą iš 11 000 Štuthofo kalinių pasiekė tik 7000. Apie du tūkstančiai žuvo pirmąją mirties žygio savaitę[39].

Raudonajai armijai priartėjus prie Ganso stovyklos, naciai pradėjo varyti kalinius Pucko (Puzia) ir Gdynės link. Ganso stovykloje pasiliko sergantis B. Sruoga. Pucką iš 823 pirmosios kolonos kalinių pasiekė tik 230 žmonių[40]. Kovo 12 d. rytą jį užėmė Raudonoji armija. Dalis kalinių sulaukė nacių vergijos pabaigos, tačiau mirtis ir toliau skynė išsekusius kalinius: 1945 m. kovo 28 d. Pucke mirė kunigas A. Lipniūnas, balandžio 22 d. Štuthofe – P. Germantas, o po savaitės – inžinierius A. Šapalas[41].

---

[35] S. Yla, *Žmonės ir žvėrys...*, p. 402.
[36] Ibid., p. 409.
[37] Ibid., p. 433.
[38] Ibid., p. 439–440.
[39] *Stutthof* ..., s. 293.
[40] S. Yla. Žmonės ir žvėrys..., p. 455.
[41] Ibid., p. 496–548; A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, p. 210.

Štuthofe pasilikę kaliniai (apie 4500) buvo pradėti evakuoti 1945 m. balandžio 25 d. Iki Vyslos nuvaryti pėsčiomis, po dviejų dienų Helio pusiasalyje įsodinti į keturias baržas, jie išplaukė į Baltijos jūrą Riūgeno salos link. Prie salos viena barža pasiliko, o kitos trys gegužės 1–2 d. pasiekė netoli Liubeko esantį Noištato uostą. Gegužės 3 d. šiame uoste esesininkai dalį štuthofiečių įsodino į laivą „Athen“ ir ketino nuplukdyti juos į Flensburgą (prie Danijos sienos). Tuo metu atskridę anglų bombonešiai pradėjo bombarduoti uostą. Bombos pataikė ir į kalinių laivus. Nemažai žmonių žuvo.

Gegužės 3 d. apie 16 val. miestą užėmė anglų kariuomenė. Išlaisvintus kalinius ėmė globoti Raudonojo Kryžiaus atstovai. Švedijos Raudonasis Kryžius iš Noištato į Kopenhagą atvežė 11 lietuvių, tarp jų ir J. Pajaujį. (Vėliau, padedami kunigo J. Tadarausko, jie persikėlė gyventi į Švediją.) Evakuacijos jūra metu žuvo beveik pusė kalinių. Paskutiniai vermachto likučiai Štuthofo koncentracijos stovyklą paliko naktį iš gegužės 8-osios į 9-ąją. Kitą dieną į Štuthofą įžengė III Baltarusijos fronto 48-osios armijos daliniai. Stovykloje tuo metu dar buvo likę apie 100 kalinių ir keli tūkstančiai civilių karo pabėgėlių iš Rytprūsių ir Pomeranijos.

Įvairiai susiklostė lietuvių – Štuthofo kalinių likimai. Vieniems pavyko patekti į laisvąjį pasaulį, kiti liko Lenkijoje arba grįžo į bolševikų vėl okupuotą Lietuvą. Ne vienam į Tėvynę sugrįžus teko pakelti naujas kančias ir persekiojimus – pogrindžio kovoje žuvo Jonas Noreika, į bolševikų tremtį pateko Petras Buragas, Petras Masiulis, Juozas Valenta ir kai kurie kiti.

Iš viso nacių kalėjimuose ir koncentracijos stovyklose kalėjo 29 500 lietuvių, vien Štuthofe žuvo apie 1100 mūsų tautos sūnų ir dukrų. Nacių ir bolševikų aukos nebuvo beprasmės – juk už laisvę žuvusiųjų krauju išauginta Nepriklausoma Lietuva. Gyvųjų pareiga išaiškinti ir pagerbti visus nacių ir bolševikų nukankintus Lietuvos žmones. Tegul prie to prisideda ir mūsų knyga.

I DALIS

Peržengę pragaro vartus

KAUNO GRUPĖ

KAZIMIERAS BAUBA

gimė 1908 m. gruodžio 26 d. Naujojoje Vilnioje, geležinkelio revizoriaus šeimoje. Mokėsi Pilviškių progimnazijoje. Vykdydamas tėvo valią, įstojo į Gižų (Vilkaviškio) kunigų seminariją. Čia susipažino su būsimuoju filosofu Antanu Maceina. 1930 m. K. Bauba perėjo studijuoti į Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto Filosofijos skyrių, pasirinko lotynų, graikų kalbas, pedagogiką, psichologiją. Besimokydamas universitete mokytojavo Kretingos pranciškonų ir Kauno jėzuitų gimnazijose. Universitetą baigė 1937-aisiais. K. Bauba nepriklausė jokiai partijai, buvo tolerantiškų pažiūrų. 1940 m. gegužės mėn. pradėjo redaguoti žurnalą „Židinys“, kurį bolševikai tais pačiais metais uždraudė. Jėzuitų gimnaziją performavus į IX vidurinę mokyklą, K. Bauba liko joje mokytojauti. Vokiečių okupacijos metais tapo buvusios gimnazijos direktoriumi, redagavo pogrindžio laikraštį „Į laisvę“, aktyviai dalyvavo rezistencinėje spaudoje.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21245. Buvo užmuštas 1943 m. gegužės 14 d.

Kazį Baubą prisimenant

Yra asmenybių, kurios kaip žvaigždės sužėri skaisčia šviesa, bet greitai užgęsta, palikdamos neišdildomą įspūdį juos pažinojusių širdyse. 1943 m. Štuthofo koncentracijos stovykloje buvo nužudytas mano vyras Kazys Bauba, IX vidurinės (buvusios Jėzuitų gimnazijos) direktorius. Jis ėjo 35 metus. „Palaidojome jauną talentą ir didelę asmenybę“, – rašė kunigas S. Yla savo atsiminimuose.

Mano vyras buvo reto išsilavinimo, aštraus proto, didelės dvasinės kultūros žmogus, klasikinių kalbų ir kultūros žinovas. Studijavo filosofiją ir trejus metus teologiją, taip pat – pedagogiką ir psichologiją. Mokėjo lotynų, graikų, vokiečių, lenkų, rusų kalbas. Būdamas VDU Teologijos-filosofijos fakulteto studentu priklausė ateitininkų literatų korporacijai „Šatrija“. Redagavo moksleivių žurnalą „Ateitis“. Spausdino publicistinius ir ideologinius feljetoninio pobūdžio straipsnius „Ryte“, „Pavasaryje“, „Panevėžio balse“, „Ateityje“, „Ateities spinduliuose“ ir kitur, kartais pasirašydamas Kadugys, Cadugie, Kdg, K. B. arba ir visai nepasirašydamas („Ateities“ vedamieji).

Dėstydamas lotynų kalbą Kretingos pranciškonų gimnazijoje, dirbo pranciškonų leidžiamų žurnalų redakcijose, skaitė paskaitas visuomenei. Savo veikla pelnė žmonių simpatijas ir pasitikėjimą.

Kai dirbo pedagoginį darbą Kauno jėzuitų ir M. Pečkauskaitės gimnazijose, aktyviai bendradarbiavo dienraščiuose „XX amžius“, „Į laisvę“, buvo pastarojo redakcinės kolegijos narys. 1940 m. vyras buvo pakviestas redaguoti literatūros, mokslo, visuomenės ir akademinio jaunimo mėnesinį žurnalą „Židinys“, bet tais pačiais metais sovietai jį uždraudė. Vis dėlto visuomeninė vyro veikla nenutrūko: jis ir toliau būrė apie save jaunimą, skiepydamas Tėvynės meilę, lietuvybę, pasididžiavimą garbinga Lietuvos praeitimi ir ragindamas priešintis bet kokiai priespaudai.

Ėjo paskutinieji vokiečių okupacijos metai. Jausdami pralaimėjimą, naciai vis labiau niršo ir kėlė Lietuvai savo reikalavimus. Tauta stengėsi atsilaikyti, nepalūžti, jaunimas atsisakė stoti į hitlerininkų SS dalinius. 1943 m. kovo 16 d. Kaune buvo suimta 17 inteligentų grupė, joje ir mano vyras. Prasidėjo neramios laukimo ir nežinios dienos – kada besiteirautume, visada išgirsdavome tą patį atsakymą: „Nieko nežinome, suimtieji patys atsilieps“. Pirmasis iš Kauno grupės kalinių balandžio mėnesį parašė laišką mano vyras. Tada ir paaiškėjo, kad jie visi yra Štuthofo koncentracijos stovykloje.

Per pirmuosius du mėnesius vienas po kito stovykloje mirė arba buvo nužudyti devyni lietuviai kaliniai. 1943 m. gegužės 14 d. prižiūrėtojas rusas lentgaliu per galvą užmušė mano vyrą. Suimtųjų mirtis buvo slepiama, nurodomos melagingos jos priežastys, o kūnai sudeginami krematoriume. Apie jo mirtį sužinojau tik tada, kai mano parašytas laiškas grįžo atgal su tokiu užrašu: „Adresatas miręs, grąžinti siuntėjui“. Gavusi šį laišką, nuėjau į gestapą ir paklausiau Štuthofo kalinių bylų vedėjo Priekšato, kas nauja Baubos byloje. Jis atsakė, kad nieko nauja. Tada parodžiau jam laišką ir pasakiau: „Žmogaus gyvo nėra, o jūs sakote, kad nieko nauja!“ Atvertęs bylą davė paskaityti. Joje įrašyta sufabrikuota mirties priežastis – mirė nuo širdies raumens nusilpimo. Vyras buvo sveikas ir niekada nesiskundė širdies negalavimais.

Nebeliko brangaus žmogaus, tik trys laiškai iš lagerio... Jie liudija, kad ir tokiomis baisiomis sąlygomis gyvendamas jis rūpinosi ne savimi, o manimi ir vaikais. Paskutinysis laiškas rašytas 1943 m. balandžio 30 d. :

„Šiandien Velykos. Aš žinau, kad šį rytą Jūs stokojate manęs. Savaime suprantama, kad mano ilgėjimasis Jūsų yra labiau jaučiamas kaip paprastai. Ir vis dėlto aš randu daugelį akimirkų, kurios nušviečia mano dvasią ir aiškiai, įtaigiai parodo mūsų kasdieninės maldos gilią mintį. Tada mes abu esame visai arti. Pri-

imk mano nuoširdžiausius ir tikrai šventiškus Velykų sveikinimus. Pabučiuok mūsų Dalytę ir Vitalį. Pasakyk Dalytei, kad grįžęs tėvelis norėtų rasti ją labai gerą ir mielą. Jis žino, kad tikrai ją tokią ras".

Neišsipildė jo lūkesčiai. Likimas lėmė baisų nuosprendį niekada negrįžti į Tėvynę.

Tą sunkią netekties valandą morališkai mane palaikė pažįstami ir vyro draugai, o jų jis turėjo daug, nes buvo simpatingas, paslaugus, mėgstąs humorą, visada optimistas, padedantis kitiems pakelti gyvenimo sunkumus, išspręsti iškilusias gyvenimo problemas. Tai atsispindi ir Laikinosios vyriausybės pirmininko J. Ambrazevičiaus užuojautoje, man pareikštoje žuvus vyrui.

„1943 m. gegužės 29 d.

Brangioji Ponia,

užuojautos žodžių Jums ir nemėginsiu tarti. Užuojautos greičiau verti tie, kurie jį sunaikino, kurie naikina mūsų geriausius žmones. Užuojautos dėl to siaubingo jų proto aptemimo, kad naikina tuos, kurie jų likimui nepavojingi, o savo antyje augina ir tenkina tuos, su kuriais kovoja.

Kaip apakintas milžinas daužo dešine savo talkininkus, stovinčius tiesiai, atvirai, visomis jėgomis kovojančius taip pat su tuo pačiu komunizmu, o kairiaja glausto ir glosto klastinguosius, kurie aplink jo kojas šliaužioja laukdami, kada galės nusilpusiam milžinui arterijas paleisti...

Jie verti užuojautos dėl siaubingos ateities, kurią sau patys užrištomis akimis gamina. Su tyliu pasistebėjimu Dievo keliais žiūrėsime, kaip Apvaizda jais, kaip savo įrankiais, nuplaks pasaulį, bet ir tuos pačius įrankius sumes į ugnį, nes jie buvo paskirti naikinti kūkaliams, o jie naikina kviečius, geriausius kviečius...

Norėčiau Jums, Ponia, tarti tik padėką už Jūsų šeimos auką, auką nekaltą.

Tikiu, kad nei geri darbai, nei blogi nežūsta. Aukos irgi. Tikiu

ir anuo „šventųjų bendravimu“, kuriame vieno pastangos ir aukos gamina nuopelnus artimiesiems, savo tautai, žmonių giminei. Nuopelnus ne tik aname – metafiziniame gyvenime, bet ir šiame – laikinajame.

Ir ne tik Senojo Įstatymo tvarkoje aukai buvo reikalingas pirmagimis sūnus, t. y. geriausias, brangiausias. Gal šitą prasmę turi faktas, kad iš mūsų tautos pareikalaujama aukai pačių geriausių sūnų, pačių nekaltųjų....

Kazimiero auka yra šioje aukų eilėje pati pirmoji.

Ši auka yra ir visos tautos auka, bet Jūsų šeima ją davė ir daugiausia skausmo patiria.

Už tą auką ir herojiškai dėl jos keliamą skausmą Jums dėkoju su Jumis liūdinčių Kazimiero idėjos ir kovos draugų vardu.

Ambrazevičius

Poniai Baubienei
Kaunas“.

Elena Litvinaitė-Baubienė

Paskutinis redaktorius

Nuo jaunystės laikų bičiuliavosi du Lietuvos kultūrininkai – Kazys Bauba ir Antanas Maceina. Studijuodami Vytauto Didžiojo universitete, jiedu dalydavosi džiaugsmais bei rūpesčiais, nesyk ir kukliomis pajamomis. Jei šiandien be cento Antanas, jam padės Kazys, o rytoj alkstančio Kazio nepamirš Antanas, gavęs honorarą už straipsnį ar vertimą žurnale.

Kartą eina bičiuliai gatve ir suka galvas, už ką pavalgyti. Nei vienas, nei kitas negavę atlyginimo, honorarai – dar prieš akis.

Bet va ant Kauko laiptų guli dešimt litų... Pirmiausia jiedu sušelpia elgetą – juk tas gyvas tik iš artimo gailiaširdystės – ir tada drožia į ateitininkų valgyklą.

Apie filosofą Antaną Maceiną, arba poetą Antaną Jasmantą, daugelis šį tą žino, o apie kylančią ano meto inteligentijos žvaigždę Kazį Baubą pokario kartų žmonės beveik nieko nėra girdėję, nebent trafaretinį atsidūsėjimą: „O taip, taip – paskutinis „Židinio“ redaktorius...“ Nėra ko stebėtis – sovietinio ugnikalnio pelenai užklojo daugelio asmenybių atminimą. Kazys Bauba – vienas iš jų.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Naujoji Vilnia vadinosi Novovileiskas. Čia 1908 m. gruodžio 13 d. (naujuoju stiliumi – gruodžio 26 d.) geležinkelio revizoriaus Igno ir Julijos Baubų šeimoje gimė sūnelis Kazys. Kiemo žaidimuose mažėlis lakstė paskui brolius Viktorą ir Jurgį. Sesuo Aliodija it gražioji namų gėlė buvo visų džiaugsmas ir pasigėrėjimas.

Labai anksti gražią šeimą ištiko skaudi nelaimė: nuo džiovos pasimirė motina ir liko keturi vaikučiai. Iš viso Baubai turėjo 9 vaikus, tik ne visi spėjo paūgėti, kaip iškeliavo Anapilin.

Tėvas nepabūgo sunkumų ir leido vaikus į mokslus. Kazys baigė Pilviškių progimnaziją ir nedrįsdamas prieštarauti tėvui įstojo į Gižų (Vilkaviškio) kunigų seminariją. Kaip tik čia susipažino ir susidraugavo su jaunutėliu klieriku Antanu Maceina.

Tėvui persikrausčius į Kėdainius, Kazys pereina į Kauno seminariją. Du draugai susirašinėja, laiškuose po keliolika puslapių svarstydami religijos, filosofijos, teologijos ir... seminarijos tvarkos klausimus. Taip jau atsitiko, kad vienas tų laiškų pateko seminarijos vadovybės rankosna. Po vasaros atostogų klierikų sąrašuose Kazio jau nebuvo... Panašiomis aplinkybėmis Gižų seminariją paliko ir Antanas Maceina. Judviejų keliai vėl susiėjo Kaune.

Trejus metus studijavęs teologiją ir dvejus filosofiją, taigi baigęs penkis seminarijos kursus, Vytauto Didžiojo metais (1930 m.) Kazys Bauba be jokių kliūčių perėjo į Vytauto Didžiojo universi-

teto Teologijos-filosofijos fakulteto filosofijos skyrių, pagrindine specialybe pasirinko lotynų ir graikų kalbas, o šalutine – pedagogiką ir psichologiją.

Tėvui tai buvo didelis smūgis, ir jis atsisakė sūnų materialiai remti. Tiesa, Kauno kunigų seminarijoje mokėsi dar viena jo viltis – Jurgis Bauba, tačiau ir šiam nebuvo lemta tapti kunigu. Kariuomenėje krisdamas nuo skersinio jis smarkiai susižalojo stuburą ir devynerius metus išgulėjo lovoje. Kadangi 1933 m. mirė tėvas, o paskui ir sesuo Aliodija, Jurgio globa teko pasirūpinti Kaziui.

Studijuodamas universitete Kazys išvažiavo mokytojauti į Kretingos pranciškonų gimnaziją. Nuo jaunumės įsisukęs į veiklių visuomenininkų ratą, jis redagavo moksleivių žurnalą „Ateitis“ (1931–1933 m. su pertraukom), rašinėjo į „Pavasarį“, „Ateities spindulius“ ir kitur, priklausė ateitininkų literatų korporacijai „Šatrija“.

1935 m. Kazys vedė tos pačios specialybės bendrakursę Eleną Litvinaitę. Kukliose vestuvėse liudininkais buvo Antanas Maceina ir Adelė Dirsytė.

Kretingoje Kazys Bauba pelno žmonių simpatijas ir pasitikėjimą. Visaregė tėvo Jono Kipo, garsiosios Jėzuitų gimnazijos direktoriaus, akis tuoj pastebi neeilinį organizatoriaus, žurnalisto, pedagogo talentą: 1936 m. Kazys kviečiamas Kaunan į Jėzuitų gimnaziją. Kretingiškiai nenori paleisti mylimo mokytojo, puikaus paskaitininko ir pripažinto autoriteto, netgi siūlo surinkti kiek reikės pinigų, kad tik jis pasiliktų...

Nesunkiai Kazys suartėjo ir susidraugavo su žymiaisiais Kauno intelektualais. Jo bute Prūsų gatvėje (dabar Lietuvių) dažnai lankėsi Antanas Maceina, Zenonas Ivinskis, Ignas Skrupskelis, Stasys Yla, Jonas Grinius. Paprastas ir kiekvienam prieinamas, dvasios ir intelekto šviesa jis traukė įvairiausio amžiaus ir išsilavinimo žmones. Niekam Kazys nesigyrė mokąs rusų, lenkų, vokiečių, lotynų, graikų ir net hebrajų kalbas.

Artėjant sovietinės invazijos grėsmei, 1940 m. gegužės pradžioje

Kazys pakviečiamas redaguoti vieną solidžiausių žurnalų – „Židinį“. Prisiminus, jog anksčiau jį redagavo Vincas Mykolaitis-Putinas, Stasys Šalkauskis, Pranas Mantvydas ir Ignas Skrupskelis, galima įsivaizduoti, kokia atsakomybė prislėgė vos 32 metų sulaukusio pedagogo ir žurnalisto pečius – anuomet tokių pareigų priėmimas reiškė savotišką žengimą ant laužo! Kadangi Kazys buvo nepartinis, tolerantiškas įvairioms politinėms srovėms, manyta, jog šis žmogus ir sukrėtimų laikotarpiu turėtų nukentėti mažiausiai... Perimdamas pareigas iš Igno Skrupskelio, „Židinio“ vedamajame Kazys Bauba pareiškė: „ [...] Tiesa, kultūrinei kūrybai ypatingai nepalankios karo sąlygos negalės neatsiliepti ir mūsų žurnalui. [...] Tačiau viliamės, kad išsivadavęs iš triukšmingos bombonešių ir šarvuočių klaikumos mūsų kultūrininkas bent protarpiais pasiges progos atsisėsti prie židinio, susikaupti ties nesunaikinamomis ir nenusiaubiamomis vertybėmis ir stebėti iš po karo griuvėsių kylantį pasaulį, kuriam atiduoti savo konstruktyvinę dalelę ir mes būsime skolingi“.

Deja, pirmieji naujojo redaktoriaus žodžiai 1940 m. gegužės-birželio mėn. „Židinyje“ (Nr. 5–6) buvo ir paskutiniai. Kaip ir derėjo tikėtis, atėjūnai žurnalą uždraudė. Privati Jėzuitų gimnazija buvo pertvarkyta į IX vidurinę mokyklą. Per stebuklą Kaziui Baubai pavyko joje gauti mokytojo vietą. Sovietams išsinešdinus, jis paskiriamas šios mokyklos direktoriumi.

Nacių okupacijos metais perspėjamas dėl gresiančio pavojaus ir galimo suėmimo, Kazys atsikalbinėdavo tarsi naivus vaikas: yra žymesnių vadų ir organizatorių, o jis – tik paprastas pedagogas, eilinis mokyklos direktorius. Galbūt ir tikrai nesuprato, jog kaip inteligentijos idėjų generatorius buvo daug pavojingesnis okupantams negu kiti...

Atėjo lemtinga 1943 m. kovo 16-oji. Lygiai vienuoliktą valandą naciai suėmė daugel mūsų šviesuolių – visus tuo pačiu laiku, kad nespėtų perspėti vienas kito. Kartu su Baliu Sruoga, dr. Antanu

Starkumi, kunigais Stasiu Yla, Alfonsu Lipniūnu bei kitais į Štuthofą buvo išvežtais ir Kazys Bauba.

Kaune liko du maži vaikučiai: dukrelė Delija, gimusi 1940 m. gegužės 11 d., kai vokiečiai užėmė Olandiją, ir sūnelis Vitalis, išvydęs pasaulį 1942 m. rugpjūčio 6 d. Tą rytą žmona Elena buvo išvežusi juos pavežioti Žaliakalnio gatvėmis, o Kazys ketino malkų paskaldyti. Grįžusi vyro nerado, apie suėmimą išgirdo iš kaimynų. Netrukus pasipylė likimo draugių skambučiai. Pirmą laišką iš Štuthofo Elena Baubienė gavo balandžio šeštąją. Sulaukė ir dar dviejų – deja, jau paskutinių...

Apie Kazio Baubos dienas Štuthofe kun. Stasys Yla pasakoja knygoje „Žmonės ir žvėrys dievų miške“: „Jis buvo labai simpatingas, draugiškas, paslaugus. Ypač kauniečių grupei liko neužmirštami jo pilni optimizmo, sąmojo įspūdžiai iš tų 10 dienų, keliaujant su juo per kalėjimus iki Štuthofo. Vieną vakarą Tilžės daboklėje buvo užsimezgęs nepaprastai įdomus pasikalbėjimas pasaulėžiūros klausimais. Bauba juos sprendė visu plačios kultūros ir išsilavinimo mastu. Tikrai Bauba buvo reto išsilavinimo ir dvasinės kultūros žmogus. Iš profesijos jis buvo klasikinių kalbų ir kultūrų žinovas. Šalia to, jis buvo studijavęs filosofiją ir trejus metus teologiją. Pedagogika ir psichologija jam taip pat buvo pažįstamos. Be klasikinių kalbų, jis mokėjo dar vokiečių, lenkų, rusų. Jaunam žmogui, turinčiam tik 35 metus, tai buvo didelis kapitalas ateities darbams. Kai minėtais vakarais iškildavo koks klausimas, ypač religinis, tyčia sakydavau draugams:

– Leiskit pirma pasisakyti direktoriui Baubai.

Žinojau, kad geriau nepajėgsiu į tuos klausimus duoti atsakymo. Ir reikėdavo man šitai patvirtinti su giliu nusižeminimu. Bauba kalbėjo kaip tikras eruditas, suvesdamas visas jam pažįstamas sritis tam vienam laukiamam atsakymui duoti. Jauną talentą ir didelę asmenybę palaidojo kacetas vienu ruselio smūgiu.

Ilgai mes negalėjome užmiršti jo. Pasigesdavome jo ypač tuomet, kai iškildavo mūsų tarpe įvairūs klausimai ar konfliktai".

Dar vienas epizodas iš Kazio Baubos gyvenimo Štuthofe labai vaizdus ir iškalbingas. Po pažinties su čekų rašytoju Janu Timliu prasidėjo graži, dvasinga šių dviejų vyrų draugystė. Jiedu nuolat diskutuodavo kultūros ir meno klausimais, Kazys net buvo išmokęs Janą lietuviškai dainuoti „Ant kalno karklai siūbavo..." Čeko pagarba bičiuliui buvo tokia didelė, jog jis užleido Kaziui net savo vietą raštinėje, pats pasirinkdamas sunkų darbą už lagerio sienų, kur kiekvienas stabtelėjimas kainuodavo lazdų krušą per nugarą...

Gegužės 22 d. – Elenos Baubienės vardadienis. Nekantraudama ji laukė vyro pasveikinimo. Po dviejų dienų, gegužės 24-ąją, laiškininkas atnešė jos pačios laišką su užrašu ant voko:„Adresatas miręs, grąžinti siuntėjui".

Jau vėliau, nuėjusi į gestapą, Elena Baubienė iš suvokietėjusio Klaipėdos lietuvio Preikšato išgirdo, jog 1948 m. gegužės 14 d. 22 val. 50 min. Kazys Bauba miręs nuo širdies raumens nusilpimo.

Ši pedantiška vokiečių apgaulė nebent patiems naciams galėjo turėti prasmės...

Tėvas Jonas Lauriūnas SJ (žymus pamokslininkas, religinės raštijos darbininkas, pogrindžio spaudos ir „Katalikų pasaulio" bendradarbis, staiga miręs 1992 m. liepos 26 d. Linkmenyse, palaidotas liepos 29 d. Kaune, Petrašiūnų kapinėse – *Red.*) išsaugojo keletą mėgėjiškų nuotraukų su 1944 m. gegužės 14 d. data. Tą dieną Kauno jėzuitų namų koplyčioje slapta susirinkę abiturientai paminėjo buvusį savo direktorių. (Iškilmingas pamaldas rengti bažnyčioje pabijota: artėjo frontas, atmosfera buvo įtempta). Mišias aukojo tėvas Karolis Garuckas, vienas iš mistrantų – būsimasis kunigas Jonas.

Tai buvo vienintelis viešesnis Kazio Baubos paminėjimas.

Ilgiems dešimtmečiams paskutinio „Židinio" redaktoriaus vardas nugrimzdo tylon...

Valentinas Markevičius

JUOZAS BRĖDIKIS

gimė 1885 m. Joniškyje. Baigęs Šiaulių gimnaziją, trumpai mokėsi kunigų seminarijoje, vėliau – Kazanės imperatoriškajame universitete. Jį baigęs, įgijo provizoriaus specialybę.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, pasitraukė į Rusiją, vėliau dirbo Rezeknės pabėgėlių centre. 1921 m. J. Brėdikis pradėjo dirbti Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijoje. 1926 – 1932 m. – reikalų vedėjas Lietuvos pasiuntinybėje Čekoslovakijos Respublikoje. 1932 m. grįžo į Lietuvą, vėl dirbo Užsienio reikalų ministerijoje.

Pirmosios sovietinės okupacijos, o vėliau ir vokiečių okupacijos metais dirbo Kauno miesto savivaldybėje.

1943 m. kovo mėn. 17 d. buvo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21249. Mirė 1950 m.

Prisiminimai apie tėvą – Juozą Brėdikį

Mano tėvas – joniškietis. Gimė 1885 m. stiprių ūkininkų šeimoje, buvo vyriausias iš 8 vaikų. Mano tėvui baigus Šiaulių gimnaziją, buvo numatyta leisti jį į kunigus. Seminarijoje jis pabuvo neilgai, ėmė studijuoti Kazanės imperatoriškajame universitete. Baigė, įgijo provizoriaus specialybę, bet pagal ją beveik nedirbo. Jo pasitraukimas iš kunigų seminarijos nebuvo atsitiktinis, tam įtakos turėjo filosofinės ir religinės, ypač indų, pakraipos. Tėvui bestudijuojant Šveicarijoje, Ciuriche, filosofiją, čia, matyt, susiformavo jo

naujojo tikėjimo principai; t. y. katalikiškąjį bažnytinį mokymą pakeitė Krišnamurti, L. Tolstojaus, S. Rericho ir vėliau Vydūno filosofiniai teiginiai. Dar domėjosi parapsichologija.

Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, tėvo šeima iš Joniškio laikinai pasitraukė į Rusiją. (Tokių šeimų, karo audros nublokštų ten iš Lietuvos, buvo daug.) Baigiantis karui ir kuriantis Nepriklausomai Lietuvai, pabėgėliai ėmė grįžti į lietuviška tampančią Tėvynę. Kadangi dėl to iškildavo daug problemų, tad buvo įsteigtos specialios tarnybos. Vienoje iš jų – Rezeknės pabėgėlių centre – 1920–1921 m. dirbo ir mano tėvas kaip įgaliotinis tremtinių grąžinimo reikalams. Čia jis susipažino su jauna lietuvaite, karo medicinos seseria, taip pat grįžtančia su savo šeima iš Rusijos, – mano būsimąja mama. Jie susituokė 1923 m. pradžioje (tėvas turėjo 38 metus). Darbas su pabėgėliais baigėsi 1921 m. vasarą. Tėvas buvo pakviestas dirbti į Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministeriją Europos centro sekretoriumi, vėliau – Rytų departamento direktoriumi laikinojoje sostinėje Kaune. Tuo laiku jam, kaip vyriausiam sūnui, reikėjo grįžti į Mėdginus ir imtis tvarkyti ūkį (apie 100 ha). Vėliau supratau kad tėviškė, žemė tėvui buvo brangi ir jis nebijojo to darbo, bet mamai, kilusiai iš Kauno miestelėnų šeimos, žemės ūkis taip ir liko svetimas. Teko grįžti į Kauną.

Tėvas tęsė diplomatinę tarnybą. Jau gimus mano seseriai (1924 m.), 1926 m. jį paskyrė dirbti Lietuvos pasiuntinybėje Čekoslovakijoje, Prahoje, Charge d'affaire, reikalų vedėju. Pasiuntiniu buvo D. Zaunius (su jo šeima bendravome ir Lietuvoje). Aš gimiau 1929 m. Gyvenant Prahoje užsimezgė gražūs lietuvių ir Čekoslovakijos inteligentų ryšiai, buvo įsteigta Čekoslovakijos–Lietuvos draugija. Tėvas tarpininkavo, kad lietuviams Čekoslovakijoje būtų sudarytos sąlygos specializuotis, įgyti naujas specialybes. Čia mokėsi ir jauni mūsų valstybės karininkai (Aukštesniojoje karo mokykloje), ir inžinieriai, solistė O. Staškevičiūtė, J. Vobolevičius (būsimasis Kauno Konrado kavinės šefas)

ir dar daugelis kitų. Turbūt visi, kurie tuo metu sudarė nedidelę Prahos lietuvių koloniją, prisimena J. Brėdikio rūpestingą globą, nuolat pasiuntinybėje rengiamus minėjimus, susibūrimus, ypač per Naujuosius metus, Vasario 16-ąją. Neužmiršo tėvo ir garsusis keliautojas Matas Šalčius – kaip J. Brėdikis padėjo ir parėmė, jis pasakoja savo knygoje „Svečiuose pas 40 tautų". Plati erudicija, pagarba kitiems ir tolerancija, svetimų kalbų mokėjimas – visa tai tėvui, kaip diplomatui, labai padėjo deramai atstovauti jaunai, ką tik gimusiai Lietuvos valstybei.

1932 m. tėvas su šeima grįžo į Kauną ir dirbo Užsienio reikalų ministerijos Europos centro skyriuje. Hitleriui Vokietijoje paėmus valdžią, darėsi vis sudėtingiau spręsti dvišalius klausimus, todėl tėvui (kartais ir su šeima) yra ne sykį tekę vykti į šią valstybę. Aiškiai matėme kylančią fašizmo bangą – po kelerių metų ji jau atsiris prie Lietuvos...

Mūsų istorikai dar mažai yra aiškinę Klaipėdos ir jos krašto atėmimo ir – kitaip negalima pasakyti! – tylaus atidavimo fašistams įvykius. Tėvas stengėsi priešintis tokiai įvykių eigai ir savo nepritarimą šiuo klausimu išreiškė tuometiniam užsienio reikalų ministrui D. Zauniui. (Visa tai, aišku, negalėjo būti neįvertinta ir neprisiminta vokiečių okupacijos metais...) Tuo laiku Lietuvos Respublikos pasiuntinys Romoje ir prie Šv. Sosto p. Černeckis grįžo į Lietuvą ir tėvui buvo pasiūlyta jo vieta. Tėvas atsisakė: Lietuvai atstovauti prie Šv. Sosto laisvamanis negalįs... Taigi J. Brėdikis buvo paskirtas pasiuntiniu į Rygą, o, kaip žinome, į Italiją išvykusiam p. Stasiui Lozoraičiui (vėliau jo sūnui Stasiui) teko garbinga ir sunki istorinė misija atstovauti Lietuvai okupacijos metais ir Lietuvos vyriausybei tremtyje.

1933 m. po sunkaus miokardo infarkto ilgam pablogėjo tėvo sveikata. (Tada praktikuota pasyvi gydymo taktika, apie jokias reabilitacijas nė kalbos nebuvo.) Tėvas išgulėjo mėnesį ir daugiau, po to jam buvo uždraustas ir bent kiek aktyvesnis gyveni-

mas, ir fizinis bei emocinis krūviai. Mama visą laiką tildydavo ir ramindavo mus su seseria, kad netriukšmautume, net labai garsiai nekalbėtume. Gal todėl tėvą prisimenu tylų, santūrų, daugiausia arba skaitantį knygas, arba besikalbantį su giminėmis, bičiuliais. Su juo daugelis mėgo pasikalbėti: sužinoti politikos prognozių, naujienų, pasitarti, gauti protingų patarimų.

Tėvas visą laiką labai domėjosi biologija ir medicina, buvo didelis homeopatijos šalininkas ir žinovas, taip pat vertino Kneipo gydymo metodus. Šių metodų dėka (jis taip manė) atstatė paralyžiuotos po insulto rankos funkciją, juos sėkmingai panaudojo ir gydydamas savo dukrelę nuo plaučių uždegimo. Giminės ir artimieji taip pat dažnai naudojosi tėvo patarimais. Buvo griežtas vegetaras, mėgdavo rudenį pats konservuoti daržoves, vaisius. Maistą jam ruošėme atskirai. Antra vertus, nors ir rūpinosi savo sveikata, tėvas poilsiaudamas ar žaisdamas preferansą mielai paragaudavo skanaus „Cinzano“ vyno ar konjako, na, ir užsirūkydavo, nors mama vis drausdavo. Iki šiol prisimenu malonų gero cigaro dūmų kvapą... Lankydavosi ir Konrado kavinėje, prie kavos puoduko mėgo padiskutuoti su p. Arbačiausku, režisieriumi B. Dauguviečiu ir kitais.

Tėvas daug dėmesio skyrė vaikų auklėjimui. Seseriai aiškino, kokių principų turi laikytis mergaitė. Nemažai rūpesčių, aišku, tėvui darė tai, jog su seseria neretai apsimušdavome; valgant net turėdavo susodinti mus atskirai, kad neapsidaužytume šaukštais ar neapsispardytume. Tėvas tik griežtai subardavo, niekad nekeldavo balso. Prisimenu, kaip mane mokė atsipalaiduoti – šalia jo po pietų atsigulti ir stengtis visai nieko negalvoti. Tada to nesupratau ir nelabai sekėsi... Savo tikėjimu tėvui artimos buvo jo seserys – Kauno teatro fotografė Polė (priklausė NKVD persekiotajai Rericho draugijai) ir mokytoja Benedikta. Abi netekėjusios, gyveno asketiškai. Jiems trims buvo bendra tai, kad į įvairius neramumus, išgyvenimus reaguodavo labai ramiai arba

beveik visai nereaguodavo – tartum pakildami aukščiau jų, be to, pasižymėjo didele tolerancija visiems, taip pat ir aktyviems įvairių religijų išpažinėjams. Prisimenu gana svarbų savo gyvenime atvejį. Lankiau M. Pečkauskaitės gimnaziją, atrodo, buvau II ar III skyriuje. Šią gimnaziją globojo katalikai, tad mokiniai turėjo nemažai tikybos pamokų. Klasėje mokėsi advokato Bojevo sūnus, kuriam, kaip stačiatikių tikėjimo, tos pamokos buvo neprivalomos. Jis galėdavo išbėgti į kiemą, o aš, sėdėdamas klasėje prie lango, su pavydu stebėdavau jį žaidžiant sviediniu. Man tai kėlė ir neaiškumų. Sykį mamos paklausiau, ar Dievas jo nenubaus už tai, kad nelanko tikybos pamokų, ar jis, „pravoslavų Dievas“, yra kitas ir ar jie, stačiatikiai, turi atskirą dangų. Motina tik atkirto: „Nesuk man galvos“. Tėvas, išgirdęs tokius klausimus, ilgai aiškino, bet dabar prisimenu tik tiek, kad Dievas – vienas visiems ir kažkoks ne toks, kokį matome bažnyčių statulose ar paveiksluose. Nuo to laiko man kilo abejonių dėl tikėjimo, juoba kad ir tėvas bažnyčios nelankė...

Tėvas nepriklausė jokioms partijoms, aišku, nė tuo laiku valdančiajai tautininkų, bet jos nekritikavo, į diskusijas nesileido. Gal tai kiek turėjo įtakos karjerai, bet jo darbų reikšmingumą ir svarbą liudija įvairūs aukšti apdovanojimai – tiek Nepriklausomos Lietuvos, tiek daugelio užsienio valstybių ordinai ir medaliai. Tėvas nemėgo pokylių, pasirodymų (o pagal pareigas tekdavo dalyvauti), fotografuotis. Kai namie būdavo švenčiamos kokios nors šventės, jis už stalo ilgai nesėdėdavo, o mieliau kitame kambaryje išsitiesęs fotelyje skaitydavo. Skaitė originalo kalba – vokiečių, rusų, lenkų, prancūzų, čekų. Domėjosi Romos teise, dažnai bendravo su profesoriumi Lape, vienu iš žinomojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Statuto redaktorių.

Tėvas mėgo išvykas į gamtą, į Baltijos pajūrį. Jam patikdavo į vandenį įsinešti stalą ir už jo skaityti, bangoms skalaujant kojas. Labai mėgo kaimą, gyvūnus. Atsimenu, netyčia atsistojau ant skruzdžių tako ir jos pradėjo lipti man ant nuogų blauzdų. Norėjau

sutraiškyti, bet tėvas įsikišo ir švelniai nupūtė... Tiesa, niekada nemačiau jo kaitinantis saulėje – dažniausiai būdavo su skrybėle ir, geriausiu atveju, be švarko. Buvo griežtas savo aprangos atžvilgiu, matyt, to išmokė diplomatinė tarnyba. Visada švariai nusiskutęs, niekada nepamatysi be kaklaraiščio – nebent namie, ir tai retai.

Prisimenu įvykį iš vasaros atostogų Paneriuose. Man buvo 9 metai. Besimaudant Neryje vieną dieną pagavo stipri srovė ir nunešė į upės vidurį. Truputį mokėjau plaukti, bet prisisrėbiau vandens, pradėjo svaigti galva ir netekau jėgų. Dingtelėjo mintis, kad paskęsiu. Nieko aplinkui nebuvo. Sąmonė pakuždėjo atsigulti ant nugaros ir įsitikinti, kad išsilaikau ir neskęstu. Atsigavęs žiūriu, kad esu arčiau antrojo kranto, ir pradėjau palengva kapstytis jo link. Bet tais laikais tai buvo jau lenkų okupuota Lietuvos dalis – demarkacinė linija ėjo Neries viduriu. Tėvai visur ieškojo ir nervinosi, kol lenkas pasienio darbuotojas keikdamasis atplukdė mane su valtimi... Motina susijaudinusi puolė barti, kaip drįsau vienas eiti maudytis ir kad daugiau iš viso neleis prie vandens, o tėvas šaltai tarė: „Viskas gerai – kitą kartą žinos ir tikrai nepaskęs...“ Panašiai buvo ir tada, kai riekdamas duoną giliai įsipjoviau pirštą ir gausiai kraujavo. Jis ramiai tepasakė: „Žinosi, kad su peiliu reikia atsargiai...“

1940 m. pavasarį tėvas nusipirko Panemunėje nedidelį sklypelį. Dabar jis nors iš dalies galėjo patenkinti savo potraukį žemei ir fiziniam darbui. Kartu sodinome medžius, krūmus. Žinoma, kasinėjau aš. Neskubėdami važiuodavome dviračiais namo, juokaudavome, kad esame L. Tolstojaus pasekėjai... O vokiečių okupacijos metu tėvas išsinuomavo sklypą Gedimino gatvėje, kur jo konsultuojami pasisodinome daržovių ir bulvių. Jis neslėpė savo džiaugsmo, kad ir man patinka sodininkystė bei daržininkystė. Būdamas 12-13 metų aš jau buvau perskaitęs šia tema daug knygų.

Tėvas, nuolatos siekdamas dvasinio tobulumo, labai vertino ir kūno kultūrą, mėgo sporto varžybas, mane ir seserį išmokė

žaisti stalo tenisą. Eidavome į cirką, kur gėrėjomės jėgos ir kitų fizinių savybių išvystymu. Lietuvos krepšiniui išgyvenant pakilimą, prisimenu, mūsų šeima aplankė tėvą Rygoje (1938–1939 m. jis ten dirbo Lietuvos pasiuntiniu). Čia stebėjome didžiulį lietuvių krepšininkų laimėjimą – jie tapo čempionais. Išvykstant iš sporto salės, nepatenkinti latviai ėmė stabdyti pasiuntinybės automobilį su Lietuvos trispalve, kažkas metė akmenį, tas sudaužė užpakalinį stiklą... Vos neįvyko politinis skandalas...

Vokiečiams pavergus Lenkiją ir karo mašinai artėjant prie Lietuvos, tėvas labai dėl to išgyveno, nors visada tvirtindavo, kad ateityje mums didžiausių problemų bus su lenkais, ir, aišku, kaip ir visai Europai, gresia „geltonasis" pavojus. Nemažai lenkų pabėgėlių ieškojo darbo Lietuvoje. Atsimenu, tėvo automobilio vairuotoju tapo labai galantiškas vyras, kurio profesija buvo... lenkų grafas.

Tuo metu įvyko pasikeitimų Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijoje: vietoj D. Zauniaus ministru tapo J. Urbšys. Prasidėjus sovietų okupacijai, tėvui taip pat teko skirtis su darbu šioje ministerijoje. Jis įsidarbino Kauno miesto vykdomajame komitete nekilnojamo turto skyriaus viršininku. Nelabai tas darbas patiko, bet, kaip ir kiekvieną, stengėsi sąžiningai, kruopščiai atlikti. Tuo metu būtinai reikėjo spręsti klausimą dėl miesto kapinių, buvusių tarp Vytauto prospekto ir P. Cvirkos gatvės, uždarymo ir perkėlimo. Nauja vieta pagal tėvo pasiūlymą buvo numatyta Petrašiūnuose.

Vis labiau jautėme nuolat augančią įtampą. Okupantai bandė prisivilioti inteligentiją. Mūsų šeima buvo pakviesta į namus pas SSRS pasiuntinį Dekanozovą – veikėją, pagarsėjusį Lietuvos istorijoje blogąja prasme, – pasižiūrėti sovietų pasiekimus liaupsinančio filmo. Tėvas tada laikėsi diplomatui privalomų etiketo reikalavimų, bet išėjęs buvo blogos nuotaikos. Prisimenu, pasakė: „Kur mums, lietuviams, dėtis? Pabėgome nuo vilko, patenkame meškai..." 1941 m. pavasarį, kai prasidėjo trėmimai,

mūsų šeima naktimis su baime klausydavosi, ar nesustoja gatvėje ties namais sunkvežimis su enkavėdistais. Paskutinėmis sovietų okupacijos dienomis nakvojome ne savo bute. Pasisekė išsisaugoti.

Vokiečių okupacijos metais tėvas dirbo tą patį darbą miesto savivaldybėje. Karo sukelti pavojai, lietuvių tautos išlikimas bei ateitis – šiais klausimais namie dažnai buvo diskutuojama. Nuo pat okupacijos pradžios mes slaptai padėjome maistu keliems tėvo pažįstamiems žydų tautybės asmenims, tarp jų – advokatui Makauskui. Su juo (ar jo atstovais) susitikdavome namų laiptinėje, kai jie iš geto su prikabinta ant nugaros geltona žvaigžde eidavo į namus.

Tėvo suėmimas buvo nelauktas. 1943 m. kovo 17 d. jis, kaip visada, išėjo į darbą. Vidurdienį, kai buvau tik ką grįžęs iš pamokų, o mama virtuvėje ruošė pietus, pro duris įžengė tėvas, lydimas dviejų gestapo karininkų. Jis buvo nepaprastai susijaudinęs:

– Mane išsiveda. Paruoškite ką nors porai dienų...

Mus tai pritrenkė, tačiau vokiečiai neleido klausinėti. Vienas jų atsistojo prie buto durų, kitas lydėjo tėvą po kambarius, vis ragindamas per 15 minučių susirinkti visa, ką nori pasiimti. Mes labai bijojome, kad tėvo sveikata neišlaikys. Mama bandė vokiečiams įduoti gydytojos A. Steponaitienės rašytą pažymėjimą apie ligos pavojingumą, bet jie nekreipė dėmesio. (Po karo sužinojome, kad Kauno gestapo rūsyje, kur pirmąsias paras buvo kalinamas, tėvas vos nenumirė nuo stenokardijos priepuolių.) Tėvą išsivedė greitai – vos spėjo pasiimti kelerius marškinius, vaistų nuo krūtinės anginos ir greitomis suteptų sumuštinių. Atsibučiuojant jis dar bandė mus nuraminti...

Nerimas, atėjęs į visas suimtųjų ir išvežtųjų Štuthofo koncentracijos stovyklon šeimas, daugelį anksčiau nepažįstamų suartino: ėmėme bendrauti, keistis gautomis šykščiomis žiniomis, dalytis maistu. Be to, susitelkė savanorių moterų būrelis, visaip stengęsis padėti represuotųjų šeimoms. Jo teikiamą materialinę pagalbą juto ir mūsų šeima. Aš ir kai kurie mano klasės draugai,

ypač Saulius Zaunius, platinome antifašistines proklamacijas, įvairius atsišaukimus. Pasekę kur nors šoninėje gatvėje vokietuką, einantį su hitlerjungendo uniforma, sulaikydavome ir nusitempę į tarpuvartę „nuginkluodavome“ – atimdavome diržą su suomišku peiliu („finka“). Kelias tokias „finkas“ pardavę, nusipirkome brauningą ir priemiestyje mokėmės taikliai šaudyti. Brauningą slėpiau rūsyje tarp bulvių. Į mūsų akcijas įėjo ir tokie veiksmai – pjaustyti vokiečių karių automobilių padangas (didžiausias pasiekimas – komendanto generolo Justo mašinos!). Tuo laiku butus daug kur šildė krosnelėmis („buržuikomis“), kurių kaminėlis dažniausiai buvo išvedamas per langą laukan. Mes, sužinoję, kur vokiečių karininkų ar valdininkų butai, užkimšdavome kaminėlių angas arba vidun pripildavome vandens, pridėdavome šiukšlių į laiškų dėžutes... Dabar nekomentuosiu visos tos „veiklos“, kilusios iš neapykantos okupantams ir vaikiškai jaunatviško įkarščio.

Apie represuotųjų likimą ilgai nieko nežinojome. Apsidžiaugėme gavę pirmąjį tėvo laišką ir sužinoję, kad gyvas.

Pateikiu keletą ištraukų iš laiškų, atsiųstų šeimai iš Štuthofo koncentracijos stovyklos.

1943 m. liepos 19 d.

Aš labai pasiilgau Jūsų ir tikiuosi, kad mes vėl greitai būsime kartu. [...] Mano gyvenimas labai monotoniškas, bet aš jau pripratau prie jo.

(Kaip galima priprasti prie to pragaro!? – J. B.)

1943 m. rugsėjo 16 d.

[...] Aš nemanau, kad jei būčiau paleistas iš lagerio, galėčiau kur nors kokį tai darbą gauti čia, Reiche, jau vien dėl sveikatos būklės, nes net darbas kur nors biure, nekalbant apie fizinį darbą, man gali būti per sunkus. Todėl manau, kad Lietuvoje, namuose, galėčiau būti naudingesnis [...]

1943 m. gruodžio 19 d.

Šie metai jau eina į pabaigą. Kas galėjo iš mūsų pagalvoti 1943 pradžioje, kad šiais metais tiek nemalonumų teks patirti! Bet nereikia dabar skųstis, tai neduos paguodos! Geriau tikėkime tuo priežodžiu, kad nėra to blogo, kuris neišeitų į gera, ir dabar, artėjant Naujiems metams, turėkime vilį, kad juose turėsime daugiau laimės.

1943 m. gruodžio 26 d.

[...] Šventasis vakaras (Kūčių – J. B.) ir pirma švenčių diena pas mus buvo gana lyginant maloni, bet visų veide galima buvo matyt, kad kiekvienas su savo mintimis ir jausmais yra savo namuose. Tai ypatingai ryšku susėdus prie bendro stalo [...] Rūpestingai paruošti ir iš Lietuvos gauti siuntinėliai kėlė ir džiaugsmą, ir skausmą, žinant, kad čia ir mylinčių širdžių ašaromis aplaistyta [...]

1944 m. vasario 6 d.

[...] Aš jaučiuosi gerai, trūksta tik Laisvės.

1944 m. kovo 6 d.

[...] Pas mane nieko naujo. Pagrindinė problema, ar pas jus gerai. Aš dabar galvoju vien apie jus ir jei pas jus gerai, tada ir man gerai.

1944 m. kovo 19 d. ir balandžio 21 d. (Iš laiškų sūnui.)

[...] Man didžiulis džiaugsmas, kad tu išaugai, sutvirtėjai, bet gaila, kad esu toli nuo tavęs ir negaliu visko matyti. Tačiau aš esu ramus ir įsitikinęs, kad mes greitai pasimatysime, ir dabar, kai tu paaugai ir tavo mąstysena irgi pasikeitė, mes jau galėsime kitaip kalbėtis, mes imsimės kitų, rimtų klausimų, galėsime daug diskutuoti apie dvasinį gyvenimą, nes savaime suprantama, kad tu turi sužinoti apie tą patirtį, kurią aš įgijau savo gyvenime tam, kad suprastum, kas tau nauja, ir kad išvengtum klaidų, kurias aš padariau.

Ypatingai jaučiu jūsų artumą, kai mes čia dainuojam lietuviškas

dainas, kurios mums mūsų Tėvynę, mūsų nerimą, gyvenimą Tėvynėje primena. Tada sustiprėja noras jus kuo greičiau pamatyti turint viltį, kad ta diena ateitų kaip galima greičiau.

[...] Jau greit 15 metų, kai tu išvydai šį pasaulį ir naują žemišką gyvenimą pradėjai. Būk apdovanotas ištverme, gera nuotaika, aiškiu galvojimu ir širdies ramybe. [...] Žinių, kurias gauni mokykloje, gyvenimui nepakanka. Reikia visą laiką ieškoti knygų, kuriose svarstomas tikrasis gyvenimas, kad surastum teisingas gyvenimo pozicijas, kryptis.

Parašyk apie savo draugus. Gera yra turėti gerų draugų, bet tik tada, kada jie tikrai geri draugai. Būk kantrus ir padėk vietoj manęs savo mamai [...]

1944 m. gegužės 1 d. (Iš laiško dukrai jos gimimo dienos proga.)

[...] Linkiu Tau, kad visa, kas dieviška pas tave ir iš ko gauni visas jėgas, sukauptas dvasiniam ir kūno gyvenimui, vis daugiau ir daugiau atsiskleistų, ir tada geriau galėsi suprasti ir savo likimą. Tegul Aukščiausiasis apsaugos visus Tavo žingsnius ir tegul laimė lydi Tave.

1944 m. gegužės 22 d.

Būtų gerai man, turint dabar laiko, parašyti dukrelės ir sūnaus dienoraštį. Bet tai daryti nėra jokios prasmės, nes aš jokių raštų vis vien negalėsiu pasiimti [...] Tu (žmona – J. B.) gal galėtum tai padaryti geriau, bet, aišku, neturi laiko; gaila, nes vėliau daug faktų neatminsime ir daug gražių momentų bus prarasta.

1944 m. birželio 4 d.

[...] Kaip man tada buvo sunku su jumis atsiskirti galvojant, kad palieku jus tokiomis sunkiomis karo dienomis, negalėdamas padėti gyvenimo sunkumuose. [...] Bet reikia nenustoti stiprybės, viską pakelti ir išsaugoti viltį, kad po visų sunkumų ir geresnių laikų sulauksime. Ir kad tokie laikai ateis, aš esu pilnai įsitikinęs.

1944 m. birželio 11 d.
[...] Man labai skaudu, kad čia mano gyvenimas toks beprasmis.

Iš koncentracijos stovyklos tėvas turėjo teisę parašyti tik vieną sąsiuvinio lapo dydžio laiškelį. Ir mes privalėjome rašyti taip, kad viename laiške būtų ne daugiau kaip 60 eilučių. Kadangi Štuthofo koncentracijos stovykloje laiškus tikrino cenzūra, tai susirašinėdami naudojomės įvairiais simboliais, pvz.: dėdė Stalius–Stalinas, Adolis–Adolfas Hitleris, Linutė–Lietuva ir kt. Apie lietuvių inteligentų grupės, tapusios tautos įkaitais, o vėliau – garbės kaliniais, gyvenimą koncentracijos stovykloje paaiškėjo tik pasibaigus karui, ypač kai buvo išleistos prisiminimų knygos.

Lageryje tėvas buvo tylus ir ramus, niekas nepriverte jo jaudintis. Priešingai, jis ramindavo kitus įsisiūbavus jausmams, atskirdavo susipešusius. Žmonių nesišalino: mielai išklausydavo visus, norinčius su juo pasidalyti savo išgyvenimais, be to, kadangi gerai mokėjo vokiečių kalbą, tai kiekvienam prašančiam su malonumu išversdavo į Lietuvą rašomus laiškus. Svetimos problemos ir paslaptys žmones labai suartindavo, tačiau, kaip prisimena A. Kantvilas, J. Brėdikis savo asmenybe ir elgesiu priminė tris beždžiones, žinomas iš kinų mitologijos: jis nematė, kas buvo negerai, negirdėjo, kas blogai kalbėjo, ir nekalbėjo, ko nereikia kalbėti... Ir L. Puskunigis prisimena: „... Juozas Brėdikis, tas žilagalvis asketas...“ Koncentracijos stovyklos draugai ilgainiui suprato, kad J. Brėdikis, sugebėjęs neutralizuoti išorinę kančią ir radęs jėgų pakilti virš kasdienių baisumų, turi susikūręs savo pasaulį – visai kitokį negu kaceto. Tai tarsi buvo tėvo gynyba: didelių valios pastangų dėka, nors ir turėdamas silpną širdį, vis dėlto atlaikė visus dvasinius ir fizinius smūgius. Ir kunigas S. Yla, ir A. Kantvilas savo prisiminimuose atkreipė dėmesį į Juozo Brėdikio šypseną. Apie tai, kaip kartą ligoninėje jį pamatė vienoje lovoje su mirštančiu p. Januševičiumi, S. Yla rašo taip: „Nors

akys vis krypo į Brėdikio šypsnį, tačiau jo nekalbinau, tik stebėjau. Tas šypsnys man atrodė keistas. Kaip gali žmogus šypsotis, būdamas šalia draugo, kuris beveik miršta. Sakytum, po šiltinės Brėdikis būtų pasidaręs nebenormalus. Bet jis atrodė mažai pasikeitęs – toks pat, kaip ir prieš ligą... Jo šypsnyje nebuvo nei naivumo, nei keistumo. Ilgiau įsižiūrėjęs galėjai pastebėti, kad ta šypsena nėra jausminė, priešingai – racionali".

Štuthofo lagerio vartai atsivėrė tik 1945 m. sausio 25 dieną... Kalinius kolonomis varė jūros link. Ant kulnų jau lipo sovietinės armijos daliniai. Iškankinti kaliniai per šalčius, pūgą sunkiai traukė į priekį, o atsilikusius ar bandančius pabėgti esesininkai negailestingai šaudė. Mano tėvas, kaip jis pats paskui papasakojo, nebegalėdamas žygiuoti toliau, susmuko šalikelės sniege. Sargybinio šūvis buvo pro šalį... Tėvas nebeprisiminė, kiek laiko praėjo, kol jį, sušalusį ir bejėgį, rado sovietų armijos kariai ir nuvežė į Pucko ligoninę. Toji ligoninė daugiau priminė lavoninę – siautė šiltinė, dizenterija ir kasdien buvo išnešami mirusieji. Trūko vietų, gydytojų, inventoriaus. O ligoniai šaukėsi pagalbos... Mano tėvas atsigavo ir – svarbiausia! – iš karto tapo reikalingas: po beveik 30 metų pertraukos pravertė jo provizoriaus specialybė ir, žinoma, vokiečių kalbos mokėjimas. Ligoninė iš besitraukiančių vokiečių gaudavo nemažai vaistų, tačiau nebuvo išmanančių, kam tie vaistai, ką su jais daryti. Tėvas pradėjo „konsultuoti" dar silpnas, lovoje. Nemažai vaistų atsargų buvo rasta ir vienintelėje Pucko vaistinėje (ji anksčiau priklausė vokiečiui, kažkur dingusiam per suirutę). Tėvas jautė pasitenkinimą galėdamas ramiai dirbti, rūšiuoti turimus vaistus – būti naudingas sužeistiesiems ir ligoniams. Pucke buvo ir daugiau lietuvių, ėmusių dirbti ligoninėje. Jų keliai greitai išsiskyrė: vienų – į Vakarus, kitų – į Rytus. Tėvo apsisprendimą grįžti į Lietuvą lėmė Tėvynėje likusi šeima. Sovietų karinė valdžia įvertino nuoširdų Juozo Brėdikio darbą vaistinėje ir siūlė čia dirbti toliau. Atsisakius išdavė dokumentą, kad tėvas –

buvęs Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinys, ir visi kariniai komendantai jam turi visokeriopai padėti pakeliui į namus...

1945 m. pavasarį Kaune dar visur galima buvo justi karo pėdsakus. Džiaugsmą, kad išsivadavome iš fašistinės okupacijos, keitė nerimas ir įtampa: prasidėjo naujos sovietų represijos ir kaip atsakas joms – ginkluotasis pasipriešinimas. Sklido gandai ir žiebėsi viltys, kad greitai sąjungininkai padės atgauti Nepriklausomybę. Kauno IV vidurinėje mokykloje, kur aš mokiausi, enkavėdistai tiesiai iš klasės išvedė vieną klasės draugą (Goštautą), susijusį su pasipriešinimu sovietiniams okupantams, – kiek žinau, jis greitai žuvo. Vėliau kitą (A. Rastauską) suėmė mūsų bute (tuo metu čia gyveno) – jis grįžo iš Sibiro tik po daugelio metų. Įtampa dar sustiprėjo, kai Fredoje nušovė vieną pirmųjų mokyklos komjaunuolių. Dar neramiau buvo kaimuose.

Vieną gražią vėlyvo pavasario popietę, vos man grįžus iš mokyklos, į duris kažkas pabeldė. Atidariau. Priešais – dar gana jaunas vyriškis, iš išvaizdos nei miestietis, nei kaimietis. Įdėmiai į mane žiūrėdamas paklausė:

–Ar jūsų pavardė Brėdikis? Jurgis?

–Taip, – atsakiau nedrąsiai.

–O jūsų tėvas buvo Štuthofo koncentracijos stovykloje?

Su kažkodėl didėjančiu nerimu patvirtinau.

–Ar jūs žinote apie jį ką nors?

Nieko nežinojau, bet atsakiau:

–Manau, kad jo jau nėra gyvo...

Rimtas vyriškio veidas pasikeitė, prašviesėjo, ir aš išgirdau:

–Ar norite jį pamatyti?

Man pradėjo smarkiai plakti širdis, netgi tvinksėti galvoje.

– O kur jis?! Kaip aš galiu pamatyti? Kas jūs?

Paaiškėjo, kad laikinoji sovietų karinė valdžia Pucke mano tėvui padovanojo vežimą su arkliu kelionei į Lietuvą. Sužinojęs, kad ūkininkų šeima iš Panevėžio irgi ruošiasi grįžti, prisidėjo prie

jų, ir štai... Dabar su tų ūkininkų sūnumi (buvusiu studentu) abu einame... Einame per visą miestą (visuomeninio transporto dar nėra) iš Kęstučio gatvės, kur gyvenu, į Aleksoto priemiestį, caro laikų VII forto liekanų link. Visą kelią aš tartum nejuntu kojų, norisi bėgti; atrodo, kad visi žmonės mato ir žino mano laimę – vėl turiu tėvą! Įsukame į VII forto kiemą. Jo gilumoje matau porą vežimų ir kažkokį senį, besikrapštantį prie arklio. Einame arčiau, ir aš vėl klausiu savo naujojo pažįstamo, kur mano tėvas. Senis atsisuka, išvystu liesą, išsekusį pavargusio žmogaus veidą žila barzda ir – savo tėvo akis... Praėjo vos truputį daugiau negu dveji metai ir... būčiau tėvo neatpažinęs. Susijaudinę tvirtai apsikabiname.

– O mama, Aldona? (mano sesuo – *J. B.*)

– Visi gyvi, visi esame...

Grįžęs tėvas adaptavosi nelengvai. Ir anksčiau nekalbus, jis namie mažai ką pasakojo apie gyvenimą Štuthofo koncentracijos stovykloje. Mes, jo šeima bei artimieji, patys nenorėjome klausinėti, vengėme sukelti nemalonių prisiminimų: tėvo sveikata buvo silpna, o bet koks susijaudinimas, nemalonumai tuoj sukeldavo širdies skausmų priepuolį. Atsitiktinai, tėvui maudantis, sesuo nugaroje, ties mente ir petim, pamatė įdubimą ir randus. Tik tada pasisakė, kad esesininkai lenta buvo sulaužę mentės kaulą, šonkaulius, žandikaulį, kaustytu batu – petikaulį, kad daug kartų jam padėjęs dr. A. Starkus. Daugiau apie tai, kaip tėvui buvo lageryje, sužinojome iš profesoriaus B. Sruogos bei marijampoliečio mokytojo M. Kriaučiūno.

Tėvą slėgė bloga mūsų šeimos materialinė būklė: vokiečių okupacijos metais motina buvo priversta pardavinėti geresnius, vertingesnius daiktus. Tėvas ėmė ieškotis darbo. Jo draugai padėjo gauti darbą namuose – kaip vertėjas sudarė su leidykla sutartį. Iš rusų kalbos išvertė aštuonias mokslo populiarinimo knygeles (beje, niekur jose nenurodoma vertėjo pavardė!), porą grožinės

literatūros kūrinių (A. Tolstojaus „Nikitos vaikystė“, J. Grinovo „Tanklaivis „Derbentas“). Dirbo su jam įprastu pedantiškumu, apsikrovęs žodynais, todėl juto įtampą. Daug sunkumų kėlė užsieniečių pavardžių transkribavimas ir tai, kad nebuvo lietuviškos terminijos.

Į šį darbą įsitraukiau ir aš: jau neblogai mokėdamas gimtąją kalbą, jos gramatiką, koregavau tėvo vertimų tekstus. Iš pradžių duodavome perrašyti mašinėle, vėliau, taupydami pinigus, spausdinome patys: sesuo Aldona arba aš. Tėvas fiziškai buvo mažai pajėgus, bet kiek galėdamas norėjo padėti – rytą atsikeldavo pirmas ir skiedromis, kurias dažnai pats paruošdavo, pakurdavo pusryčiams mažą krosnelę. Mes stengėmės apsaugoti tėvą nuo nereikalingų krūvių – tiek fizinių, tiek emocinių. Deja, kaip ir kiekvienas, ištrūkęs iš fašistų ir grįžęs gyvas į Lietuvą, taip ir mano tėvas neišvengė NKVD – ligotą žmogų išsivesdavo vakarais naktiniams tardymams. Iš trumpų jo pokalbių su mama supratau, kad klausinėdavo apie kitus Štuthofo kalinius lietuvius: ar jie priklausė iki išvežimo kokioms nors organizacijoms, koks jų požiūris į Sovietų Sąjungą, kodėl tėvas grįžo į Lietuvą(!), o nepasitraukė į Vakarus, su kuo dabar palaiko ryšį ir t. t. Po kiekvieno tardymo tėvas sunkiai, labai sunkiai atsigaudavo. Darėsi aišku: jo nespėjo numarinti fašistai, bet tai padarys enkavėdistai.

Pažįstamų ratas liko nepaprastai mažas. Dviejų tėvo brolių, gyvenusių Kaune, nebebuvo – vienas žuvo nuo bolševikų, antras pasitraukė į Vakarus ir vėliau apsigyveno Australijoje. Taip atsitiko ir su daugeliu giminaičių, o ką jau kalbėti apie kolegas iš buvusios Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijos... Į viską tėvas reaguodavo išoriškai ramiai. Deja, pokalbių apie dvasinį gyvenimą ir jo paslaptis, ko taip norėjo tėvas savo laiškuose iš Štuthofo koncentracijos stovyklos, nebuvo. Dabar manau, kad aš esu nemažai dėl to kaltas – neparodžiau reikiamo dėmesio, neskaičiau tėvo mėgstamos filosofinės literatūros, nerasdavau lai-

ko pokalbiams. Jam grįžus, buvau vidurinės mokyklos paskutinės klasės mokinys. Mokiausi gerai (baigiau aukso medaliu), be to, lankiau biologijos būrelį, domėjausi literatūra – redagavau literatūrinį mokyklos sienlaikraštį, netgi taisydavau kitų moksleivių, kaip E. Selelionio, A. Baltakio, vėliau tapusių žinomais poetais, eilėraščius. Ketinau tapti rašytoju. Apsispręsti padėjo medicinos profesorius Blažiejus Abraitis, mūsų geras kaimynas, dažnai atbėgdavęs padėti tėvui įveikti stenokardijos priepuolį: „Stok į mediciną, tai turėsi iš ko rašyti, nereikės išgalvoti. Kaip Čechovas, Kroninas...“ Tėvas pritarė, kad pasirinkau mediko profesiją: „Galėsi mane gydyti“. Sesuo taip pat studijavo mediciną, bet tėvas svajojo, kad ji pasuktų meno link: dar vaikystėje jis skatino dainuoti, skambinti pianinu, piešti ir labai džiaugdavosi pasiekimais... Kauno medicinos institute aš įsitraukiau į sportinę veiklą. Iš pradžių suviliojo gimnastika, vėliau – sunkumų kilnojimas. Tėvas, priešingai negu motina, gana palankiai į tai žiūrėjo, bet, šiaip ar taip, laisvo laiko pabūti kartu, juo labiau kad kasdien peržiūrėdavau jo vertimus arba juos spausdinau mašinėle, likdavo labai mažai ... Dabar gailiuosi to prarasto artimesnio bendravimo...

Tėvą dažnai aplankydavo Balys Sruoga ir ypač jo brolis Juozas (su pastaruoju anksčiau kartu dirbo Užsienio reikalų ministerijoje). Abu ateidavo pas mus, visi ilgai ir garsiai šnekučiuodavosi. Vėliau aš girdėdavau, kaip profesorius B. Sruoga kažką skaitydavo iš savo kūrybos, bet neatkreipiau į tai dėmesio, kol vieną dieną jis neatėjo pas mus labai susijaudinęs ir žingsniuodamas po kambarį nepradėjo garsiai kalbėjo: „Nieko nereikia! Sudeginsiu viską! Arba – kaip yra, arba – ne, bet neduosiu daugiau tiems šunsnukiams braukyti ir mane mokyti!“ B. Sruoga buvo taip susinervinęs ir įpykęs, kad niekas negalėjome nuraminti. Profesoriui pasidarė bloga. Paguldė jį ant fotelio, o mane skubiai nusiuntė pakviesti gydytoją A. Steponaitienę, gyvenusią šalia. Tik tada sužinojau, kad profesorius B. Sruoga mūsų bute skaity-

davo savo būsimosios knygos „Dievų miškas“ ištraukas. Leidykla vertė jį atsisakyti kai kurių pastraipų, redaktorius raudonu rašalu išbraukė ir pakeitė kai kuriuos sakinius... Prisimenu tėvo nuomonę: jis atkakliai įtikinėjo B. Sruogą, kad dabar svarbu išleisti nors ir apkarpytą knygą negu visai jos atsisakyti. Ateis laikas, kai galima bus išleisti be taisymų.

Prisimenu iš to meto dar vieną epizodą. Po karo Kaune buvo nemažai vokiečių belaisvių (dirbo atstatymo darbus). Sykį, praėjus visai nedaug laiko nuo grįžimo iš koncentracijos stovyklos, tėvas būdamas namie išgirdo kažkokį triukšmą prie durų ir vokiečių kalba žodžius: „Nešdinkis, fašiste!“ Pasirodo, pas mus buvusi viena iš kaimynių išvijo vokiečių belaisvį, atėjusį prašyti išmaldos. Tėvas skubiai išbėgo į laiptinę ir atsiprašinėdamas atsivedė tą vokietį. Pasiūlė jam užvalgyti, o šis paklausė, ar negalėtų geriau gauti puodelio kavos. Prisipažino esąs alkanas, bet ir tikros kavos taip seniai ragavęs... Pasisakė esąs smuikininkas iš Austrijos, ne savo noru patekęs į frontą... Išėjo iš mūsų pavalgydintas (beje, kai lageryje ginantis nuo bado teko valgyti ir žiurkės mėsą, tėvas nebebuvo griežtas vegetaras...) ir pagirdytas, o svarbiausia, dvasiškai atsigavęs. Kalbėdamas su juo tėvas net neužsiminė, kad dar visai neseniai kentėjo fašistų koncentracijos stovykloje ir vos liko gyvas... 1947 m. B. Sruogai mirus, tėvas labai išgyveno, visai užsidarė namuose. NKVD nepaliko jo ramybėje. Vis dažnesni tapo stenokardijos priepuoliai, ir vieno iš jų metu 1950 m. tėvas mirė.

Jurgis Brėdikis,
1992 m., gruodžio mėn.

PRANAS
MEŠKAUSKAS-GERMANTAS

gimė 1903 m. gruodžio 3 d. Pučkoriuose, netoli Telšių. Mokėsi Leipcigo universitete, ten apsigynė filosofijos daktaro laipsnį. 1940 m. birželio mėn. P. Meškauskas buvo priverstas palikti Lietuvą ir pasitraukti į Vokietiją. Prasidėjus karui, grįžo į Lietuvą ir 1941 m. rugpjūčio mėn. vokiečiai jį paskyrė švietimo reikalų generaliniu tarėju. P. Meškauskas vokiečių okupacijos metais veikė ir rašė dr. Germanto vardu. Pasinaudodamas savo aukštomis pareigomis, dr. Germantas nuosekliai gynė politinius ir kultūrinius lietuvių reikalus. 1942 m. atsisakė išleisti vokiečių administracijos potvarkį, pagal kurį jaunuoliai, norintys studijuoti aukštosiose mokyklose, privalėjo pirma atlikti reicho darbo tarnybą.

1943 m. kovo 16 d. gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21254. Mirė Štuthofe 1945 m. balandžio 22 d. Pelenai palaidoti Kopenhagos katalikų kapinėse.

Dr. Germantas

Kun. S. Yla, laimingai ištrūkęs iš Štuthofo koncentracijos stovyklos ir pirmas iš mūsų štuthofiečių pasiekęs britų zoną Vokietijoje, savo pranešimuose apie Štuthofo lietuvių išgyvenimus ir kančias, be kita ko, pažymėjo, jog 1945 m. kovo mėn. šiltine yra mirę du štuthofiečiai – kun. A. Lipniūnas ir dr. Germantas. 1941–1943 m. turėjęs tarnybinių ir visuomeninių santykių su

dr. Germantu, pamėginsiu čia kai ką pateikti visuomenei, ypač pasirėmęs savo jau parengtu pranešimu apie Vilniaus universitetą vokiečių okupacijos metu.

1941 m. prasidėjus vokiečių ir rusų karui, drauge su Raudonąja armija iš Lietuvos pabėgo ir komisarai, kurių vietą užėmė Lietuvos laikinoji vyriausybė, deja, neilgai tegavusi veikti ir pakeista generaliniu vokiečių komisaru von Rentelnu, pasirinkusiu sau įvairioms administracijos sritims lietuvius tarėjus. Tokiu tarėju Švietimo valdybai jis paskyrė Praną Meškauską-dr. Germantą.

Vokietijoje išėjęs universiteto mokslus, o paskiau Kaune tarnavęs Saugumo departamento Spaudos skyriuje, dr. Germantas negalėjo bolševikmečiu likti Lietuvoje, pabėgo Vokietijon ir grįžo iš ten kaip vokiečių patikėtinis. Apie jį lietuvių visuomenės težinota, jog esąs kietas, neatlaidus žemaitis, ypatingai nusistatęs prieš tautininkus, labiausiai prieš NKVD išvežtąjį prof. Izidorių Tamošaitį ir buvusį Švietimo ministerijos generalinį sekretorių Masiliūną. Juodu savo pažįstamiems kaltino jo neprileidus nei prie žurnalistinio, nei prie pedagoginio darbo, apie kurį svajojęs, o nugrūdus į visuomenės nemėgstamą saugumą, tad atskyrus jį nuo visuomenės. Ne lietuvių pasiūlytas, kaip kai kurie kiti tarėjai kad buvo vokiečiams pristatyti (gen. Kubiliūnas, prof. Vladas Jurgutis, M. Mackevičius, Jonas Matulionis ir kiti), tik vokiečių primestas Lietuvos švietimui vadovauti, lietuvių visuomenės jis buvo sutiktas labai rezervuotai ir su dideliu nepasitikėjimu, įtariamas per dideliu susirišimu su nacionalsocialistinėmis vokiečių įstaigomis ir veikėjais. Prieš kelerius metus buvęs jo profesorius Vytauto Didžiojo universitete, Vilniaus universiteto rektorius, dabar gavęs su juo sueiti Kaune, tepatyrė iš jo, jog jis Laikinosios vyriausybės švietimo ministerio Juozo Ambrazevičiaus skirtuosius pareigūnus paliekąs, taip pat nekeičiąs ir ministerio išleistų potvarkių bei įsakymų. Iš draugaujančio su dr. Germantu Vilniaus universiteto germanisto Alminauskio, taip pat žemaičio,

rektorius sužinojo, jog dr. Germantas žinąs apie nepalankų jam visuomenės nusistatymą ir priminęs Konradą Valenrodą; girdi, būsią jį (Germantą) laikyti kad ir parsidavusiu vokiečiams lietuvių tautos išdaviku, istorija betgi jį pateisinsianti, spręsdama iš jo darbų apie tikrą jo patriotizmą. Turėdamas tai galvoje, kad ir žinodamas Germantą ne tik turint gerus santykius su vokiečių įstaigomis, demonstratyviai juos sveikinant nacionalsocialistiniu rankos pakėlimu ir t. t., grįžęs į Vilnių, rektorius universiteto senato posėdyje pareiškė neabejojąs, jog Germantas yra lietuvis patriotas, kad ir matąs savo einamojo kelio slidumą ir pavojingumą, tad patariąs su juo sueiti kaip su geru lietuviu ir niekada neparodyti jo atžvilgiu jokio abejingumo.

Ir tikrai, dr. Germantas pasirodė ne tik esąs sumanus, gyvas, energingas administratorius, prašokęs visus buvusius ministerius, viceministerius, generalinius sekretorius ir departamento direktorius, o ką bekalbėti apie pastumdėlius komisarus, bet karštas, degte degąs lietuvis, ne tik nepražudęs nė vieno lietuvio, bet ir daugelį išgelbėjęs ir pagaliau pats dėl Lietuvos, dėl tautos ir jos jaunimo žuvęs. Švietimo valdyboje, kurios būstinė buvo Vilniuje, ir visur savo žinyboje jis sulaikė ar bent prilaikė ministerijos pradėtąjį tarnautojų ir mokytojų „valymą“, laikydamas visus gerais lietuviais. Tik kai kada, ypač vokiečių spiriamas, o gal tik šiaip jau paveikiamas, vieną ar kitą bolševikmečio pareigūną ar kurį kitą vokietmečiu aštriau prieš okupantus pasireiškusį lietuvį atleisdavo iš einamų pareigų, tik paprastai stengdavosi tai išlyginti skirdamas kur kitur, toliau nuo skundikų akių. Dažniausiai jis betgi pats savo iniciatyva ar iš šalies prašomas sugebėdavo sušvelninti dalyką ir nejudinti iš vietos naudingo lietuvių kultūros darbininko. Taip atsiradus lietuvių tarpe žmonių, kurie spyrė Germantą pašalinti iš profesūros Balį Sruogą, rektoriaus ir kitų užtartas, prof. Sruoga ne tik liko Vilniaus universitete, bet ir ilgainiui tarp Germanto ir Sruogos nusistovėjo net geri santykiai

teatrinio darbo srityje, o pagaliau abudu atsidūrė toje pat Štuthofo koncentracijos stovykloje. Vokiečiams spiriant atleisti prof. Mykolą Riomerį, rektoriui ir prorektoriui visai nesunku buvo Germantą įtikinti, kad jis šio nejudintų.

Okupacinei vokiečių administracijai esant nusistačius prieš 1940–1941 m. įsteigtas kultūrines lietuvių įstaigas kaip prieš „tarybines“ ir iš viso stengiantis ne didinti, bet dar mažinti lietuvių mokyklas, Germantas visada jas gynė, o neįstengdamas apginti surasdavo šiokį ar tokį būdą joms veikti. Kur progimnazija prašė vyresniųjų klasių, negalėdamas jos paversti gimnazija, t. y. didinti gimnazijų skaičių, jis leisdavo tas klases kaimyninės gimnazijos paralelinių klasių vardu. Taip Viekšnių progimnazija išsiderėjo Mažeikių gimnazijos lygiagretes klases. Tarp Viekšnių valsčiaus viršaičio kapitono Mačiaus, dr. Germanto ir departamento direktoriaus Igno Malinausko dėl to įvyko toks pasikalbėjimas: viršaičiui išdėsčius tarėjui viekšniškių prašymą pridėti jų progimnazijai dar vieną klasę, pakviestas direktorius priminė tarėjui, jog vokiečiai neleidžia versti progimnazijų gimnazijomis, o pridėjus klasę ji nebebūsianti jau progimnazija, tik gimnazija. Tarėjas pareiškė turįs neigiamai atsakyti į viekšniškių prašymą. Tuomet įsikarščiavęs viršaitis perspėjo tarėją, jog neišeis negavęs leidimo. Nepatenkinti viekšniškiai nustosią atlikinėti vokiečių jiems kraunamas prievoles, šie nepasiduosią ir įvyksiąs kraujo praliejimas.

– Kraujo praliejimas, sakai? – paabejojo tarėjas.

– Taip, kraujo praliejimas! – griežtai pakartojo viršaitis.

– Taigi matai, pone direktoriau, bus kraujo praliejimas. Negalime gi leisti, kad mūsų žemaičių kraujas būtų pralietas!– sušuko pradžiugęs nauju argumentu tarėjas.

Čia pat buvo parašytas ir pasirašytas raštas, leidžiąs pridėti vieną klasę, bet į besigėrinčio savo žemaitišku užsispyrimu tarėjo įspėjimą, kad kitais metais neprašytų dar vienos klasės, nes tikrai

jos negausiąs, viršaitis pasisakė pats nevyksiąs, bet kiti tuomet atvyksią prašyti. Tarėjas tik nusijuokė.

Kur du miestai ir miesteliai varžėsi dėl vienos mokyklos, ten jis paversdavo ją dviem, vienai katrai suteikdamas kuklesnį vardą, bet leisdamas ir jai eiti anos (aukštesnės) mokyklos programą. Taip Vilniaus muzikos mokykla jo leidimu ėjo konservatorijos programą.

Rentelno komisariatui neleidžiant nei didinti mokytojų, profesorių ir kitų kultūrininkų algų, per mažų vokiečiams beatodairiškai Lietuvą alinant ir nepaprastai pabrangus pragyvenimui, nei išlaikyti daugelio įstaigų, kurioms jie neleido skirti lėšų, Germantas kreipėsi į visų valdybų įstaigas ir įmones, prašydamas tarnautojus skirti savo algų mažutį nuošimtėlį Švietimo fondui. Iš jo jisai išlygindavo švietimo trūkumus, papildydavo sąmatas, šelpdavo moksleivių bendrabučius, studentų valgyklas, vargstančius mokytojus ir pareigūnus. Tuo būdu, pavyzdžiui, ypač vargstančiame Vilniuje tautinis ir šiaip kultūrinis lietuvių gyvenimas vokiečių okupacijos metais – tik ne vokiečių, o Germanto pastangomis – prieš nacionalistines okupantų tendencijas ir stengimąsi pasikinkyti visą kultūrinį lietuvių darbą nepaprastai suklestėjo.

Universitetas du patarėjus: švietimo – Germantą ir teisingumo – Mackevičių, pakvietė asistentais. Jie nedėstė (žinoma, negaudavo ir jokio atlyginimo), tik ypač brangino savo artumą universiteto moksliniam personalui ir karščiausiai iš visų tarėjų gynė universiteto reikalus. Dėl savo kieto žemaitiško būdo ir stačiokiškumo ne kartą susikirtęs su universiteto rektorium, taip pat žemaičiu, kurio betgi nesutikdavo atleisti iš pareigų, kaip šis kartą kitą prašydavosi kokiam tarp jų griežtesniam nesusipratimui kylant, dr. Germantas betgi visu savo jaunu karštumu buvo atsidavęs universiteto reikalui. Ilgainiui ir su rektorium nuo 1942 m. pavasario visiškai susiprato, ir tarp jų nebekilo daugiau jokių nesusipratimų.

Dr. Germantas savo svoriu vokiečių administracijoje, sumanumu ir judrumu nuėmė nuo universiteto vadovybės pečių pavojingą santykių su šia administracija naštą taip, jog rektorius ligi 1942 m. pavasario negavo turėti su ja jokių reikalų, o su tuometiniu Vilniaus cariuku komisaru Hingstu, neturėjo reikalo sueiti ligi pat 1942 m. rudens. Pati svarbiausioji dr. Germanto paslauga universitetams 1941–1942 m. buvo studijų tęsimo ir naujų klausytojų priėmimo pridengimas savo autoritetu nuo komisarinių trukdymų. Ne tik į tiksliųjų mokslų (matematikos, gamtos, miškininkystės, medicinos, Vytauto Didžiojo universitete – ir technikos bei statybos) fakultetus buvo priimami studentai ir laisvieji klausytojai, bet ir į kitus, vokiečių įsitikinimu, karo metu (o gal tik lietuviams?) nereikalingus fakultetus jaunimas patekdavo bent laisvaisiais klausytojais ir hospitantais, kurių daugelis ilgainiui virto tikraisiais studentais. Mokslas ėjo visu įtempimu kad ir menkai kūrenamose patalpose, dėstomas neprivalgančių profesorių kiek geriau už juos maistu iš namų aprūpintiems klausytojams. Jaunimas buvo karštas, gyvas, judrus, patriotiškai užsidegęs ir siekiąs, kaip ir visa lietuvių tauta, tik vieno – visiškos Lietuvos Nepriklausomybės. Universiteto ir Germanto, visuomenės ir Germanto santykiai darėsi vis artimesni, ir politiniu atžvilgiu jis vis labiau lygiavosi į tautos nusistatymą.

Ne kartą kildavo gandų, jog vokiečiai žadą universitetus uždaryti, pasirengę studentus paimti priverstinėn darbo tarnybon *(Arbeitsdienst)* ir pan. Tačiau kai rektorius, prorektorius, kuris profesorius ar studentų komiteto narys to paklausdavo Germantą, šis paprastai atsakydavo:

– Ar gavote iš manęs tuo reikalu kokį raštą? Ne? Na, tai ir dirbkite toliau.

Kartą prasitarė, jog jei jis vykdytų visus gaunamus iš vokiečių įstatymus ir potvarkius, joks darbas nebūtų įmanomas.

Kai vokiečių pareigūnai skaudžiai apkirpo universiteto sąmatą – algas, etatus, tarnautojų kategorijas ir t. t., Germantas nuramino universiteto vadovybę, jog skaudžiausius trūkumus išlyginsiąs iš kitų šaltinių. Ir tikrai iš įstaigų ir įmonių tarnautojų savo noru atskaitomų algų nuošimčių sudaryto Švietimo fondo, įgijusio visuomenėje dr. Germanto fondo vardą, jis suremdavo visa reikalingiausia taip, jog universitetas ir jo darbuotojai galėjo nesuklupdami pakelti karinės okupacijos sunkmetį.

1942 m. pavasarį, apie Velykas, Vilniuje pasirodė prof. Štegmanas, kuris Rygoje tvarkė vokiečių sugalvoto Ostlando, tad ir Lietuvos, aukštojo mokslo reikalus. Pats aklai vykdęs, kas jam vyresnybės buvo įsakoma, jis buvo manęs per dr. Germantą taip sutvarkyti Lietuvos universitetus, kad šie klusniai vykdytų, kas okupacinės administracijos bus jiems pavesta. Tačiau dr. Germantas nesutiko imtis prieš lietuvių visuomenę, tad ir prieš universitetus, atsakomybės už vokiečių potvarkius ir būti tik aklu jųjų perdavėju jo žinioje esamoms švietimo įstaigoms. Tad prispyrė Štegmaną pačiam kalbėtis su universiteto vadovybe ir atvedė jį į Vilniaus universiteto senatą, nors vokiečių administracija jokio senato nepripažino, tik rektorių, prorektorių ir fakultetų dekanus kiekvieną skyrium, o ne jų kolektyvą.

Ilgesnėje prakalboje Štegmanas išdėstė reikalą Lietuvos universitetams griežčiau įsijungti Europos kovon su bolševizmu tiek mokslo personalui savo specialybių darbais, tiek studentijai darbo tarnyba. Tam geriausia būsią fakultetams susitvarkyti specialiomis akademijomis, kurios, girdi, tikslingiau tuomet galėtų atlikti pavedamus joms darbus. Kai rektorius ir dekanai griežtai pasipriešino, Germantas karštai juos palaikė, pažymėdamas, jog atėmus iš Lietuvos Nepriklausomybę, apkrovus ją sunkiomis darbo ir duoklių prievolėmis, švietimosi galimybė lietuviams tesąs vienintelis geresnės pokarinės ateities laidas. Jei fakultetų pavertimas akademijomis esąs faktinis universitetų uždarymas, t. y.

švietimas žadamas atimti, tai lietuviams nebesą jokios prasmės kuo nors palaikyti vokiečius, suprantama, ir tarėjas turėsiąs pasitraukti. Jis reikalavo, kad Štegmanas įspėtų savo vyriausybę dėl neigiamų jos sumanymų universitetų atžvilgiu pasekmių, ką šis, ypač sumišęs dėl netikėto ir griežto tarėjo įsikišimo, pažadėjo atlikti, nes kaip tik važiuojąs Berlynan.

Vėliau dar griežčiau – Germanto akivaizdoje – Vilniaus universiteto senatui pasikalbėjus su kitu vokiečių pareigūnu aukštosioms mokykloms tvarkyti dr. Fritzleriu (Fitzleriu?), senatui įteikus abiem vokiečiams pro memoria, visų aukštųjų Lietuvos mokyklų akademiniam jaunimui surinkus 100 tūkstančių lietuvių parašų, reikalaujančių neliesti universitetų ir leisti jiems toliau dirbti, gen. Kubiliūnui ir dr. Germantui padarius savo žygių, sumanymas universitetus suskaldyti beteisėmis akademijomis kažkaip nutilo.

Tačiau kitas pavojus – priverstinis lietuvių besimokančiojo jaunimo išvežimas į darbus Vokietijon – ne tik nebuvo likviduotas, bet kaip tik tą pat rudenį (1942 m.) dar griežčiau vokiečių buvo pareikalautas ir sukėlė viešesnį Germanto ir universitetų pasipriešinimą. Iš Germanto vokiečių administracija pareikalavo, kad jis, kaip švietimo tarėjas, išleistų potvarkį, pagal kurį baigę gimnazijas jaunuoliai turėtų eiti reicho darbo tarnybą, kurios neišėję negalėtų būti priimti aukštojon mokyklon, o ją išėję net 7 klasių mokiniai gautų brandos atestatus iš 8 klasių. Pasitaręs su universitetų vadovybėmis, kurios aiškiai pasisakė prieš tai ne tik kaip prieš pasikėsinimą pažeisti universitetų teisę priimant studentus vadovautis vien kandidatų žiniomis (realiu, o ne formaliu atestatu) ir kandidatų teisę pristačius atestatą būti priimtiems be jokių pašalinių reikalavimų, bet paliekantį universitetus be prieaugio ir be jokio užtikrinimo, jog po vienerių metų darbo tarnybos nebus vėl sudaryta kokių kliūčių stoti universitetan, – tai savaime likviduotų Lietuvos aukštąjį mokslą! – Germantas atsisakė

duoti šiuo reikalu kokį įsakymą prieš universitetų nusistatymą, nes tai skaudžiai kirstų per lietuvių tautos švietimo reikalus ir teises. Tuomet Kauno gestapas pasišaukė beveik visą Vytauto Didžiojo universiteto vadovybę ir Kaune gyvenantį Vilniaus universiteto prorektorių (prof. D. Krivicką), gavusį pavaduoti tą dieną atvykusį į Kauną, bet ir atgal jau išvykusį Vilniaus universiteto rektorių, prasilenkusį su gestapo šaukimu ateiti. Universiteto vadovybės akivaizdoje gestapo viršininkas puolė ten pat esantį Germantą, kad šis atsisako išleisti reikalaujamą potvarkį, ir spyrė universitetininkus nusileisti „aiškiam karo reikalui“. Germantas ir jo kolegos siūlė kompromisinį reikalo sprendimą – kad darbo tarnybą galima būtų eiti baigus universitetą ar bent kad tik pusė abiturientų dabar atitarnautų, o kita pusė – jau studentais kitais metais, bet gestapininkai nepripažino jokių nuolaidų ir reikalavo vykdyti, kas Berlyno aiškiai įsakoma. Abiem pusėm nesusitarus, gestapininkai suėmė visus pasikalbėjimo dalyvius, išskyrus Germantą, kurį tuo būdu privertė nusileisti; tad po 3 dienų suimtieji buvo išleisti. Vis dėlto vokiečių valdžios potvarkis buvo aplenkiamas, universitetams su Germanto žinia abiturientus priimant hospitantais, kurie studentų teisėms įgyti iki studijų pabaigos turėjo nemažai laiko, o tuo metu daug kas galėjo pasikeisti (ir tikrai pasikeitė) ir ansai suvaržymas atkrito.

Lietuvos universitetai, jų profesūra, ypač vadovybė, ir studentija vokiečių administracijoje įgijo dabar visai blogą vardą. Nors Germantas darė visa, kas galima, santykiams su vokiečiais nenutraukti, bet okupantų spaudimas mokykloms nemažėjo.

Pavojui didėjant, Germanto santykiai su Vilniaus universitetu ir su visa Vilniaus lietuvių visuomene pasidarė labai artimi, nuoširdūs, tarpusavio pasitikėjimo kupini. Visi matė jo pastangas pakelti Vilniaus operą, teatrus, mokyklas, liaudies ansamblį ir iš viso kultūrinį lietuvių gyvenimą. Studentai ir kiti mokslei-viai, visaip kaip jo remiami, atsidėkodami rengė jam koncertus,

tautinių šokių vakarus, karštai jį visur sutikdami. Universiteto vadovybė ir slaptų kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės organizacijų vadai jo ne tik nevengė ir neprisibijojo kaip vokiečių agento, kuo jis iš pradžių buvo laikomas, bet ir drąsiai, be baimės su juo kalbėdavosi politiniais Lietuvos reikalais. Tvirtas lietuvių tautos nusistatymas vokiečių atžvilgiu ir griežtas Nepriklausomybės grąžinimo siekimas, slaptas, bet platus ir gyvas lietuvių visuomenės tam tikslui pasiekti susiorganizavimas, jaunimo entuziastiškai, dažnai ir neatsargiai reiškiamas patriotizmas, net pats švietimo darbo sekimasis Germantą veikė, kėlė, segė jam sparnus; betrūko tik kančių vainiko. Vis tvirčiau statydamasis ir mokydamasis vokiečių atžvilgiu, tiek vokiečiams, tiek lietuvių visuomenei (kiek gaudavo su ja plačiau sueiti) jis kėlė ir tvirtino įsitikinimą, jog Lietuva bus nepriklausoma, juo labiau lyg pagrįstą, kai ir iš Berlyno, ir iš Kauno paskirų vokiečių pareigūnų kai kas panašiai būdavo girdėti.

Laisvas, nepriklausomas nuo vokiečių administracijos užgaidų Germanto nusistatymas, sakymasis ir veikimas seniai atkreipė jos dėmesį, ir Rentelnas spyrė gen. Kubiliūną jo vietoje ką kitą pasiūlyti tarėju. Šis tikrai ieškojo tinkamo (atsargesnio už Germantą) kandidato, paskiau netgi bet kokio kandidato, tik veltui, nes visi jo kalbinamieji atsisakė į švietimo tarėjus eiti: 1)iš viso nenorėdami neaiškiais santykiais su vokiečiais bedirbti; 2) laikydami negarbinga savo sutikimu padėti išstumti tiek nusipelniusį Lietuvai tarėją. Ypač profesoriai (Z. Žemaitis ir kiti) griežtai atsisakinėjo matydami, kiek Germantas yra universitetams padaręs.

Ypač reikšmingas buvo Germanto laikymasis 1943 m. vasario 15–16 d., kai vokiečių tebetrukdomos švęsti tautinės lietuvių šventės išvakarėse sukvietęs Švietimo valdybon Vilniaus lietuvių visuomenės atstovus ir įstaigų vadovus pobūvin, kurio vokiečiai negalėjo jam sutrukdyti kaip naminio („mano butas per mažas

visiems sutalpinti, kurie ne kartą mane pas save pasikviesdavo ir kuriems norėčiau atsidėkoti, tad turiu tam naudotis erdvesnėmis Švietimo patalpomis“, – pareiškė jis susirinkusiems) ir jo siejamo su taip pat vasario 16 d. švenčiamomis dr. J. Basanavičiaus mirties sukaktuvėmis; visą laiką ligi 24 val. jis paskyrė dr. J. Basanavičiaus minėjimui dėl to ir nepatikusia prakalba, žurnalisto Stepo Povilavičiaus pranešimu apie dr. J. Basanavičių ir operos solistų dainavimu. Vakarienės metu užstojusi vasario 16 diena įgalino rektorių, kaip 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimo akto pasirašytoją, savo kalboje aiškiai iškelti lietuvių tautos siekimą grąžintis nepriklausomą nuo savo kaimynų valstybinį gyvenimą ir tuo paragino kitus pobūvio dalyvius, jaunesnius už rektorių, dar karščiau – ir ne tik dėl jos – pasisakyti. Tai buvo paskutinis Germanto pobūvis su visuomene.

Neaiškūs gandai apie Lietuvos Nepriklausomybės grąžinimą ir Lietuvos kariuomenės organizavimą tik iš dalies tepasitvirtino, be to, pačiu pikčiausiu lietuviams būdu. Nebuvo grąžinta Nepriklausomybė, tik vokiečių paskelbtas raginimas lietuvių, latvių ir estų jaunimui stoti į sudaromus SS legionus, o generaliniai tarėjai imti versti paveikti savo visuomenę ir ypač studentiją savo noru stoti į legionus. Nors ir nusistačiusi savo krašte prieš visokį priešą, tad ir prieš vokiečius, be to, vokiečių administracijos potvarkių vis erzinama, SS-izmui iš viso priešinga lietuvių visuomenė griežtai nusistatė prieš stojimą į legionus. Latvijoje ir Estijoje kad ir nesklandžiai ėjo legionų verbavimas, vis dėlto šie buvo sudaryti. Lietuvoje į priėmimo komisijas retai kas testojo, iš Vytauto Didžiojo universiteto vos keli ar keliolika studentų, o iš Vilniaus universiteto – nė vienas. Berlynas ir Kauno vokietija įsiuto ir ėmė rengti prieš lietuvius represijas. Jaunimas ėmė slapstytis, laukdamas panašių į 1941 m. bolševikinių suėmimų.

Nemėgęs su tarėjais palaikyti santykių, Rentelnas sušaukė pas save Kaune jų posėdį, kuriame su savo patarėjais smarkiai puolė

lietuvius, leido sau kumščiu daužyti stalą ir grasinti, kartu betgi reikalavo atvirai pasisakyti dėl priežasčių, kurios kliudo sklandų lietuvių bendradarbiavimą su vokiečiais. Iš tarėjų trys drąsiai ir atvirai jiems išdėstė lietuvių tautos Nepriklausomybės siekimą, nieko bendra neturintį su kokiomis simpatijomis svetimam, tai – atvykę iš Vilniaus Germantas, Mackevičius ir Puodžius, kontrolierius, kuris, prieš vykdamas Kaunan, naktį tarėsi su Vilniaus universiteto žmonėmis. Daužant Rentelnui į stalą, daužė ir Germantas į Rentelno pastabą, jog duodant lietuviams nepriklausomybę reikėtų duoti ir latviams, ir estams: jis pareiškė, jog lietuviai nieko neturi prieš nepriklausomybės grąžinimą latviams ir estams, bet ir priminė, jog lietuviai yra ne tik viena iš Pabaltijo tautų, bet ir tauta, sukūrusi Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, valstybę nuo jūrų ligi jūrų, didesnę už Lenkiją ir Vokietiją, ir tų savo istorinių tradicijų ligi šiolei nepamiršusi, tik jomis besididžiuojanti, neatsisakiusi ir neatsisakysianti nuo savo Nepriklausomybės, nuo kovos dėl jos grąžinimo. Pasitarimas nevirto susitarimu, tik išryškino susidariusią rimtą padėtį ir ypač nepalaužiamą trijų tarėjų su Germantu priekyje poziciją.

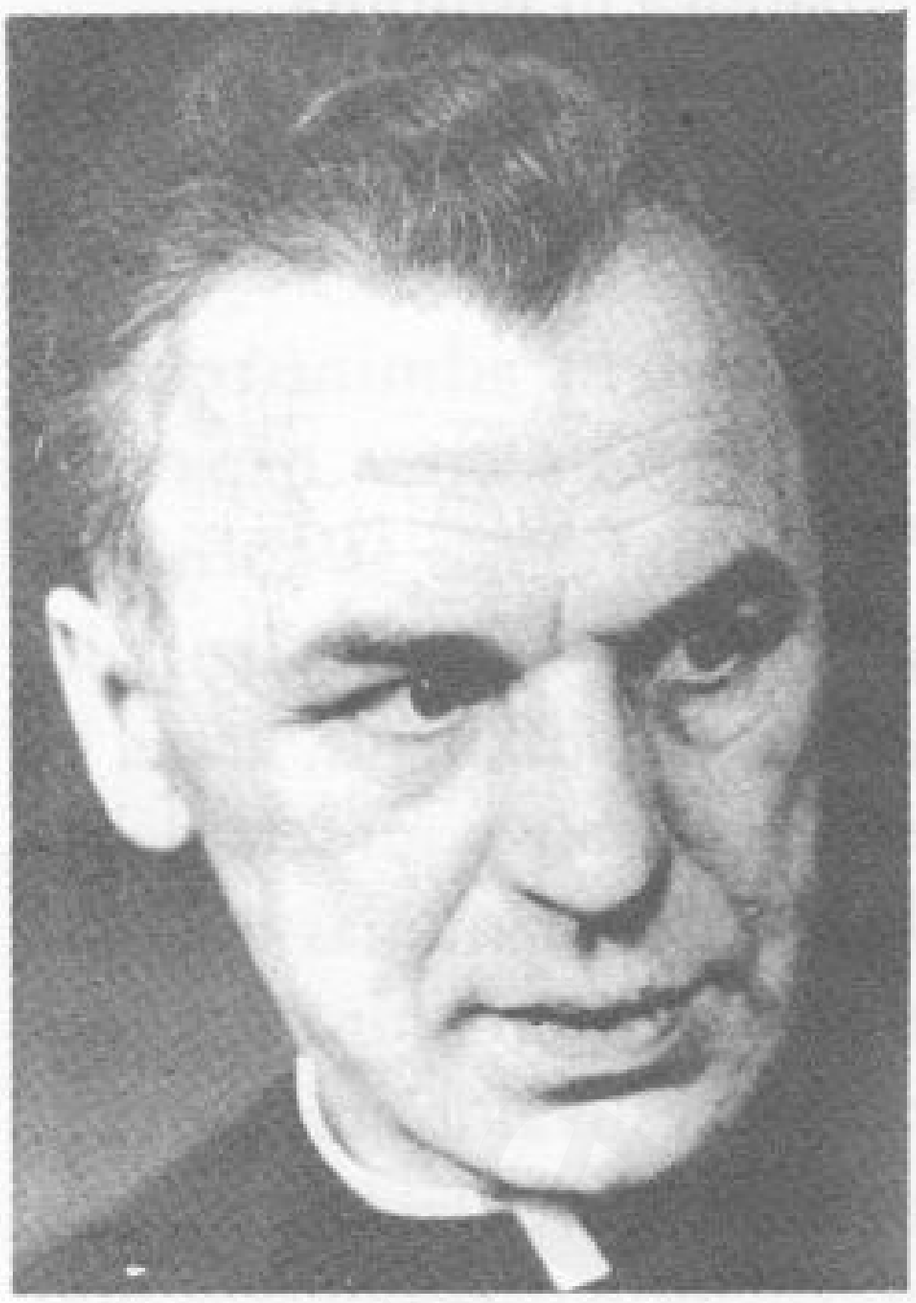
Gandai apie rengiamas lietuvių jaunimui represijas gausėjo ir tirštėjo. Studentus pasiekė gandas, jog universitetas būsiąs apsuptas ir studentai išvežti į SS kariuomenę. Vokiečių pareigūnai vengė su lietuviais kalbėtis. Vieną sekmadienį iš Vilniaus miesto komisariato paskambinta, jog reikią parodyti universiteto įstaigas atvykusiam iš Kauno svečiui. Tas svečias pasirodė kažkoks prof. Schreinertas, lydimas pavaduotojo. Netoli universiteto gyvenęs ekonomikos mokslų fakulteto dekanas prof. Vladas Jurgutis parodė svečiui kai kurias įstaigas, tik nesusiprato, ko į Vilnių atvyko ir universitete lankėsi šis nieko dėl savęs nepaaiškinęs vokiečių profesorius. Betgi labai greit tatai savaime paaiškėjo.

Porai dienų po to praėjus, 1943 m. kovo 16 d. naktį vokiečiai suėmė Germantą, kontrolierių Puodžių, profesorius Vladą Jurgutį,

Vieno pareigūno (gestapininko) būta tiek atviro, jog apkaltino Germantą vokiečius apgavus.

Taigi – Konradas Valenrodas, kaip pats Germantas yra save apibūdinęs. Jis nesulaukė laisvės, kad galėtų atvirai savo tautai apie save papasakoti, bet ir be to jis mums jau yra išryškėjęs savo veikimu ir savo nuopelnais tautai tiek, jog dėl jo karšto ir kilnaus lietuviško patriotizmo negali būti jokios abejonės. Stojęs į labai slidų kelią, jis nepaslydo, tik šviesiomis raidėmis įsirašė savo tautos istorijon. Jei dėl savo pirmųjų tuo keliu žingsnių jis būtų kieno smerkiamas, teatsimena smerkėjas ir apie štuthofinį daktaro savo „kaltės išpirkimą“...

Mykolas Biržiška, „Dr. Germantas“,
Žiburiai, 1946, Nr. 19, 20 (sutrumpinta)

STASYS YLA

gimė 1908 m. sausio 5 d. Ukmergės apskrities Kurklių valsčiaus Luciūnų kaime. 1920–1925 m. mokėsi Ukmergės gimnazijoje, 1925–1932 m. – Kauno kunigų seminarijoje ir Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultete. 1932 m. įšventintas kunigu. Už darbą „Lietuvių apologetinė literatūra 1904–1914 m.“ VDU Teologijos-filosofijos fakultete gavo teologijos licenciato laipsnį. Po metus mokytojavo Kauno XI pradžios mokykloje ir M. Pečkauskaitės gimnazijoje. 1935–1940 m. VDU Teologijos-filosofijos fakultete dėstė pastoralinę teologiją. Per pirmąją sovietų okupaciją išvyko į Vokietiją, buvo Berlyno lietuvių kolonijos kapelionu ir Lietuvių sąjungos

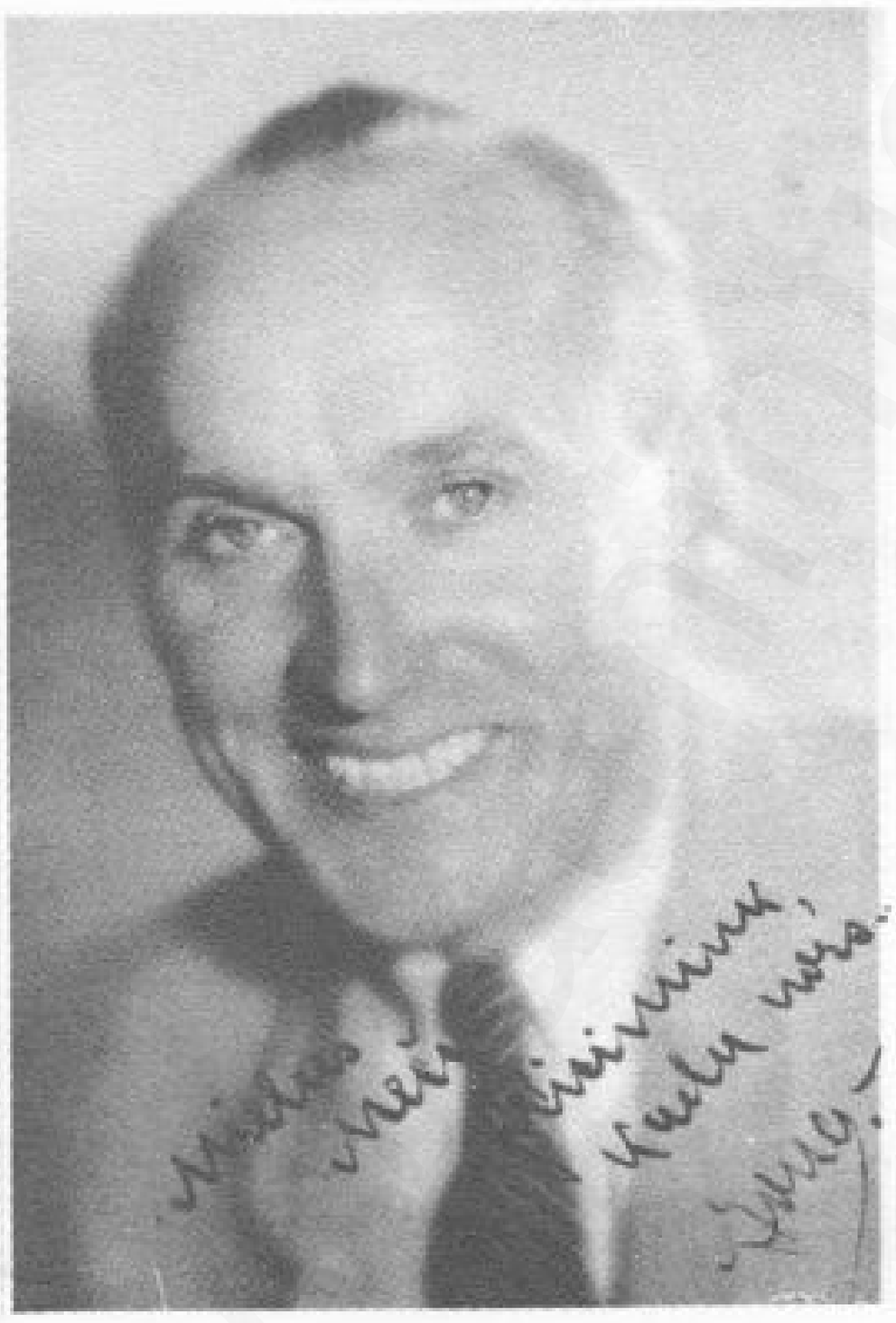
pirmininku. 1942 m. S. Yla grįžo į Lietuvą. 1942–1943 m. VDU Teologijos–filosofijos fakultete buvo pastoralinės katedros vedėjas, turėjo vyresniojo asistento, o vėliau adjunkto titulus.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21257. S. Yla Štuthofe kalėjo iki 1945 m. kovo mėn.

1946–1950m. įsitraukė į Lietuvių tautinės delegatūros (III popiežiaus misijos) darbą – buvo jos patarėjas pastoracijos reikalams ir spaudos skyriaus vedėjas. Nuo 1946 m. – Lietuvių rašytojų draugijos narys. Yra išleidęs studijų įvairiais teologijos, moralės, pasaulėžiūros klausimais. Kai kuriuos savo raštus pasirašinėjo slapyvardžiais Daulius, J. Yluvis. Parašė atsiminimų knygą apie Štuthofą „Žmonės ir žvėrys: Kaceto pergyvenimai“.

1950 m. persikėlė į JAV ir buvo Nekalto Prasidėjimo seserų kapelionas Putname. Mirė 1983 m. balandžio 10 d.

JONAS KATINAUSKAS
(1905 – 1973)

Bescheinigung über
...reisein von Ungeziefer
...Jonas
Stempel
der
...

Konzentrationslager „Stutthof"

21 248

Personalien

Familienname und Vornamen: K a t i n a u s k a s, Jonas
(Ruf- oder Unterstreichen)

geb. am: 30. 1. 1905 zu: Tokischkys

Wohnhaft in: Kauen, Wiszynskio 14 Str., Gasse, Platz Nr.

Familienstand: ledig Beruf: Beamter

Staatsangehörigkeit: Litauer Religion: kath.

Vorbildung: Gymnasium

Fremdsprachen: litauisch, russisch + polnisch

Ansteckende Krankheiten oder Gebrechen: keine

Haftzeiten

Bereits früher wo und wie lange in Schutzhaft gewesen: nein

Vorstrafen: a) kriminell nein

b) politisch nein

Jetzt ununterbrochen in Haft seit: 6.3.43. Gestapo, 25. 3. 43.

Die Festnahme erfolgte in: Kauen

Warum in Schutzhaft (eigene Angaben): Angehöriger einer Widerstandsbewegung

Einweisende Dienststelle: Sipo Kauen

Wird die Familie versorgt: ./.

Rentenempfänger: nein

Angehörige

Anschrift des Vaters: Antanas Katinauskas tot 1932

„ der Mutter: Emilia, geb. Skardinskaite Tokischkis, Dorf Schilaikiai

„ der Ehefrau:

Anzahl der Kinder: Alter:

Nichtzutreffendes streichen, Zweifel

J. Katinausko bylos dokumentų faksimilės

Der Polizeipräsident
I 2 .....
Bezeichnung der Transportbehörde

Transportzettel [2]
für die Gefangenen-Beförderung

Personalbeschreibung:

1. Familienname: Katinauskas
2. Vorname: Jonas
3. Stand oder Gewerbe: Angestellter
4. Geburtstag: 30.1.1905
5. Geburtsort: Rokiszkis
6. Größe: ..... cm
7. Haare: .....
8. Augen: .....
9. Bart: .....
10. Zähne: .....
11. Besondere Kennzeichen: .....
12. Bekleidung: .....
13. Gepäck: .....

Bei Ausländern, die auf Grund eines für das Reichsgebiet erlassenen Aufenthaltsverbotes abzuschieben sind, ist ferner anzugeben: [4])

14. Staatsangehörigkeit: .....
15. Ausweispapiere: .....

Der nebengenannte ~~Strafgefangene~~ — Schutzhaft-Gefangene — ~~Untersuchungsgefangene~~ — soll auf Ersuchen des Kommandeurs d.Sipo u.d. in Kauen vom 17.3.43.
Gesch.-Nr. ..... von hier nach .....
befördert und in das ~~Polizeigefängnis~~ ~~Untersuchungsgefängnis~~ — Konzentrationslager — ~~Strafgefangenenlager~~ ~~Arbeitshaus~~ in Stutthof I eingeliefert — ~~der Grenzpolizeibehörde in .....~~ ~~zur Überstellung über die Reichsgrenze nach .....~~ ~~überführt~~ werden.

Er — Sie — ist wegen .....
in Untersuchungshaft — Sicherungsverwahrung — Nachhaft — mit ..... Jahr ..... Monat ..... Tag ..... Zuchthaus — Gefängnis — bestraft.

Termin am: .....

Die Transportkosten sind mitzuteilen [5]) .....

[1]) Fesselung — auch im Gefang.-E.-Wagen wird angeordnet.

Unterschrift

Alle beteiligten Behörden werden ersucht, die mit der Ausführung des Transports beauftragten Beamten zu unterstützen.

Es wird ersucht, diesen Transportzettel mit den Kostenrechnungen nach Beendigung des Transports unverzüglich dem ..... in ..... zur Erstattung bzw. Einziehung der Kosten zu übersenden.

(Ort) Tilsit, den 18. 3. 1943

(Dienstsiegel)

Transportbehörde Der Polizeidirektor
i.V.
Unterschrift

Transportwege:

Datum		Ort bzw. Bahnhof	Uhr	Datum		Ort bzw. Bahnhof	Uhr
20.3.43	Ab	Tilsit	13.20	20.3.	An	Königsberg	18.41
22.3.	Ab	Königsberg	16.23	22.3.	An	Elbing	22.23
	Ab				An		
	Ab	Zug 110 Elbing Hauptbahnhof			An	Stutthof	
	Ab				An		
	Ab				An		
	Ab				An		
	Ab				An		
	Ab				An		

Anmerkungen siehe Seite 2

Vdr. A 3
97x420 mm
Transportzettel
Gerbrandt
Pol. Nr. 201

Verlag: Gerbrandt & Co. Magdeburg Wandsleb

Bescheinigung

für die Übernahme des Gefangenen

Nr.	Tag	Stunde und Minute	Übernahme: Ort bzw. Bahnhof	Übernahme: Name des Transportbegleiters, Dienststelle oder Ring des Sammeltransports	Unterschrift des Übernehmers: Gepäckstücke Ausweispapiere	Unterschrift des Übernehmers: Name	Unterschrift des Übernehmers: Amtsbezeichnung
1	20.3.43	12[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]
2	-"-	13[illegible]	-"-	[illegible]	—	[illegible]	-"-
3	22.3.	13[illegible]	[illegible]	Überführungsstaffel	—	[illegible]	[illegible]
4	"	16[illegible]	[illegible]	[illegible]		[illegible]	"
5.	22.3.	[illegible]	Marienburg Westpr.	als Ortspolizeibehörde		[illegible]	

Ortspolizeibehörde, Unterschrift

K a t i n a u s k a s, Jonas, geb.3o.1.1905 in Rokischken, Angestellter, wohnh. Kauen, Vysinskio Str.14, ledig

[redacted]

SS - Standartenfuehrer.

MEČISLOVAS KRIAUČIŪNAS

gimė 1914 m. sausio 20 d. Marijampolėje. Mokėsi Rygiškių Jono gimnazijoje, ją baigęs įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą. 1939 m. gruodžio 14 d. su pagyrimu baigė universitetą ir pradėjo dirbti advokatu Kauno apygardos teisme.

1943 m. kovo 16 d. buvo suimtas ir su grupe Lietuvos inteligentų išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21258. Į Marijampolę grįžo 1945 m. liepos 16 d. Apie metus Romainių sanatorijoje gydėsi tuberkuliozę.

Kaune pagal specialybę gauti darbą neturėjo jokios galimybės – buvo nepatikimas. Pradėjo mokytojauti Marijampolėje Rygiškių Jono ir II vidurinėse mokyklose. Dėstė vokiečių ir prancūzų kalbas.

1970 m. spalio 16 d. mirė. Palaidotas senosiose Marijampolės kapinėse.

ANTANAS KUČINSKAS (KUČAS) – GERVYDAS

gimė 1900 m. spalio 14 d. Šakių apskrities Lekėčių valsčiaus Juškų kaime. Baigė Rygiškių Jono gimnaziją Marijampolėje, studijavo istoriją Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakulteto Filosofijos skyriuje. 1927 m. baigė studijas. 1938 m. gavo daktaro laipsnį už monografiją „Kęstutis“. Studijavo Prancūzijos Nansi ir Grenoblio universitetuose ir gavo teisę dėstyti prancūzų kalbą. Baigęs Vytauto Didžiojo universitetą, 1927–1928 m. dirbo Marijampolės marijonų gimnazijoje ir mokytojų seminarijoje istorijos mokytoju, 1939–1940 m. buvo Šiaulių berniukų gimnazijos direktorius, vėliau – Kauno V gimnazijos mokytojas, IV gimnazijos direktorius.

Išvežtas į Štuthofą 1943 m. kovo 16 d. Kalinio Nr. 21250.

Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, kurį laiką gyveno Lenkijoje, vėliau persikėlė į Prancūziją. 1946 m. atvyko į JAV ir nuo 1947 m. profesoriavo Skrantono universitete, dėstė istoriją, naująsias kalbas. Nuo 1967 m. – profesorius emeritas.

Mirė 1988 m. balandžio 28 d. Putname, JAV.

* * *

Šiandien niekam ne paslaptis, kad daugelio mokslo, grožinės literatūros kūrinių keturis dešimtmečius nebuvo galima ne tik skaityti, bet netgi minėti ar jais remtis. Tuo labiau, jei tie kūriniai nagrinėjo Lietuvos istoriją. Tarp tokių autorių buvo ir Marijampolės, Šiaulių, Kauno gimnazijų mokytojas, vėliau Skranto-

no (JAV) universiteto profesorius daktaras istoriografas Antanas Kučinskas, mums gerai pažįstamas kaip knygos „Kęstutis“ autorius. Tai tas lietuvių inteligentų šviesulys, savo visu gyvenimu ir darbais tarnavęs Lietuvai.

Turbūt istorija ilgai minės žiaurų lietuvių tautai keturiadešimtmetį, kurį žymėjo toli gražu ne baltos dėmės. Turėtume tik džiaugtis, kad po tiekos metų vėl galime sklaidyti draustas knygas, gėrėtis jomis. Turėtume... jei nebūtų skaudu. Ir ne dėl to mūsų dvasinio skurdinimo, kiek dėl žmonių, kurie, gero norėdami savo tautai, buvo išbraukti iš jos istorijos, šmeižiami. Bene tikrasis mūsų džiaugsmas šiandien ir bus tas pojūtis, kad joks smurtas negali sunaikinti tautos gyvasties, jokios represijos negali ištrinti iš mūsų atminties žmonių, kurie troško šviesos savo tautai. Vienas iš jų – Antanas Kučinskas.

Gimė jis šeštuoju vaikučiu miško sargo trobelėje netoli Šakių. Visą laiką jo širdis skriejo į tą kraštą, kuris visada brangesnis tiems, kas jo neteko. Tačiau nebuvo lemta šiam šviesiam suvalkiečiui pasigėrėti tėviškės miškais. Štuthofas jam atėmė širdį (gyveno su stimuliatoriumi), išeivio dalia ir metų našta sekino jėgas. Tik 1957-aisiais jis parašė laiškelį mokytojai Albinai Kučinskienei į Marijampolę. Kaip sūnus, dukrelė? Laukė žinių. Paskui susirašinėjo dažniau. Deja, prasidėjo kraujotakos sutrikimai, ir jis jau buvo visiškas invalidas, gal porą metų tegalėjo judėti vien tik su ratukais. Mirė prieglaudoje 1988 m. balandžio 28 d. eidamas 88-uosius metus. Paskutiniosios dienos praėjo vienuolių prieglaudoje Putname, Konektituto valstijoje. Šį vienuolyną su Lietuva siejo tik istorija: Marijampolėje kadaise buvo tų vienuolių centras.

Ar žinojo profesorius, kad jis sugrįš į Lietuvą su savo darbais? Gal geriau sakykime, kad tuo jis tikėjo, kad tik tikėjimas jam teikė jėgų. Kiekvieną žinutę apie Lietuvą jis gaudyte gaudydavo, kiekvienas laiškas, jį pasiekęs, buvo didelė brangenybė. Nors pats

ir ne dainininkas, bet labai mėgo dainas, ypač „Leiskit į Tėvynę“ graudžius posmelius.

Kai aušo Atgimimo rytas, profesoriaus atmintis jau vis rečiau prašviesėdavo. Jis tikriausiai tada dar nemanė, kad taip greitai daug kas pasikeis, kad netrukus Gedimino kalne suplevėsuos Trispalvė vėliava... Gyvenimas nesuteikė jam paskutinio džiaugsmo pamatyti savo Tėvynės laisvės aušrą.

Jo žmona Albina Žilinskaitė-Kučinskienė likusi Lietuvoje patyrė daug kančių. Ji – pasiturinčio ūkininko duktė. Žilinskų vaikų buvo net trylika, bet užaugo tik trys broliai ir penkios dukros. Pasiturintys ūkininkai leido vaikus į mokslus. Besimokydama Marijampolės mokytojų seminarijos pirmame kurse susipažino su jaunu, tik iš Paryžiaus grįžusiu mokytoju. A. Kučinskas greit rado bendrą kalbą su mokiniais. Marijonų gimnazijoje dėstė prancūzų kalbą, o seminarijoje – lietuvių literatūrą. Tai buvo 1927 metai. Po penkerių metų jiedu sukūrė šeimą. Tada Albina studijavo Vytauto Didžiojo universitete. Kurį laiką jie gyveno Marijampolėje. Čia A. Kučinskas ir parašė „Kęstutį“, nes galėjo naudotis labai turtinga marijonų biblioteka. Ta knyga buvo jo daktaro disertacija. Albina Kučinskienė išlaikė savo vyro parašytą vadovėlį gimnazijoms „Prancūzų kalbos gramatika“. Deja, ne visas knygas ji galėjo išsaugoti.

A. Kučinskienei teko gyventi persekiojamai baimės (dvi seserys buvo ištremtos), vienai auginti dukrą ir sūnų (VU docentas). Tik po daugelio išsiskyrimo metų galėjo pasikeisti laiškais su vyru, pasiguosti, pasipasakoti.

Sutrumpintas A. Bieliausko straipsnis
iš laikraščio „*Tarybinis mokytojas*“, 1990 m.

KAZYS KUPRĖNAS

gimė 1915 m. Kauno apskrities Pažaislio valsčiaus Naujasodžių kaime. Kaune baigė gimnaziją, komercijos mokyklą. 1936–1937 m. mokėsi Karo aviacijos lakūnų mokykloje. 1937–1939 m. dirbo buhalteriu Klaipėdos prekybos uoste, 1940–1943 m. – vyresniuoju buhalteriu „Tilkos“ saldainių fabrike. 1941 m. birželio 23–24 d. dalyvavo Kauno sukilime. Į partizaninę veiklą įsitraukė dar pirmosios sovietinės okupacijos metais. Rezistencinėje kovoje dalyvavo ir vėliau.

1943 m. kovo 16 d. suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21243.

Po karo gyveno Švedijoje, vėliau persikėlė į Niujorką, JAV. Išėjęs pensijon apsigyveno Floridoje, ten 1988 m. ir mirė.

MEČISLOVAS MACKEVIČIUS

gimė 1906 m. balandžio 14 d. Zarasų apskrities Antalieptės valsčiaus Savičiūnų kaime. 1926 m. baigė Zarasų progimnaziją, 1930 m. – „Pavasario“ suaugusiųjų gimnaziją Kaune, 1936 m. – Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą. 1937–1939 m. studijavo teisę Paryžiaus universitete. 1939–1940 m. – Kauno apygardos teismo kandidatas. Pirmosios sovietinės okupacijos metu buvo suimtas ir kalintas. 1941 m. Lie-

tuvos laikinosios vyriausybės paskirtas teisingumo ministru. 1941–1943 m. – teisingumo reikalų generalinis tarėjas, 1942–1943 m. – Vilniaus universiteto Teisių fakulteto vyresnysis asistentas.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21259.

Po Antrojo pasaulinio karo M. Mackevičius – Pabaltijo universiteto lektorius, 1947–1949 m. – VLIK'o narys. Atvykęs į JAV, buvo Lietuvių bendruomenės Čikagos apygardos teisininkas bei Lietuvių profesorių draugijos centro valdybos narys. Gyvena netoli Čikagos.

MYKOLAS MAČIOKAS

gimė 1989 m. gegužės 17 d. Marijampolės apskrities Pilviškių valsčiaus Gudelių kaime. Mokėsi Marijampolės ir Kauno „Aušros" gimnazijose. 1919 m. baigė Karo mokyklą, vėliau – Prahos generalinio štabo akademiją. Tarnavo karo aviacijoje ir kariuomenės štabe. Buvo generalinio štabo pulkininkas leitenantas (iki pirmosios sovietų okupacijos).

Vokiečių okupacijos metais įsitraukė į rezistencinį sąjūdį.

Aktyvus LAF'o narys. 1941 m. rugsėjo 15 d. pasirašė Memorandumą vokiečių vadovybei Lietuvoje. Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21255. Karui pasibaigus, grįžo į Lietuvą. Dalyvavo rezistencinėje kovoje. Manoma, kad žuvo apie 1950 m.

* * *

Noriu aprašyti vieną įvykį. Jau praėjus beveik mėnesiui po vyro ir kitų lietuvių inteligentų suėmimo, aš vis vaikščiojau po

įvairias vokiečių įstaigas, ieškodama žinių apie savo vyrą, bet viskas buvo veltui. Ir štai vieną dieną susitikau p. Urtę Jankauskaitę (rašytojo Martyno Jankaus jauniausiąją dukrą). Mes buvome geros pažįstamos – seniai draugavome. Ji man pasakė padėsianti sužinoti vyro likimą, tik prašė niekuo nesistebėti. Sužinojusi, kad aš tebeturiu rašomąją mašinėlę, vieną vakarą užėjo, apžiūrėjo ją, pakeitė juostelę, liepė gerai patikrinti langų užtamsinimus ir pažadėjo kurią nors artimiausią naktį užsukti. Prigrasino, kad tylėčiau ir niekas svetimas namuose nesisukiotų. Ji ateisianti ne viena, o su ponu, kuris galbūt galėsiąs padėti sužinoti, kur mano vyras. Mudvi paruošėme trumpą mano kalbą, kad tasai ponas galėtų suprasti, ko aš pageidauju.

Tris naktis laukiau, bet niekas nesirodė. Ketvirtąją visgi tikrai sulaukiau svečių. Tai buvo aukštas vyriškis kariška kepure, juodu apsiaustu. Veido nesimatė, nes buvo su aukšta pastatyta apykakle. Jisai apžiūrėjo visus kambarius, o po to išklausė mano pasakojimo. Aš viską papasakojau ir padaviau 46 asmenų, suimtų kovo 16–17 dienomis, sąrašą. Vokietis supyko, kad jam sumelavau, esą reikia sužinoti tik vieno asmens likimą. Aš paaiškinau jam viską, kas man buvo žinoma apie tuos suimtuosius. Tasai vokietis dar padvejojo, o paskui liepė p. Urtei rašyti, ką jisai diktavo. Patikrinęs davė man paskaityti garsiai, įsiminti šio rašto turinį, įsižiūrėti formą ir parodė, kur reikia pasirašyti. Aš viską padariau, ką jis liepė. Po to iš savo portfelio išėmė keturis lapus popieriaus bei keturis vokus ir padavė man. Aš atsisakiau, nes viso to turėjau. Tuomet vokietis paaiškino, jog norint rašyti prašymą, kad šis patektų valdžiai, reikia specialaus blanko ir voko. Po to jis perspėjo: jei su p. Urte jie sugrįš į namus, tai tasai raštas pasieks Berlyną, Himlerį. Jei negausiu atsakymo į jų parašytą raštą, vadinasi, jiems nepasisekė, aš turinti tą patį parašyti kitame rašte, tik reikia išlaikyti formą.

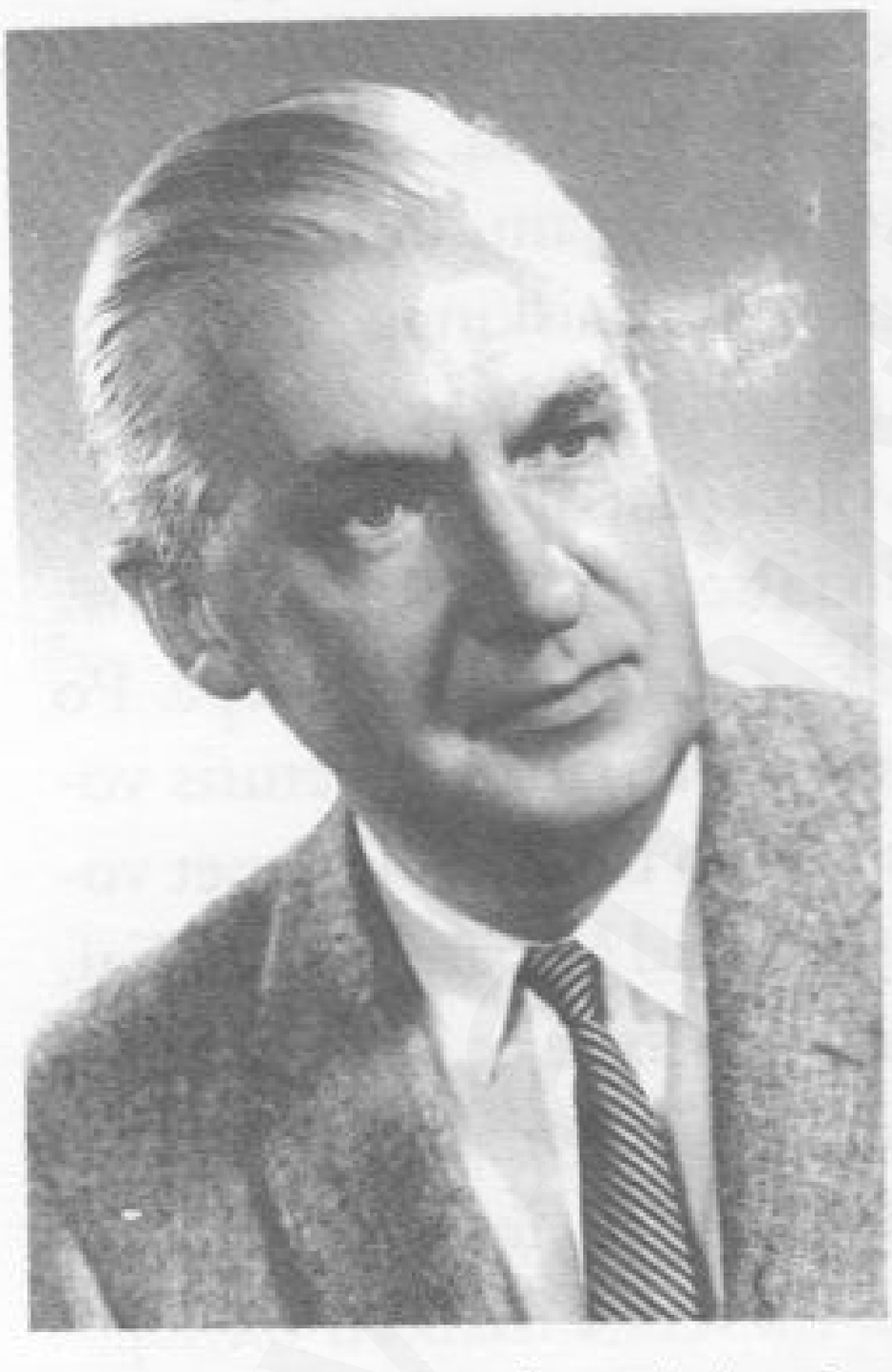
Po kelių dienų iš Štuthofo mes sulaukėme laiškų. Neparašė tik mirusieji ir užmuštieji…

Siunčiau siuntinukus, nes vyras buvo parašęs, kad galima siųsti kas dvi savaitės. Maisto man padėdavo parūpinti Aleksoto stiklo fabriko, kuriame prieš suėmimą dirbo mano vyras, darbininkai. Tie siuntiniai gelbėjo ne tik jį, bet ir kitus kalinius, kurie negaudavo siuntinių.

Aš mėginau keletą kartų išklausti p. Urtės, kas tasai vokietis, bet ši tik nusijuokdavo ir primindavo mūsų pasižadėjimą tam vokiečiui, kad mudvi esančios nepažįstamos, kad ir kur besusitiktume. (Ji karo metais dirbo mašininke-vertėja kažkokioje generalinio komisaro Rentelno įstaigoje.)

Grįžusi iš Sibiro sužinojau, kad visa Jankų šeima pasitraukė į Vakarus.

Juzė Mačiokienė

VYTAUTAS MEILUS

gimė 1913 m. balandžio 14 d. Marijampolės apskrityje, Kalvarijoje. 1931 m. baigė Ukmergės gimnaziją, 1936 m. – Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakulteto Ekonomikos skyrių. Nuo 1938 m. iki pirmosios sovietų okupacijos – akcinės bendrovės „Nemunas“ valdybos narys – direktorius.

1943 m. kovo 16 d. suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21247.

Po Antrojo pasaulinio karo atvyko į Švediją, 1949 m. – į Kanadą. Aktyviai reiškėsi Kanados lietuvių bendruomenės veikloje. Nuo 1958 m. – Pasaulio lietuvių bendruomenės valdybos vicepirmininkas.

JUOZAS NARAKAS

gimė 1899 m. gruodžio 5 d. Panevėžio apskrities Smilgių valsčiaus Bružių kaime. Mokėsi Panevėžio realinėje mokykloje, brandos atestatą gavo Ukmergės gimnazijoje. 1919 m. stojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę. 1919 m. gruodžio mėn. baigė Karo mokyklą ir buvo paskirtas į 4-ąjį pėstininkų pulką. 1920 m. spalio–lapkričio mėn. dalyvavo kovose su lenkais. 1923m. baigė Aukštuosius karininkų kursus ir buvo perkeltas į karo aviaciją. Porą metų stažavo, studijavo Vytauto Didžiojo universiteto Technikos fakultete. 1924 m. baigė aviacijos karininkų kursus, 1926 m. jam buvo suteiktas majoro laipsnis.

1927 m. J. Narakas – naikintuvų eskadrilės vadas. 1929 m. baigė Karo akademiją Prahoje, buvo paskirtas karo aviacijos štabo viršininku ir karo aviacijos viršininko padėjėju. 1932 m. – generalinio štabo pulkininkas leitenantas. Po 1934 m. birželio 7 d. voldemarininkų pučo nuteistas mirties bausme, vėliau pakeista 12 metų kalėjimu. 1936 m. bausmė dovanota, 1938 m. grąžintas laipsnis. 1937–1940 m. dirbo Prekybos ir pramonės rūmų referentu.

1941 m. birželio mėn. bolševikų suimtas, J. Narakas į laisvę išėjo prasidėjus karui. Vokiečių okupacijos metais buvo Lietuvos laikinosios vyriausybės vidaus reikalų ministras, vėliau – viceministras, generalinis vidaus reikalų tarėjas.

Dėl pasipriešinimo jaunimo mobilizacijai į SS dalinius 1943 m. kovo 16 d. suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21252.

Po karo apsigyveno Švedijoje. Mirė 1989 m.

STASYS PUODŽIUS

gimė 1896 m. kovo 15 d. Zarasų apskrities Degučių valsčiaus Grybiškių vienkiemyje. Mokėsi Vilniaus gimnazijoje, vėliau Vytauto Didžiojo universitete studijavo teisę. 1919 m. pradžioje bolševikų suimtas, kalintas Zarasuose. Iš kalėjimo išėjęs stojo į Lietuvos kariuomenę. 1920 m. baigė Karo mokyklos III laidą. Dalyvavo kovose dėl Lietuvos laisvės. 1924 m. perėjo tarnauti į karo topografijos skyrių. Trumpai buvo husarų pulko ūkio viršininku. Bolševikų ir vokiečių okupacijų metais S. Puodžius aktyviai dalyvavo rezistencinėje veikloje. Turėjo majoro laipsnį, buvo LAF'o tarybos narys, atsakingas už krašto apsaugą. 1941 m. rugpjūčio mėn. tapo Generalinės administracijos kontrolės tarėju. Kadangi pasipriešino nacių paskelbtai Lietuvos jaunimo mobilizacijai į SS dalinius, buvo išsiųstas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21253. Mirė 1943 m. balandžio 14 d. Štuthofe.

MYKOLAS PEČELIŪNAS
(g. 1908)

VYTAUTAS STANEVIČIUS (STANEIKA)

gimė 1913 m. lapkričio 29 d. Šiaulių apskrityje. Vidurinį mokslą išėjo Joniškyje (1929 m.) ir Šiauliuose (1933 m.) Baigęs Karo mokyklą, tarnavo karininku. Vokiečių okupacijos metais dalyvavo Savitarpio pagalbos komiteto veikloje, priklausė pogrindžio sąjūdžiui.

1943 m. kovo 16 d. gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21246.

Po Antrojo pasaulinio karo atvyko į JAV, nuo 1953 m. įsikūrė Čikagoje. 1953–1956 m. redagavo „Laisvąją Lietuvą“. Gyveno Floridoje. Mirė 1977 m.

ANTANAS STARKUS

gimė 1901 m. sausio 7 d. Seinų apskrityje, Rudaminoje. 1919 m. baigė Marijampolės „Žiburio“ gimnaziją. Lietuvos kariuomenės savanoris, į atsargą išėjo turėdamas leitenanto laipsnį, apdovanotas Vyčio kryžiumi. Dalyvavo 1923 m. Klaipėdos krašto sukilime. 1928 m. baigė Vytauto Didžiojo universitetą, dirbo gydytoju Vabalninke. 1931 m. ėmė dirbti Vytauto Didžiojo universitete asistentu. 1933 m. tobulinosi Ženevos universiteto Patologijos institute. 1937–1940 m. dirbo Ginkla-

vimosi valdybos Tyrimų laboratorijos biologijos skyriaus vedėju. 1940 m. birželio 15 d. Vytauto Didžiojo universitete apsigynė disertaciją ir gavo medicinos daktaro laipsnį. 1940 m. A. Starkus dirbo Vilniaus universitete Anatomijos katedros vyresniuoju dėstytoju, kiek vėliau – vedėju. Nuo 1941 m. – Vytauto Didžiojo universiteto Patologinės anatomijos katedros vedėjas. Karo metais slėpė žydus.

1943 m. kovo 16 d. gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21256. Koncentracijos stovykloje dirbo gydytoju.

Po karo pateko į Švediją, o nuo 1948 m. gyveno JAV, Brukline. Ten mirė 1975 m. rugpjūčio 17 d.

Mirė prof. dr. A. Starkus

Prof. dr. A. Starkus gimė 1901 m. sausio 7 d. Seinų apskrityje, Rudaminoje. Jo tėvas Simanas (1865–1943 m.) buvo mokytojas, susipratęs lietuvis, auklėjęs jaunimą patriotine dvasia, išleidęs net septynis savo vaikus į aukštuosius mokslus. Iš šios šeimos yra kilę du kunigai (abu gyveno ir mirė Amerikoje), valstybininkas Zigmas, gydytojas Antanas, lotynistas Juozas, mokytojos Monika Strazdienė ir Sofija Milčienė.

Antanas Starkus 1919 m. baigė Marijampolės „Žiburio“ gimnaziją ir įstojo savanoriu į Lietuvos kariuomenę, dalyvavo Nepriklausomybės kovose, apdovanotas Vyčio kryžiumi. Į atsargą išėjo 1922 m. turėdamas leitenanto laipsnį. 1923 m. kaip savanoris dalyvavo Klaipėdos krašto sukilime.

Po visų kovų studijavo mediciną. Baigęs Lietuvos universitetą, 1928 m. buvo paskirtas į Vabalninką gydytoju ir ligoninės vedėju. Ten dirbo iki 1931 m., kai buvo pakviestas asistentu į Vytauto Didžiojo universiteto Medicinos fakultetą. Kartu dėstė pastoralinę mediciną ir higieną Kauno kunigų seminarijoje ir Teologijos fakultete.

1933 m. išvyko į Ženevos universiteto Patologijos institutą ir tobulinosi pas prof. Askanazį. 1937–1940 m. buvo Ginklavimosi valdybos Tyrimų laboratorijos biologijos skyriaus vedėjas. 1940 m. birželio 15 d. Vytauto Didžiojo universitete apsigynė disertaciją ir gavo medicinos daktaro laipsnį. 1940 m. – Vilniaus universiteto Anatomijos katedros vyr. dėstytojas, 1941 m. – katedros vedėjas. Nuo 1941 m. – Vytauto Didžiojo universiteto docentas, Patologijos bei Patologinės anatomijos katedros vedėjas.

Vokiečių okupacijos metais, 1943 m. kovo 16 d., gestapo areštuojamas ir išvežamas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Iš pradžių paskiriamas su kitais kaliniais į baudžiamąjį (mirtininkų) bloką, bet netrukus ėmė dirbti stovyklos gydytoju. Pasireiškė kaip sumanus medikas, dirbo po 16 valandų per parą, rizikuodamas gyvybe gelbėjo kalinius. 1943 m. vasarą Štuthofe siautė viduriavimo epidemija. Jis sėkmingai išaiškino ligos tipą ir pritaikė originalų gydymo būdą neosalvarsanu. Dėl savo besąlygiško atsidavimo gydytojo pareigoms dr. Starkus susilaukė visuotinės savo likimo draugų pagarbos. Jo sugebėjimus įvertino ir koncentracijos stovyklos administracija – pavedė jam tvarkyti vidaus ligų ir infekcijų skyrių. A. Starkaus žinioje dirbo 12 gydytojų (lenkų, prancūzų, latvių).

Karui baigiantis ir kalinius išlaisvinus, dr. A. Starkui pasisekė patekti į Švediją. Iš ten 1947 m. atvyko į JAV. Nuo 1948-ųjų gyveno Brukline. Pasižymėjo kaip geras specialistas patologas, vadovavo St. Mary's ligoninės Patologijos skyriui.

A. Starkus – ateitininkas nuo 1922 m. 1926 m. su draugais įsteigęs „Kęstučio" korporaciją, tapo pirmuoju jos pirmininku. 1925–1926 m. – pirmosios Lietuvos universiteto studentų atstovybės pirmininkas. 1945–1946 m. Balf'o įgaliotinis Švedijoje. Niujorke buvo Lietuvių gydytojų draugijos pirmininku, Lietuvių krikščionių demokratų sąjungos skyriaus pirmininku.

Medicinos klausimais yra rašęs spaudoje: paskelbė keliolika

mokslinių straipsnių „Medicinoje“, „Medicinos fakulteto darbuose“, 1940 m. išėjo jo disertacija karcenomos ir prekarcenomos klausimu.

Velionis priklausė tai lietuvių kartai, kuri savo triūsu ir mokslu kūrė Lietuvą. Jis buvo labai darbštus, turėjo gerą profesinį pasirengimą, nuolat sekė mokslinę literatūrą. Pats būdamas puikus specialistas, mokėjo tas žinias perduoti jaunesniems gydytojams.

Garsėjo savo visuomenine veikla, dideliu Lietuvos reikalų išmanymu, dosnumu. Buvo principingas, bet visus žmones nuoširdžiai gerbė ir kiekvienam, kas tik į jį kreipėsi, stengėsi padėti. Visur A. Starkų supo nuoširdi pagarba ir dėkingumas.

„Darbininkas“, 1975 (JAV)

Liudijimai apie prof. dr. A. Starkų

Prof. B. Sruoga, kalėjęs Štuthofo koncentracijos stovykloje kartu su dr. A. Starkumi, 1945 m. atgavęs „laisvę patvory“ ir nugabentas į naujųjų okupantų pavergtą Lietuvą, rašo: ...„su mumis buvo apgyvendintas mūsų kolega gydytojas, medicinos profesorius, turėjęs geriausią vardą visų lagerio ligonių tarpe, – ir jam buvo pasakyta, kad jis dabar atsako už mūsų gyvybę. Jis dabar privaląs žiūrėti, kad niekas mūsų daugiau nemirtų“. („Dievų miškas“, Chicago, 1957 m.)

Prof. kun. S. Yla, kartu buvęs su dr. A. Starkumi kacete, pasiekęs Vakarus rašo: „... Starkus dirbo daug – nuo 6 val. ryto iki 11 nakties. Jam tindavo kojos, pavargdavo, bet gyvas reikalas padėt žmonėms jį laikė. Dirbo jis greit ir meistriškai. Būdavo, praeina pro jo „kabinetą“ būriai žmonių, ir negali atsistebėt, kaip jis lyg žaisdamas daro pleuros punkcijas, valo užputusias, užde-gimo pažeistas akis, kaip lyg akrobatas vartoja švirkštą.... Jo vardas buvo linksniuojamas visoje stovykloj. Taip ir girdėjai su pa-

garba tariant du žodžius „Professor Starkus“. O, jis viską gali, ir jei jis nebegali, nieks ligonių neišgelbės. Net esesmanai, kuriems buvo uždrausta kreiptis į kalinį gydytoją, slapta prašydavo jo pagalbos... Dr. Starkus turėjo kažką, kas nedažnam gydytojui būdinga. Ligonis, jo globon patekęs, pasidarydavo jam savas, kaip jo paties žaizda. Tau nebereikėjo rūpintis. Jis už tave sirgo ir budėjo. („Žmonės ir žvėrys Dievų miške“, Putnam, Conn. 1951m.)

Dr. Olga Horwitz (Gurvičiūtė), dantų gydytoja, žydaitė, nacių buvo uždaryta Kauno gete mirčiai. Po šešių savaičių geto kančių vienas sargybinis (vokietis) paklausė: „Ar turi ką nors už geto ribų, kuriuo galėtum visiškai pasitikėti?“ Pusantrų metų (1941–1943 m.) ji gyveno ir slapstėsi dr. A. Starkaus namuose, kol pagaliau jis pats buvo išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Dr. Horwitz dirba dantų gydytoja Čikagoje.

Ji prisimena: „Aš gyvenau Starkų šeimoje per karą pusantrų metų. Tai buvo ilgas, klaikus, siaubingas gyvenimas tarp gyvybės ir mirties ne tik man, bet lygiai ir prof. dr. Starkui, jo šeimai, mažam sūnui ir dukrai. Kaip šiandien prisimenu, kai sekmadienį, grįždami iš bažnyčios, vaikai atbėgdavo man pirmieji pasakyti: „Slėpkis greitai, svečiai ateina“. Vaikai jautė pavojų, bet jie niekada neklausinėjo – tylėjo, mane globojo ir dalijosi paskutiniu kąsniu. Vaikai buvo auklėjami tėvų dvasia.

Jis buvo kilnus žmogus. Jis buvo garbingas ir gilios išminties žmogus. Jis nepardavė savo sielos nei stalinistams, nei hitlerininkams. Vietoj neapykantos, kerštо ir gobšumo jis davė pavergtiems žmonėms savo meilę, supratimą ir pasišventimą. Net tais momentais, kai mano vilties kibirkštėlė baigdavo užgesti ir nebesitikėjau sulaukti rytojaus, jis sugebėjo įžiebti vėl šviesos kibirkštėlę ir parodyti, kad dar ne visa žmonija yra pavirtusi žvėrimis. Jis buvo tyras, skaistus lašas kraujo jūroje“.

„Medicina“, 1975 (JAV)

PILYPAS ŽUKAUSKAS-NARUTIS

gimė 1920 m. gegužės 26 d. Kaukaze. 1938 m. baigė Panevėžio gimnaziją ir įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Technikos fakultetą studijuoti elektrotechnikos. Vadovavo Panevėžio moksleivių ateitininkų kuopai. 1940–1941 m. – Vytauto Didžiojo universiteto ateitininkų sąjungos pirmininkas.

Pirmosios sovietinės okupacijos metais P. Žukauskas – vienas iš rezistencijos organizatorių. Šią veiklą tęsė ir vokiečiams okupavus Lietuvą: buvo 1941 m. birželio 23 d. sukilimo dalyvis, aktyvus Lietuvių aktyvistų fronto (LAF), vėliau Lietuvių fronto (LF) narys, bendradarbiavo spaudoje – „Panevėžio garse“, „Ateityje“, „Į laisvę“.

1943 m. kovo 16 d. gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21244.

Po Antrojo pasaulinio karo 1946–1950 m. studijavo Vokietijoje, Karlsrunės aukštesniojoje technikos mokykloje, ją baigė tapdamas diplomuotu inžinieriumi. Apgynė diplominį darbą. 1955–1956 m. turtino žinias Štutgarto aukštojoje technikos mokykloje. Vėliau atvyko į Čikagą. Vadovauja Lietuvių politinių kalinių sąjungai (JAV).

Lietuvos įkaitai Štuthofe

1943 m. kovo 16 d. rytą į mano butą Kaune (Valančiaus g. 3) įsiveržė gestapas. Kambaryje buvo studentas Bronius Stasiukaitis. Susigriebiau. Gestapo valdininkui p. Šveicoriui tuojau paaiškinau: „ Čia studentas, atėjęs pas mane studijų reikalais, skuba

į paskaitas. Ar galima jį išleisti?“ Šveicoriui pasakius „taip“, Bronius išspruko. Džiaugiausi. Bronius praneš artimiesiems ir draugams apie mano areštą.

Kratos nedarė, tik paprašė: „Prašome atiduoti ginklą“. Parodžiau knygas ant stalo, sakau: „Čia mano ginklas. Prašom...“ Čia pat jam pridūriau, kad lietuviai niekad nepakęs, kad Kaune vokiečių kareiviams būtų steigiami „bordeliai“ ir lietuvaitės „linksmintų“ ... Tada Šveicorius pasakė: „Namo nebegrįši!...“ Toks tad buvo vienintelis ir paskutinis pokalbis su gestapo valdininku. Tą Šveicorių pažinojau. Jis buvo Lietuvos vokietis. Kai Leoną Prapuolenį areštavo ir išvežė į Dachau kacetą, man, jo pavaduotojui, gestapas skyrė namų areštą. Šveicorius man aiškino, ką reiškia namų areštas: negalima iš Kauno išvažiuoti, turiu kas savaitę registruotis gestapo būstinėje, galiu lankyti paskaitas.

Gestapo rūsyje užrakino mane į celę. Bet vienas ten buvau neilgai. Atrakino duris ir įstūmė nepažįstamąjį. Patamsyje jis prisistato man: „Kunigas Stasys Yla...“ Pasisakau: „Pilypas Žukauskas“. Netrukus pasigirsta žingsniai, atrakina gretimą celę. Ten įvaro kitą suimtąjį. Celės atitvertos plona faneros siena, tad viskas girdisi: girdisi žingsniai, girdisi, kaip kitoje celėje kas nors šniurinėja. Sargybiniui nužingsniavus klausiu: „Kas ten?“ Išgirstu: „Mečys Mackevičius!“ Girdžiu ir netikiu. Dar klausiu: „Ar jūs – Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo ministeris?!“ Atsako: „Taip!“ Iš eilės kitų celių duris pradėjo varstyti – užrakinti ir atrakinti... Celės pildėsi: Germantas, Narakas, Bauba, Brėdikis... Taip susirinko 17 kauniškių, vėliau prisidėjo Vilniaus grupė – 29...

Mintyse brendo klausimų klausimai: „Į kokią draugiją aš, ketvirto kurso studentas, patekau? Ministeriai, kunigai... Kokia čia byla?“ Viskas pynėsi galvoje... Ką bendro aš turiu su jais? Iki šios dienos tas klausimas taip ir liko neatsakytas.

Gestapas mus vežė, vežė... Tilžė... Karaliaučius... (Čia kun. S. Yla ir kun. A. Lipniūnas, sužinoję, kad neva sušaudys, ruošė mus

išpažinčiai.) Marienburgas...(A. Kučinskas aiškino, kad čia kalėjo Vytautas Didysis.) Ir štai – Štuthofas. Štuthofe (nežinau, ar paguoda šiandien tai sakyti) badu marino, stumdė stumdė, koneveikė koneveikė, kankino kankino, mušė mušė – bet ne visus užmušė...

Kas tie 46 Lietuvos įkaitai? Kodėl ir kaip juos gestapas surinko? Aišku, tai buvo pirmasis akivaizdus nacių pykčio parodymas. Nacių pyktis buvo jau pritvinkęs. Jie planavo į Lietuvą atvykti kaip vieninteliai išgelbėtojai. Vos įžygiavę rado Nepriklausomos Lietuvos vyriausybę ir atkurtą administraciją. Nacių užmačios Lietuvą padaryti žydų žudymo duobe, o lietuvius – žudymo kaltininkais greitai žlugo. Specialiai tuo tikslu atsiųstam generolui Stahleckeriui lietuviai ne tik netalkino, bet visais būdais gelbėjo ir slėpė žydus. Nacių planuota mobilizacija, t. y. užmačios paimti Lietuvos jaunuolius į SS batalionus, galiausiai taip pat nepasisekė. Jie, pirmiausia pradėję žudyti žydus, dabar jau aiškiai atskleidė genocido planus ir lietuvių tautos atžvilgiu. Išliedamas savo pyktį, gestapas nutarė negaišti laiko – jokios bylos nekurti, o areštuoti iš karto. Ir areštuoti pirmiausia tokius asmenis, kad lietuvių tauta tai iš karto pajustų. Šis sąrašas gestapo buvo gerai apmąstytas. Į jį įėjo beveik visų Lietuvos visuomeninių grupių atstovai: Katalikų Bažnyčios kunigai, universiteto profesoriai, studentai, rašytojai, spaudos darbuotojai, karininkai, darbininkai, ūkininkai... Buvo įtraukti net generaliniai tarėjai – tuo norėta kitus tarėjus įbauginti, kad taptų paklusnūs ir bijotų. Apskritai reikėjo, kad visa lietuvių tauta išsigąstų. Taigi sąraše buvo ateitininkų ir skautų, krikščionių demokratų, liaudininkų, tautininkų, socialdemokratų – katalikų, liuteronų, babtistų... Pagal Lietuvos vietoves grupę sudarė 23 žmonės iš Vilniaus, 17 iš Kauno, 5 iš Marijampolės, 1 iš Šiaulių. Pagal profesiją: universitetų profesorių – 5, gimnazijų direktorių – 4, generalinių tarėjų – 4, karininkų – 7, advokatų – 3, kunigų – 2, mokytojų – 4. Amžiumi seniausias buvo V. Jurgutis (58 m.), jauniausias P. Narutis (23 m.).

Gestapui neturėjo reikšmės asmens „nusikaltimo“ pobūdis:

nerado prof. Šerno – paėmė jo brolį ūkininką, nerado advokato Valiukevičiaus – paėmė jo jaunesnįjį brolį Jurgį. Įkaitais bausti buvo normali nacių praktika: Štuthofe pakorė lenkų karininko sūnų (12 metų), kad nubaustų tėvą... (Prisiminkime – ar ne šiurpi Pirčiupių tragedija!)

Šį kartą, atrodo, gestapui buvo svarbu, kad Berlynui praneštų: nubaudėme – Lietuvos atstovai areštuoti. Jeigu šiandien pažvelgtume į įkaitų grupės arešto dokumentus (dalies jų nuorašus jau pasisekė gauti iš Štuthofo muziejaus), pamatytume ant kiekvienos bylos visiems užštampuotą tą patį kaltinimą – vienodą, tiksliai tą patį ant kiekvieno šios grupės asmens dokumento. Išvertus iš vokiečių kalbos jis skamba taip: „Jo (areštuotojo pavardė) sukiršinta tauta nevykdė reicho įsakymų...“ Tiek bendrais bruožais apie Štuthofo įkaitų grupę, kurioje man, kaip jauniausiajam, teko buvoti, kažkaip išlikti gyvam ir stebėti. Stebėti, kaip buvo niekinami, mušami, žalojami ir naikinami kilnūs, garbingi Lietuvos žmonės; žavėtis savo tautos elitu: kaip kantriai jie, mūsų vyresnieji, kentėjo ir kaip nenorėjo, kad dėl jų gyvybės būtų daroma priešui bent kokių nuolaidų.

Pavydas

Pavydas – žmogiška savybė. Pavydas lydi visus. Lydi ir kalinius...

Rytas. Vienas šaltokų kovo pirmųjų sekmadienių rytų. Apelis. Visi kaliniai išstatyti normaliam patikrinimui. Po patikrinimo esesmanas šaukia: „Alle litauer... Raus!“ (Lietuviai, visi išeikite!). Mūsų grupei išėjus, esesmanas vėl rikteli: „Visi profesoriai, advokatai, teisininkai, kunigai... išeikite!“ Lenkai čia pat ėmė kuždėtis: „Litewska inteligencija!.. Jie dabar gaus gerus darbus raštinėse, nereiks eiti į valdkolonas...“

Geras darbas raštinėse!.. Tai svajonė! Išganymas kacete. Kas dirba raštinėse, Štuthofe gali išlikti gyvas. O ką reiškia valdkolo-

na, patyrėme jau per visą praėjusią savaitę: jau buvome ir apmušti, ir išbadėję...

Tuoj man mintyse: „Esu inžinierius. Manęs nešaukia. O gal man pasisakyti, kad esu teisininkas? Gausiu geresnį darbą. Juk Mackevičius, teisininkas, manęs neišduos...“ Jau buvau beeinąs, bet vėl – susilaikiau. Svarstau: „O jei patikrins dokumentus, ras, kad esu ne teisininkas?... Dar gali būti blogiau. Vokiečiai-pedantai, moka kruopščiai tikrinti...“ Taigi didžiai pavydėdamas Mackevičiui, kuris išėjo iš rikiuotės ir prisijungė prie tos, kaip lenkai sakė, „Litewska inteligencija“ grupės, aš likau.

Mes, kiti – ne kunigai, ne profesoriai, ne teisininkai – likome stovykloje. Sekmadienis! Ir lageris švenčia sekmadienį tiek, kad į darbo kolonas nevaro. Bet be darbo kacete nelaiko. Čia, kapams su lazdomis švaistantis, reikia barakų grindis trinti – valyti. Išėjęs iš barako protarpiais į kiemą, žvilgteriu pro spygliuotas lagerio vielų tvoras, matau, kaip ten toli, valdkolonų darbo vietoje, kur vakar dirbome ir mus vaikė, ten ir dabar kažkas kruta, laksto, šūkauja... Manau sau: gerai, kad bent dalis mūsų grupės gauna geresnius darbus – raštinėje; nereikia medžių šaknų rausti, smėlio į vagonėlius pilti, kapams su lazdomis švaistantis vagonėlių stumti...

Po darbo į lagerį grįžta mūsiškiai: suvargę, vos galį paeiti, apdaužyti, kruvini – profesoriai, kunigai, teisininkai... Kun. Alfonsas Lipniūnas, priėjęs prie barako, parkrinta, tyli. Klausiu: „Kur buvote?..“ Tyli. Mackevičius – tyli... Pasirodo, tai jie ten buvo vaikomi, mušami – anoje valdkolonoje...

Išgaravo mano pavydas. Prasidėjo lagerio kasdienybė. Lenkai jau ėmė kalbėti: „Litewska inteligencija... tuoj bus sunaikinta... jau dabar visi krypėkiai...“

Tai buvo gestapo sugalvotas specialusis „krikštas“: specialiai atsiųstas gestapininkas dalį mūsų paėmė į miško darbus: ten stumdė, varinėjo, vertė bėgte bėgioti ant nugaros užsidėjus kel-

mus bei sunkius sienojus ir mušė... per visą sekmadienį... Tai buvo tik įžanga, nuo šiol visai mūsų grupei taikoma jau kasdien.

Taip ir baigėsi mano pavydas profesoriui Mečiui Mackevičiui – inžinieriaus pavydas teisininkui...

Česnako kvapas

Brėdikis, nors buvo daug už mane vyresnis, žavėjo savo ypatingu žvalumu. Kažkaip mums sutapdavo gana daug kartų vienam šalia kito buvoti. Sužinojęs Tilžėje, kad jis Juozas, sakau: „Kad taip išgertume šiandien po stikliuką – vardinės, Juozapinės, Lietuvoje garsios politiniais įvykiais, ir mes dabar...“ Jis man: „Žinai, negeriu – širdis negaluoja!“ Atkreipiau dėmesį, kad jis ne tik juto tuos savo širdies negalavimus, bet jau buvo įgijęs ir tam tikrą saugojimosi metodą – net karštuose politiniuose ginčuose mokėjo kalbėti ramiai. O kalbėti politinėse diskusijose ramiai nelengva... Bet ypač pasimokiau iš Juozo valdkolonoje. Jis jau iš pradžių suprato, kad svarbiausia dirbant – nesusižeisti, kai kasi smėlį, ir išvengti kapų bizūno, kai stumi vagonėlius. Kapai, turbūt norėdami parodyti savo tinkamumą, lazdomis švaistydavosi be atodairos, ypač kai netoliese jų esesmanas stovėdavo. Juozas visada nueidavo į priešingą vagonėlio pusę, negu jie stovėjo. O stumdamas vagonėlį beveik visas po juo palįsdavo. Taip išvengdavo bizūnų. Kai gavau bizūnu per nugarą, jis pamojo man: „Eikš čionai!“ (Tai buvo priešinga pusė, negu kapas stoviniavo.) Ėmiau jau dažniau į Juozą žvalgytis, nes jis visada greičiau numatydavo pavojų. O išvengti botago smūgių – tai jau viena iš kaceto būtinybių! Naujokai iš pradžių to dar nesupranta. Žiūriu, Juozas palindęs po smėlio vagonėliu, beveik nė nestumia, o tik eina... Ir aš ėmiau taip daryti. Žinoma, kai daugiau kalinių pradeda nestumti, o tik eiti, sulėtėja vagonėlių greitis arba jie visai sustoja... Na, tada tuoj atsiranda ka-

po botagas... Botagu kapas nuolat bando didinti vagonėlio greitį... Štai kodėl Juozas stengiasi visai palįsti po vagonėliu – tik šitaip galima išvengti botago smūgių. Tai jau senesniųjų kalinių gudrybės, o atkenčia naujieji, kurių kasdien vis atveža...

„Negerk vandens!“– įspėjo Juozas mane ne vieną kartą. (Gal jis matė, kaip ilgai ir godžiai žiūriu į praustuvėje bėgantį vandenį šlakstydamasis veidą ar prausdamasis rankas?) Kai esi alkanas, net pilvas gurgžda, norėtųsi bent vandeniu jį pildyti, bet gėrimui vandens nėra. O troškulys kankindavo ne mažiau už alkį. Tas pelkių vanduo buvo užkrėstas. Jo išgėręs kalinys susirgdavo dizenterija, ir, žinoma, tolesnis kelias aiškus...

Šiltine Juozas susirgo pirmiau negu aš. Kai jis pamatė mane ligoninėj, tai tik pasakė: „Pilypai, užsimerk ir gulėk“. Tai buvo Brėdikio vaistas: užsimerkti ir gulėti. Nežinau, gal Starkus jam pasakė, kad man šiltinė. Gal jis ir pats, į mane žvilgterėjęs ir persiritęs per šiltinę, atpažino. Bet gulėdamas jutau, kad tikrai užsimerkus lyg ir mažiau eikvojasi energija, net jei ir nemiegi. Užsimerkęs bent nematai aplinkui panašių į save, nes kito krypėkio matymas tik dar labiau vargina. Taigi nuostabus Brėdikio vaistas: užsimerkti ir gulėti.

„Leidžia rašyti namo po vieną laiškutį per mėnesį!“ – išgirsta žinutė kaip aušrinė, kaip išganymo žvaigždė suspindėjo vilčių vaizduotėje. Galima pranešti namiškiams, kad dar gyvas... Bet rašyti tik vokiškai, nerašyti apie lagerį nieko bloga, net nieko įtartina. Ką rašyti, kaip rašyti? Adresas... Adresas? Mamos adresas: Panevėžys, Pušaloto gatvė... Bet koks namo numeris? Užmiršau. Gatvė ilga. Jei nepažymėsi ant voko namo numerio – kas gi ten ieškos. Mama laiško negaus. Tai, kad persirgęs šiltine savo namo numerio neatsiminiau, mane sukrėtė. Čia vėl Brėdikis ramina: apskaičiuosime. Padeda man skaičiuoti: „Kokio ilgio gatvė?“ – „Apie vienas kilometras“. – „Kur namas stovi?“ – „Apie vidurį“. – „Namų sklypai nedideli?“ – „Nevienodi, bet arčiau miesto labiau sugrūsti“. Taip beskaičiuojant,

Brėdikis pasako mano namo numerį, po to vokiškai parašo ir pirmąjį trumpą mano laiškutį iš lagerio. Aš tik savo ranka perrašau, pasirašau ir siunčiu... Už mėnesio – paketukas iš namų! Niekada širdis taip būgnais nemušė, kaip gavus iš sesers laiškutį ir paketuką. Ir namo gatvės numeris – tik per dešimtį suklysta. Gal kaimynai, o gal paštininkas, nors adresas ir klaidingai buvo užrašytas, vis tik laiškutį perdavė namiškiams. Ryšys su namiškiais, maisto paketukas – tai išsigelbėjimas! Klausiu daktaro Starkaus, kokių reikia prašyti vaistų, kad atsiųstų. Starkus atsako: „Svogūnų ir česnakų...“

Pagal politinę padėtį keitėsi ir gyvenimo sąlygos lageryje, keitėsi kaliniai, tik jų nemažėjo, o vis daugėjo ir daugėjo. Lavonų deginimui vieno krematoriumo neužteko – pastatė antrą. Po kelių mėnesių į Štuthofą atgabeno naują 16–os lietuvių grupę. Nauji kaliniai, naujos žinios iš tėvynės... „Žurnalistus“ palaikę Štuthofe apie devynis mėnesius, išleido į namus. Tai vėl sensacija. Pirmasis toks atsitikimas Štuthofe, kai grupę išleidžia. Pamanėme, gal naciai Lietuvos atžvilgiu keičia politiką – švelnina. Viltis: gal ir mus paleis. Esesmano Mėjerio užklausę apie išleidimą, išgirdome: „Verlasse nicht auf baldige entlassung! (Neturėkite vilties greitai išeiti!)“.

Mus iškėlė iš senesnio 8E barako ir apgyvendino 11-ame. Ten mano ir Brėdikio lovos buvo šalimais. Jis tylus, santūrus, aš plepesnis: Juozas daugiau klausosi, aš – kalbu.

Pradėjus iš namų gauti paketus, brangiausias valgis pasidarė česnakai (jų man atsiųsdavo kiekvieną kartą). Eidamas gulti visada užsidedu ant sutaupytos duonos ir skiltelę česnako... Šitaip užkandęs miegu kietai, anot Juozo, net knarkiu. Aš jam liepiu pažadinti, jei knarkiu, kad netrukdyčiau. Juozas niekada nežadino, nors primindavo, kad knarkiau. Bet, pasirodo, kad ne mano knarkimas Juozą kamavo, bet...

Vieną dieną Juozas man pataria: „Pilypai, tau daug sveikiau valgyti česnakus ryte, o ne vakare“. Aš paaiškinu, kodėl valgau vakare: „Iš ryto kava, duona su marmeladu – česnakas netinka.

Pietums sriuba – taip pat nelabai tinka. O vakare – truputį duonos, truputį iš paketo lašinukų, ir česnakas tiesiog kvepia...“ – „Kvepia?“ – pirmą sykį išgirstu Juozą smarkiau riktelint. – „Smirda, o ne kvepia!“ – jau tęsia ramiau. Nustebęs ir klausiu: „Smirda?“ – „Žinoma, smirda!“, – patvirtino Juozas. Pirmą sykį išgirdau jį taip aštriai šnekant. Susigriebiau, pradėjau mąstyti, galvoti. Paklausiau Juozo: „Ar pats nevalgai česnako? Juk gauni, mačiau, paketėlyje.“ – „Ne, nevalgau, atiduodu kitiems“. (Atsiminiau, kad jis ir man yra davęs gabaliuką.) Staiga man topt į galvą: „Jei aš užvalgęs česnako atsigulu, tai pačiam turbūt nemalonus tas kvapas?! Lovos šalimais...“ – „Taip, man labai nemalonus, nuo česnako atsibundu!“ – jau ramiai dėsto man Juozas. Dabar viską supratau ir papriekaištavau: „Kodėl tu man nepasakei iš karto, kad dėl česnako kvapo naktį negali miegoti...“ „– Tau česnakas reikalingas, nes tu jaunas...“ – lyg dailino Juozas.

Nejaukiai pasijutau: jis nemiegojo dėl to kvapo, bet iš kuklumo nepriekaištavo, bandė kęsti – juk lageris...

Pajutau, kad kartais sunku perprasti kitų, ypač vyresniųjų, savitumus, kai jie kantrūs, mandagūs, rūpestingi. Kad ir tas česnakas: kai kam – ir sveikata, ir kvapas, o kai kam – smirdalas... Nuo to laiko vakarais česnako nebevalgiau.

Juozas tobulino mano vokiečių kalbos įgūdžius. Buvau mokęsis vokiečių gimnazijoje, o dabar Juozas šlifavo stilių ir sakinius... Kiekvieną laišką duodavau Brėdikiui peržvelgti. Jis ne tik pataisydavo mano vokiečių kalbą, bet ir pamokydavo, kaip vokiečių cenzūrą apgauti. Pavyzdžiui, parašiau, kad mano bičiulis Bauba jaučiasi taip gerai, kaip gerai jaučiasi Marytė Ramygalos gatvėje. (Marytė – velionė mano sesuo, o kapinės buvo Ramygalos gatvėje.) Šitaip laiške pranešiau apie Baubos mirtį.

P. Naručio atsiminimų ištraukos,
1993 m. kovo 16 d.

MARIJAMPOLĖS GRUPĖ

IGNAS BUDRYS

gimė 1885 m. vasario 4 d. Raseinių apskrities Juodaičių apylinkės Strumelilės kaime. Agronomijos mokslus ėjo Petrapilio institute. Iš paskutinio kurso buvo mobilizuotas į kariuomenę. Pirmojo pasaulinio karo metu lengvai sužeistas į dešinį delną, iki karo pabaigos dirbo kariuomenės raštinėje. Kaip Lietuvos kariuomenės savanoris, gavo žemės šalia Marijampolės, buvo apdovanotas Gedimino ordinu ir dviem atminimo medaliais.

Nuo 1918 m. rudens dirbo pietinių Lietuvos apskričių agronomu-inspektoriumi, vėliau, apie 1930–1935 m., – Marijampolės apygardos vyriausiuoju agronomu ir iki pat suėmimo (1943 m. kovo 17 d.) – Marijampolės–Seinų, Alytaus apskrities agronomu-inspektoriumi. Buvo „Pieno centro“ komiteto narys. Patirties, kaip tvarkyti žemės ūkį, sėmėsi užsienyje – Olandijoje, Danijoje, Čekoslovakijoje. Lietuvoje organizavo žemės ūkio parodas, kursus, skaitė paskaitas. Visą savo gyvenimą ir darbą skyrė Tėvynės gerovei. Mylėjo žmones, stengėsi jiems padėti, kovojo už tiesą. Kaip tėvas ir vyras, buvo visiems pavyzdys. Labai mylėjo šeimą.

Gražiai prižiūrėjo savo ūkį. Kadangi žemė buvo šalia miesto ir netoli geležinkelio, atvedė prie savo sklypo geležinkelio atšaką. Jo sode augo persikai, vynuogės, abrikosai, labai retų veislių riešutai. Vokiečių okupacijos metais I. Budrys buvo berniukų gimnazijos tėvų komiteto pirminin-

kas. Iki išvežimo į Štuthofo koncentracijos stovyklą bendradarbiavo įvairiuose laikraščiuose („Lietuvos žiniose“ ir kt.). Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21334. Į Štuthofo koncentracijos stovyklą išvežtas už priešiškumą okupantų valdžiai ir už agitaciją neiti į vokiečių kariuomenę. Palaužtas bado ir kaceto darbų, susirgo flegmona, po to dėmėtąja šiltine. Mirė 1943 m. gegužės 14 d., Štuthofe išbuvęs du mėnesius.

Šeima gavo tik vieną atvirlaiškį iš Tilžės kalėjimo. Daugiau laiškų, nors tėvas ir rašė, negavome.

Apie paskutiniąsias jo dienas bei valandas sužinojau iš S. Ylos knygos „Žmonės ir žvėrys“.

Regina Budrytė-
Sekundina-Bendoraitienė

Konzentrationslager Stutthof, 1943

Skiriu savo tėvui
A. A. Ignui Budriui ir jo
likimo bičiuliams

Toli toli – platybėje lankos,
Pasivėlavęs raitelis per dangų nušuoliuoja,
Ir vėl tiktai sidabras verkdamas klajos…

Tada močiutė vėl atsiliepia kažkur iš galo sodo –
Ant lango krūpčioja paskutiniausio spindulio išpažintis, –
Gumbuota lazdele į mūrą dunksantį parodo
Ir tyliai tyliai praveria duris…

Prisėda, motiną paglosto,
Dejuodama apgaubia juoda skarele…
Už keleto naktų Dievų Miške jau varnas nutupia
ant tėvo skruosto,
O mes dar vis sugrįžtant matom jį sapne…

* * *

Dabar aplinkui tik kerplėšos,
Pajuodę, griūvančios pašiūrės,
Spygliuotos vielos širdį plėšo,
Ir giltinė už kampo žiūri!

Šilčiau. Mintis atkuto.
Paukščiukai grįžta –
Tolyn tolyn –
Prieš vėją pasisupę.

Sugirgžda kartuvės,
Kai iš po kojų išmuša suolelį…
Jau paskutinį kartą
Akis į Dangų kelia….

Bet mintys krinta
It lapai, kaukiant rudens vėjui…
Bučiuosiu mirtį,
Nuo jos pabėgt tikėjęs…
Nuo jos pabėgt,
Pabėgt tikėjęs –
Per grotas saulę pasitikęs,
Per grotas palydėjęs…

* * *

Šerkšna, šerkšna _
Ne viskas surūdijo…
Žydrais sparnais
Velykos atsivijo!

Lengvai lengvai
Nueisiu ir negrįšiu,
Žydrais sparnais
Į Tėviškę nuskrisiu...

Žydri sparnai –
Ir patalas toks baltas!..
O taip gerai,
Tik gal truputį šalta...

Kad taip užmigt
Daugiau neatsikėlus,
Toli toli –
Pas eglę motinėlę...

Kur jau seniai
Broleliai mano miega...
Brendu brendu
Į baltą plukių miegą...

Arčiau arčiau –
Prie tokio šilto laužo!
Kai šūvis trenks –
Visus vargus sulaužys...

Prieik arčiau –
Galėsi susišildyt,
Kai šūvis trenks –
Visus vargus nutildys...

* * *

Užrisčiau akmenį ant kapo,
Bet kapo nerandu.
Ir vėjas nieko nepasako,
Kur dingo sauja pelenų...

Į kokią duobę nupūstos jo akys,
O kur prisiglaudė širdis...
Tik senos senos eglės matė,
Tik paukštis klykdamas praskris...

Jonas Budrys

ANTANAS JANUŠEVIČIUS

gimė 1902 m. lapkričio 25 d. Marijampolės apskrities Liubavo valsčiaus Epidemių kaime. Mokėsi Liubavo pradžios mokykloje, 1925 m. baigė Marijampolės Rygiškių Jono gimnaziją.

Dar mokykloje A. Januševičius įsitraukė į ateitininkų veiklą, buvo jų vadas. Nuo 1926 m. liepos mėn. iki 1928 m. birželio mėn. dirbo „Ateities" žurnalo redaktoriumi, 1927 m. išleido S. Nėries eilėraščių rinkinį „Anksti rytą". 1925–1929 m. Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultete studijavo istoriją. 1939 m. buvo paskirtas Skuodo gimnazijos direktoriumi. Pirmosios sovietinės okupacijos metais A. Januševičius mokytojavo Marijampolėje, Rygiškių Jono berniukų gim-

nazijoje. 1941 m. Lietuvos laikinosios vyriausybės potvarkiu buvo paskirtas tos pačios gimnazijos direktoriumi.

Dirbo ir mokėsi, nes neturtingi tėvai negalėjo suteikti jokios paramos. Baigęs universitetą, mokytojavo Vilkaviškio, Mažeikių, Skuodo ir Marijampolės gimnazijose. Dėstė istoriją ir prancūzų kalbą.

Vokiečių okupacijos metais buvo nuolat persekiojamas ir tardomas. 1943 m. pavasarį hitlerininkai siautėjo po visą Lietuvą, nes jaunimas atsisakė stoti į vokiečių kariuomenę, ėmė slapstytis ir suardė Hitlerio totalinės mobilizacijos planus. Okupantai pradėjo represijas. Jų tikslas – izoliuoti tuos lietuvius, kurie turėjo ryšių su jaunimu. 1943 m. kovo 17 d. A. Januševičius buvo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21335. Mirė Štuthofe 1943 m. birželio 7 d.

Apie Antaną Januševičių

Mano tėvas Antanas Januševičius, paženklintas 21335 kalinio numeriu, mirė Štuthofo koncentracijos stovykloje 40 metų amžiaus. Jo pelenai liko išblaškyti svetimoje Lenkijos žemėje.

Tėvas gimė 1902 m. Marijampolės apskrities Liubavo valsčiuje, gausioje vargingo kaimiečio šeimoje: jis turėjo keturis brolius ir seserį. Mirus motinai, juos išaugino pamotė. Ji mylėjo vaikus ir nuo mažų dienų skiepijo jiems meilę žmonėms, religijai, gamtos grožiui, pratino aukotis nelaukiant atpildo. Nors ir skursdamas, tėvas baigė Marijampolės Rygiškių Jono gimnaziją, Kauno universiteto Teologijos–filosofijos fakultetą, Aukštąją karo mokyklą. Mokytojavo Vilkaviškio, Mažeikių, Skuodo gimnazijose. 1941 m. Lietuvos laikinoji vyriausybė jį paskyrė Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijos direktoriumi.

Besimokydamas buvo ateitininkų vadu, 1926–1928 m. – „Ateities“ žurnalo redaktoriumi. Bendravo su Vydūnu, jį kviesdavo ne tik skaityti paskaitų, bet ir paviešėti savo namuose. (Yra išlikęs

atvirukas, kuriame Vydūnas praneša skaitysiąs gimnazijoje paskaitą „Tautos padermės gerinimas“.) Artimas mūsų šeimos bičiulis buvo J. Brazaitis. Šią draugystę primena asmeninės dovanos, laiškai, fotografijos. Viename laiškų jis rašo, jog esą džiugu, kad dabar, mano tėvui tapus garsios gimnazijos direktoriumi, mokslo šviesa pradės sklisti pirmiausia į Lietuvos kaimą – mūsų tautos pagrindą.

Vokiečių okupacijos metais tėvas priklausė pogrindžio organizacijai „Lietuvių frontas“ (LF). Marijampolės grupę sudarė 16 žmonių. Panašios grupės buvo įsteigtos ir kituose miestuose. Vokiečiai „Lietuvos fronto“ nespėjo susekti. Vėliau šios grupės virto pasipriešinimo organizacijomis prieš sovietinius okupantus. Vieniems LF vadovybės nariams pavyko išvykti į Vakarus (J. Brazaitis, A. Maceina, Z. Ivinskis), kiti buvo išvežti į sovietinius kalėjimus.

Vokiečių okupacijos metais mokytojai neliko abejingi žydų tragedijai. Buvęs gimnazijos inspektorius J. Bazilevičius pasakojo, kaip kartu su gimnazijų direktoriais A. Januševičium ir Z. Masaičiui bei gimnazijos kapelionu J. Adomaičiu padėjo žydams moksleiviams pasislėpti pas ūkininkus. Deja, mokiniai sutriko, grįžo pas tėvus, o ten jų jau laukė mirtis. Gimnazijos vadovybės iniciatyva pavyko išgelbėti dar 400 vyrų, numatytų sušaudyti. Tada buvo kreiptasi į aukščiausias gestapo instancijas su kvalifikuotais raštais ir prašymais, apeliuota į aukštą nacių kultūrą, išskirtinį intelektą ir t. t.

Marijampolėje mokiniai pasipriešino vokiečiams dėl 500 sugaudytų darbams vyrų. Į demonstraciją susirinko apie 5000 jaunuolių ir eisena pajudėjo gestapo link. Į demonstraciją buvo atstatyti pabūklai. Mokytojams nepavyko įtikinti mokinių, kad jie išsiskirstytų. Gestapo šefas, pats mokytojas, paveiktas mano tėvo ir mokytojo J. Bazilevičiaus prašymo, prižadėjo šaudyti tik po perspėjamųjų šūvių į viršų. Mokiniai, išgirdę šūvius, staigiai išsiskirstė, ir buvo išvengta beprasmių aukų. Po to gestapininkai

ilgai tardė mokyklos vadovybę, buvo surašyti 149 lapai protokolų, bet demonstracijos organizatorių neišaiškino.

Nuolatiniai konfliktai su okupantais dėl jų prievartos akcijų, pagaliau mobilizacijos į lietuvių SS legioną sužlugdymas perpildė vokiečių kantrybės taurę, ir taikiniai buvo sužymėti...

Po tėvo mirties iš Štuthofo atėjo siuntinėlis su tvarkingai sudėtais tėvo drabužiais ir jų sąrašu (parkeris auksine plunksna ir vestuvinis žiedas buvo supakuoti atskirai). Švarko kišenėje radome užrašų knygutę, raštelį su visų suimtųjų pavardėmis ir adresais; tai rodė, kad vokiečiai kišenių neapžiūrėjo.

Oficialų mirties liudijimą išsireikalavome 1978 m. paskelbę paiešką per Tarptautinį Raudonąjį Kryžių.

Regina Januševičiūtė–Vaitaitienė

ZIGMANTAS MASAITIS

gimė 1903 m. sausio 27 d. Raseinių apskrities Girkalnio valsčiaus Pamituvio II kaime. Mokėsi Raseiniuose, paskutinę klasę (8-ąją) baigė1924 m. Kauno „Aušros“ gimnazijoje. 1924–1930 m. studijavo Vytauto Didžiojo universiteto Matematikos-gamtos fakulteto Matematikos skyriuje. Baigęs jį mokytojavo Plungės gimnazijoje ir mokytojų seminarijoje, Šiaulių, Kauno ir Marijampolės mergaičių gimnazijose. 1941 m. buvo paskirtas Marijampolės mergaičių gimnazijos direktoriumi. Rašė straipsnius į laikraštį „Naujoji gadynė“.

1943 m. kovo 17 d. Z. Masaitis buvo gestapo suimtas ir išvežtas į Kauną,

po to – į Tilžę. Iš ten jis pateko į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21336. Buvo užmuštas 1943 m. balandžio 18 d.

Mūsų Mokytojas, mūsų Auklėtojas

Nuolatos iš pasąmonės iškyla mielas, brangus Tavo, mokytojau, paveikslas. Tartum girdžiu Tavo žodžius, tariamus ramiu, maloniu, žemu balsu aiškinant geometriją: „Dabar brėžiame tiesiąją A, ją kerta tiesė B, – kalbi dėdamas taškus lentoje, lyg žaisdamas, lyg juokaudamas, paskui taškus sujungi trečiąja tiese. – Štai trečioji tiesė C, kertanti tiesę A“... Visa tai braižoma be liniuotės ar kitų pagalbinių priemonių tiesiausiomis, gražiausiomis linijomis. Išvedama teorema, kuri jau braižant tieses tampa vis aiškesnė, taigi ir uždavinio sprendimas ja remiantis pasidaro paprastas, lengvas. Ir visi mokiniai mėgo matematiką: lengvai sprendė uždavinius, įrodinėjo teoremas. „Aš tik Masaičiui dirbant pamilau ir išmokau matematiką, ėmiau gauti ketvertus“, – prisimena Elena, Lilė ir kitos.

Tartum šiandien matau Tave – tiesų, natūralios laikysenos ir grakščios eisenos. Mes susikaupę sprendžiame uždavinius, Tu tyliai vaikštai po klasę... Štai skubi koridoriumi; matau Tave linksmą, besišypsantį ir besidžiaugiantį mūsų klasės mergaičių išdalytomis žibutėmis. Jos mėlynuoja ir klasėje ant mokytojų stalelio, ir ant kiekvieno suolo, ir Tavo kostiumo atlape – visi pasipuošėme melsvais žiedeliais tarsi skelbdami, kad jau pavasaris, nejausdami baisios grėsmės...

Girdžiu Tavo žingsnius per rašomąjį prie savo suolo – aš jau išsprendžiau visus uždavinius – ir tyliai sakomus žodžius rodant į atlape mėlynuojančias žibutes: „O mano gražesnės“... (Mes visi prisisegę po tris gėleles, kaip ir Tu, mokytojau.) Ir šypsena nuskaidrina akis, nušviečia Tavo veidą – lyg tos melsvos žibutės...

Arba vėl. Geležinkelio stotyje laukiame traukinio (mūsų daugelis 15–20 km važinėjo į gimnaziją). Tu, mokytojau, prieini prie mūsų, savo mokinių (mums toks atvejis pirmas!), ir šypsodamasis klausi: „Ką jums lauktuvių, mergaitės, parvežti iš Vilniaus?“ Sužiurome, suglumome: kaip galime drįsti mokytojo prašyti lauktuvių... Supratai mus, todėl prabilai padrąsindamas: „Gal po Kaziuko širdį?“ Išsiplėtė dar labiau ir taip didelės mudviejų su drauge akys (mokytojas Baltrukonis Kazlų Rūdos mokykloje mus didžiaakėmis vadino). Ką sakyti?.. Koks Kaziukas?! Kaip suprasti? Rodos, jokio Kaziuko nepažįstame... Mums jau 13–14 metų – bijome išsižioti, apsijuokti. Ir vėl išgelbsti Tu, mokytojau. „Eisiu Vilniuje į Kaziuko turgų. Nupirksiu jums po Kaziuko širdį – tai tokie skanūs pyragėliai“. Ir gera mums šalia mokytojo, ir gėda, kad tokios neišmanėlės...

Besibaigiant mokslo metams visa klasė kieme fotografuojamės. Atbėga ir mūsų brangus mokytojas Masaitis: „Mergaitės, priimkite ir mane!“ Kiekviena norėtume, kad atsistotų šalia, bet padarome vietą pačiame centre...

Mūsų džiaugsmą užtemdė 1943 m. pavasaris. Kaip baisų, visą gimnaziją sukrėtusį siaubą kovo 16 d. išgirdome : „Gestapas iš pamokos išsivedė mūsų direktorių Zigmą Masaitį!“ Verkėme visos tyliai, skausmingai, lyg nujausdamos, kad daugiau niekados nematysime savo buvusio brangaus auklėtojo. Visų širdyse kilo klausimas: už ką?! Svarstėme, kaip jam ir berniukų gimnazijos direktoriui Januševičiui padėti, kaip juos išvaduoti. Svarstėme, mąstėme klasėse, koridoriuose susibūrę būreliais...

Z. Masaitis ir A. Januševičius – kilnūs lietuvių tautos patriotai, nešę šviesą, gėrį, aukojęsi dėl mūsų visų, – iš Štuthofo koncentracijos stovyklos taip ir negrįžo...

Leokadija Šipailaitė-Galinienė,
1945 m. laidos abiturientė

Prisiminimai apie mokytoją ir direktorių Zigmą Masaitį

Marijampolės mergaičių gimnazijos Direktorius Zigmas Masaitis buvo nepaprasta asmenybė: ne tik puikus pedagogas, gimnazijos vadovas, bet ir taurios sielos, labai geros širdies žmogus. Tikras vyresnysis draugas, mylintis savo mokines, visada linksmas, draugiškas, su humoro gyslele. Niekada negirdėjau, kad jis piktai ar šiurkščiai būtų kurią nors mūsų apšaukęs.

Vokiečių okupacijos metais (1943 m.) mūsų mokykla nešildoma, visur šalta. Klasėse sėdime su apsiaustais. Nutariama Direktoriaus kabinete pastatyti krosnelę, „švedišku pečiuku“ žmonių vadinamą. Ir štai Direktorius visų nustebimui atsisako šilto kambario... Liepia mūsų klasės abiturientėms persikelti pas jį sakydamas, jog mažai jame būnąs: turįs pamokų įvairiose klasėse, visokių reikalų bei rūpesčių, taigi šiltas kabinetas jam nereikalingas; jis verčiau atbėgsiąs pas mus per pertraukas, kai labai sušalsiąs, pasišildyti. Taip ir įvyksta – mes su savo suolais persikraustome į šiltą kabinetą. Kiek džiaugsmo ir dėkingumo už tokį žmogiškumą! Ankštoka, bet šilta. Direktoriaus baldus suneša į mūsų šaltą klasę...

Kaip šiandien menu, įbėgdavo jis linksmas per pertrauką pas mus, apsikabindavo krosnelę, patrindavo rankas ir vėl greitai linksmas, patenkintas išskubėdavo su savo reikalais...

Zigmas Masaitis dėstė fiziką ir matematiką. Aiškino išsamiai ir vaizdžiai, pamokos buvo įdomios. Niekada jo nebijojome, tik labai gerbėme ir mylėjome. Kartą ateina jis į pamoką, o tema nelengva, daugeliui gal sunkiai įkandama. Savanorių atsakinėti neatsiranda. Staiga Direktorius iškelia didelę prisirpusią vynuogių kekę: ir sako: „Kuri eisite atsakinėti, ta ir gausite ją“... Kokia pedagoginė taktika!

Arba vėl – artinasi Užgavėnės. Norime su Direktoriumi ir kitais mums dėstančiais mokytojais drauge švęsti. Vokiečiai neleidžia jokių susibūrimų. Zigmas Masaitis mus nuramina, paprašo atsinešti blynų, kitų tradicinių valgių – atšvęsime ramiai per pamokas. Taip ir padarėme. Valgėme blynus ir spragintus žirnius (jie tada, karo metais, buvo skanėstas!). Taigi blynas vienoje rankoje, kreida – kitoje. Taip Direktorius aiškino pamoką lentoje, taip mes atsakinėjome... Mėgo pedagogines pertraukėles; kad matematika ir fizika nebūtų sausos ir nuobodžios, dažnai ką nors linksmo ir įdomaus papasakodavo.

Ir štai vieną dieną, per pertrauką, kai mokykla dūzgė kaip bičių avilys, pro gimnazijos duris įžengė keturi skrybėlėti tipai – odiniai apsiaustai, rankos kišenėse. Visa nuščiuvo, mergaitės nutilo. Susiradę Direktorių, nusivedė į kabinetą. Nuaidėjo skambutis. Visos subėgome į klasę. Klasėje – mirtina tyla. Staiga atsiveria durys, pro jas greitai įžengia Direktorius baltutėliu veidu. Paskui jį veržiasi ir skrybėlėtieji tipai, bet jis užtrenkia duris, užlaužia rankeną ir tyliai taria: „Sudiev, mergaitės“. Tai buvo paskutinieji Zigmo Masaičio žodžiai mums. Įsibrovėliai atplėšė duris ir brutaliai pastūmę Direktorių išsivedė. Mano suolas stovėjo prie pat durų, todėl įėjęs Direktorius atsistojo šalia manęs ir aš viską puikiai girdėjau ir mačiau.

Po kiek laiko, pavasarį, per abitūros egzaminus (tą dieną laikėme istorijos egzaminą), gavome žinią, kad mūsų Direktorius nukankintas. Begalinis liūdesys apgaubė mokyklą.

Arkikatedroje buvo aukojamos iškilmingos šv. Mišios už šio tauraus, garbingo žmogaus vėlę.

Danutė Marcijauskaitė–Akelaitienė,
1943 m. laidos abiturientė

Sudie, Direktoriau...

Mokiausi Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijoje. 1940–1943 m. matematiką man dėstė mokytojas Zigmas Masaitis. Jis buvo mūsų klasės auklėtojas, o vėliau, vokiečių okupacijos metais, kartu ir gimnazijos direktorius. Tai asmenybė, visiems palikusi ypatingą, neišdildomą įspūdį. Retų sugebėjimų ir gero pasiruošimo pedagogas mokėjo perteikti sudėtingas matematikos teoremas paprastai, suprantamai. Visada ramus, labai tvarkingas, to paties reikalavo ir iš mūsų.

Matematikos konspektus arba uždavinių sprendimus rašydavome sąsiuviniuose ne bet kaip, bet tam tikra, jo nurodyta tvarka su gražiais brėžinėliais, pabraukimais, paryškinimais, o tai labai lengvino mokymąsi. Pamoką Z. Masaitis aiškindavo trumpai, vaizdingai, pateikdavo paprastus, lengvai suprantamus pavyzdėlius. Jo pamokose nevargino matematikai būdinga įtampa: mokytojas išsklaidydavo ją maloniom atsipalaidavimo pertraukėlėm, pavyzdžiui, su gimnastikos pratimėliais, kai būdavo labai šalta nekūrenamose klasėse, arba draugiškais pokalbiais, kai šilčiau. Viskas – neiškrypstant iš tikslaus pamokos plano ir drausmės rėmų. Mes iki šiol niekaip nesusitaikome su mintimi, kaip galima siųsti į mirtį tokius žmones, tokius pedagogus...

Mokytojas Masaitis buvo nuostabus klasės auklėtojas, o vėliau ir gimnazijos direktorius. Visada labai teisingas ir jautrus, draugiškas ir paprastas, kartu – principingas ir griežtas, kai to reikėdavo. Gerai prisimenu pirmąjį susitikimą su juo, kaip su klasės auklėtoju. 1940 m. rudenį, pertvarkius gimnazijos klases pagal sovietinę mokymo sistemą, mes, dalis mergaičių gimnazijos mokinių, atėjome mokytis į berniukų gimnaziją. Kai įžengėme į savo naująją klasę, berniukai ir jų auklėtojas jau buvo ten. Visi

atsistojo, auklėtojas pristatė mus, kiekvieną asmeniškai pasveikino paspausdamas ranką ir paprašė pasirinkti, kur norėsime sėdėti. Vietas rinkomės šalia berniukų, nes jie sėdėjo po vieną. Toks priėmimas į naująjį kolektyvą buvo netikėtas, įspūdingas ir malonus – greitai susipažinome su klasės draugais, greitai pasijutome savos. Mūsų auklėtojas dalyvaudavo visuose klasės ar mokyklos renginiuose ir visai neįkyrėdavo savo pamokymais, nors pateikdavo jų gana daug. Labai džiaugėmės, kai jis, jau tapęs mokyklos direktoriumi ir turėdamas pamokas tik dviejose klasėse, viena iš jų pasirinko būtent mūsų klasę ir dirbo su mumis iki tos baisiosios dienos...

1943 m. kovo 16 d. visą gimnaziją sukrėtė baisi žinia – areštuojamas mūsų direktorius. Per pertrauką mes dar matėme jį, lydimą dviejų SS kariškių, vaikštantį po mokyklos rūmus. „Sudie, mergaitės“, – tepasakė arčiausiai jo kabineto buvusiai abiturienčių klasei. Rytojaus dieną tarsi suakmenėjusios žvelgėme pro langą į visas per Šešupės tiltą važiuojančias mašinas (buvo pasklidęs gandas, kad suimtuosius išveš į Vokietiją) ir mums pasirodė, kad matėme nedidelį autobusą, pasukusį Vilkaviškio link. Gal tai ir buvo tas autobusas..

„Sudie, Direktoriau...“ – skaudi nuojauta nusmelkė mūsų širdis...

Ina Šlekytė–Kriščiukaitienė,
Marijampolės II vid. mokyklos
1945 m. laidos abiturientė

Nuo vaikystės iki Štuthofo

Ir mano ilgesys
Paskutiniąją dieną
Nubėgs ir atsiguls, kaip šuo,
Prie tuščių namų slenksčio.

Kazys Bradūnas

Ilgesys, netekties skausmas kaip senas ištikimas šuo lydi ir lydi beveik pusšimtį metų. Juk ne tik slenksčio, bet ir kapo nėra – likimas broliui ir to pagailėjo... Gal todėl atmintyje vis iškylantis šviesus brolio paveikslas verčia šiandien vedžioti plunksną popieriuje – prisiminti, kalbėti, pasakoti...

* * *

Mano brolis Zigmantas Masaitis (pats jis mėgo Žygimantu vadintis) gimė 1903 m. sausio 27 d. Raseinių apskrities Girkalnio valsčiaus Pamituvio kaime (II), raštingų ir apsišvietusių Kazimiero ir Elenos Masaičių šeimoje. Buvo vyriausias sūnus (prieš jį gimęs Antanukas vos dviejų metukų mirė) ir augo nemažame vaikų būryje. Zigmutis – labai imlus ir gabus vaikas. Vos ketverių metukų, jis, viešėdamas pas tėvo brolį, Leliūnų parapijos kleboną, jau patarnaudavo mišioms. Tokiam mažam „klapčiukui“ ne visuomet viskas gerai susiklostydavo. Kartą užmiršo paskambinti varpeliu, tai dėdė pašnibždom paragino: „Skambink, skambink!“ Nusigandusiam berniukui varpelis išsprūdo iš rankų ir nuriedėjo laipteliais...

1919 m. bolševikai užėmė Vilnių ir visą Rytų Lietuvą. Leliūnuose tąsyk buvo suimtas tėvo brolis klebonas kanauninkas

Antanas Masaitis ir nuteistas mirti. Jis mat rūpinosi draudžiamosios spaudos platinimu, dažnai apmokėdavo knygnešiams išlaidas, „Tėvynės sargą“ ir kitus leidinius įsakydavo išdalinti žmonėms nemokamai, o 1918 m. organizavo vietos savivaldybę ir savanorius. Klebono sesuo Juzė sušaukė parapijos žmones ir pati nubėgo brolio gelbėti. Klebonas ir kiti suimtieji, saugomi sargybinių, sėdėjo plyname lauke. Parapijiečiai bolševikų vyresniojo prašė, kad jų kleboną paleistų. „Tai liaudies priešas!“ – pareiškė bolševikų vyresnysis. O žmonės šaukė: „Ne, ne! Jis mums labai geras, kaip tikras tėvas!“ Suimtąjį paleido. Jau tada Zigmui bolševikų vykdomas smurtas sukėlė didžiausią neapykantą.

Penkerių metų Zigmas jau mokėjo skaityti ir rašyti. Veliuonoje giminaitės Vaičaitytės nusivedė jį į mokyklą, kur pačios mokėsi. Mokiniai apspitę klausė, kuo jis vardu. Zigmas paprašė popieriaus, pieštuko, parašė „Masaitis“ ir išdidžiai jiems padavė... Visiems vaikams ūgtelėjus, tėvai nusamdė mokytoją, kuris mokė lenkų, rusų ir vokiečių kalbų. Tasai mokytojas Radavičius su Zigmu miegojo svirne. Vakarais jis išeidavo su baltinių ryšulėliu pas kaimynę sakydamas: „Nešu baltinius išskalbti. Jūsų mergina blogai skalbia. Tik tu niekam apie tai nesakyk“. Tai kartojosi kiekvieną naktį. Su ryšulėliu mokytojas išeidavo ir pareidavo paryčiais. Nors brolis labai bijojo vienas miegoti, bet paslapties neišdavė – apie savo mokytojo meilės nuotykius papasakojo tik po daugelio metų. Zigmas anksti pradėjo skaityti knygas lietuvių, rusų ir lenkų kalbomis; jų buvo nemažai namuose. Prenumeravome ir laikraščius bei žurnalus: Petro Vileišio leidžiamą dienraštį „Vilniaus žinios“, Marijampolėje leidžiamą laikraštį „Šaltinis“ su priedais „Šaltinėlis“ ir „Vainikėlis“. Pirmosios vokiečių okupacijos metais ėję dienraščiai „Dabartis“ ir lenkiškas „Katolik“ taip pat pasiekdavo mūsų sodybą. Vėliau buvo prenumeruojami laikraščiai „Lietuva“, „Lietuvos aidas“, „Mūsų rytojus“, „Ūkininko patarėjas“ ir žurnalai „Trimitas“, „Naujoji Romuva“, „Židinys“,

„Lietuvos mokykla“. Pats didysis laikraščių bei žurnalų skaitytojas irgi buvo Zigmas. Vakarais, kai visa šeimyna susirinkdavo, jis garsiai ir gražiai visiems paskaitydavo.

1913 m. Zigmą nuvežė į Kauno gimnazijos pirmąją klasę. Tuo laiku ten dėstomoji kalba buvo rusų, o lenkų ir lietuvių kalbos – tik atskirai dėstomi fakultatyviniai dalykai. Kadangi Zigmą gyventi priėmė mamos giminės Bžozovskiai, tai jie jį įkalbėjo mokytis lenkų kalbos. Apie tai sužinojęs dėdė kanauninkas užprotestavo ir pervedė sūnėną į lietuvių klasę. Lenkomanai Bžozovskiai tuo buvo nepatenkinti, o jų vaikai vadino Zigmą „chlopu“ ir deklamuodavo: *„Chlop uczony, wieprz karmiony“ (mokytas kaimietis – meitėlis penėtas).*

Prasidėjus 1914 m. karui, Zigmas grįžo į tėviškę. Vykstant mūšiams, sudegė pusė trobesių, gyvuliai buvo atimti, bet tėvas vis tiek stengėsi visą savo turimą žemę (102 hektarus) išlaikyti. Mums, vaikams, sakydavo: „Vaikai, visko galite netekti, o žemė liks. Tai dirbkit“. Ir dvylikametis Zigmas tapo artoju. Sunku buvo nulaikyti plūgą, kuris vis iššokdavo vidury vagos... Dirbo ir kitus darbus: akėjo, pjovė javus, kūlė, šienavo... Vakare brolis jau kaip nuo kryžiaus nuimtas: skauda visą – rankas ir kojas. Fizinis darbas tėviškėje lydėjo Zigmą per visus mokymosi gimnazijoje ir universitete metus, per visas vasaros atostogas. Tas sunkus darbas vaikystėje neigiamai paveikė jo sveikatą.

Po truputį reikalai pagerėjo: trobas atstatėme, padaugėjo gyvulių. 1918 m., pasibaigus karui, tėvai nuvežė tris vyresniuosius ir Zigmą į Raseinių gimnaziją. Laikėme egzaminus. Mudvi su seseria mokėjome lenkų kalbą, o apie lietuvių kalbos rašybą nė supratimo neturėjome. Brolis paaiškino, kad lietuvių kalba turi nosinių raidžių, tai per egzaminus, rašydamos diktantą, visur jų pridėjome, kur reikia ir nereikia... Brolis įstojo į antrą klasę, o mudvi – į pirmą. Tėvas palikdavo Zigmui pinigų, bet įsakė taupiai juos naudoti. Kai baigdavosi sąsiuvinis, brolis jį peržiūrėdavo

ir duodavo naują. Botanikos knygų neturėjome, tai pasiskolinusios iš draugių nusirašydavome po kelis puslapius. (Ir dabar dar guli tokios prirašytos „knygos“...) Brolis nebuvo šykštus, bet tėvų pinigus taupydavo – tik vieną kartą, kai sesuo susirgo, nupirko jai rausvą kaspiną. Kiekvieną dieną jis patikrindavo, kaip esame išmokusios pamokas, jeigu reikėjo – priversdavo išmokti dar geriau, tad visi trys buvome pirmūnai.

Savo ir mudviejų knygas Zigmas kasdien susidėdavo į kuprinę ir nunešdavo į mokyklą. Mudvi nueidavome į jo klasę jų pasiimti. „Daj książki“ (duok knygas), – lenkiškai prašydavome. Kartą tai išgirdęs brolio klasės draugas Pranas Ancevičius sušuko: „Masaitis bus lenkų kunigas ir sakys pamokslus: „*W imię Ojca i syna Ducha swiętego*...“(Vardan Dievo Tėvo ir Sūnaus, ir Šventosios Dvasios...) Brolis išbarė mudvi ir prigrasino, kad daugiau nesikreiptume į jį lenkiškai. (Kunigu jis netapo, nors pamokslus, pasilipęs ant kėdės, mėgo sakyti...) Po poros metų jau mokėmės penkiese. Prisidėjo sesuo ir jaunesnysis brolis – jais irgi Zigmui teko rūpintis. Jis tapo dar pareigingesnis. Pats anksti keldavosi ir mums sakydavo: „Žmogaus gyvenimas labai trumpas, tai netrumpinkim jo ilgai miegodami“. Brolis mėgo tvarką, bet mokėjo ir pajuokauti.

Kartą Zigmas įkišo seserį į maišą, užrišo jį ir sako šeimininkei: „Buvo tėvai atvažiavę, atvežė maišą su produktais“. Ši nuskubėjo prie maišo, atrišo jį, o čia – sesuo iššoka... Šeimininkė išsigando, supyko ir žadėjo tėvams pasiskųsti. Brolis ilgai atsiprašinėjo, kol išprašė, kad atleistų, tėvams nesakytų.

Kiekvienų metų rugsėjo mėnesio pabaigoje atvažiuodavo tėvas ir paprašydavo direktoriaus, kad leistų vaikus vežtis namo, nes motina susirgusi. Parvažiavę dvi savaites kasdavome bulves. Grįžę į gimnaziją, greitai pasivydavome draugus. Dėl to ir direktoriai (Remeika, o vėliau kun. Karosas), nors numanydavo, koks reikalas, nieko nesakydavo. Vėliau atkėlė naują direktorių – Grybę. Jis dėstė istoriją. Atsimenu, nukasę anksti prieš aušrą bulves, visi

nuvažiavome į Raseinius. Sužvarbę, suskirdusiom rankom nuskubėjome į mokyklą. Pirmoji buvo direktoriaus pamoka. Jis pašaukė mane pirmą, parašė dvejetą ir ilgai barė: „Žinom, žinom, kad bulves kasėt, kad motina nesirgo...“ Aš labai sielojausi dėl barimo ir dėl to pirmo dvejeto. Ir vėliau, jau būdama mokytoja, pašokdavau iš miego susapnavusi, kad mane pašaukė, o aš nieko nemoku...

1922 m. rugsėjo 25 d. markes pradėta keisti į litus. Tėvai ėmė sunkiai verstis, todėl tą rudenį nevažiavome į gimnaziją – mokėmės namie ir padėjome tėvams. Sesuo melžė karves, lesino vištas, o aš šėriau kiaules. Jaunesnieji padėjo tėvams eiti namų ruošą. Zigmas šėrė arklius, karves, girdė veršius. Veršiams putrą jis nešdavo misinginiame inde. Kai indas ištuštėdavo, brolis imdavo „muzikuoti“ – pagaliuku į jį būgnyti. O veršiai muzikalūs: klausosi tos „muzikos“ nuleidę galvas, nuleipusiom ausim... Mes dažnai stebėjome tą įdomų spektaklį. Apsiliuobę vėl sėsdavome prie pamokų (jas padėdavo ruošti Zigmas). Kai nusibosdavo sėdėti prie knygų, ypač kai tėvų nebūdavo namie, visi išbėgdavome į lauką. Tenai mėtėmės sniegais, čiuoždavome Mituvos ledu – Zigmas ant Mituvos ledo nulipdė didelę 2,5 m „bobą“. Ją kasdien apliedavo vandeniu, ir per šalčius ji virto ledine. Ta ledinė „boba“ buvo tikrai įspūdinga. Jos labai nemėgo arkliai – baidėsi. „Boba“ išsilaikė per visą žiemą, o pavasarį ant ledo lyties nuplaukė į vakarus.

Rudenį laikėme egzaminus į aukštesnes klases. Visiems keturiems pasisekė, neišlaikė tik viena sesutė Stasytė. Ji liko namie, o mes toliau mokėmės Raseiniuose. Namuose, seklyčioje, Zigmas įtaisė detektorinį radiją, kurio klausėme užsidėję ausines. (Tuo laiku tobulesnių radijo aparatų dar nebuvo.) Jo laidus brolis nuvedė į kitą namo galą, į tėvo kambarį. Paskui Zigmas sugalvojo „telefoną“. Iki kaimynų Stuogių, gyvenančių už vieno kilometro, nuvedė laidą. Kasdien dvyliktą valandą buvo sutarta pasikalbėti. Ausinės atstojo telefono ragelį, ir nors silpnokai, bet susikalbėdavome. Sodybai nuo žaibų apsaugoti brolis įvedė žaibolaidį.

Zigmas mokėjo lenkų, rusų, vokiečių, esperanto, prancūzų kalbas. Vasarą mūsų sodą išsinuomodavo žydų šeima. Jų aštuonerių metų duktė Raškė turėjo žydišką elementorių ir Zigmas greitai iš jo išmoko žydiškai skaityti ir rašyti. Vieną kartą, plaukdamas garlaiviu, brolis skaitė žydišką laikraštį ir bendrakeleiviai žydeliai, palaikę tautiečiu, kreipėsi į jį savo kalba. Gimnazijos aštuonias klases Zigmas baigė per šešerius metus – nelankė ketvirtos ir septintos. Per vasarą pasimoko, o rudenį išlaiko egzaminus – „peršoka“ vieną klasę. Vežant rugius, būdavo, „išštukuoja“ pėdus ir atsigulęs klojimo asloje mokosi, kol atvažiuoja kitas vežimas. O naktį dar eidavo arklių ganyti, mat tėvas sakydavo: „Per dieną buvai dykas, tai gali naktį pabudėti“. Už tai dėdė kanauninkas net barė tėvelį.

Paskutiniąją (aštuntą) klasę Zigmas baigė 1924 m. Kaune, „Aušros“ gimnazijoj (Raseiniuose šitos klasės dar nebuvo), ir pradėjo studijuoti Kauno universiteto Matematikos–gamtos fakulteto Matematikos–fizikos skyriaus mokslus. Norėdamas užsidirbti pinigų pragyvenimui, nuo 1926 m. iki 1928 m. dėstė matematiką Jurbarko „Saulės“ gimnazijoje ir mokytojų kursuose.

Vieną šio laikotarpio vasarą brolis apsigyveno pas Lietuvos tarybos pirmininką Stasį Šilingą Misiūnuose (priešais Veliuoną kitapus Nemuno) jo dukrų pamokyti. O tų dukrų buvo aštuonios. Devinta buvo mirusi. Jų vardai: Laima, Daiva, Saulenė, Raminta, Rusnė... Kai gimdavo duktė, krikštydavo ją Veliuonos klebonas Polonskis. Klebonas šalia pagoniško vardo norėdavo ir šventą vardą įrašyti, bet Šilingas imdavo protestuoti:

– Ar jūs jau šventųjų sąrašą baigėte?

– Ne.

– Tai gal mano duktė bus šventoji...

Broliui labai patiko ta vasara Misiūnuose. Šilingo dukrelės buvo muzikalios, skambino pianinu, smuikavo, šeimos santykiai buvo paprasti, draugiški. Vasarą visi vaikščiojo basi, suolus ir stalus troboje šveitė valstiečių papročiu. Nors ir labai demokratiška,

vėliau Šilingų šeima buvo ištremta į Sibirą ir praėjo sunkius tremtinių kelius.

Nuo 1928 m. iki 1930 m. brolis studijavo Kaune ir dirbo S. Daukanto mokytojų seminarijoje. Zigmą labai vertino seminarijos direktorius Klemensas Ruginis (vėliau ištremtas į Sibirą) ir apie jį rašė taip: „... Yra tai be galo geras mokytojas ir be galo geras žmogus. Jis mano vedamoje seminarijoje dvejus metus dėstė matematiką, fiziką ir chemiją, tad turėjau progą jį gerai pažinti. Yra geras katalikas, jokia politika neužsiima. Dėsto labai gerai".

Vienas brolio profesorių O. Folkas (O. Folk) nemokėjo lietuvių kalbos, dėstė vokiškai. Zigmas mokėjo vokiečių kalbą, bet studentams, nemokėjusiems tos kalbos, buvo sunku. Kartą paskaitos metu O. Folkas, čiupinėdamas brolio galvą, pasakė: „Čia tikra matematiko galva". 1929 m. jis jau kvietė Zigmą bendradarbiauti rašant vadovėlį „Paprastųjų ir dalinių diferencialinių lygčių teorijos paskaitos". Kai knyga buvo atspausdinta, vieną jos egzempliorių profesorius užrašė broliui: „Mitarbeiter Zigmas Masaitis. O. Folk." („Bendradarbiui Zigmui Masaičiui. O. Folkas".)

Jau broliui žuvus, sovietinės okupacijos metais į Kauno politechnikos institutą iš Berlyno universiteto atėjo profesoriaus O. Folko laiškas tokiu adresu: Kauen, Universität, mano buvusiems kolegoms ar studentams, atsiliepkite, parašykite man". Nė vienas iš dėstytojų tokiais baisiais laikais nesiryžo rašyti. Atėjo kitas O. Folko laiškas. Kauno politechnikos instituto dėstytojai nusiuntė tą laišką į Vilniaus universitetą. Ir jie tylėjo... Tąsyk aš pasiryžau parašyti O. Folkui apie žiaurų savo brolio nužudymą Štuthofo lageryje. Parašiau laišką vokiškai ir rengiausi išsiųsti, bet mane atkalbėjo, esą NKVD įtars, kad aš užmezgu ryšį su vokiečiu. Dabar labai gailiuosi, kad to laiško neišsiunčiau.

Universitetą brolis baigė 1930 – Vytauto Didžiojo – metais ir labai gerai apgynė diplominį darbą apie Laplaso diferencialinės lygties integravimą. Išėjo į kariuomenę. Grįžęs norėjo padirbėti

pradinėje mokykloje, todėl iš manęs pasiėmė įvairių metodikos knygų ir tris mėnesius mokytojavo Pakuonio apylinkės Margininkų pradinėje mokykloje.

Nuo 1931 m. rugsėjo 1 d. brolis mokytojavo Plungės mokytojų seminarijoje ir gimnazijoje. Dėstė matematiką, fiziką, chemiją ir laikinai vokiečių kalbą. Gyvendamas pas šeimininkę (jos duktė buvo baigusi konservatoriją)brolis išmoko skambinti pianinu. Man nupirko J. Štrauso „Žydrasis Dunojus“ plokštelę ir pasakė: „Kai klausysi to valso, atsimink mane, įsivaizduok, kad aš skambinu“. Brolis dar grojo ir balalaika. Kadangi muzikavo ir kiti šeimos nariai, sudarėme kvartetą. Aš su seseria skambinome gitaromis, Zigmas – balalaika, o jaunesnysis brolis – mandolina.

Nuo 1935 m. rugsėjo mėn. 20 d. brolis dirbo Šiaulių gimnazijoje ir seminarijoje mokytoju.

Be muzikos, brolis dar labai domėjosi botanika, fotografija ir astronomija. Vasaros metu pėsčias išvaikščiojo beveik pusę Lietuvos tyrinėdamas augalus (rėmėsi J. Dagio, J. Kuprevičiaus ir A. Minkevičiaus žodynu), fotografuodamas apylinkes. 1938 m. vasarą su rašytoju Jurgiu Jankum (dabar gyvena JAV) pėsti keliavo po Dzūkiją – pasiekė Alytų, Daugus, Merkinę, Simną su jo trimis ežerais, Seirijus. Daug fotografavo. Surado visus J. Kuprevičiaus augalus ir dar naujų, kurių žodyne nebuvo. Juos surašė žodyno pabaigoje, savaip pavadindami. 1939 m. brolis man dovanojo toki žodyną – norėjo ir mane įtraukti į šią veiklą. Nuo mažens Zigmas domėjosi astronomija. Vakarais stebėdavo žvaigždėtą dangų, buvo net jo planą nupiešęs. 1935 m. gamtos ir mokslo žurnale „Kosmos“ yra paskelbęs straipsnį „Dangus Lietuvos sodžiuje“. Jame pirmą kartą mūsų istorijoje pasigirdo kvietimas žinias apie dangaus šviesulius rinkti iš žmonių, jas kaupti, tvarkyti – tik tada galėsime susidaryti gražų savojo, lietuviško, dangaus vaizdą. Brolis skaitė paskaitas, ragino pradinių klasių mokytojus, studentiją, vyresniųjų klasių moksleivius ir šiaip gerų norų

šviesuomenę prisidėti prie šio darbo. (1993 m. rugpjūčio 17 d. Molėtų Etnokosmologijos centras „Lietuvos ryte“ išspausdino straipsnį „Žemės planeta“, jame minimas Zigmas Masaitis, apgailestaujama dėl jo mirties Štuthofo koncentracijos stovykloje.)

1940 m. Zigmas buvo pakviestas į Vilniaus universitetą dėstytoju. Aš tam mielai pritariau, nes tuo metu mokytojavau Vilniuje. Brolis parašė švietimo ministrui pareiškimą, kad paskirtų jį į Vilnių, bet inspektorius Rainys patarė broliui tokiais sunkiais laikais jaunimo nepalikti ir paskyrė į Marijampolę mokytoju. Tai nulėmė Zigmo likimą.

1940–1941 m. bolševikai užėmė Lietuvą ir ėmė čia siautėti: iš ūkininkų pagrobę žemę, apkaltinę tuos, kurie gražiau gyveno, sukišo juos į kalėjimus ir ištrėmė į Sibirą. Mūsų tėvai buvo mirę, o mes visi namuose negyvenome. Juose šeimininkavo svetimi žmonės. Bolševikų valdžia nugriovė ir nuvežė beveik visus mūsų trobesius, net ir svirną, kuriame Kultūros ministerija planavo įruošti muziejų (buvo net raštas išduotas, kad jo negriautų). Baisūs laikai: visi bėgo iš namų, nenakvojo juose. 1941 m. brolis buvo komandiruotas į Prienų gimnazijos egzaminus. Po egzaminų, pasiėmęs vadovą augalams pažinti, išėjo į šilą žolelių tyrinėti. Jį pastebėjo rusų kareivis, kuriam pasirodė įtartina, kad vaikšto su užrašais, kažką rašo. Brolį nuvarė į štabą, tardė, žiūrinėjo botanikos vadovą. Galiausiai išsiaiškinę paleido.

Zigmas skaudžiai išgyveno 1941 m. birželio mėn. 14 d. įvykius, kai mūsų žmonės masiškai buvo tremiami į Sibirą. Tada iš Marijampolės išvežė Daniliauskus, Totoraičius, Dailides ir daugelį kitų pedagogų.

1941 m. birželio 21 d. nuvažiavau į Marijampolę, bet brolio neradau. Kilo karas. Vokiečiai įžengė į degančią Marijampolę. Su mokytoja Prane Januševičiene brolio daiktus sudėjome į rūsį, kad nesudegtų, vertingesnius daiktus išgabenome į Mokolus. Tenai ir nakvojome. Viskas aprimo. Birželio 24–ąją grįžo brolis.

Nuo 1941 m. rugsėjo mėn. 1 d. brolį paskyrė Marijampolės gimnazijos inspektoriumi.

Vieną pavakarę aš, brolis ir direktorius Januševičius išėjome pasivaikščioti. Išgirdome riksmą. Tai rėkė senas vežikas – žydelis, kai iš jo keli baltaraiščiai mėgino atimti vežimą su arkliu. Abudu pedagogai puolė tą vežiką ginti. Baltaraiščiai nusileido – grąžino žydeliui vežimą. (Gal tai buvo mokiniai, kad taip lengvai atlyžo?)

1941 m. rugsėjo mėn. buvo sušaudyti Marijampolės žydai, žuvo ir brolio auklėtinės Hanė, Klara, Dora. Brolis labai dėl to sielojosi: „Kaip gaila, kad aš šiandien ne gyvulys! Kad aš ne arklys, ne karvė, ne kiaulė! Kokia gėda, kad aš žmogus!“ Tuos baisius laikus jis pavadino barbarizmo laikais, bet tikėjo, kad ateis geresni – humanizmo laikai. Nežinojo, kad žmonija juo tolyn, tuo eina žiauryn…

Nuo 1941 m. lapkričio mėn. 1 d. brolis paskirtas Marijampolės II gimnazijos direktoriumi.

Buvo nutarta leisti laikraštį „Naujoji gadynė“. Tik pasirodęs, jis buvo greitai išpirktas. Į „Naująją gadynę“ rašė ir brolis, ir kiti mokytojai. Laikraštis išeidavo dideliu tiražu, net iki 16 000 egzempliorių. Už jį gauti pinigai buvo įnešami į banką ir skiriami nukentėjusiems nuo karo šelpti.

1943 m. vasario 2 d. sovietų armija iškovojo pergalę prie Stalingrado. Kad sustiprintų savo jėgas ir padidintų armiją, vokiečiai ėmė verbuoti okupuotų kraštų jaunimą. 1943 m. kovo 13 d. Vilniuje jie išleido atsišaukimą (Naujoji Lietuva, 1943, kovo 13, šeštadienis, Nr. 62 (527), Vilnius), kviesdami stoti į lietuvišką „Tėvynės legioną“, kuris vėliau bus įtrauktas į vokiečių SS kariuomenę. Tačiau Lietuvos jaunimas atsisakė stoti ir nėjo registruotis – palikdavo mokyklas ir darbovietes, slapstėsi.

Vokiečių generalinis komisaras griebėsi griežtų priemonių prieš lietuvius, ypač prieš intelektualus, piktais žodžiais pasmerkė juos

ir kaltino organizavus rezistenciją. (Ateitis, 1943, kovo 17, Nr. 63.) 1943 m. kovo 16–17 d. buvo uždarytos visos aukštosios mokyklos, sudarytas 46 įtakingų asmenų–įkaitų sąrašas. Kaune buvo suimta 17 žmonių, Vilniuje – 23, Marijampolėje – 5, Šiauliuose –1. Tarp įkaitų buvo 5 profesoriai, 4 gimnazijų direktoriai, 3 advokatai, 2 kunigai, mokytojai, žurnalistai, aukšti įstaigų tarnautojai. Juos suėmė be tardymo, be teismo, be individualaus kaltinimo.

Tomis rūsčiomis dienomis, kaip ir anksčiau, brolis kasdien rašė dienoraštį. Jame 1943 m. kovo17 d. rytą paskutinis užrašas toks: „ Seminarijos uždarymas. Kaune suėmimai". Kovo 17-ąją brolis buvo suimtas. Areštuojant pateko net visai atsitiktiniai žmonės: Jonas Šernas, ūkininkas, anot B. Sruogos, „bambizas nuo Biržų", suimtas vietoj brolio – teisininko Jokūbo Šerno, J. Valenta – vietoj Marijampolės seminarijos direktoriaus Akelio. Visus keturis marijampoliečius (Igną Budrį, Antaną Januševičių, Žygimantą Masaitį ir Leoną Puskunigį) nuvežė į kalėjimą, ieškojo Akelio. Kai Akelio nerado, suėmė karininką Juozą Valentą ir atvarė į kalėjimą. Brolis tada įdavė kalėjimo viršininkui savo laikrodį ir prašė jį atiduoti man, kai atvažiuosiu į Marijampolę.

Suimtieji buvo skubiai, neskelbiant kur ir kuriam laikui, išvežti. Lietuvos gestapo viršininko K. Jėgerio žodžiais, jei Lietuvos jaunimas stos kartu su naciais prieš bolševikus, visi įkaitai (vokiškai *Geiseln*), būsią paleisti, jei nestos – sunaikinti. Visi 46 suimtieji turėjo būti sušaudyti Lietuvoje, bet paskui nutarta juos išvežti į naikinimo lagerį (*Vernichtungslager*) ir tenai likviduoti lėta mirtimi.

Pirmas žinias apie brolį gavau iš jo paties – iš Tilžės atsiuntė tokio turinio atviruką:

„Bronyte, esu tuo tarpu Tilžėje; kur apsistosiu, pranešiu vėliau ir prašysiu kai ką atsiųsti, nes išvykau nepasiruošęs. Esame aprūpinti ir mandagiai traktuojami. Kambarys paliko p. Januševičienės globoje;

tuo tarpu nežinau, kas ten reikėjo daryti. Prašyčiau susirašyti su p. Januševičiene, nes tik tau rašau. Norėsiu baltinių, skutimosi įrankių, bet tai vėliau. Baltiniai pas skalbėją. Sveikink Genių. Manimi nesirūpinkit. Lauk sekančio laiško.

Bučiuoju Tave

Zigmas 1943. III. 21.“

Antrą atviruką atsiuntė daktarui J. Kaunui:

„ Mielas Prieteliau,

Paimk globon mano daiktus, bent dalį; p. Januševičienei užtenka savo vargų. Manau, kad pasirodys iš Vilniaus mano brolis ar sesuo. Valgau gerai, tik baltinių ir apsišvarinimo priemonių „nesusipratau“ pasiimti. Sveikinkit Ponią, mokytojus ir pažįstamus. Jaučiuosi sveikas ir pajėgus ištverti ir grįžti.

Z. Masaitis 1943. III. 25

P. S. Tegul sesuo ar draugai praneša departamento direktoriui Ignui Malinauskui; galėtų mane gelbėti per d–rą Šolcą, mano buvusį bendradarbį.“

Kartu su kitais brolis atsidūrė Štuthofo mirties fabrike, kur žmones šaudė, korė, dujų kamerose nuodijo, degino. Kalinius pribaigdavo nepakeliamas darbas, badas, šaltis, mušimas, užkrečiamos ligos...

Kaip vėliau teko sužinoti, Zigmas visą laiką laikėsi drąsiai, mokėjo kitus raminti.

Kai sužinojau, kad suimtuosius išvežė į Štuthofą, parašiau broliui atviruką:

„Lieber Bruder!

Ich grüße Dich herzlich und bitte sehr um eine Nachricht. Die

Sorge und Ungevi ßheit plagen mich sehr. Wie geht es Dir? Lebst Du noch? Bist du gesund?

Bleibe gesund und lebe wohl!

Deine Schwester
1943. V. 22 Bronė“

(Mielas Broli! Aš tave nuoširdžiai sveikinu ir labai prašau suteikti man žinių. Rūpestis ir nežinia mane labai kankina. Kaip Tau sekėsi? Ar Tu gyvas? Ar Tu sveikas? Lik sveikas, sudie!

1943. V. 22 Tavo sesuo Bronė)

Bet laiškas grįžo atgal, nes nebuvo kalinio numerio. Kai sužinojau numerį (21336), parašiau antrą atviruką, kuris, deja, grįžo su užrašu „Verstorben IV. 18“.

* * *

Sužinojusi apie brolio mirtį, ilgai nenorėjau tuo tikėti. Įsikalbėjau sau, kad jis gyvas, kad toks jaunas negalėjo mirti. O vokiečiai tik gąsdina... Kai 1943 m. gegužės 31 d. įkaitus paskelbė garbės kaliniais (*Ehrenhäftlinge*) ir galima buvo nusiųsti siuntinių, aš taip pat sumaniau nusiųsti broliui siuntinėlį. Po mėnesio jis, žiurkių apgraužtas, grįžo su užrašu: „Verstorben“. Verčiau, užuot grąžinę, būtų jį kitiems kaliniams atidavę...

Atėjo siuntinys ir su brolio drabužiais. Švarko kišenėje radau pareiškimą ir laišką, parašytus pravažiavus Karaliaučių. Vokiškai rašytame pareiškime brolis prašė, kad jį paleistų ir grąžintų į darbo vietą. Laiškas buvo parašytas popieriaus skiautelėje: „Bronyte, vykstu į vakarus; pravažiavau Karaliaučių. Pranešk Ig. Malinauskui, jis galėtų mane užtarti per d-rą Šolcą. Karaliaučiuje du vilniečius paleido atgal, vadinasi, paleisti gali. Su manim Januševičius. Paleido artistą Palubinską. Mano daiktų globai

Marijampolėje prašau paprašyti d-rą J. Kauną (Marijampolė, Kauno g-vė, prieš pat gimnaziją). Gyvena visai arti ir turi erdvias patalpas. Man pirmoj eilėj reikia baltinių, šepečių, skutimosi įrankių, knygų. Ne literatūros, bet matematiškų-fiziškų, vokiškų. Yra mano spintoje Haas (2 drobėje įrišti tomai, Theoretische Physik). Arba nors geltoną Haas, Wllenmechanik ir t. t. Valgydina gerai, tai antraeilis dalykas. Savo adreso nežinau. Ž. Masaitis“.

Tai buvo žodžiai tarsi iš anapus... Ir vis dėlto aš, puoselėdama viltį, kreipiausi į Igną Malinauską, departamento direktorių, bet jis nieko negalėjo man padėti. Bandžiau ieškoti pagalbos pas d-rą Šolcą, su kuriuo kadaise brolis dirbo S. Daukanto seminarijoje. Jį radau gestape, dabartiniuose Kauno profsąjungų rūmuose. Šolcas maloniai mane sutiko, paprašė sėstis, paklausė, kuo galįs padėti. Kai pasakiau, kad atėjau prašyti gelbėti brolį, su kuriuo jis kadaise kartu dirbo, staiga jo veidas pasikeitė. Piktai pasakė: „Prašau eiti su manim“. Šolcas žingsniavo taip greitai, kad kone tekina bėgau iš paskos. Įėjęs į pusrūsį, kur sėdėjo stambus klaipėdietis, rodos, pavarde Preikšatas, paprašė jo suteikti man informacijos, o pats staiga dingo. Preikšatas padavė man storą knygą su devynių mirusių Štuthofo įkaitų mirties istorijomis. Mano brolio diagnozė: Darmkatarrh – žarnų sloga, o mirties data – 1943 m. balandžio 18 d. Iš tos knygos sužinojau, kad kasdien triskart būdavo užrašoma temperatūra, matuojamas pulsas... Atsimenu, pulsas dažniausiai būdavo „weich“ – minkštas. Tas gestapininkas pradėjo versti lapą po lapo ir aiškinti: „Tas mirė smegenų uždegimu, tas šiltine, tas plaučių uždegimu ir t. t.“ Po kiekviena tokia istorija buvo pasirašęs SS gydytojas Heidlis. Melagingas ligos istorijas jis fabrikavo puikiai...

Iš gestapo išėjau kaip girta. Buvo labai liūdna, bet neverkiau.

Nutariau važiuoti į Jurbarką pas draugę dantų gydytoją Polę pasiskųsti. Ją sutikau gatvėje. Kadangi gydytojo žmona Polę buvo pakvietusi į svečius, nuėjome abi. O tenai pasiruošta puotai!

Stalas apkrautas deficitiniais valgiais. Rinkosi svečiai: Raseinių apskrities viršininkas, Girkalnio nuovados viršininkas, aukštas pareigūnas vokietis ir dar keletas kaimynų. Nors ir labai nenorėjau, bet buvau priversta sėstis prie stalo. Visi valgė, gėrė, užtraukė vokišką dainą. Pro langą švietė pilnatis. Aš pagalvojau, kad tas pats mėnulis dabar žiūri į nužudyto brolio kaukolę... (Dar tąsyk nežinojau, kad jį sudegino krematoriume.) Suspaudė širdį. Nors iš visų jėgų laikiausi, bet prapliupau isteriškai verkti. Šeimininkas įsivedė mane į savo kabinetą. Atsiprašiau jo, kad sugadinau svečiams nuotaiką ir viską papasakojau. Apskrities viršininkas taip pat atėjo į kabinetą. Juodu labai užjautė mane, o viršininkas pasakė: „Sesute lietuvaite, ir aš buvau nukentėjęs nuo vokiečių: buvau suimtas, tardomas, kalintas. Bet tai paslaptis. Dabar turiu vaidinti, kad jiems pritariu".

Nuvykau į Marijampolę pasiimti brolio daiktų. Suspausta širdimi per naktį dėliojau jo daiktus ir knygas. Rytą atėjo man padėti gimnazijos inspektorė Elena Vabalaitė. Eidama pro gimnaziją, sutiko vokietį. Tas pasisakė esąs muzikas ir jeigu gimnazijoje būtų pianinas, jis norėtų pagroti, nes grįžtąs iš fronto ir seniai nėra grojęs. Inspektorė nuvedė jį į mokytojų kambarį, kur stovėjo pianinas. Vokietis paklausė, kodėl ji apsiverkusi. Elena Vabalaitė atsakė, kad nekaltai suimtas gimnazijos direktorius, išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą ir nužudytas, o ji einanti nužudytojo seseriai padėti jo daiktus išvežti. Vokietis susiėmė už galvos ir pasipiktinęs sušuko: „Das ist unmöglich! Was bauen wir, das zerstoren sie!" (Tai neįmanoma! Ką statome mes, tai sugriauna jie!)

Gavusi komendanto leidimą ir nusisamdžiusi sunkvežimį, ruošiausi išvažiuoti. Abiturientės padėjo viską sukrauti. Kai privažiavome avarinį Nevėžio tiltą, vairuotojas atsisakė per jį važiuoti. Ir aš pati bijojau, bet rizikavau. Vairuotojui papildomai užmokėjau ir laimingai pervažiavę tiltą pasiekėme Seredžių. Daiktus laikinai palikome ten.

Atėjo 1945 m. Likę gyvi mūsų įkaitai išsisklaidė: kas atsidūrė Švedijoj, kas JAV, kas Vokietijoj, kas grįžo į Tėvynę. Svetur jie rado prieglobstį, įsikūrė, gavo tarnybas, jaunesnieji baigė mokslus. Tie, kurie grįžo į Lietuvą, buvo persekiojami, tardomi, kalinami, atsidūrė Sibire. Tai Petras Buragas, Rapolas Mackonis, Petras Masiulis ir kiti. P. Buragas Štuthofe išbuvo dvejus metus ir 2 mėnesius, o Sibire – 10 metų. Paklaustas, kur geriau buvo, atsakė: „Tas pats velnias. Štuthofe daužė lazdomis per galvą, visai atėmė klausą, o Sibire buvau ištinęs iš bado“. Grįžusį į Lietuvą Joną Noreiką suėmė, nuteisė ir sušaudė. Enkavėdistai ir Z. Masaičio ieškojo. Jiems paaiškino, kad Z. Masaitis žuvo Štuthofe. Juozą Valentą suėmė ir išvežė į Kazachstaną, ten, Džeskazgano kalėjime, jį užmušė.

Apie lietuvių įkaitų gyvenimą ir kančias Štuthofo konclageryje pasakoja amžininkų pasakojimai, dokumentai, straipsniai periodikoje, įvairūs memuarai. Sužinojau, kad sanitaras lenkas Kazikas sergantį Zigmą ištraukė iš lovos ir už kojų nuvilko į prausyklą. Tenai mušė, spardė, kol ligonis neteko sąmonės. Mirė jis tik rytą, 1943 m. balandžio18 d. Per Raudonąjį Kryžių iš Vokietijos Arolseno miesto archyvo gavau brolio mirties istoriją. Jis buvo žiauriai nužudytas, o mirties pažymėjime parašyta taip: „Verstorben am 18 April um 1, 50 Uhr im Konzentrationslager Stutthof. Tedesursache Darmkatarrh“. (Mirė 1943 m. balandžio mėn. 18 d. 1, 50 val. Štuthofo koncentracijos lageryje. Mirties priežastis – žarnų sloga.)

1943 m. pavasarį brolio mokinės atsiuntė man nuotrauką, darytą per abiturienčių išleistuves. Joje – visi Marijampolės II vidurinės mokyklos mokytojai, abiturientės, o viduryje, kur turėjo sėdėti direktorius Zigmantas Masaitis, tuščia kėdė...

Brolis turėjo didelę biblioteką, daugiausia matematikos ir fizikos knygų. Užsisakydavo jas net iš užsienio rusų, lenkų, prancūzų ir vokiečių kalbomis. Po jo mirties visas tas knygas ir kitus vertingus dokumentus (nuotraukas, diplomą ir kt.) dovanojau Vilniaus universiteto bibliotekai. Už tai gavau padėkos raštus.

Dailininkė Domicelė Tarabildienė, sujaudinta tragiškos mano brolio mirties, nupiešė jam gedulingą exlibrisą: spygliuotos vielos vainikas, surištos medinio rūpintojėlio rankos... Brolio ir kitų štuthofiečių atminimui 1981 m. gegužės mėn. 10 d. Kauno pedagoginiame muziejuje buvo surengtas minėjimas. Vėliau tokie minėjimai vyko Marijampolėje, Raseiniuose ir Vilniuje.

Penkiasdešimtmečio proga 1993 m. kovo mėn. 17 d. Šv. Mykolo Arkangelo bažnyčioje už Štuthofo kalinius buvo aukojamos šventos Mišios, prie Darbo ir kultūros rūmų atidengta paminklinė lenta, o vakare įvyko iškilmingas minėjimas. Ta proga sukurti medaliai.

Po Vokietijos kapituliacijos Štuthofe buvo rasti raštai, kurie sudarė pretekstą suimti 46 lietuvius. Visų įkaitų bylose kaltinimai vienodi: „War fuhrend in der Litauischer Widerstandsbewegung und hat insbesondere gegen die von Reichskommissar andgeordnete Mobilisation des Litauischen Volkes gehetzt. Auf Anordnung der Sicherheitspolizei und der SD Ostland und mit Einverstandnis mit hoheren SS und Polizeifuhrern wird er bis auf weiteres in ein Reichsdeutsches Konzentrationslager uberstellt. SS Standartenführer Jaeger“.

((Vardas, pavardė) – vadovavo lietuvių pasipriešinimo judėjimui ir ypač kurstė prieš reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją. Saugumo policijai ir Rytų krašto SD viršininkui įsakius ir su tuo sutinkant aukštesniems SS ir policijos vadams, siunčiamas į Vokietijos reicho koncentracijos stovyklą. SS štandartenfiureris Jėgeris.)

Zigmas Masaitis
1903 in memoria 1943 Stutthof
Exlibris, linograviūra 1977
Dailininkė Domicelė Tarabildienė.

Lietuviai, suimti Lietuvoje 1943 m. kovo mėnesio 16–17 d., nebuvo teisiami – jiems net nebuvo pasakyta, kodėl jie uždaromi į koncentracijos stovyklą, ir tik prieš pat išeidami iš Štuthofo jie gavo raštinėje pasiskaityti, kuo yra kaltinami.

Kai apie Štuthofo lagerį ir jo kankinius išėjo knygos, jose radau ne vieną žodį apie savo brolį Zigmantą Masaitį. B. Sruoga savo knygoje „Dievų miškas“ apie jį rašo: „Tai jaunas vyras, talentingas mokslininkas, gamtininkas, gimnazijos direktorius Marijampolėje Masaitis...“

S. Yla knygoje „Žmonės ir žvėrys“ skyrelyje „Užmušamas Masaitis“ pasakoja:

„Vakarop pirmą kartą mane aplankė dr. Antanas Starkus, kuris čia dirbo jau kaip gydytojas. Nedrąsiai jis artinosi prie manęs, lyg privengdamas svetimų akių, kad kas nepaskųstų, jog specialiai lietuvį ligonį lanko. Jis įspaudė man piliulę į rankas ir pasakė:

– Masaitis labai silpnas; jis prašo išrišimo.

Mane jaudino Starkaus didelės akys, turbūt draugo mirtimi ar šituo neįprastu dvasiniu patarnavimu susirūpinusios, ir kiek virpą veido raumenys. Visuomet kietai suspaustos jo lūpos šį kartą buvo praviros, lyg norinčios dar ką pasakyti, lyg iš nuostabos ar rūpesčio pametusios savo įprotį susispausti.

Laiko nebuvo daug. Reikėjo vykdyti mirštančio žmogaus valią. Žinojau, kad paprastai kunigas negali duoti išrišimo iš tolo, kažkur jo nematančiam žmogui. Bet šiose sąlygose, galvojau, Bažnyčia papildys netobulumus.

Bandžiau prisistatyti Masaitį. Bet mano akyse stovėjo tik sudužę akiniai ir tekąs iš veido kraujas.

Tai buvo scena, kai mudu vieną dieną prie Vyslos kanalo kasėme žvyrą į sunkvežimius. Keliasdešimt žmonių šmėsčiojome kastuvais, vis raginami greičiau dirbti. Sargybinis vokietis stovėjo netoliese ir piktu balsu rėkavo. Pribėgęs prie vieno, ištraukė kastuvą iš rankų ir šautuvo buože ėmė malti jam šonus. Paskui pats paėmė

kastuvą į rankas ir įsiganiusio vyro jėga ėmė rodyti, kaip kalinys turi kabinti žvyrą ir mesti į sunkvežimį. Ta jo „pamoka“ vertė visus pasitempti, kad vėl kas nors negautų šautuvo buože į sprandą. Ir kalinių prižiūrėtojas – kapas labiau paleido į darbą savo lazdas, matyt, bijodamas, kad už prastą priežiūrą jam pačiam nekliūtų. Tuo metu mudu su Masaičiu šmėsčiojome savo kastuvais vienas šalia kito. Ir reikėjo nelaimės: kai aš kėliau kastuvą aukštyn, jis tuo metu lenkėsi semti savuoju. Cinktelėjo stiklas ir aš pamačiau Masaitį, uždengiantį ranka sau akis. Mano kastuvas sudaužė jo akinius, o stiklai sužeidė veidą. Pasipylė kraujas, bet Masaitis pirmiausia puolėsi ieškoti stiklo šukių, nes, matyt, galvojo, ką jis darys be akinių (buvo trumparegis), kur gaus kacete naujus. Darbininkai aplinkui valandėlei sustojo dirbę, ir sargybinis įsikišo į įvykį.

Aš laukiau, kas bus.

– Kas tai padarė? – pasigirdo šiurpus kareivio balsas.

– Aš, – atsiliepiau. Nusislėpti vilties nebuvo. Bet tuo metu nelauktai pasigirdo Masaičio žodžiai:

– Jis netyčiomis, jis nenorėjo. Aš ne laiku pasilenkiau, kai jis pakėlė kastuvą.

Tai buvo puikiai susigriebta laiku mane ginti. Vokietis aprimo. Bet mus visus nustebino tai, ką jis po to padarė. Laikėme jį įkūnytu mūsų priešu, žiauriu ir jokio pasigailėjimo neturinčiu. Jis išsitraukė iš kišenės baltą, švarią nosinaitę ir ištiesė Masaičiui. Dargi pamojo ranka išeiti iš būrio ir liepė nusivalyti kraują.

Kokia ranka sulaikė vokiečio rankas nuo mano sprando ir jas ištiesė su nosinaite Masaičiui, man sunku pasakyti. Spėju, čia Masaitis pats veikė. Kažkas labai raminančio visuomet dvelkė iš jo. Iš pašaukimo jis buvo matematikas-fizikas, gyvenime asketas-filosofas. Visą kaceto baisumą jis priėmė lyg amžinu mastu matuodamas. Vėliau jis pateko į daržus nešioti vandenį ir varpyti lysves, jas ravėti, mėšlus driekti. Vis vargo su akiniais, vieną pusę užklijavęs popieriumi, o kitos saugodamas trūkusį stiklą kaip akies lėliukę“.

Vėliau S. Yla knygoje „Žmonės ir žvėrys“ parašė: „1945 m. gegužės 3 d. britai pataikė į kalinių laivus, kurie stovėjo toliau nuo kranto. Laivai pradėjo skęsti. Likę gyvi kaliniai šoko į jūrą, bandydami gelbėtis. Išplaukė per tris šimtus, tarp jų ir lenkas Kazikas – Masaičio žudikas, buvęs perkeltas iš Štuthofo į Lauenburgą...“

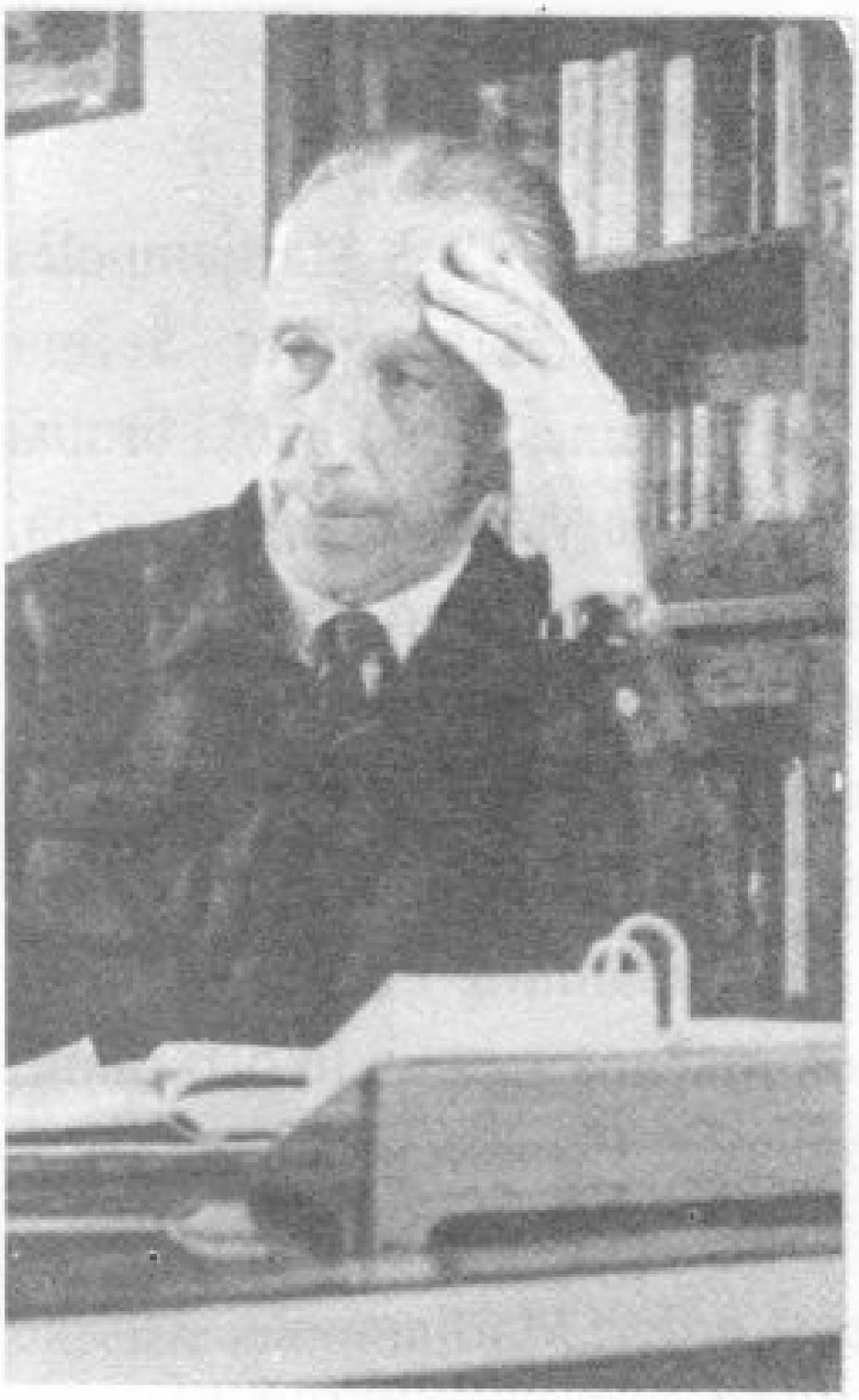
Antanas Kučinskas (Gervydas) knygoje „Už spygliuotų vielų“ rašo:

„– Zigmai, kas Tau? – šaukiu Masaitį, kai jį pro mano darbo vietą už parankių vedė, geriau sakant, vilko du kaliniai. Vieton atsakymo, jis tik numojo ranka. Tas mostas buvo toks beviltiškas, kad nebeliko mažiausios abejonės, jog Zigmo valandos jau suskaitytos. Sirgdamas viduriavimu, jis vis dar turėjo dirbti, kol suklupo. Nugabentas ligoninėn, jis nerado ten nei ramybės, nei pagalbos. Kaliniai sanitarai užsimanė jį išprausti. Ištraukė iš lovos, už kojų vilko per visą koridorių į prausyklą. Taip jie bemaž visada darydavo, užuot ligonį nešę. Prausykloje numetė ant cementinių grindų ir mušė, spardė, kol ligonis neteko sąmonės. Sąmonės neatgavęs, kitą dieną, balandžio 18, Zigmas Masaitis, Marijampolės mergaičių gimnazijos direktorius, baigė šios žemės kelionę“.

1995 m. gegužės 8–10 d., minint kankinių žūties 50-metį, su daugeliu kalinių artimųjų ir broliu Eugenijum perėjome pro Mirties vartus – pro juos kadaise į nebūtį buvo varomi pasmerktieji, tarp jų ir mūsų brolis Žygimantas.

Laikas užgydo pačias giliausias ir skaudžiausias žaizdas. Bet visuomet išlieka šviesus graudulys – tauraus žmogaus atminimo šviesa – brolio šviesa. Ji ir padeda gyvenime sužvarbusiam bent kiek sušilti.

Bronė Masaitytė,
Kaunas, 1996 08 25

LEONAS PUSKUNIGIS

Gyvenimo santraukėlė

Gimiau Marijampolės apskrities Skriaudžių bažnytkaimyje 1910 m. kovo 25 d. Tuo metu tėvas čia vargonavo, o motina vargo šešių margų ūkyje.

Baigęs pradžios mokyklą, nenoriai mokiausi Kaune, bėgiodamas iš vienos mokyklos į kitą. Tik S. Daukanto mokytojų seminarijoje, kurioje dvi klases mokė Ruginis, Z. Masaitis ir kiti puikūs pedagogai, pradėjau sąmoningai mokytis ir sportuoti. (Deja, čia dirbo ir dr. A. Šolcas, vokiečių kalbos mokytojas, vėliau tapęs gestapininku. Siųsdamas į Štuthofo koncentracijos stovyklą, jis nedarė išimčių net savo auklėtiniams...)

Tapęs mokytoju keletą metų mokiau priemiesčio vaikus Linkuvos pradžios mokykloje (už Vilijampolės VIII forto). 1936 m. baigęs Aukštuosius kūno kultūros kursus, mankštinau jaunimą Šiaulių, Marijampolės gimnazijose ir kitose mokyklose. Šį darbą nutraukė gestapas – 1943 m. aš, Z. Masaitis ir kiti marijampoliečiai buvome išvežti į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Buvau paženklintas 21337 kalinio numeriu.

Po Antrojo pasaulinio karo baigęs eksternu Kūno kultūros institutą, dirbau Žemės ūkio akademijoje, Kūno kultūros institute ir kitur. Išugdžiau pasaulio rekordininkę B. Kalėdienę ir dar keletą sporto meistrų.

Dabar gyvenu Skriaudžiuose, kanklininko P. Puskunigio namely. 1996 m.

* * *

1962 m. L. Puskunigis parašė atsiminimus apie Štuthofą, kurie spausdinami šiame leidinyje. L. Puskunigis mirė 1997 m.

JUOZAS VALENTA

gimė 1911 m. kovo 19 d. Marijampolės apskrities Trakiškių kaime. Šeima turėjo 40 ha žemės, augo penki broliai ir penkios seserys. Baigęs gimnaziją, J. Valenta įstojo į Kauno karo mokyklą, ją baigė 1934 m. Tarnavo Marijampolės pėstininkų 9-ojo pulko 3-iojo bataliono 3-iojoje kuopoje. 1940 m. perkeltas į Šakių komendantūrą. Pirmosios sovietinės okupacijos metais liko tarnauti kariuomenėje ir buvo perkeltas į Rokiškį. Lietuvą okupavus vokiečiams, J. Valenta grįžo į Marijampolę, atsisakė tarnauti kariuomenėje ir išėjo į atsargą turėdamas vyresniojo leitenanto laipsnį. Netrukus pradėjo vadovauti ugniagesiams. Gyveno Marijampolėje.

1943 m. kovo 18 d. J. Valentą gestapas suėmė darbe, išvežė į Kauną, į Tilžę, vėliau – į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21310.

Iš koncentracijos stovyklos į Lietuvą grįžo 1945 m. spalio 20 d. Pradėjo dirbti Simne lietuvių kalbos mokytoju. 1947 m. balandžio 27 d. buvo suimtas ir išvežtas į sovietinį lagerį. Artimiesiems pavyko sužinoti, kad jį užmušė 1950 m. kovo 11 d. Džezkazgano lageryje.

* * *

Mano vyras gimė per Juozines, dėl to ir buvo pakrikštytas Juozu. Tėvai, Marijampolės apskrities Trakiškių kaimo stambūs ūkininkai, augino penkis sūnus ir penkias dukras. Juozas buvo vyriausias. Baigęs Marijampolės valstybinę gimnaziją, 1932 m. įstojo į Karo mokyklą, ją baigė po dvejų metų su XIV absolventų laida. Paskyrimą gavo Marijampolėje, Lietuvos didžiojo

kunigaikščio Vytenio 9-ajame pėstininkų pulke. Tais pačiais metais šio pulko 3-iasis batalionas buvo perkeltas į Vilkaviškį, ten išvyko ir J. Valenta.

1934 m. kovo 3 d. mes susituokėme. 1937 m. gimė dukra Aneta. Vyras ją labai mylėjo. Prasidėjus pirmajai sovietų okupacijai, Juozas buvo perkeltas į Šakių komendantūrą, kiek vėliau į Rokiškį, kur vadovavo 2-ajai kulkosvaidininkų kuopai. Kareiviai ir kiti karininkai labai mėgo leitenantą J. Valentą už jo linksmą būdą, draugiškumą ir sąmojingumą. 1942 m. jis visai pasitraukė iš karinės tarnybos.

1943 m. kovo pradžioje vyras pradėjo dirbti Marijampolės ugniagesių tarnyboje. Kovo 18d., vardadienio išvakarėse, jį gestapas areštavo kaip įkaitą vietoj numatyto suimti mokytojo, kuriam pasisekė pasislėpti. Mano vyras kalėjo Štuthofo koncentracijos stovykloje drauge su kunigu S. Yla, rašytoju B. Sruoga ir kitais Lietuvos inteligentais. 1945 m. spalio 20 d. jis sugrįžo labai suvargęs. Aš, bijodama vokiečių represijų, dar karo metais buvau apsigyvenusi Simno valsčiaus Gražulių kaime pas savo seserį. Čia Juozas mus ir rado. Netrukus apsigyvenome Simno miestelyje, abu gavome darbą Simno vidurinėje mokykloje. Vyras, mokinių mėgstamas ir gerbiamas, dėstė lotynų, rusų kalbas, fiziką, buvo pirmosios pokario mokinių laidos klasės auklėtoju. Apie savo buvimą Štuthofe man smulkiai nepasakojo teisindamasis tuo, kad man per sunku būsią tokias baisybes girdėti. Turbūt ir jam pačiam skaudėjo širdį prisimenant.

1949 m. balandžio 27 d. mūsų bute enkavėdistai padarė kratą, trukusią apie 7 valandas, ir nors nieko nerado, vyrą vis tiek areštavo.

Aš su dviem dukromis likau viena. Valeta, jaunesnioji dukra, gimė 1947 m. Kad nebuvau enkavėdistų suimta ir atleista iš darbo, o tik perkelta dirbti į nuošalią kaimo mokyklą, esu dėkinga vietiniams mokytojams – savo kolegoms.

Vyras buvo nuteistas 25 metus kalėti ir išvežtas Kazachijon, į

Džezkazgano lagerį. Vokiškąjį pakeitė sovietinis... 1950 m. kovo 11 d. jis lageryje mirė. Į mano užklausimą buvo atsiųstas mirties liudijimas, esą J. Valenta miręs nuo širdies ydos. Sveikata, beje, jis niekuomet nesiskundė. Daug vėliau teko girdėti iš draugе kalėjusiųjų, kad vyrą užmušė kalėjimo prižiūrėtojas. J. Valenta buvo palaidotas kalėjimo kieme.

Tokia šio Lietuvos kariuomenės karininko gyvenimo istorija.

Anelė Packevičiūtė-Valentienė

* * *

Kiek siekia mano atmintis, tėvas visada buvo labai užsigrūdinęs, tiesus, pasitempęs, veide visuomet švietė giedra nuotaika, akyse – optimistiška ugnelė. Kai gyvenome Marijampolėje, žiemą nuogas iki juosmens jis išbėgdavo į kiemą praustis sniegu.

Kaip tėvą suėmė ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą, aš nieko nepamenu. Po to su mama gyvenome Simno rajone, Gražulių kaime, pas mamos seserį. Vienos dienos pavakarę į vidų įžengė tėvas. Jis buvo labai sulysęs ir suvargęs. Prisimenu, kad visi susėdę ilgai klausėsi jo pasakojimo.

Greitai tėvas Simne išsinuomojo kambarį ir ten mes apsigyvenome. Jis įsidarbino Simno vidurinėje mokykloje, dėstė lotynų ir rusų kalbas bei fiziką. Mokiniai tėvą mylėjo – jis visada buvo jiems draugiškas ir geras.

Gyvenome mes labai sunkiai. Tėvas laisvu nuo pamokų metu pradėjo po truputį fotografuoti žmones. Ilgainiui daug kas ėmė į jį kreiptis nuotraukų. Tėvui šis užsiėmimas patiko. Jį, kaip fotografą, žinojo ne tik miestelio, bet ir aplinkinių kaimų gyventojai. Papildomi pinigai kiek palengvindavo mūsų buitį. Filmoms ryškinti jis buvo įsirengęs patalpą palėpėje, ten dažnai mane nusivesdavo.

Tėvas turėjo svajonę išmokyti mane skambinti pianinu. Buvo net susitaręs su muzikos mokytoju dėl privačių pamokų, kad tik man pavyktų įstoti į konservatoriją. (Pats grojo akordeonu.) Deja, tėvą areštavo ir visi ateities planai žlugo.

Tėvas buvo labai rūpestingas: kai mama susirgo ir ją operavo, ir jis važiavo kartu į Alytų, davė kraujo. Prisimenu, tėvą vis kviesdavo į Alytų norėdami užverbuoti, kad jis sektų savo bendradarbius. Siekdami išgauti sutikimą, kankino: įkišo į maišą, užrišo ir įleidę eketėn laikė – buvo kovo pradžia! – reikalaudami parašo. Vis dėlto mano tėvas nepalūžo ir jokių sutikimų nepasirašė.

Netrukus po tokių iškvietimų atvažiavo į namus kažkokie vyrai ir darė kratą. Mano tėvas turėjo daug knygų, tad jas vartė, matyt, tikėdamiesi rasti proklamacijų. Nieko jie nerado, bet tėvą su savimi išsivedė. Prieš išeidamas atsisveikino su mama, o priėjęs prie manęs pasakė : „Auk didelė ir visada klausyk mamos, aš sugrįšiu“. Jo paties ir mūsų didelei nelaimei, daugiau jo nesulaukėme. Kai mama pareikalavo mirties liudijimo, jame mirties priežastimi buvo nurodyta širdies yda.

Kartu su tėvu kalėję kaliniai sugrįžę pasakojo, kaip tėvas buvo užmuštas. Jisai dirbo šachtose. Vieną dieną jam pakilo temperatūra, tad norėdamas šilčiau apsikloti paėmė prižiūrėtojo milinę. Tai pamatęs, tas labai žiauriai tėvą sumušė. Tėvui dar labiau pakilo temperatūra ir netrukus jis mirė. Kaliniai ruošėsi prižiūrėtojui keršyti, bet jį iškėlė į kitą lagerį. Apie tai man papasakojo Kengyro lagerio kaliniai.

Mano tėvas visada tikėjo, kad Lietuva bus laisva, ir dabar, jei būtų gyvas, jis tuo labai džiaugtųsi.

Aneta Valentaitė

VILNIAUS GRUPĖ

PETRAS BURAGAS

gimė 1899 m. gegužės 20 d. Marijampolės apskrities Vinčų kaime. Baigęs Sasnavos liaudies mokyklą, įstojo į Kazlų Rūdos aukštesniąją geležinkeliečių mokyklą. 1916 m. baigė mokytojų kursus Kaune ir dėstė vokiečių kalbą Skirptiškėse. 1919 m. sausio mėn. įstojo savanoriu į organizuojamą Lietuvos kariuomenę. 1920 m. baigė Kauno karo mokyklą ir gavęs jaunesniojo leitenanto laipsnį tarnavo įvairiose karinėse dalyse. 1926 m. Kaune baigė Aukštuosius karininkų kursus. Tarnavo Klaipėdos 6-ajame ir 7-ajame pėstininkų pulkuose, lankė konservatorijoje solinio dainavimo klasę pas kompozitorių J. Šimkų.

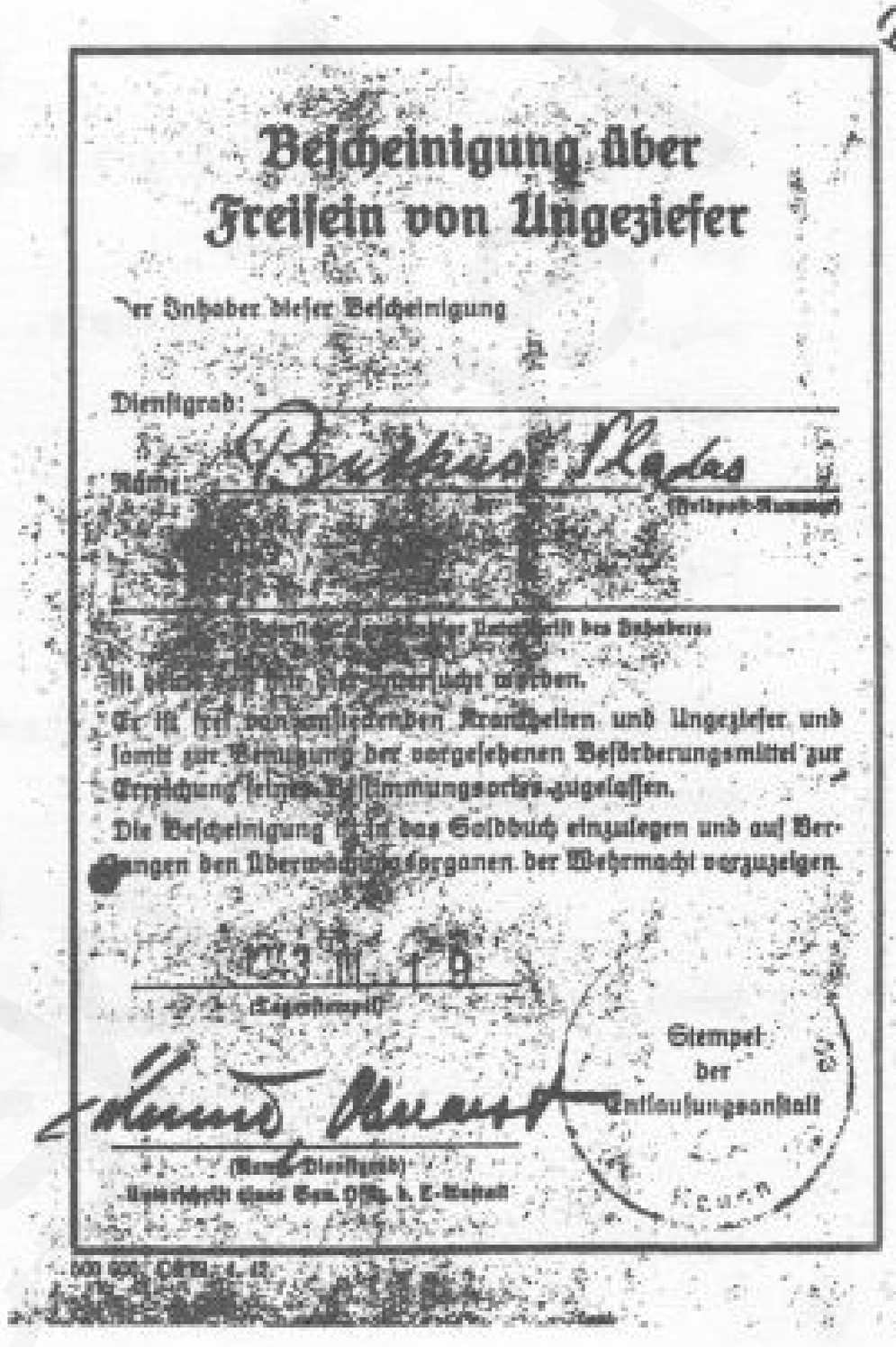
Atidavus Klaipėdos kraštą vokiečiams, 6-asis pėstininkų pulkas buvo perkeltas į Plungę, o P. Buragas – į Vilniaus komendantūrą. Vokiečiams okupavus Lietuvą, 1941 m. pradėjo dirbti Vilniaus miesto savivaldybėje.

Buvo suimtas 1943 m. kovo mėn. Iš pradžių gestapas jį uždarė į Lukiškių kalėjimą. Kiek vėliau P. Buragas pateko į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21315. 1945 m. grįžo į Lietuvą, bet buvo išvežtas į sovietinį lagerį. Grįžo į Lietuvą II grupės invalidas.

Mirė 1986 m. spalio 11 d.

VLADAS BUTKUS
(1908–1982)

Bescheinigung über Freisein von Ungeziefer

Der Inhaber dieser Bescheinigung

Dienstgrad:

Name: Butkus Vladas

(Vor- und Zuname)

ist heute auf [illegible] untersucht worden.

Er ist frei von ansteckenden Krankheiten und Ungeziefer und somit zur Benutzung der vorgesehenen Beförderungsmittel zur Erreichung seines Bestimmungsortes zugelassen.

Die Bescheinigung ist das Soldbuch einzulegen und auf Verlangen den Überwachungsorganen der Wehrmacht vorzuzeigen.

[illegible]

(Tagesstempel)

Stempel der Entlausungsanstalt

(Name, Dienstgrad)

Dienststelle eines Kom. Offz. d. E-Gefang.

B u t k u s, Vladas, geboren am 2o.XI.1918 in Riga, Oberrführer der Elektrizitätswerke in Wilna, ledig, litauischer Nationalität, röm.-kath., wohnhaft in Wilna, Hafenstrasse 7-4,

war führend in der litauischen Widerstandsbewegung und hat insbesondere gegen die von Reichskommissar angeordnete Mobilisation des litauischen Volkes gehetzt. Auf Anordnung des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD Ostland und im Einvernehmen mit dem Hoeheren SS- und Polizeifuehrer wird er bis auf weiteres in ein reichsdeutsches Konzentrationslager ueberstellt.

SS-Standartenfuehrer.

V. Butkaus bylos dokumentų faksimilės

Konzentrationslager „Stutthof"

21 324

Personalien

Familienname und Vornamen: B u t k u s, Vladas
(Nutzname unterstreichen)

geb. am: 2o. 11. 19o8 zu: Riga

wohnhaft in: Wilna, Ostostr. 7/4 Str., Gasse, Platz Nr:

Familienstand: ledig Beruf: Oberrechnungsführer

Staatsangehörigkeit: Litauer Religion: kath.

Vorbildung: Gymnasium

Fremdsprachen: litauisch,polnisch,russisch, + deutsch

Ansteckende Krankheiten oder Gebrechen: keine

Haftzeiten

Bereits früher wo und wie lange in Schutzhaft gewesen: nein

Vorstrafen: a) kriminell nein

b) politisch neip.

Jetzt ununterbrochen in Haft seit: 16.3.43. Sthf., 26.3.43.

Die Festnahme erfolgte in: Wilna

Warum in Schutzhaft (eigene Angaben): Angehöriger einer Widerstandsbewegung

Einweisende Dienststelle: Sipo Dxxxig Kauen

Wird die Familie versorgt: m/m

Rentenempfänger: nein

Angehörige

Anschrift des Vaters: Jonas Butkus tot 192o

„ der Mutter: Elisabeth, geb. Lukminas Sodaiky, Krs. Rassiainy

„ der Ehefrau:

Anzahl der Kinder: Alter:

Gefangenenakte XX, Band 3

JONAS ČIUBERKIS

gimė 1914 m. sausio 20 d. Rygoje. Vytauto Didžiojo universitete, Teisių fakultete, išklausė teisės kursą. 1938–1939 m. – „Akademiko“ redaktorius. Iki 1940 m. dirbo Vidaus reikalų ministerijos kanceliarijos viršininku. Per pirmąją sovietinę okupaciją buvo Vokietijoje. Vokiečių okupacijos metais dirbo Vilniaus miesto savivaldybės sekretoriumi.

1943 m. kovo mėn. suimtas ir išvežtas į Štuthofą. Kalinio Nr. 21313. Po karo apsigyveno JAV, Klivlende. Vienas iš Lietuvių bendruomenės organizatorių. Bendradarbiavo laikraščiuose „Mūsų kelias“, „Mintis“, „Lietuvis“.

Bescheinigung über
Freisein von Ungeziefer

Name: Dangavičius Adolf

Ist heute von mir hier untersucht worden.

Er ist frei von ansteckenden Krankheiten und Ungeziefer und somit zur Benutzung der vorgesehenen Beförderungsmittel zur Erreichung seines Bestimmungsortes zugelassen.

Die Bescheinigung ist in das Soldbuch einzulegen und auf Verlangen den Überwachungsorganen der Wehrmacht vorzuzeigen.

1943 III. 31

Stempel

ADOLFAS DARGINAVIČIUS

(1886–1974)

Konzentrationslager „Stutthof"

21 328

Personalien

Familienname und Vornamen: D a r g i n a v i c i u s, Adolf
(Rufname unterstreichen)

geb. am: 17. 4. 1886 zu: Gintalai, Krs. Telschem

wohnhaft in: Wilna, Trenoto-Strasse 34/1 Str., Gasse, Platz Nr.

Familienstand: verh. Beruf: Mühelnoberinspektor

Staatsangehörigkeit: Litauer Religion: kath.

Vorbildung: Gymnasium

Fremdsprachen: litauisch, deutsch, russisch + polnisch

Ansteckende Krankheiten oder Gebrechen: keine

Haftzeiten

Bereits früher wo und wie lange in Schutzhaft gewesen: nein

Vorstrafen: a) kriminell nein

b) politisch nein

Jetzt ununterbrochen in Haft seit: 18.3.43. Sthf., 26.3.43.

Die Festnahme erfolgte in: Wilno

Warum in Schutzhaft (eigene Angaben): Angehöriger einer Widerstandsbewegung

Einweisende Dienststelle: Sipo Kauen

Wird die Familie versorgt: ./.

Renteneinpfänger: nein.

Angehörige

Anschrift des Vaters: Ferdinand Darginavicius tot 1917

" der Mutter: Olypie, geb. Lernatowicz tot 1938

" der Ehefrau: Lucie, geb. Polschevskaite Adr. w. o.

Anzahl der Kinder: 3 Alter: 18 -24

Hauptstaatsarchiv XX, Danzig

A. Darginavičiaus bylos dokumentų faksimilės

21.923

D e r g i n e v i c i u s, Adolf, geboren am 17.4.1886 in Gintele Kreis Telschen, Oberinspektor der Mühlen des Wilnagebietes, verh., 3 Kinder, litauischer Nationalität, röm.-kath., wohnhaft in Wilna, Trenoto-Strasse 34-1,
war führend in der litauischen Widerstandsbewegung und hat insbesondere gegen die von Reichsdeutschen ausgeübte Kollaboration des litauischen Volkes gehetzt. Auf Anordnung des Befehlshabers der Sicherheitspolizei und des SD befindet sich in Einvernehmen mit dem Höheren SS- und Polizeiführer wird er bis auf weiteres in ein reichsdeutsches Konzentrationslager überstellt.

SS-Standartenführer.

VLADAS RAFAELIS JURGUTIS

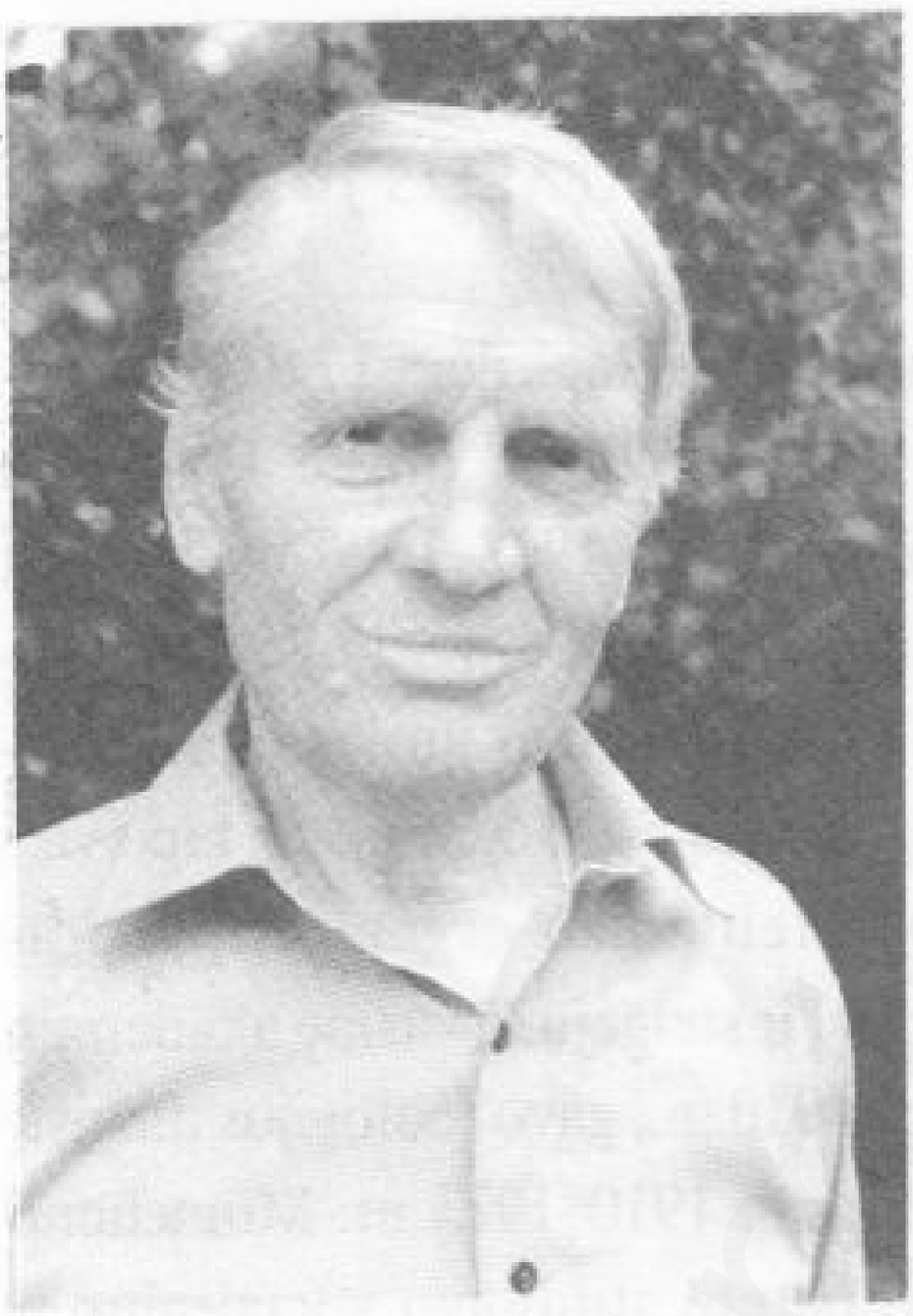
gimė 1885 m. lapkričio 17 d. Palangoje. 1898–1902 m. lankė Palangos progimnaziją, 1902–1906 m. mokėsi Kauno kunigų seminarijoje. Kaip gabus klierikas, buvo nusiųstas į Peterburgo dvasinę akademiją, čia tapo vienu iš ateitininkų organizacijos pradininkų ir steigėjų. Dvasinę akademiją baigė 1910 m., gavo teologijos magistro laipsnį. 1910–1913 m. Miuncheno universitete studijavo socialinius ir ekonominius mokslus. 1915–1920 m. – V. Jurgutis Kauno kunigų seminarijos profesorius, kartu ėjo ir prefekto pareigas. 1920–1922 m. jis – Lietuvos steigiamojo seimo atstovas, finansų ir biudžeto komisijos vedėjas. 1922–1929 m. – Lietuvos banko valdytojas ir faktiškasis pinigų emisijos politikos vadovas. 1925–1940 m. prof. V. Jurgutis dirbo Vytauto Didžiojo uni-

versitete. 1939 m. jam buvo suteiktas garbės daktaro laipsnis. 1940 m. V. Jurgutis – Vilniaus universiteto profesorius, 1941–1943 m. – Ekonomikos fakulteto dekanas ir Lietuvos mokslų akademijos prezidentas.

Vokiečių okupacijos metais – generalinis tarėjas krašto ūkiui. Priklausė Vilniaus miesto piliečių komitetui. Protestuodamas prieš vokiečių potvarkius, iš šių pareigų pasitraukė.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21321. Po Antrojo pasaulinio karo į Lietuvą grįžo apkurtęs. Mirė 1966 m. sausio 9 d. Vilniuje.

Aleksandro Kantvilo prisiminimai apie Štuthofo kankinius

Aleksandras Kantvilas (1920–1997)

Žmona Nina jau seniai man kalba, kad reikėtų parašyti apie savo gyvenimą. Sako: „Numirsi, ir vaikai nieko nežinos apie tėvą“... Man vis atrodo, kad memuarai labai mažai kam yra įdomūs; vargu ar net mano tikri vaikai ras laiko pavartyti tėvo popierius apie praeitį – juk tiek visokių reikalų jiems šiandien, o ir ateityje prieš akis.

Dulka memuarai stalčiuose... Gal tik tie, kurie mini įvykius, turinčius bent kiek istorinės vertės, bus kada nors atrasti – dulkės nušluostytos; gal jie ir šiokios tokios naudos atneš.

Mūsų nelaisvę Štuthofe yra aprašę prof. Balys Sruoga, prof. Stasys Yla ir prof. Antanas Kučinskas-Gervydas. Pirmasis – poetas, genialus rašytojas – pažvelgė į įvykius literato, dramaturgo akimis: pamatė jų visumą, perspektyvą nesileisdamas į detales, smulkme-

nas, beveik nenagrinėdamas charakterių ir žmonių dalyvavimo toje dramoje. Kunigas S. Yla žvelgė į lagerį iš krikščioniškosios filosofijos pozicijų nagrinėdamas sąlygas, sistemą. Jis jau palietė ir žmones, bet tik dalį jų ir gal daugiau iš gerosios pusės. Jie abudu buvo rašytojai.

Žvelgdamas į buvusių kalinių sąrašą, matau tuos žmones tokius, kokie jie man tada atrodė – pamažu grįžta prisiminimai, atmintyje iškyla įvairios situacijos, siluetai veikėjų ir statistų, priverstų dalyvauti baisioje gyvenimo tragedijoje (o gal dramoje?). Daugelis tų žmonių yra iškeliavę į mirties ganyklas – jiems jau vis tiek pat, ką kiti apie juos pagalvos. Kada gi aš, kai mano eilė ateis, juos vėl sutiksiu, tada atsiprašysiu, jei kurio atminimą būsiu sudrumstęs...

Jei laikytumės taisyklės, kad apie mirusiuosius tik gerai arba nieko, tai turbūt niekada negautume skaityti jokių memuarų. Aš, paprastas mirtingasis, padrąsintas tokios minties, imu pieštuką į rankas.

Beveik neišvengiama ir lengviausia pradėti nuo savęs.

Mano tėvas dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare. Buvo labai apsukrus, po karo tarnavo ūkvedžiu Vyžuonėlių dvare, vėliau persikėlė į Uteną ir vertėsi įvairiais smulkiais verslais. Už nuopelnus Lietuvai apdovanotas LDK Gedimino ordinu – tai vėliau „padėjo“ 8 metus „atostogauti“ Ulan Udėje, prie Baikalo ežero. Iš ten grįžo jau palaužtos sveikatos.

Daugiau iš patogumo negu iš pašaukimo nuėjau į Karo mokyklą – nupuoliau tėvams nuo kaklo. Ten sekėsi gerai: karo mokslas lindo į galvą, viršininkai mane vertino. Kaip būtų man baigęsi, kas žino – gal būčiau generolu tapęs, tačiau bolševikų okupacija pakeitė viską, sumaišė kelius ir takelius. Po smetoninės priesaikos prisiekiau liaudies kariuomenei, o vėliau – ir Stalinui kaip Raudonosios armijos jaunesnysis leitenančiukas.

Turėjau neblogų gabumų piešti – „maliavoti“. Gimnazijoje būdamas piešimo penketuką visada gaudavau be vargo; teplioda-

sių karikatūrų gimnazijos laikraštėlyje, ant programų, ant lentos, savo juodraštyje... Piešimo mokytojas vis kalbino stoti į Meno mokyklą, bet nepaklausiau (o gal reikėjo?).

„Meniniai" gabumai pravertė užėjus bolševikams. Ištepliojau „raudonais kampeliais" kone kiekvienos kuopos kareivines, ir gal užtat politrukas 1941 m. birželio 14–15 d., kai Varėnos poligone daugelis mano draugų ir pažįstamų buvo suimti ir išvežti, manęs nerekomendavo „pagilinti" karinių žinių. Su revolveriu po pagalve nuo to laiko miegodavau palapinėje ketindamas lengvai nepasiduoti – ir kvaila gi mintis buvo, kai dabar prisimenu! – iki to anksto giedro birželio 22-osios ryto. Tą saulėtą sekmadienį, kai kareivių ir karininkų eilėse dūzgė gandai, spėliojimai ir baimė, pulką išrikiavo ir komisaras pranešė, kad nevidonai Hitlerio išperos užpuolė nieku dėtą darbo žmonių tėvynę, o tėvas, mokytojas ir vadas – numylėtasis Stalinas įsakė mums – nenugalimos, garbingos ir ištikimos armijos kareiviams – išmušti neprašytus įsibrovėlius iš mylimos tėvynės ir sunaikinti įžūlų priešą jo paties žemėje...

Iššygiavome užimti pozicijų. Vakare kareiviams buvo padalinta po aštuonis šovinius kiekvienam. Aš, kaip prieštankinio pabūklo vadas, savo patrankėlei šaudmenų negavau, nes nebuvo... Apsikasėme dešiniajame pulko sparne kažkokiame vienkiemyje ir žiūrėjome į raudoną pašvaistę Merkinės pusėje. Rytą, saulei tekant, kareiviai dar miegojo, musės ilsėjosi ant tvoros pagalių, o tyla skaudino ausis. Paėjau per kalnelį pažiūrėti, kas dedasi pėstininkų apkasuose: nesutikau nė gyvos dvasios, apkasai buvo tušti, vakaruose raitėsi dūmų debesėliai. Aišku, 3-ioji kuopa pasitraukė nesivarginsdama mums apie tai pranešti. Grįžau prie būrio, kuris jau kėlėsi, liepiau kinkyti arklius ir trauktis. Išsimušę į kelią, paskui į plentą, įsimaišėme į besitraukiančią kariuomenę. Virš galvos praskrisdavo vokiečių lėktuvai ir išmesdavo „bulvių"; jos sproginėjo ant kelio ir suartoje dirvoje. (Dar ir dabar negaliu suprasti, kodėl dirva buvo suarta.) Gan arti girdėjosi kulkosvaidžių ir patrankų muzika. Ka-

reiviams susėdus ant patrankėlės ir šaudmenų, mūsų gurguolė pradėjo jau ristele spaustis pirmyn. Aš, pasistojęs kilpose, dairiausi, ar nepamatysiu iš užpakalio kitų mūsų baterijos dalinių. Išsukome iš plento, kurį apšaudė iš lėktuvų ir, matyt, iš kulkosvaidžių, ir per laukus skubėdami privažiavome savo likusią bateriją. Mūsų kiti du būriai ir dalis inžinerijos būrio traukėsi panašiai kaip ir mes, tik ne taip greitai, užtat manasis būrys dabar juos prisivijo.

Mūsų politrukas Polubedovas, apie kurį spietėsi visi ruseliai (kiekviename mūsų korpuse, kiekviename dalinyje, taip pat ir mūsų, jau buvo apie 1/3–1/4 rusų kareivių ir seržantų), ir baterijos vadas kapitonas (pavardės niekaip neprisimenu) aiškino gavę įsakymą trauktis Vilniaus kryptimi, o ten persiformuosime. Aš prisiartinau prie ltn. Šnuolio, jojančio kiek nuošaliau, ir pasakiau jam: negi mes taip ir trauksimės su bėgančiais? Ar ne geriau būtų nuginkluoti rusus ir patraukti į mišką... Šnuolis buvo visiškai tokios pat nuomonės ir tik laukė, kad jam kas pritartų. Pasišnekėjome su savo būrio patikimais kareiviokais ir susibūrę į didesnį būrelį prislinkome prie baterijos vado ir politruko. Nors už jų žygiavo dar keli rusų seržantai su saviškiais, bet susitvarkyti pavyko be didelio vargo. Atsilikę nuo bėgančios kariuomenės pasitraukėme į mišką. Saulei lenkiantis vakarop, ltn. Šnuolis su dar kažkuo išjojo pasižiūrėti, kas dedasi. Netrukus grįžo ir pranešė, kad plentu žygiuoja vokiečiai. Daug nelaukdami ir mes – prieštankinės artilerijos 297-ojo pulko dalinys – prisiartinome prie plento ir „susitarėme“ su vokiečiais (ltn. Šnuolis puikiai gerai mokėjo vokiškai) padėti šautuvus, palikti arklius ir vežimus. Atžygiavę į Valkininkų geležinkelio stotį, jau radome minią kareivių (iš mūsų ir 284-ojo pulkų).

Vokiečių sargyba saugojo daugiau kaip 1000 mūsų lietuvių kareivių. Jie, iš visų pusių apsupti, ramstėsi į pabėgių krūvas, sėdiniavo ant geležinkelio bėgių, ant kelmų kirtimų. Po savaitės visi belaisviai, negavę nuo praėjusio sekmadienio nieko geresnio pilvan kaip tik Valkininkų stoties vandens, buvo pavaryti plentu Vilniun. Vora

išsitęsė kelis kilometrus. Gyvi vien vandeniu, kurio atsigerdavome pakelės šuliniuose, temstant pasiekėme Vingio parką ir išvargę kritome po aukštomis pušimis. Mūsų pulko daliniams labai gerai pavyko: nelaisvė buvo trumpa ir visi grįžome į savo kareivines Antakalnyje. Po kelių savaičių lietuvių kariuomenės daliniai buvo išformuoti ir paleisti namo, liko tik keletas batalionų savisaugai. (Tada dar vokiečiai į priekį žygiavo dainuodami ir gražiai nusiskutę ir pagalbos iš okupuotų kraštų neprašė.) Sužinojome, kad Lietuva buvo paskelbusi atkurianti savo suspenduotą Nepriklausomybę ir jau turėjo Laikinąją vyriausybę, kuri rūpinosi išgelbėti visus, patekusius į nelaisvę. Aš buvau nepatenkintas, kad mane „atmetė“ organizuojant savisaugos dalinius, ir mąsčiau, ką reikės daryti – negi važiuosi namo Utenon? Labai greitai susitikau savo klasės draugą Vladą Mikulėną, III kurso medicinos studentą, kuris patarė likti Vilniuje iki rudens ir pagalvoti apie studijas. Apsigyvenome vieno žydo turtuolio name – ten miesto valdyba mums buvo paskyrusi didelį kambarį. Valgėme duoną „ant kortelių“, užsigardžiuodami lašinių bryzeliais (jų Vladas parsiveždavo iš namų, Mockėnų kaimo netoli Utenos). Kitkuo rūpintis dar nereikėjo, nes buvo vasaros metas, šilta. Laukėme rudens, ir aš domėjausi sąlygomis stoti į universitetą. Vilniun atvažiavo Jonas Dankis, dar vienas draugas iš Šiaulių, ir apsigyveno kartu su mumis. Jis irgi buvo medikas. Taip Basanavičiaus gatvės 23 numeryje, gražiame turtingo žydo salone, įsikūrė trys studentai.

Tuo laiku jau buvome išgyvenę Lietuvos vyriausybės išvaikymą, nes vokiečių okupacinei valdžiai Lietuvos nepriklausomybė buvo visiškai nepriimtina. Kol dar okupacinę valdžią sudarė karinė vadovybė, mūsų Laikinoji vyriausybė buvo lyg ir pripažinta, su ja kalbamasi ir šiek tiek skaitomasi, kad ir dėl belaisvių paleidimo. Vėliau, frontui nutolus į rytus, atėjusi civilinė nacių valdžia su gestapu į mūsų ministerijas jau nekreipė dėmesio ir pagaliau liepos 23–24 d. Lietuvos laikinoji vyriausybė buvo likviduota. Šis mūsų tautos istorinis laikotarpis yra pakankamai gerai ištirtas, dokumen-

tuotas ir aprašytas daugelio žmonių, ir aš visiškai nenoriu pretenduoti į istorikus. Užsimenu čia apie tai tik todėl, kad vėliau atsidūriau su kai kuriais ministeriais Štuthofe. Ten sužinojau daugelį smulkmenų ir svarbesnių dalykų, kurių tikrumu įsitikinau daug vėliau čia, Vakaruose, kai ne tik istorikai, bet ir aktyvūs tų įvykių dalyviai ir statistai, veikėjai ir žiūrovai pradėjo rašyti memuarus, prisiminimus, nagrinėjimus ir t. t. Kacete taip pat sužinojau apie lietuvių sukilimą, įvykusį prieš bolševikus karo pradžioje, bet jis irgi gan plačiai aprašytas mūsų istorikų bei kitų veikėjų.

Buvau tada jaunas, nerūpestingas, gerokai kvailas ir pramuštgalvis vyrukas, dar visiškai neturintis nei politinio, nei kokio kitokio žmogiško patyrimo. Džiaugiausi iš karo lauko išnešęs kudašių, džiaugiausi, kad galiu pasilikti ir gyventi Vilniuje, o valstybiniais ar politiniais reikalais rūpintis nenorėjau. Patriotizmas reiškėsi giedant tautos himną, slaptai juokiantis iš vokiečių okupacinės valdžios, pusgalviškai slampinėjant Vilniaus gatvėmis draudžiamu laiku. Tai buvo gražūs nerūpestingos jaunystės laikai. Jų nesudrumstė nė netikėtai atsiradęs senas Karo mokyklos draugas Kazys Veverskis (Senis), kai jis Vilniuje pradėjo kurti Lietuvos laisvės armijos dalinius. Prasidėjo visokios slaptos priesaikos, susirinkimai, statutai, ginklų nešiojimas iš vienos vietos į kitą... Kartą man teko važiuoti į Kauną ir parvežti radijo siųstuvą. Vežiau du sunkius lagaminus visai nesusimąstydamas, kad jau tada, pakratytas vokiečių gestapo, būčiau atsidūręs koncentracijos stovykloje. Tai nebuvo rimta konspiracinė veikla, bet daugiau nuotykiai, jaunatviškos avantiūros. Užtat kai patekau gestapui į rankas tą 1943-iųjų kovo naktį, nesijaučiau nuskriaustas kaip nieku nekaltas avinėlis, o pykau ant savęs, kad taip lengvai ir kvailai įkliuvau. Bet ir įkliuvus dar turėjo praeiti gan daug laiko, kad šis įvykis išryškintų visus nemalonumus ir su tuo susijusius pavojus. Mūsų tuometė pogrindžio veikla, spaudos ir ginklų nešiojimas labiau buvo akstinas merginoms paerzinti, kai tos klausinėdavo visaip įtarinėdamos, negu žaidimas su realiu

pavojumi laisvei ir gyvybei. Gal tai – savotiška likimo ranka, pašalinusi mane iš neišvengiamo mirties kelio: visi mano draugai LLA nariai – partizanai, ir visi žuvo, o aš laimingai išvengiau pražūties ir vis dar vaikščioju džiaugdamasis savo šeima, saule ir gyvenimu...

Vladas Mikulėnas žuvo kaip partizanas, kai jis, jau daktaras, turėjo bėgti iš Vilniaus po to didžiojo išdavimo, sugriovusio pogrindį. Jo kūnas gulėjo pamestas gatvėje, ir nei motina, nei sesuo su broliais negalėjo prie jo verkti... Jonas Dankis kažkaip atsidūrė Švedijoj. Niekada man nerašė, nors aš ir bandžiau užmegzti su juo ryšį. Žinau, kad jis ten buvo jau tapęs daktaru ir neblogai gyveno, bet, matyt, lietuvių veikloje nedalyvavo. Mano brolis Juozas buvo geras architektas; jis patyrė daug vargo ir kančių kažkur prie kanalo statybos už Leningrado. Seserys su mama, tėvui esant tremtyje, vargo Vilniuje, bet nežuvo – sukūrė šeimas, susilaukė vaikų ir vaikaičių.

Na, o dabar prisiminsiu kai kuriuos štuthofiečius.

KAZYS KUPRĖNAS (28 metų). Jį mažai pažinojau, rodos, buvo ekonomistas ar biznierius. Dar toks jaunas, atskirtas nuo ką tik susirastos gyvenimo draugės, apie ją svajojo, ją turbūt kiekvieną akimirką prisiminė ir netilpo savame kailyje maištaudamas prieš nuoskaudą, kurią jautė dėl savo sudarkyto gyvenimo. Kai atsirado daugiau po vieno kito mirties mūsų lovose vietos, aš nuėjau prie Kuprėno, palikdamas prof. B. Sruogą antrame aukšte vieną, kad jam būtų patogiau, taigi galiu sakyti, kad su Kaziu maitinome tas pačias utėles. Jis buvo labai neramus, nervingas, per miegus blaškydavosi, rodos, nejausdamas nuovargio. Galėjo būti labai draugiškas, sukalbamas, bet kartais, turbūt ilgesio kankinamas, tapdavo nekantrus, irzlus – tada traukis Kaziui iš kelio, palik jį ramybėje; užsiplieksdavo kaip ugnelė šiauduose. Susikirsdavo ir su savo draugais kauniškiais, bet tai trukdavo neilgai, gerosios charakterio pusės tuojau suvaldydavo užsiliepsnojusį nekantrumą.

PILYPAS NARUTIS (Žukauskas) (23 metų). Jei būtum nežinojęs, tai niekaip nepatikėtum, kad tas vyras – veiklus Kauno

sukilėlių vadas, drąsus ir apsukrus. Mums gi tuo laiku atrodė lėtas, ramus ir jaunas. Buvo stambus, didelėm kojom, vaikščiojo sunkiai. Labai anksti gavo flegmoną ir daug laiko praleido ligoninėj, man rodos, kad buvo susirgęs ir dėmėtąja šiltine, bet išgijo. Puikus vyras, sunkiai supykinamas. Jis nebuvo nei poetas, nei rašytojas, nebuvo ir sportininkas, tad, atrodytų, su juo gan sunku rasti bendrą kalbą, bet ne – jis buvo visiems geras ir draugiškas, nepavydus. Neatsimenu, ar jis žaidė šachmatais (jei žaidė, tai turbūt nelabai azartiškai.) Kortų nemėgo. Laiką praleisdavo skaitydamas. Jis irgi buvo aistringas prof. Jurgučio „akademijos" mokinys. Po išvadavimo kurį laiką pasiliko Gdynėje, dirbo inžinieriumi, malūno vedėju. Čia aš jį radau, kai po kalėjimo ir kelionės 1945-ųjų rudenį pakliuvau Gdynėn. Vėliau su Pilypu pervažiavome per visą Lenkiją iki čekų sienos tikėdamiesi, kad pateksime į Čekiją, o dar vėliau – į Vokietiją. Čia jį ištiko apendicito priepuolis, tad pas vieną buvusį štuthofietį lenką, kurio adresą Tešine žinojo, buvo priverstas ieškoti globos. Aš gi su savo kalėjimo draugu Juozu Kisieliausku grįžau į šiaurę. Pilypą sutikau jau daug vėliau, kai išgijo ir grįžo į Gdynę. Paskui jis kažkaip atsirado Vakarų Vokietijoje. Nustebau, kai Augsburge 1948 m. per kacetininkų suvažiavimą vėl jį sutikau, bet neatsimenu, ką jis pasakojo apie savo atsiradimą Vakaruose, nes tada turėjau jam kitokių klausimų. Pilypas tuo laiku gyveno Čikagoje, buvo įsitraukęs į tautinę, politinę veiklą. Žinau, kad Pilypas buvo ateitininkas, kacete praktikavo katalikybę. Kunigai jį tikrai vertino ir gerbė. Aš manau, kad ir kiti mūsų grupės krikdemai, kaip buvo mada vadinti, Pilypu buvo labai patenkinti ir laikė jį ateities vadu. P. Narutis buvo Lietuvių aktyvistų fronto narys, vėliau Lietuvių fronto narys.

KAZYS BAUBA (35 metų). Beveik nieko apie jį nežinau – greitai susirgo, ir jį užmušė vienas ligoninės kapas. Buvo gimnazijos direktorius ir ateitininkų veikėjas, žurnalistas, intelektualas, „Ateities" redaktorius (1932–1933 m.) Malonios išvaizdos, didelių akių, kiek storokų lūpų.

VYTAUTAS STANEVIČIUS (30 metų). Nepaprastai įdomus vyras. Jis – kone vienintelis, kurį pažinojau dar prieš kacetą. Yra buvęs Karo mokykloje mano būrio vadu. Gerbiau jį tada kaip puikų, šviesų karininką. Atrodo, jis mane irgi mėgo, pasitikėjo, kai buvau kuopos būrininku. Ne visada ir ne visiems sekasi būti viršininku tarp savo draugų: kai esi to paties kurso kariūnas, privalai laikytis tam tikros drausmės ir išlikti orus. Man pasisekė neprarasti nė vieno draugo būnant būrininku, ir aš manau, kad su Vytauto Stanevičiaus pagalba ir patarimais. Dabar jis mane prisiminė ir jau užsimezgė šiek tiek kitokia draugystė – ne kareiviška, bet vyresnio vyro su jaunesniu.

Vytautas buvo karštas politikierius, įsivėlęs į visokius karininkų pučus, sąmokslus. Priklausė vadinamiesiems voldemarininkams, kaip plk. Mačiokas, plk. Narakas (štuthofiečiai), mjr. Pyragius ir kiti. Karštas, pramuštgalvis ir drąsus kaip liūtas, apsukrus, Vytautas man rodėsi tikras idealas, nors turiu prisipažinti, kad žavėtis kokiais nors idealais ir autoritetais aš tada vargiai bepajėgiau. Apie Stanevičių galima prirašyti nepaprastai daug, nes jis yra atlikęs tokių žygių, kurie tikrai tiktų nuotykių romanams: buvo atvažiavęs į Vakarų Vokietiją (po išvadavimo gyveno Lenkijoje, Bitgoščiuje) ir vėl grįžo atgal; atvykęs į Lietuvą, kai visur siautė stribai, susirado savo žmoną Jūratę; išsiuntė ją į Lenkiją, paskui į Vakarus... (Deja, vėliau su žmona išsiskyrė.) Buvo VLIK'o narys, dalyvavo išeivijos politiniame gyvenime. Redagavo Čikagoje kažkokį laikraštį ar žurnalą. Buvo gal kiek radikalių pažiūrų, bet kartą susidraugavęs galėjai juo pasitikėti.

VYTAUTAS MEILUS (30 metų). Aukštas, kiek palinkęs, stambių veido bruožų, orių judesių – „aristokratas ir diplomatas". Vokiečių okupacijos metais gyveno Kaune, turėjo daug pažįstamų „gerose vietose", laisvai jautėsi aukštuosiuose visuomenės sluoksniuose. Kiek pamenu, kalbėdavo apie savo kontaktus su vokiečių valdžia. Kacete turėjo grupę bendraminčių draugų, kitą grupę – kalėjimo draugų, o kiti buvo arba „aukščiau", arba „žemiau". Su

visais labai mandagus, korektiškas, vengė aštrių diskusijų ar ginčų. Jam aš buvau gerokai „žemiau“. Šiaip su Meilumi galima buvo gerai sugyventi. Turėjo daug sąmojo, todėl dažnai nuleisdavo juokais kokius nors nereikšmingus ginčus ar diskusijas. Normaliais laikais, esu tikras, socialiniame gyvenime būtų iškilęs aukštai.

JONAS KATINAUSKAS (38 metų). „Kantinos Jonelis“. Judrus, linksmas, kalbus. Atrodo, vargo gyvenime nematė, turėjo progą pabūti Prancūzijoje, iš ten parsivežė kai kurių manierų, pasakojimų, anekdotų. Dirbo beveik nuo pat laikų pagerėjimo kantinoje (kioskelyje), todėl buvo žinomas ir svarbus visoje stovykloje. Savo padėties blogiems tikslams niekada nepanaudojo, o mūsų grupei ir padėjo: žinojo lagerio gandus, prieidavo prie sargybinių. Visada su šypsena, paslaugus, turbūt būtų mokėjęs išsisukti net iš pragaro. Geros širdies ir draugiškas, neturėjo priešų, gal tik kiek nusibosdavo kai kuriems savo nuolatiniu tauškėjimu. Visada optimistiškai, entuziastingai nusiteikęs.

Kai po visokių nuotykių 1945 m. rudenį atsiradau Gdynėje nežinodamas, nei ką darysiu kitą valandą, nei kur eisiu, kažkokia likimo ranka suvedė mane gatvėje su Jonu. Kadangi Gdynėje gyveno, jis ėjo pasivaikščioti ar kokį kitą tikslą turėjo, aš slinkau visai be tikslo. Dvi naktis ir dieną keliavau traukiniu stovėdamas ant lauko laiptelio į jį ranka įsikabinęs, todėl jaučiausi vėjo išpustytas, sušalęs, purvinas. Šitaip atvažiavau nuo Čekijos sienos iki Gdynės. Ieškojau pirties ir ją radęs išsimaudžiau vonioje – vanduo liko durpyno juodumo... Jausdamasis švarus, kad ir nemiegojęs, išėjau iš pirties ir dairausi, kur eiti; buvo visiškai vis tiek kur, tad patraukiau iki uosto ir grįžau. Taigi susitikau Kantinos Jonelį Gdynės gatvėje, kai apie tokį susitikimą nebūčiau net sapnavęs. Galite įsivaizduoti, kiek kalbos, kiek klausimų: tikrai? negali būti? kada?.. Jonas parodė širdį, jautrumą, dosnumą. Papasakojo, kas atsitiko mūsų grupei po išsiskyrimo, kur kas yra.

JUOZAS BRĖDIKIS (58 metų). Buvo man lyg tėvas. Jo

tvirtą glėbį teko gerai pažinti mums, jauniems peštukams, kai pamėgindavome kalėjimo monotonijoj neišnaudotą energiją išlieti ne itin švelniais veiksmais... Plati J. Brėdikio krūtinė, visada šviesi šypsena, geros akys buvo atrama įsisiūbavusiems jausmams, ilgesiui ir širdgėlai. Kažkas sakė, kad jis turėjo nesveiką širdį, be to, buvo vyriausias mūsų grupėje, tačiau man jis atrodė stiprus kaip beržas: šviesaus liemens, tvirtų kojų.

Nepatikėčiau, jei kas sakytų, kad Brėdikis buvo su kuo nors susiginčijęs ar susipykęs. Juk pakliuvęs kokiam nekantruoliui ant kelio jis tik nusišypsodavo savo truputį žaismingа šypsena, net nusijuokdavo – ir staiga viskas aplinkui nurimdavo. Kai aš, Kūčių vakarą mums sutinkant pirmąsias Kalėdas Štuthofe, visiems grupės kaliniams nupiešiau po sveikinimo kortelę su kokia karikatūra ar šiaip piešinuku, tai p. Brėdikiui padaviau kortelę su trimis kinų mitologijos beždžioniukėmis: viena užsidengusi akis, kita ausis, trečia prisidengusi burną – nematyti blogio, negirdėti pikto, nekalbėti, kas netinka. Juozas Brėdikis buvo toks žmogus tikrąja šių žodžių prasme: kas buvo negerai, jis to nematė; kas blogai kalbėjo, jis negirdėjo; niekada pro jo lūpas neišėjo nei nereikalingas žodis, nei kito paslaptis. Jis žinojo daugelio mūsų, jaunųjų, paslaptis. Labai daug kas iš pradžių nemokėjome kaip reikiant vokiškai parašyti laiško. Jis išmokė, jis padėjo sudėti gražesnius sakinius ne vieno žmonai, merginai ar pažįstamai. Man rodos, kad artimų draugų tarp savo bendraamžių jis neturėjo. Jam turbūt buvo geriau su savo mintimis, prisiminimais visiškai vienam. Jaunųjų pagarba, artumas, jų energija duodavo jėgų ir jam – jo netvirtai širdžiai brandžiame amžiuje. Bet jis greičiausiai jautėsi tvirčiau ir geriau negu daugelis jaunesnių: aš gulėjau lovoje virš jo, antrame aukšte, ir negirdėjau, kad būtų kentęs, vartęsis. Neatsimenu, ar jis kada nors lošė šachmatais ir kortomis, kurios daugeliui būdavo prasiblaškymo šaltinis, tik žinau, kad daug skaitė. Man rodos, kad jis buvo ir ligoninėj, bet tai – blogais laikais. Iš tų

laikų aš iš tikro neturiu ir prisiminimų apie jį, tačiau laikams pagerėjus J. Brėdikio buvimas arti liko ryškus ir mielas.

ANTANAS KUČINSKAS (43 metų). Žilstelėjusiais plaukais, plačių pečių, nedidelio ūgio vyras, mokslo žmogus, istorikas – aiškių, griežtų įsitikinimų. Jis neturėjo laiko tuščioms pasakoms, kortoms, šachmatams ar poezijai, mažai naudos tematė ir iš kokių piemengalių, peštukų, jauniklių. Laiką leido su knygomis, su bendraminčiais. (Gaila, kad prof. Jurgutis ekskunigas, vadinasi, nuo tiesaus kelio nuklydęs, prof. Sruoga per didelis liberalas, o tas Mackonis per daug prieš kunigus...) Pasiekęs *Ameriką, daug rašė, studijavo, išleido monografiją „Kęstutis“. Profesoriavo.* Man jis buvo toli ir aukštai; pats niekada nebūtų nusileidęs arčiau manęs – neturėjo laiko. Tikras mokslininkas. Gal per daug griežtas, nes nematė pilkų vietų, tik juoda arba balta.

MYKOLAS PEČELIŪNAS (34 metų). Beveik nieko apie jį nežinau. Nedidelio ūgio, malonus, mandagus. Mažai maišėsi tarp nuobodžiaujančių jaunuolių, retai susiginčydavo su politikieriais, man rodos, kad neužkliūdavo ir kunigams. Ar tik nebuvo anksčiau pažįstamas su Katinausku, nes pasikalbėdavo apie Paryžių.

JUOZAS NARAKAS (Ėjo 44 metus). Pulkininkas, vidaus reikalų tarėjas, Kubiliūno bendramintis, senas voldemarininkas. Nesigilinant į jo politinius įsitikinimus, kurių jis per daug nerodė, tai buvo tikras mūsų bloko vyresnysis. Vargu ar mes būtume kada geresnį suradę ir išsirinkę. Stiprios išvaizdos, aukštas, petingas, gražus vyras, karys. Šaltas kaip ledas. Visada ramus ir raminantis, o kartu labai draugiškas ir paslaugus visiems, nuo jauniausio iki seniausio. Dėl savo padėties, politinės praeities jautėsi gal kiek vienišas tarp draugų, bet savo jausmų nerodė. Jis buvo grupės vadas, kai vadovavimo reikėjo. Kai tokia mišri, nevienodų minčių ir ideologijų grupė trinasi dvejus metus tame pačiame kazemate, pasiekdami vienas kitą ir rankomis, ir kūnais, beveik kiekvienam tenka pajusti kito briaunas, nelygumus, aštrumus, saldumą ar kartumą... Kaip tada reikia,

kad būtų kas nors šalia, kas mokėtų užgesinti pykčio, ginčo, nepasitikėjimo kibirkštis! Narakas tai padarydavo labai paprastai ir nesunkiai savo ramiu autoritetu. Tai buvo tikrai puikus vyras. Man rodos, iš Štuthofo jis pateko į Švediją. Kaip jam sekėsi, nežinau.

PRANAS GERMANTAS (40 metų). Švietimo reikalų tarėjas, mūsų grupės paslaptis. Ne vienas turbūt manė, kad jis išdavikas, germanofilas. Man atrodė per daug tolimas, kad galėčiau pasisakyti, ką žinau, jaučiu ar girdžiu. Jo lova buvo šalia manosios, ranka pasiekiama, ir kai baisus knarkimas kartais išbudindavo ne tik mane, bet ir kitus, tekdavo pajudinti jį už peties, kad apsiverstų ir nustotų knarkti. Gerai kalbėjo vokiškai (buvo studijavęs Vokietijoj). Man Germantas atrodė visai puikus vyras ir išvaizda (aukštas, stambus, bet nenutukęs), ir protu, kuriuo, manau, ir kiti neabejojo. Turėjo būti ne tik protingas, bet ir gudrus – sugebėjo tinkamai saugoti Lietuvos švietimą, mokyklas, universitetą. Atlaidesnis jaunimas norėjo apie jį romantiškai galvoti – kaip apie modernųjį Konradą Valenrodą. Negailestinga mirtis, kuri jį nusivedė, kai laisvė jau buvo atėjusi, sutrukdė jam pasisakyti, ką iš tikrųjų jautė ir galvojo. Vėliau, Vokietijoj būnant, apie Germantą buvo kalbama kaip apie drąsų patriotą, kuris, gerai pažindamas nacius, sugebėjo gelbėti mūsų jaunimą, studentus nuo išvežimų darbams ir pan. Man atrodė, kad kacete jis buvo labai vienišas ir gal kentė, bet su stojišku santūrumu, niekada neparodydamas savo jausmų.

STASYS PUODŽIUS (57 metų). Rodos, atsargos majoras. Nieko tikro negaliu pasakyti, nes jis ar ne pats pirmasis mirė, nepalikdamas įspūdžių kitiems nelaimės draugams. Gal buvo kas nors ir mūsų grupėje, kuris jį artimiau pažinojo ar draugavo? Kiek prisimenu, tai buvo aukštokas, kiek palinkęs, ramus orios išvaizdos vyras.

MIKAS MAČIOKAS (44 metų). Aviacijos pulkininkas, aistringas šachmatininkas, Narako bendramintis ir bendrametis, irgi voldemarininkas. Geresniais laikais nešiojo juodą barzdelę, beveik kaip Lenino. Tiesus išvaizda ir žodžiu, draugiškas, nepretendavo į dide-

lius mokslus, bet turėjo sveiko proto ir nuovokos. Beveik kasdien tekdavo susigrumti su juo prie šachmatų lentos, ir grumtis reikėjo iki paskutinio ėjimo – pasakyti „pasiduodu“ arba „matas, pulkininke“. Jis turėjo tiek kantrybės ir buvo toks geras šachmatininkas, kad sumušti Mačioką kiekvienam atrodė didelis laimėjimas. Reikėdavo laimėti paskutinį pėstininką, nes jis išsinarpliodavo iš blogiausios padėties ir prigriebdavo ne vieną, kai jau atrodė, kad laimėjimas kišenėj. Mačiokas gan artimai draugavo su Stankevičiumi: abu bendrų politinių pažiūrų, nors skirtingo amžiaus, bet sutikdavo labai gerai. Manau, kad jie buvo artimi ir prieš kacetą. Aš tai evakuacijos metu dėl Mačioko ir Stanevičiaus rogučių ir į pirmą traukinį nepatekau... Mano pažintis su Mačioku buvo labai paviršutiniška, daugiau prie šachmatų lentos, bet man jis atrodė gudrus vyras, šaltas ir santūrus, su gera humoro ir sąmojaus doze.

ANTANAS STARKUS (42 metų). Kauno universiteto Medicinos fakulteto profesorius, atsidavęs daktaras, gal net genijus. Tiesa, kiekvienam nesivaržė pasakyti teisybę. Kaip gydytojas, neturėjo sau lygaus visame lageryje.

Stovykloje buvo ligoninė, į kurią kalinius atsiųsdavo tada, kai kojos ar rankos ištindavo nuo flegmonos, kai džiova ar dizenterija („sračka“) išdžiovindavo kūną iki šešėlio, kai dėmėtoji šiltinė pašėldavo siauste siausti utėlių pripildytuose barakuose. Flegmonas pjaustė du lenkai daktarai, kaip mėsininkai pirišę pacientą prie stalo diržais ir dėl anestezijos stuktelėję kumščiu į smilkinį. Turėjau ir tebeturiu 16 skylių randus per visą dešinę kojį – jų prisiminimas... Kartais pjūviai sugydavo ir pacientai grįždavo į barakus, prie darbų. Kartais ilgai pūliuodavo, pasiekdavo sąnarius, sausgysles, kaulus. (Vargšas prof. Mackevičius ir šiandien dar negali pakelti dešinės rankos aukščiau kaip ligi peties. Flegmona kažkaip pažeidė raumenų raiščius, kai kur audiniai suaugo skausmingai, ne taip, kaip reikia.) Džiovininkai į savo barakus negrįždavo: tie oda aptraukti skeletai, kaip šešėliai nuslinkę iki ligoninės, labai greitai

ją palikdavo, kad sugultų prie ligoninės sienos... Tas pat atsitikdavo ir su „sračkininkais“. Netekę skysčių, jie labai greitai išdžiūdavo ir pabuvę kripelių bloke dingdavo. Kadangi maisto gaudavo mažiau, nes niekur nedirbo, tai slankiodavo palei šiukšlių dėžes, rausdavosi jose, kol kaip šešėliai pranykdavo ir baigdavo savo kelionę prie ligoninės sienos. Rytą, po to, kai visi numirėliai būdavo jau sunešti, ligoninės kapas Červinskis arba Brentas ateidavo prie lavonų eilės. Atsagstęs švarką ir pakėlęs marškinius, užspjaudavo ant apnuogintos krūtinės ir cheminiu pieštuku užrašydavo kalinio numerį. Tai – viena iš ritualo, perkeliančio į mirusiųjų pasaulį, dalių, nes prieš sudeginant lavoną tą numerį reikėjo dar užrašyti į atitinkamą sąrašą ir perduoti į raštinę – „nurašymui“, „išregistravimui“ ar pan. Pagal tą „išregistravimą“ būdavo informuojami kalinio giminės, jo drabužiai ir daiktai išimami iš saugojimo sandėlių – ir lageryje jo jau nelikdavo. Klaida, padaryta užrašant cheminiu pieštuku, galėjo gyvą žmogų išlydėti į kelionę amžinybėn. Gyvieji buvo skaičiuojami nuo pirmo iki paskutinio, kiek tą dieną buvo lageryje. Bet vargas, jei skaičiai nesutapdavo, nors mirusieji jau būdavo prisimenami kaip tam tikri numeriai, sakysim, 21312 (tiesa, dar nemiręs iki šiandien...)! Vargas būdavo ir tada, kai toks „nurašytas“ kripelis lyg kiek pailsėjęs pakeldavo galvą, praverdavo kaukoliškas akis ir atsisėsdavo... Tada ligoninės kapas, pamatęs tokį lozorių, tikrai užsiusdavo, kad be reikalo eikvojo cheminį pieštuką ir savo spjaudalą. Idant nereikėtų vėl kada gaišti dėl tokio „numirėlio“, priėjęs spirdavo pašonėn jam koja ir kai tas susirietęs susmukdavo, užšokęs ant krūtinės abiem kojom pašokinėdavo keletą kartų – tas jau užtikrindavo, kad šitas lozorius nebeprisikels... Buvo gandų (o gal daugiau teisybės?), kad ligoninės daktaras vokietis esesininkas liepdavo injekcija „padėti“ kokiam nors džiovininkui ar užsispyrusiam „sračkininkui“ persikelti į žalesnes lankas, kur nereikia nei valgyti, nei gerti, nei popierium vynioti pūliuojančių žaizdų...

Daktaras Starkus visa tai matė ir negalėjo nurimti, kad „sračka“ –

tai jau bilietas tik į anapus. Vakarus, poilsio dienas praleisdavo prie mikroskopo, darė tyrimus, bandė ir... surado kažkokį vaistą (salvarsano preparatą), kuris pradėjo dizenteriją pagydyti. Lenkų daktarai išpūtė akis: kaip kažkoks litvinas gudresnis už juos?! Bet tas litvinas jau buvo „Ehrenhäftlinge“ (garbės kalinys) – jau jo iš ligoninės nebeišėsi... Daktaro Starkaus autoritetas pakilo. Kaliniai jau nebijojo patekti į ligoninę – ten dabar buvo lietuvis gydytojas, kuris rūpinosi, kuris nebijojo užsikrėsti, kuris drįso pasipriešinti gestapininkui! Daktaras grįždavo miegoti pas mus, į mūsų baraką, sekmadieniais pasilikdavo (turbūt ir šeštadieniais po pietų). Parnešdavo vaistų profesoriui B. Sruogai, papasakodavo paskutines naujienas iš radijo pranešimų, pasisvečiuodavo, atsipalaiduodavo, pabūdavo su visais, pajuokaudavo, patraukdavo vieną kitą per dantį. O Starkus galėdavo ignybti gerai, nes jo liežuvis buvo aštrus ir tiesus, akis pastabi! Be reikalo jis nesibardavo ir niekam į plaukus nekibo, bet negalėjo tylomis praleisti veidmainystės, melo ir saldžialiežuvavimo. Aš tada dar maniau, kad gal išėjęs iš kaceto ir grįžęs iš karo nelaisvės galėsiu tęsti savo medicinos studijas, kurias buvau pradėjęs Vilniaus universitete, todėl taikiausi prie daktaro, kad jis mane paimtų į ligoninę kokiam nors darbeliui laboratorijoj. Mūsiškiai juokais sakydavo, jog „atrado pašaukimą kaip Kantvilas medicinai“, mat jau buvo praėjęs ilgas laiko tarpas, kai pradėjau apie tą „pašaukimą“ mąstyti. Starkus lyg netikėdamas klausė: „Ar tu tikrai, Mitka, nori ateiti dirbti?“ Jis man buvo davęs šią pravardę, ir ji taip prigijo, kad niekas kitaip beveik ir nevadino, kaip tik Mitka. Mat mano šviesūs plaukai būdavo visada išsidraikę, o platokas, išsikišusiais žandikauliais veidas turbūt priminė rusų pasakų Dmitrijų-Mitką. Į ligoninę pradėjau vaikščioti kasdien ir susigyvenau su laboratorijoj dirbusiu jaunu, gal kiek už mane vyresniu prancūzu, medicinos studentu. Aš buvau mokęsis gimnazijoj prancūzų kalbos ir šiek tiek supratau, o be to, jis visai neblogai „kapojo“ vokiškai, taigi susišnekėdavome. Buvo labai puiku: darydavome šlapimo analizes, dažydavome džiovos bacilas, kalbėdavome apie

meną, Paryžių ar apie Lietuvą. Prisiartinusi evakuacija viską sumaišė. Dr. Starkus buvo tikras žmogus, didis vyras, tikras gydytojas.

STASYS YLA (34 metų). Tai – šviesi asmenybė, turbūt idealus kunigas, tikras krikščionis. Esu daug kartų jį supykdęs, atsiprašęs ir vėl supykdęs. Buvau per daug nekantrus, visada revoliucionierius, priešgina. Kiekviena smulkmena erzindavo, jei atrodydavo ne taip, kaip aš manau. Tai ir reikėjo kunigui Ylai raminti... Gal ir daugiau tokių nenuoramų taikėsi, turbūt ir jiems šis kunigas padėjo. Su juo buvo nesunku pabūti, pasišnekėti. Jis – irgi vienas iš Sruogos „aitvarų" – rašė eiles. Švelnus, bet galėjo išdėti teisybę į akis. Kadangi bažnyčiai, įrengtai tarp lovų, reikėjo turėti kokius nors ženklus, šventųjų atvaizdus, kunigams už savo „piktžodžiavimą" aš „atsipirkdavau" piešdamas altoriaus paveikslus... Su pieštuku ir teptuku nesunku draugų įgyti.

Kunigą S. Ylą vėliau sutikau Vokietijoje, kur buvę kaliniai suvažiuodavome politikuoti. Turbūt dėl jo įtakos visus savo draugus šiandien aprašau ir charakterizuoju per daug nesivaržydamas – S. Yla daug kur per tokius suvažiavimus kalbėdavo labai atvirai, neslėpdamas žmogaus silpnybių. Savo knygoje „Žmonės ir žvėrys Dievų miške" jis truputį subtilesnis, santūresnis: dar buvome visi gyvi, norėjome pasirodyti geresni, didesni didvyriai prieš kitus. Dabar gi, beveik po pusės šimtmečio, mažai jau mūsų, ir ar gera, ar blogesnė atestacija, charakteristika – nebėra tas reikšminga. Silpnybės ir klaidos – tai juk žmogiškumo požymis, nieko nėra nei visiškai balto, nei visiškai juodo. Neturėjau kerštо jausmo ar piktumo parašydamas apie kai kuriuos ir ką nors ne visiškai gero. Šiandien tos ydos ar klaidelės atrodo daugiau juokingi požymiai negu bloga charakteristika, papeikimas. Su kunigu S. Yla pradėjau keistis laiškais jau Vokietijoj, ir tie santykiai nenutrūko iki jo mirties. Buvau nupiešęs keletą iliustracijų jo knygai. S. Yla rašė eiles dar kacete – švelnias, kunigiškas. Jo parašyta maldaknygė – tikra poezija. Manau, kad kunigas Stasys Yla tikrai tikėjo tuo, ką mums kalbėjo. Aš niekada nemokėsiu užtektinai apie jį papasakoti. Tai geras, geras, geras žmogus.

MEČYS KRIAUČIŪNAS (29 metų). Kažkodėl likome labai mažai pažįstami: nebuvo abipusio palankumo. Aš greičiausiai atrodžiau jam nerimtas, o jis man buvo per daug „iškrakmolintas". Jei mūsų grupę galima būtų aprašyti kaip kokį politinį ansamblį, tai Kriaučiūnas, žinoma, priklausytų – pagal mano paskirstymą – dešiniajam sparnui, beveik net pačiam jo pakraščiui. Laikydamas save stovėjus kiek daugiau į kairę nuo centro, aišku, neturėjau daug progų su juo susidraugauti; man rodos, jis dėl to nė kiek nesijaudino. Apie Kriaučiūno likimą nieko nežinau, bet esu tikras, kad normaliais laikais jis būtų palikęs žymę savo gyvenimu ir pasiekimais. Buvo aukštas, tamsiaplaukis, gražus vyras. (Neatsimenu, ar buvo vedęs.) Esame kelis kartus su juo gana karštai susiginčiję, nes jis irgi laikėsi tvirtų pažiūrų, bet gyvenime matė tik dvi spalvas – juoda ir balta. Kad tarp tų spalvų buvo daug niuansų, šešėlių ir pilkumo, jo, man rodos, tai nejaudino.

MEČISLOVAS MACKEVIČIUS (37 metų). Tai paskutinis iš mūsų grupės mano aprašomųjų. Teisingumo tarėjas, Kauno universiteto profesorius. Daugeliu atvejų man jis atrodė vienas iš artimiausių. Buvo neaukštas, smulkaus „elegantiško" sudėjimo, augino nedidelius ūsiukus per visą viršutinę lūpą. Vaikščiojo kažkaip dėliodamas kojas į šalis. Studentaudamas (turbūt ir vėliau) buvo varpininkas, dar vėliau – liaudininkų partijos veikėjas. (Kažin kodėl bendraudamas su Mackevičiumi, vis pagalvodavau apie Vincą Kudirką.) Nors pagal amžių jis priklausė viduriniajai kartai, be to, turėjo solidžią socialinę padėtį, akademinį pasirengimą, bet savo charakteriu daugiau priminė jaunuosius: buvo judrus, karštas, staigus. Supykęs mokėjo greit atsikirsti ar paleisti strėlę oponentui, bet visada likdavo džentelmenas, nenukrypstąs nuo tiesos. Dėl teisybės ir teisingumo galėjo kovoti, ginčytis. Jaunesniųjų silpnybėms, pasikarščiavimams, energijos protrūkiams jis buvo atlaidus, savo bendraamžiams ir vyresniems daug kietesnis. Irgi daug skaitė, mėgo vaikščioti vienas palei vielų tvorą. Evakuacijos metu Mackevičius buvo toje pasilikusiųjų grupėje, kur ir aš, todėl su juo išbuvau iki pat pabaigos.

ALGIRDAS TUMĖNAS (34 metų). Atrodo, buvo iš Vilniaus, ten vertėsi prekyba. LLA narys, buvęs veiklus neolituanas. Štuthofe greitai mirė.

KAZYS RAKŪNAS (43 metų). Iš Vilniaus krašto, partizanų vadas. Sausas, šviesių išsidraikiusių plaukų, asketiškos išvaizdos, giliai įkritusiom po tankiais šviesiais antakiais akimis, užsidaręs, kietas kaip titnagas. Tada maniau taip: labai siauro matymo, greičiausiai gana menko išsilavinimo. Vis pabrėždavo nepalankumą ponams, inteligentams, gal net kažkokią neapykantą ir panieką. Labai rūpinosi kitais Štuthofe atsidūrusiais lietuviais kaliniais, organizavo jų reguliarų šelpimą ir maitinimą. Pietų pertraukos metu juos, susirinkusius dėl sriubos samčio, Kazys tvarkydavo kaip kareivius: aprėkdavo, apšaukdavo, gan dažnai parodydamas jų menkystės statusą ir priklausomybę nuo to sriubos samčio, kurį jis iš savo gerumo dabar jiems dalina. Pabrėždavo savo paprastumą, proletarišką kilmę, nepasitikėjimą ir abejingumą „tiems visokiems ponams“.

Bronius Grigas (1902–1943)

JONAS ČIUBERKIS (31 metų). Vilniaus miesto sekretorius. Žinojo savo statusą ir „žemesniems“ už save nerodė didelio susidomėjimo. Šiaip protingas ir šviesus vyras. Nepažinau jo ir nesuartėjau.

BRONIUS GRIGAS (41 metų). Vilniaus miesto viceburmistras, majoras. Mirė vienas iš pirmųjų, ir jo nepažinojau.

PETRAS BURAGAS (44 metų). „Mefisto“ – didelė nosis, pečiai kaip klojimo durys, krūtinė kaip statinė, užtat ir balsas sodrus, žemas. Kai užtraukdavo savo „Aukso veršio“ ariją, skambėdavo lyg Kauno operos scenoje! Mėgo lošti „pulką“, visą jaunimą išmokė lošti „bridžą“, „vintą“ ir ko tik norėjai. Mėgo humorą, juoką. Vilniuje buvo referentu žydų reikalams. Puikus, visur mėgstamas vyras, nuoširdus ir draugiškas, tik va maisto ištekliais, kurių gaudavo gan daug iš giminių Suvalkijoj, tai nesišvaistė... Net tada, kai vežant mus pro Burago tėviškę į Vokietiją jam leido pakelėje išlipti iš autobuso ir pasiimti maisto... Vėliau, žinoma, Štuthofe maišiuką tą pačią dieną iš jo atėmė ir viskas nuėjo šuniui ant uodegos. Užtat, mes, jaunesni, prikaišiojom: „Matai, tėvai, nedavei lašinių pasistiprinti, o dabar vis tiek viskas prapuolė: nei tau, nei mums, – būtume bent užkandę kokį kartą...“

ANTANAS LIŪDŽIUS (38 metų). Vilniuje buvo teismo prokuroras ar jo pavaduotojas. Užsidaręs, šykštuolis ir egoistas. Net ir nebandėme iš jo ką nors išspausti. Laikėsi gerai, gan išdidžiai, kaip teisininkui ir dera. Labai rūpinosi savo sveikata, ypač kad viduriai neužkietėtų; kiekvieną kartą po išsituštinimo tikrindavo spalvą, kietumą ir sprendė, kad kol kas jo sveikata neblogėja ir greičiausiai tokia išsilaikys iki galo. Tas „išsilaikymas“ buvo svarbiausias jo gyvenimo (bent tuo metu kacete) tikslas ir dėl nieko kito jis nesijaudino. Šako, buvęs neblogas sportininkas. Išeivijoje, Toronte, pasiekė gan aukštų pareigų kaip teisininkas. Nesistebiu.

Vincas Blažys (1895–1978)

VINCAS BLAŽYS (48 metų). Pulkininkas iš Vilniaus. Stambus, didelis vyras. Sako, kad kažkada sir-

go džiova, bet kacete pasitaisė ir laikėsi geriau kaip kiti. Ramus, draugiškas ir tolerantiškas vyras. Mėgdavo pasijuokti, sulošdavo kortomis, šachmatais.

RAPOLAS MACKONIS (43 metų). Laikraščio redaktorius. Nelabai didelis, gan apvalus per pilvuką. Didelė nosis viduryje apvalaus veido su storomis lūpomis, trumparegio akiniai, aukšta nuplikusi kakta. Aršus Vilniaus krašto lietuvis, parašęs „Pilkuosius didvyrius“, kentėjęs nuo lenkų ir juos pažinojęs kaip nuluptus. Geras diplomatas – neparodė, kad lenkų kapais nepasitiki („kalbėdamas su jais laikyk špygą kišenėje“). Visą laiką dirbo „Effekten“ kameroje, neblogai pažinojo ir vokiečių esesininkų seržantus, domėjosi politika. Miegojo virš prof. B. Sruogos, su juo pasikalbėdavo. Gal vienintelis nebijojo su profesoriumi ir susiginčyti (rodos, jis buvo atviras). Mėgdavo patraukti per dantį ir kunigus, ir kitus „šventakuprius“, ir už tai pastarieji kartais supykdavo. Kadangi dirbo, tai per dienas nesipainiojo kitiems ant tako, taigi išvengdavo barnių ir keiksmų. Vakare, po darbo, ramiai paskaitydavo laikraštį, gal ką parašydavo, persimedavo keliais žodžiais su prof. B. Sruoga ir užmigdavo. Geras vyras, draugiškas, nors nesirinkdavo žodžių, jei kas nepatikdavo. Kaip rašytojas ir literatas, pastabus ir jautrus.

BALYS SRUOGA (47 metų). Profesorius, poetas, rašytojas. Daugeliui mūsų – jaunųjų – viskas, kas tik galėjo būti: dievas, mokytojas, idealas. Šimtų puslapių neužtektų apie jį aprašyti! Vienišas, praleidęs valandas tik su savo mintimis ir skausmu... Kai tik atsiverdavo (o tai būdavo retai), neapsakomo grožio žodžiai veržd avosi srautais, verpetais, griūdavo lavinomis, užburdami, stebindami. Didžiuojuosi, kad jis mane pasirinko tos pačios antklodės ir čiužinio dalininku, vėliau ir toje pačioje lovoje sutilpome. Jis ilgas ir sausas, aš irgi liesas kaip gysla, tad neužgrobdavau daugiau kaip tik savo pusę, gal dažniau prisispausdavau prie krašto lentos, kad profesoriui liktų daugiau vietos blaškytis nemigo naktimis. Vėliau, laikams pagerėjus, jam teko geroji lovos vieta prie lango, apačioje, pačiame

kampe. Grįžęs iš darbo, jis galėjo atsisėsti ant lovos krašto ir žvilgsniu skristi į savo mėlyną dangų su baltais debesimis; pro pravirą langą įkvėpti šalto, laisvo oro; girdėti miško ošimą ar vėjo dūkimą...

Prisimindamas Balį Sruogą, čia įterpsiu vieną kitą iliustraciją apie mūsų gyvenimo pradžią lageryje. Norėčiau manyti, kad su juo mane kažkas susiejo jau nuo pat pirmųjų dienų. Tai nebuvo vien tik ta pati antklodė, čiužinys ir utėlės, kurios mus ėdė ir čiulpė. Gal tai ir nereikalingas pasididžiavimas (va, matai, kokių didelių žmonių draugijoje teko būti, su jais kalbėtis...), bet man rodos, kad Balys Sruoga mane pakentė labiau negu kitus, gal net mėgo. Atsimenu, dar pirmomis blogų laikų dienomis (ar tik ne Velykų išvakarėse?) vakarinio „apelio“ (patikrinimo) metu stovėjome prie savojo antro bloko krašto, prie pat spygliuotos vielos, skiriančios lagerio blokus nuo virtuvės ir moterų barakų. Kolonos vis dar tebežygiavo iš miško darbų. „Links, links, links!“ – šūkavo lydį kapai arba skaičiavo: „ain, cvai, drai, fyr...“, kad pavargę kaliniai nepamestų kojos. Zelionkė ir Lėmanas prie vartų su kirvakočiais rankose bukais žvilgsniais lydėjo praeinančius eilėse po dešimtį. Kartais pasigirsdavo vyriausiojo darbų prižiūrėtojo, tokio pat kalinio, stambaus vokiečio, komanda „bėgte marš“; tada kolona pasileisdavo grūstis pirmyn ant viens kito kulnų, nes iš užpakalio kapai imdavo skalbti nugaras lazdom, guminio kabelio bizūnais ir dar palydėdavo spyriais į užpakalį. Mes stovėjome ir laukėme, kol visos darbo kolonos praeis pro vartus, sustos prie savo blokų voromis po 20 ir prižiūrėtojai patikrins, ar visi sugrįžo iš darbo, ar ko nors netrūksta, atraportuos, nuims kokį dešimtį kartų kepures ir vėl jas uždės, pagiedos... Jau pradėjo lyti ir temti, nes besileidžianti saulė pasislėpė už debesų. Gal laisvės ir namų ilgesys, gal Velykų artumas, gal kitas koks jausmas pravėrė akis plačiau ir tada pastebėjau, koks gražus dangus. Saulės spinduliai keliais plačiais pluoštais kilo iš po debesio. Visa vakarų pusė, rodos, degė. Vėjas keitė debesų pavidalus, gainiojo, tai išskleisdamas visiškoj šviesoj, tai pasislėpdamas šešėlyje. Iš viso spalvų žaidimo galėjai spėti, kad naktis, gal ir rytdiena bus

vėjuota. Tokio dangaus gražumo dar nebuvau matęs. Mūsiškiai stovėjo tylūs, nuleidę galvas, susimetę į kuprą. Tada aš pasakiau: „Vyrai, žiūrėkit, koks gražus dangus“. Sruoga pridėjo: „Matai, kur meniška dūšia, nežiūri į žemę, o aukštyn“. Gal nuo tada man Balys Sruoga tapo toks artimas, gal ir aš pasirodžiau jam artimesnis...

VYTAUTAS TUMĖNAS (37 metų). Algirdo brolis, greitai mirė. Jo nepažinojau. Man rodos, kad V. Tumėnas buvo tas išsigandęs žmogus, kurį gestapo kareiviai įgrūdo į mūsų kamerą nelemtąją kovo 16-osios naktį Lukiškių kalėjime, Vilniuje.

VLADAS JURGUTIS (57 metų). Profesorius, „vaikščiojanti enciklopedija“, neišmatuojamas žinių šaltinis, mums, „menkesniems“ jaunuoliams, viskas – mokytojas, autoritetas. Visada su knyga, užsiėmęs, skaito arba rašo. Plika galva lyg nuogas kelis, truputį pakreipta į šoną. Didelis ir stambus žemaičių ąžuolas. Kantrus ir kietas. Per daug didelis eruditas, kad įsiveltų į smulkius ginčus, piktumus, pajuokas ir „tarkavimą“. Jonas Noreika – ištikimasis profesoriaus mokinys – visai kaip Jėzui apaštalas: kur tik Jurgutis – visuomet ir Noreika... Apie V. Jurgutį papasakoti reikėtų irgi daugybės puslapių. Kai kuriems vyresniesiems ir „rašto žinovams“ Jurgutis atrodė lyg ir per didelis, tad dažnai jie pasitraukdavo į šalį, kad profesoriaus šešėlis neužtemdytų... V. Jurgutis buvo mokytojas ir negalėjo likti be mokinių, studentų, todėl ir kacete įsteigė „universitetą – akademiją“ su paskaitomis, seminarais, studijomis. Valandas galėjai jo klausytis, jei tik tos dienos nuotaika leisdavo širdžiai ir protui atsiverti naujoms žinioms, naujoms idėjoms. Kartais ir tarp lovų profesorius pasigaudavo katrą nors iš jaunesniųjų, tada tekdavo išklausyti valandos paskaitą ar dar ilgiau... Apie jį reikėtų daug kalbėti. Greičiausiai jau parašyta ir knygų.

JONAS MALINAUSKAS (37 metų). Vilnietis mokytojas. Ramus, santūrus, atsargus, kad ko nors neįžeistų, neužgautų, tačiau pastabus pamatyti, kad ne viskas auksas, kas auksu žiba, o po diplomais gali slėptis paprastas egoistas. Turėjo daug humoro, bet į

Jonas Malinauskas
(g. 1908)

„tarkavimus“ nesileido. Ilgėjosi šeimos, nesijautė didvyris, patekęs į kacetą už aukštus idealus. Jis su Vladu Butkumi buvo duonos nešimo organizatoriai, gerai pažinojo virtuvės kapą. Gerai mokėdami lenkų kalbą, tarpininkavo tarp lenkų vyresniųjų ir mūsų.

JONAS ŠERNAS (32 metų). „Bambizas nuo Biržų“, kaip Sruoga jį vadino. Paprastas ūkininkas, nesugadintas bernas, areštuotas kaip Rapolas Šernas – jo inteligentas brolis. Tą nelemtą naktį Jonas atvyko iš Biržų aplankyti Rapolo ir brolį išgelbėjo – šis liko nesuimtas. Jonas – stiprus, petingas, be jokių mokslų ar gudrybių – išėjo kaceto universitetą, prisisiurbė šviesos ir kultūros, per dvejus metus besitrindamas tose pačiose lovose, tame pačiame kazemate su profesoriais, pulkininkais, kunigais ir advokatais, rašytojais ir poetais. Turbūt daugeliui jis buvo šalto, paprasto proto, kantrybės ir tikro žmogiškumo pavyzdys. Jei Jonas ir supykdavo kartais pajuoktas ar užgautas, tai neilgam. Pabuvęs vienas tarp lovų, ir vėl sugrįždavo, kad kam nors padėtų. Gal mes klydome manydami, kad tas paprastas kaimietis nemoka jausti, supranta ir reaguoja ne taip kaip kiti, mokyti ir tituluoti. Bet Jonas nesiskundė. Jo tvirta ranka ne vieną pakėlė, jo platūs pečiai ne vienam buvo ramstis, kai laikai tapo blogesni. Jonas turėjo ir širdį. Sako, kad buvo nusižiūrėjęs kažkokią lenkaitę, kalinę kaip ir jis, dirbusią kažkur skalbykloje. Gaila, kad nebeteko su Jonu užbaigti nelaisvės dienų ir matyti jį kitokiomis aplinkybėmis – laisvą.

VLADAS BUTKUS (36 metų). Vilnietis. Kalbėdavo greitai, nors ir ne per daugiausia, iš profesijos, man rodos, buhalteris. Žmona

buvo lenkė, todėl po karo jis pasiliko Lenkijoje, pasikvietė iš Vilniaus žmoną ir įsikūrė kaip Lenkijos pilietis Slupske (buvusiam Stolpe), Pomeranijoje. 1945 m. žiemą per vieną savo nuotykių kelionę aš juos aplankiau, vieną naktį pas juos nakvojau ir jų kieme buvau areštuotas lenkų policijos. Vladas, kaip ir Jonas Malinauskas, pasinaudoję Lenkijos pilietybe ir įsilieję į šios šalies gyvenimą, taip savotiškai prapuolė iš bolševikų akių ir greičiausiai ramiai gyveno nesireikšdami nei kaip lietuviai, nei kaip kitokie veikėjai. (Buvau užsukęs ir pas Joną Malinauską Vlaclaveke, bet turėjau keliauti toliau vos keliomis naujienomis tepasikeitęs.) Vladas Butkus buvo labai geras vyras: ir draugiškas, ir paslaugus, bet amžiaus skirtumas darė nedidelę pertvarą, tolinančią nuo didesnio draugiškumo ir artimumo.

PETRAS KIŠKIS (42 metų). Vilnietis advokatas. Jį mažai, labai mažai tepažinojau. Mūsų nuotaikos, mintys niekada nebuvo panašios, amžius skirtingas. Kiškis labai dažnai pabrėždavo, kad gestapas jį suėmęs be reikalo ir kad jis niekada nėra reiškęs patriotinių idėjų ar agitavęs. Galima buvo pastebėti, kad jis simpatizavo kairesnėms mintims. Greičiausiai jautėsi saugus grįždamas po kaceto į Lietuvą, nors, kaip vėliau pasirodė, vis tiek buvo represuotas.

Paskutinis prisiminimas apie Kiškį yra iš tų laikų, kai po išvadavimo traukėmės tolyn nuo fronto. Mes mažomis grupelėmis (po du ar tris) slinkome keliu Kartūzų link, pasipildydami kuprinukes išbarstytomis mėsos konservų dėžutėmis. Plk. Andriušaitis, Jurgis Valiukevičius ir aš skubinomės kaip galima greičiau nutolti nuo kelio, kuriuo traukė rusų daliniai, nuolatos vis grasindami, reikalaudami laikrodžių, mainydami batus. Pačiupę po kelias dėžutes konservų, greitai kulniavome pakalnėn, palikę Kiškį ir Liūdžių varlinėti po išverstus vežimus, visokius ryšulius. Atsimenu, pažvelgiau tada pakalnėje į viršų – aukštai horizonte Kiškis ir Liūdžius atrodė vos bejudą: tai kažką pakeldavo iš pakelės, tai vėl grįždavo į kelią. Kažkaip vienu momentu palyginau tas dvi figūras su Don Kichotu ir Sanča Pansa. Mes nuskubėjome tolyn. Daugiau jų jau nebemačiau.

JURGIS VALIUKEVIČIUS (23 metų). Vilniaus universiteto studentas. Sakė, paimtas papildyti skaičiui už prof. Padalskį, nes gyveno tame pačiame name. Jis turbūt studijavo ekonomiką, nes prof. V. Jurgutis jį iš kažkur pažinojo. Kartais vienu du, lyg turėdami kažkokių bendrų interesų, jie pasikalbėdavo vaikštinėdami patvoriu. Amžiumi Jurgis turbūt buvo ketvirtas iš eilės nuo jauniausio Rimošiaus, vadinasi, priklausė tų jaunuolių, beveik piemenų, grupei, kuri niekuo nepasižymėjo, gal tik disrespektu –nepagarba senesniems, mokytiems ir diplomuotiems. Valiukevičius buvo labai kuklus, ramus, niekam nesimaišė po kojomis, užtat didelių priešų tikrai neturėjo. Stengėsi parodyti, kad yra rimtas studentas, užtat nepraleisdavo prof. V. Jurgučio „akademijos" pamokų. Kortomis nelošė, eilių nekūrė, novelių nerašė, tai greičiausiai kalinio nuobodulį vaikė prisėsdamas prie mokslininkų stalo, pasiklausydamas, ką tie kalba; nenustebčiau sužinojęs, kad ir ten, prie stalo, nuobodulio neišvengdavo.

Bolševikų NKVD areštavo Jurgį kartu su manimi kitą dieną, kai mes po išvadavimo traukėmės nuo fronto. Jis turėjo studento liudijimą ir galėjo įrodyti savo asmenybę, todėl jį bolševikai paleido neva grįžti į Lietuvą. Jurgis traukėsi nežinoma kryptimi, užkliuvo už kažkokios lietuvių bėglių grupės ir prisijungė prie jų. Šioje grupėje buvo ir jo būsimoji žmona Margarita. Jie susituokė nežinau kada – ar būdami Lenkijoje, ar jau Vakarų Vokietijoje; ją abu pasiekę gyveno anglų zonoje ir iš ten emigravo į JAV. Kai gyvenome Garmiše, buvo vieną kartą mus aplankę. Dabar abu tebegyvena Amerikoje, Los Andželo priemiestyje. Margarita įsigijo kirpėjos specialybę ir gerai verčiasi. Ką veikia Jurgis, taip ir neprisimenu. Kai mes su Nina juos lankėme Amerikoje, Jurgis, rodos, niekur jau nedirbo ir slampinėjo po namus. Jis turėjo du sūnus, kurie, regis, jau buvo sukūrę šeimas.

Iš tikrųjų su Jurgiu galėjome tapti visai gerais draugais, jei tik būtume gyvenę arčiau vienas kito. Jo ramus būdas, nedidelės pretenzijos ir ambicijos būtų visai gerai tikę prie mano kampuoto būdo ir labiau revoliucionieriškų pažiūrų. Kadangi nieko apie viens kitą

nežinojome, toli gyvenome, tai Jurgis mano prisiminimuose liko labai blankus – ne charakteris, o lyg šešėlis. Tikriausiai šis žmogus buvo ir tvirtas, ir pasiryžęs, ir ištvermingas, nes nežuvo, neprapuolė, nenuskurdo.

PETRAS MASIULIS (49 metų). Pulkininkas, seniokas... Mes, jaunieji, visus, vyresnius negu 40 metų, vadinome seniokais. (Ir tikrai taip anais laikais jaunimui atrodė vyresnieji. Dabar, kai aš pats pasiekiau 70-metį, nesijaučiu senioku ir turbūt nepatiktų, jei kas pradėtų mane per dažnai taip šaukti. Bet tai tik tarp kitko.) Nežinau, ką plk. Masiulis veikė, man rodos, kad kariuomenėje jis tarnavo kažkur intendantūroje (tikrai ne rikiuotėj). Nedidukas, tvirto sudėjimo, nurudęs nuo vėjo ir saulės iki juodumo, žilstelėjusiais trumpais ūsiukais. Visada vaikščiodamas judino rankas, pirštus (gal net plaukus ir panosėje ūsus) – kad tik nesustingtų, kad būtų stiprus, kad raumenys nesiatrofuotų... Vaikščiojo nuo ryto iki vakaro lietui lyjant, sniegui krentant – giedroj ir darganoj – patvoriu nuo mūsų barako iki virtuvės barako. Niekam jis neužkliūdavo, į jokias diskusijas ar ginčus nesiveldavo. Nesistengė rodyti nei savo gabumų, nei didelio išmanymo, nors, esu tikras, kad smegenų jam pakako: ten, kur jis sukiojosi, buvo stiprus ir naudingas. Mane skyrė nuo jo amžius ir kai kas dar : man jis buvo sausas, šaltas, beveik negyvas, kietesnis už titnagą, pavydus ir nejautrus.

Vladas Darginavičius (1910–1982)

ADOLFAS DARGINAVIČIUS (57 metų). Tėvas, seniokas.

VLADAS DARGINAVIČIUS (27 metų). Sūnus. Rodos,

jie buvo kažkokio fabriko ar dirbtuvių direktoriai – vedėjai. Taip ir nepažinau nė vieno iš jų. Laikėsi visą laiką patys sau, nesikišo nei į ginčus, nei į politikas. Vis tvirtino, kad jie nieko bendra su politika neturėję ir į kacetą patekę per kažkokią nesuprantamą klaidą. Abiejų žmonos liko Lietuvoje, abu, rodos, grįžo po išvadavimo namo.

Man jie atrodė geri žmonės, tik kiek per daug susirūpinę. Gal dėl to, kad jie buvo dviese ir galėjo remtis vienas kitu, abu visai neblogai išsilaikė iki galo, ypač turint galvoje tėvą, kuris buvo iš tikrųjų vienas seniausių.

JONAS NOREIKA (39 metų). Jaunas, gražus juodaplaukis vyras. Lietuvos kariuomenės kapitonas. Vokiečių laikais – Šiaulių apskrities viršininkas, labai populiarus, šiauliškių ir apylinkės ūkininkų labai mylimas ir gerbiamas, visada užtarėjas prieš okupantų priespaudą ir persekiojimus. Žibančių akių, lakios vaizduotės, bud-raus proto – tikras vadas. Iš Lietuvos garsenybių, įkalintų tarp keturių kazemato sienų, perėmė visą inteligenciją, žinias ir sugebėjimus. Jis niekur nesitraukė nuo prof. Jurgučio – savo mokytojo, su didžiausiu įkarščiu mokėsi anglų kalbos, tobulino savo vokiečių, rusų, lenkų kalbų įgūdžius. Visko mokėsi, viską matė, girdėjo ir viską krovėsi galvon. Su tokia energija, pasišventimu, darbštumu Noreika darė visa. Jis neturėjo nė laisvos minutės. Man rodos, netgi šachmatai, kortos nepertraukdavo jo studijų darbo. Tiesiog degė, kad tik ko nors nepražiopsotų, nepraleistų. Tačiau Noreika nebuvo sausas, atvirkščiai, jautrus, nuoširdus, paslaugus – tikras džentelmenas, tik karštas kaip ugnis. Supykdavo, akimis sužaibuodavo, bet mokėjo save sutramdyti – pikto žodžio ar veiksmo taip ir nesulaukdavai.

Evakuacijos metu jis buvo mūsų, „pasilikusiųjų“, būrelyje, kadangi nesiskyrė nuo prof. Jurgučio. Abu grįžo Lietuvon. Jurgutis dar pagyveno, o Noreika žuvo – bolševikai jį sušaudė.

PETRAS KERPĖ (53metų). Aukštas, liesas, kiek sukumpęs. Neatrodė labai stiprus, užtat greit susirgo ir, rodos, buvo pirmasis mūsų grupės numirėlis. „Gabi ta lietuvių tauta ir atspari“, –

atsimenu, senasis Kerpė sakydavo, kai vakare gulėdami ant utėliuotų čiužinių dalijomės dienos patyrimais ir viltimis. Teisininkas, buvęs apskrities viršininku, vidaus reikalų viceministru. Turėjo būti protingas žmogus, bet taip ir žuvo...

ALFONSAS LIPNIŪNAS (38 metų). Vilniaus kunigas, pamokslininkas, kapelionas, buvęs vyskupo Paltaroko numylėtinis, gal tikrai šventas žmogus. Vargo dienomis – stiprintojas ir paguoda. Su storo stiklo akiniais, tylus, visada besišypsantis ir visada klausiantis: kuo galiu padėti? Laikams pagerėjus, nuolankus atsidavimas, artimo meilė nebuvo jau tokie svarbūs ir kunigas Lipniūnas vėl pasirodydavo pamokslininku, avelių ganytoju. Avelių, kurios buvo ne vien tik baltos ir gražia vilna, bet ir juodos, ir susivėlusios, gal ir avinas ar ožys tarp jų pasitaikydavo... Neiškęsdavo kartais Lipniūnas nebakstelėjęs lazda kokiam nutriušusia uodega avinui, pakreipdavo užsispyrusį ožį pro siauras dureles... Retkarčiais susikapodavo su Rapolu, pažįstamu iš Vilniaus laikų, nes tasai vis paleisdavo kokią „špilkutę“ į kunigų pusę – o ir kunigų kantrybė turi ribas.

Kadangi aš pats nebuvau labai dievotas, tai visada tarsi kažkas stovėjo tarp manęs ir Lipniūno. Negaudavau nuo jo pamokymų ar pastabų, bet niekada atviriau ir neišsikalbėjau. Jis irgi buvo nepaprastai darbštus, niekniekiams neturįs laiko, visada užsiėmęs, visada su knyga ar užrašais. Arba laikydavo mišias. Vėliau sužinojau, kad dirbo apaštalavimo darbą ir tarp kitų kalinių, ne mūsų grupės. Man rodėsi gan vienišas, gal ir labai vienišas, užsidaręs. Iš tikrųjų jam buvo sunkoka rasti draugą: ir gyvenimu, ir įsitikinimais labai aukštai iškilus, nusileisti prie žemės ne taip lengva. Pasikalbėdavo su Kučinsku, Kriaučiūnu, Darginavičiais – jie visi buvo praktikuoją katalikai ir žiūrėjo į Lipniūną kaip į ganytoją.

JONAS RIMAŠAUSKAS (22 metų). Ar ne jauniausias iš grupės kauniškis, pogrindininkas, jau gestapo naguose buvęs

Jonas Rimašauskas
(1920–1972)

anksčiau ir nukentėjęs, net kankintas. Per daug apie jį nežinojome, gal tik A. Lipniūnas ar S. Yla daugiau. Jis dirbo pašte, per jo ir pašto esesininko rankas ėjo visi lagerio laiškai, siuntiniai, paštas. Greičiausiai jo dėka daug mūsų laiškų praeidavo per cenzūrą, daug siuntinių kontrabanda pasiekdavo mus; be jo būtume gal ir kai ko nematę. Jonukas buvo judrus, smarkus, pilnas energijos ir paslaugus. Iš laiškų turbūt žinojo daugel mūsų asmeninių paslapčių, bet mokėjo tylėti. Man rodos, jis buvo gan riboto akademinio išsilavinimo – gal jaunystėje daugiau vargo (ar tik nebuvo jis našlės vaikas?), gal neturėjo laiko, gal dažnai teko grumtis su gyvenimo kliūtimis. Kaip ir keletas kitų grupėje, Jonukas pabandė rašyti ir paskatintas Sruogos pradėjo veržtis į mūsų tarpą. Gal ir turėjo talentą, o gal daugiau dėl fasono – to aš nežinau. Jis dažnai pasukdavo Sruogos kampan prie lango ir jie šnekėdavosi. Sruoga jam kažką aiškindavo, rodydavo. Aš manau, kad Joneliui, kaip vienam iš savo „aitvarų“, profesorius tikrai norėjo padėti rasti save. Jonukui patiko, kad jis gali pasikalbėti su profesoriumi ir kad yra nė kiek ne menkesnis už kitus, gal dar geresnis, gabesnis. Mes, jaunesnieji, su Jonuku sutikdavome – su juo pagaliau nebuvo ko ginčytis ar pyktis, nes grįždavo iš darbo tik vakare, visada laukiamas – su laiškais, su naujienom, su „pletkais“. Pati padėtis darė jį labai svarbų mūsų grupėje, ne vienas stengėsi prisigerinti, prisimeilinti. Tai jam patiko.

Jis turėjo imlią sielą ir protą, ir esu tikras, kad 1945 m. Vakarų Vokietijoj lankydamas stovyklas, ieškodamas politinių kalinių,

organizuodamas martirologijos skyrių buvo jau visai kitoks. Atrodo, jo dėka ir man pavyko susirasti Niną. Vokietijoj kelis kartus susitikau su juo kacetininkų suvažiavimuose, o jis aplankė mudu su Nina Bamberge. Paskui ryšys nutrūko: jis atsidūrė Amerikoj, aš – Australijoj. Kas jam atsitiko Amerikoj, niekada nebandžiau sužinoti, niekas man apie tai nekalbėjo. Iš tikrųjų reikėtų sužinoti, kas gi įvyko, koks juodas šešėlis sudrumstė ten jo gyvenimą...

Jis, tiek daug mums padėjęs kacete, kažkaip liko užmirštas, net neminimas. Kodėl?

IGNAS BUDRYS (58 metų). Agronomas iš Marijampolės apskrities. Jis irgi mirė pirmomis savaitėmis šiltine. Ligoninėj teko gulėti šalia jo vienoje lovoje, kai aš, jau supjaustyta koja, galavausi su limfmazgių užkrėtimu. Maitinome tas pačias utėles; jis mirė šiltine (ją perduoda utėlės), man gi pavyko išvengti tos baisios ligos.

Senukas Budrys buvo labai malonus žmogus, tačiau apsikrėtęs šiltine netikėjo, kad išliks gyvas. Ligoninėje gulėjome vienoje lovoje ir savo nerūpestingais juokais mėginome jį pralinksminti, bet...

ANTANAS JANUŠEVIČIUS (44 metų). Kilnios dvasios, ramaus būdo pedagogas, Marijampolės gimnazijos direktorius. Šio žmogaus nepažinojau, nes abu išskyrė ligos, vėliau – jo mirtis. Buvo labai tikintis, geras ir visai dar nesenas, dar būtų galėjęs gyventi ir gyventi...

ŽYGIMANTAS MASAITIS (38 metų). Visiškai toks pat kaip Januševičius – kilnios sielos mokytojas, pedagogas iš Marijampolės. Lyg ir prisimenu jo švelnią šypseną ir dideles akis pro akinius. Negailestinga mirtis – neprisimenu, ar dėl ligos, ar dėl žiaurios kapo rankos – nuskynė tą taurų, niekam blogo nepadariusį žmogų. Jo sesuo gyvena Lietuvoje.

JUOZAS VALENTA (32 metų). Leitenantas iš Mari-

jampolės, rodos, miesto gaisrininkų viršininkas. Linksmo būdo, gero liežuvio – žodžių nerinkdavo, gana kuklus, geras vyras. Jo „bitulė“ linksmino kacete visus.

LEONAS PUSKUNIGIS (33 metų). Sportininkas, ieties metimo čempionas, rutulio ir disko metikas. Vyras pačiame stiprume, plačių pečių ir galingos krūtinės, tačiau švelnios sielos, sunkiai supykinamas, šaltas ir santūrus. Gal metai, gal kiek daugiau prieš areštą patyrė motociklo avariją ir susižalojo kelio girnelę. Girnelę pataisė, sulipdė, bet sąnarys pasidarė nejudrus. Kiekvieną dieną Leonas mankštindavo tą savo kelį, kad tik nesustingtų: pasirėmęs prie lovos, vis minkė kojį, vis judino. Vaikščiojo šlubuodamas. Jo talentą įžvelgė prof. Sruoga: pasirodo, Leonas mokėjo pasakoti, pradėjo rašyti. Didysis Aitvaras neslėpė savo džiaugsmo, skaitydamas ir jam patarinėdamas.

Leonas turbūt yra paskutinis gyvas štuthofietis, gyvenantis Lietuvoje. Gyvena savo tėviškėje ir, kaip ir tėvas Pranas, kanklėmis skaidrina savo senatvės monotoniją. Ponia Lidija Pociuvienė, viena mūsų australietė, lankydamasi Lietuvoje, su Leonu susitiko kažkokiame kanklininkų sąskrydyje ir liko be galo sužavėta – koks giedras, stiprus ir nepalaužiamos dvasios žmogus! Ji parvežė Leono įkalbėtą ir su kanklėmis įgrotą juostelę. Negalėjau atsistebėti, kad jis tokį jauną balsą tebeturi: juk metų daugiau kaip 80! Pradėjome keistis laiškais, ir gal Dievas duos, dar daug vienas kitam pasakysime. Su Leonu visada buvo lengva, nes jis niekada nebuvo įkyrus. Buvo arti žmogaus, neskrajojo padebesiais.

ALEKSANDRAS KANTVILAS (23 metų). Buvęs jaunesnysis leitenantas, tada – medicinos studentas iš Vilniaus. Tikras „chuliganas“, miesčionis, kandus akiplėša, nepripažįstąs jokio autoriteto.

Taip ir pristačiau visus mus, lietuvius, patekusius Štuthofan. Kaip ir kodėl čia atsidūrėme? Gal reikėtų pradėti nuo savo paties suėmimo tą nelemtą kovo 16-osios naktį Vilniuje. Baimės patyriau daug, bet

labai džiaugiausi, kad krata buvo itin paviršutiniška ir kad turėtus su savimi LLA atsišaukimus, sąrašus, instrukcijas per pažįstamą prižiūrėtoją perdaviau savo draugui medikui Vladui Mikulėnui (jis žuvo pokario kovose). Tą naktį apie miegą niekas negalvojo, nes vis atvesdavo naujus suimtuosius. Sulaukęs ryto, bandžiau ką nors sužinoti iš savo pažįstamo prižiūrėtojo. Deja, jis nieko konkretaus negalėjo pasakyti. Nežinomybėje praleidome beveik visą parą. Ankstų rytą mus iškvietė iš kamerų ir išvedė į kiemą, kur susodino į sunkvežimius ir išvežė. Manėme, kad veža sušaudyti. Apsirikome – mus atvežė į Kauną, ten taip pat buvo suimtųjų, ir vėl sunkvežimiai pajudėjo Marijampolės link. Labai jau magėjo bėgti, bet gal taip likimas lėmė, kad nepabėgau ir vis dėlto išlikau gyvas. (Mano klasės draugai, kurie liko Lietuvoje, žuvo pokario kovose.) Taip mes pasiekėme Tilžę, kur kalėjime išlaikė iki kovo 25-osios. Čia sužinojome, kad esame pakeliui į Štuthofą. Čia, supratę, kad teks ilgiau bendrauti vienas su kitu, pradėjome susipažinti... Kovo 25-ąją mus susodino į traukinį. Iki Karaliaučiaus važiavome tylūs, nekalbūs. Ten mūsų vagonus apsupo gestapininkai ir netrukus iškvietė Vilniaus teatro aktorių Palubinską ir leitenantą Žemecką. Daugiau mes jų nematėme. Pavakare privažiavome kažkokią stotį, čia išlaipino iš traukinio ir susodino į sunkvežimius. Sargyba buvo griežta, bet dar nejutome žiauraus elgesio. Po kiek laiko pasiekėme didelius mūrinius pastatus, apšviestus galingais prožektoriais, už jų pamatėme spygliuotos vielos tvorą, vartus, bokštelius. Pradėjo varyti iš sunkvežimių, ir tuomet pajutome staiga pasikeitusį sargybinių elgesį. Supratome, kad iš tikrųjų patekome į koncentracijos stovyklą.

Kitą rytą susipažinome su Štuthofo tvarka. Anksti rytą mus nuvedė į pirtį. Joje visiems gražuoliams nukirpo garbanas, skustuvu išskuto 4–5 cm pločio taką nuo kaktos per visą galvą iki pakaušio. Drabužius liepė nusivilkti ir įleido pirtin. Čia beveik ledinio vandens čiurkšlės atšaldė mūsų susijaudinimą netekus

labai džiaugiausi, kad krata buvo itin paviršutiniška ir kad turėtus su savimi LLA atsišaukimus, sąrašus, instrukcijas per pažįstamą prižiūrėtoją perdaviau savo draugui medikui Vladui Mikulėnui (jis žuvo pokario kovose). Tą naktį apie miegą niekas negalvojo, nes vis atvesdavo naujus suimtuosius. Sulaukęs ryto, bandžiau ką nors sužinoti iš savo pažįstamo prižiūrėtojo. Deja, jis nieko konkretaus negalėjo pasakyti. Nežinomybėje praleidome beveik visą parą. Ankstų rytą mus iškvietė iš kamerų ir išvedė į kiemą, kur susodino į sunkvežimius ir išvežė. Manėme, kad veža sušaudyti. Apsirikome – mus atvežė į Kauną, ten taip pat buvo suimtųjų, ir vėl sunkvežimiai pajudėjo Marijampolės link. Labai jau magėjo bėgti, bet gal taip likimas lėmė, kad nepabėgau ir vis dėlto išlikau gyvas. (Mano klasės draugai, kurie liko Lietuvoje, žuvo pokario kovose.) Taip mes pasiekėme Tilžę, kur kalėjime išlaikė iki kovo 25-osios. Čia sužinojome, kad esame pakeliui į Štuthofą. Čia, supratę, kad teks ilgiau bendrauti vienas su kitu, pradėjome susipažinti... Kovo 25-ąją mus susodino į traukinį. Iki Karaliaučiaus važiavome tylūs, nekalbūs. Ten mūsų vagonus apsupo gestapininkai ir netrukus iškvietė Vilniaus teatro aktorių Palubinską ir leitenantą Žemecką. Daugiau mes jų nematėme. Pavakare privažiavome kažkokią stotį, čia išlaipino iš traukinio ir susodino į sunkvežimius. Sargyba buvo griežta, bet dar nejutome žiauraus elgesio. Po kiek laiko pasiekėme didelius mūrinius pastatus, apšviestus galingais prožektoriais, už jų pamatėme spygliuotos vielos tvorą, vartus, bokštelius. Pradėjo varyti iš sunkvežimių, ir tuomet pajutome staiga pasikeitusį sargybinių elgesį. Supratome, kad iš tikrųjų patekome į koncentracijos stovyklą.

Kitą rytą susipažinome su Štuthofo tvarka. Anksti rytą mus nuvedė į pirtį. Joje visiems gražuoliams nukirpo garbanas, skustuvu išskuto 4–5 cm pločio taką nuo kaktos per visą galvą iki pakaušio. Drabužius liepė nusivilkti ir įleido pirtin. Čia beveik ledinio vandens čiurkšlės atšaldė mūsų susijaudinimą netekus

Noreika nebesitraukė nuo prof. Jurgučio, tos vaikščiojančios Enciklopedijos...

Čia ir toliau piešiniai A. Kantvilo

plaukų. Kai nuplovėme muilą, ėjome pro kitas duris, kur mus apžiūrėjo, ar kokiose nors kūno „slaptavietėse“ nesame paslėpę brangenybių. Po šios nuodugnios apžiūros gavome teisę apsirengti, bet ne savais drabužiais, o stovyklos uniforma : melsvais dilgėlinės medžiagos marškiniais, tokios pat spalvos apatinėmis kelnėmis, šiek tiek storesniais švarkeliais ir primenančiomis pižamas kelnėmis. Su viršutiniais drabužiais turėjo vargo mūsų grupės aukštaūgiai, bet juk koncentracijos stovykla – ne Valstybės teatras... Klumpės buvo tikra bėda visiems – sunkiai laikėsi ant kojų. Mūsų pačių drabužius surinko, tvarkingai sudėjo į popierinius maišus, prisegė ženklą su vardu ir pavarde.

Taigi po pirties ir persirengimo „procedūrų“ mes truputį juokingi vieni kitiems – su trumpai nukirptais plaukais, išskustais viršugalviais – išėjome į kiemą. Plaukus kirpo kas kelios savaitės,

o viršugalvius skuto sekmadieniais kartu su barzdomis, tik reikėdavo pačiam išsimuilinti. Kuo geriau išsimuilini, tuo geriau šliaužia atšipęs ir iškapotas skustuvas.

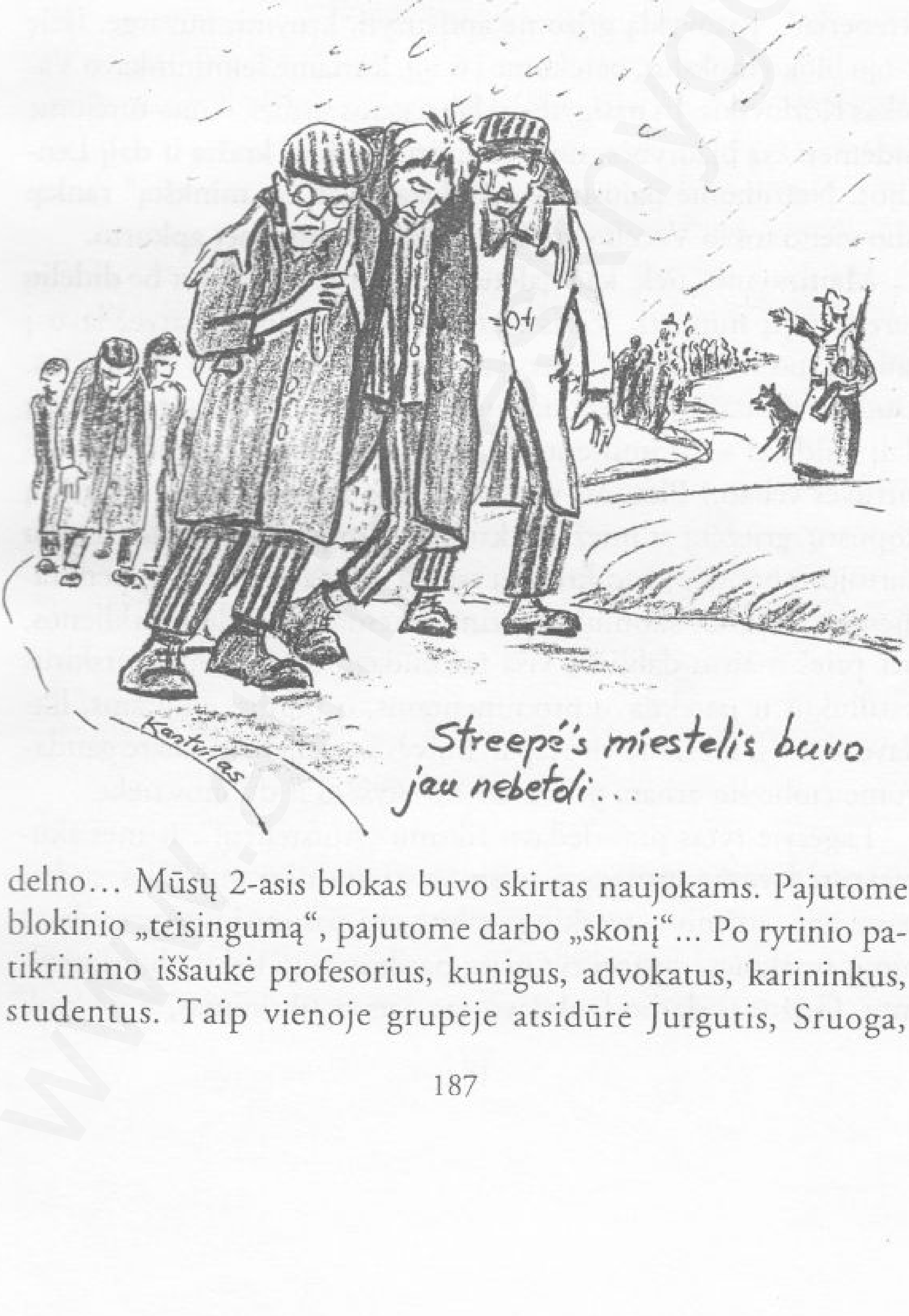
Viskas iš mūsų buvo atimta, ir tik dabar supratome, ką mums šaukė pulkelis dryžuotų lietuvių kalinių vakar : „Viską suvalgykite“! Nuo dabar visur ne ėjome, o buvome varomi, ujami lazdomis kaip avinai naujoje pievoje. Reikėjo laikytis naujos tvarkos, o tvarkė lazda...

Visi buvome atvaryti prie šreiberių stalų. Esesininkai stovėjo nuošaliau, o prie stalų registravo kiti kaliniai. Pradėjo aiškėti koncлagerio sistema: SS tik prižiūrėjo, o viską tvarkė kiti kaliniai, jau prabuvę čia ilgesnį laiką ar kitaip užsitarnavę šias pareigas. Pastebėjome, kad atsakingiausiose vietose būdavo vokiečiai su žaliais trikampiais ant šlaunų ir krūtinių. Virtuvėje, ligoninėje, prie visokių sandėlių buvo daugiausia lenkai su raudonais trikampiais. (Žali – kriminalistų, raudoni – politinių kalinių.)

Užregistravus, pažymėjus, kiek kas turi auksinių dantų, davė po skuduriuką su numeriu ir raudonu trikampiu su raide „L“. Po registracijos suvarė į baraką – pirmąjį prie vielinės tvoros. Čia sužinojome, kad tai – antrasis blokas ir nuo šiol tai bus mūsų namai. Mūsų blokinis – kresnas, stiprios išvaizdos vyrukas – turėjo žalią trikampį be raidės (vokietis), ant rankovės ryšėjo juodą raištį su „Blockälteste“ užrašu; keturženklis skaičius bylojo, kad jis čia jau senokai. Jis prisistatė mums sakydamas, kad mėgsta griežtą tvarką, drausmę, o pats yra geraširdis. Kirvakotis jo rankose tik pasiremti. Nuo šiol jis bus mūsų viršininku ir tik jis spręs, kas mums gerai, o kas netinka. Liepė visiems prisisiūti tuos skuduriukus su numeriais ir trikampiais prie kelnių šlaunies ir švarkelio krūtinės. Tai buvo mūsų pasas, ir toliau mums jau nebereikėjo nei pavardės, nei vardo.

Švarūs marškiniai per naktį prisipildė utėlių, o jų čia buvo apstu visur. Kirvakotis blokinio rankose demonstravo vėzdo paskirtį. Visos problemos dingo, viskas pasidarė aišku kaip ant

Prof. Sruoga laikėsi iš paskutiniųjų. Bet jo širdis matyt, sunkiai "bevežė". Jis stigo kvapo, glaudė galvą prie vienų pečių, prie kitų...

Streepė's miestelis buvo jau nebetoli...

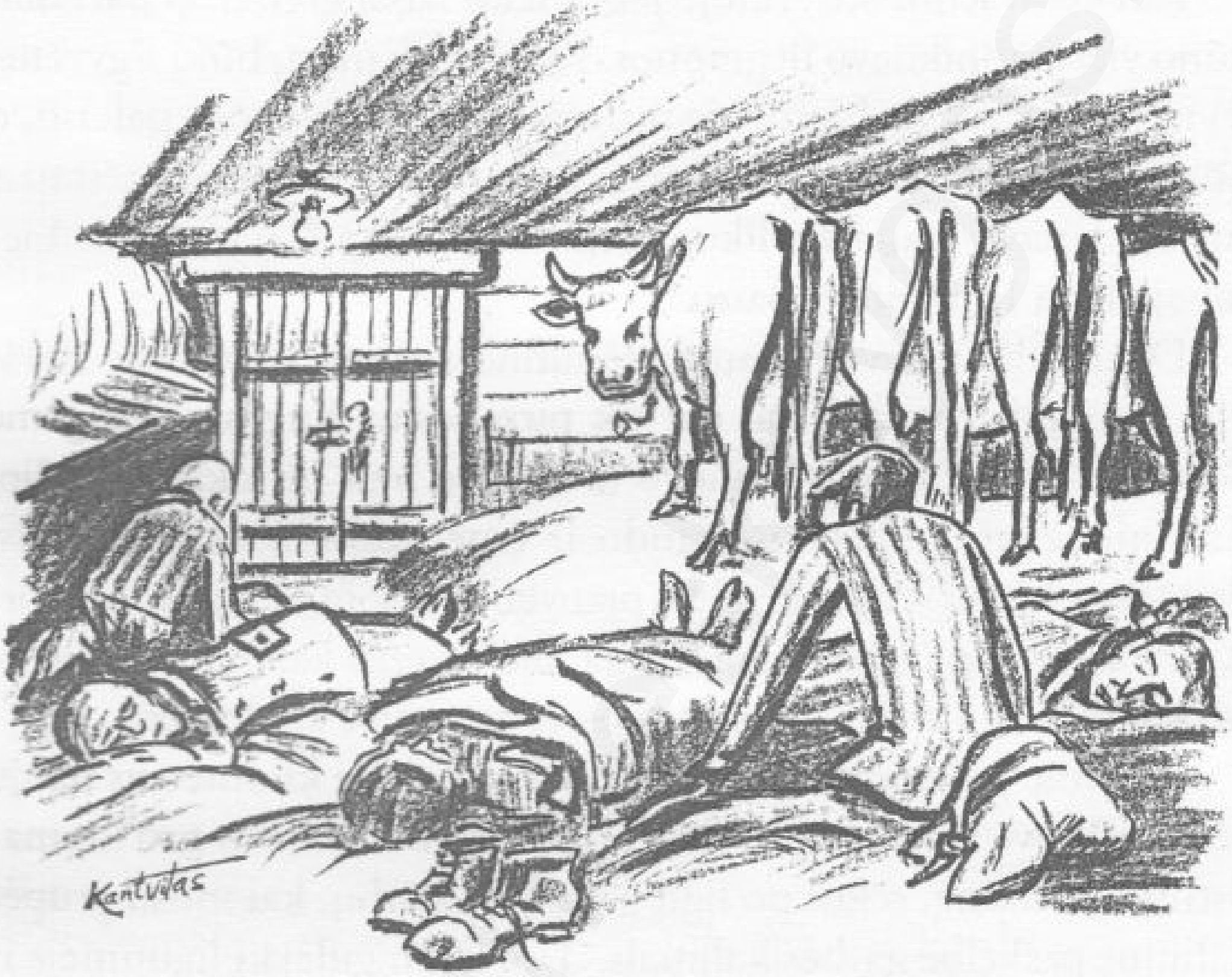
delno... Mūsų 2-asis blokas buvo skirtas naujokams. Pajutome blokinio „teisingumą“, pajutome darbo „skonį“... Po rytinio patikrinimo išššaukė profesorius, kunigus, advokatus, karininkus, studentus. Taip vienoje grupėje atsidūrė Jurgutis, Sruoga,

Mackevičius, Yla, Lipniūnas, Liūdžius, Kiškis, Kriaučiūnas, Stanevičius, Narakas, Mačiokas ir kiti. Į ją patekau ir aš. Iš stovyklos išvedė mus miško link. Eiti buvo sunku, kojos klimpo smėlyje, kuris priminė Nidą (čia pat, už miško, galėjai jausti Aismarių ošimą). Pasiekėme aikštelę. Viename jos gale gulėjo rąstų krūva. Mums įsakė paimti po vieną rąstą ir nešti į kitą aikštės galą. Galvoti, svarstyti nebuvo kada – „ragino“ lazdomis, tad greitai leidomės per aikštę. Taip mus „treniravo“ gerą pusdienį, kol privargo patys „treneriai“. Į stovyklą grįžome apdaužyti, kruvini, nuvargę. Išėję 2-ojo bloko mokslus, patekome į 6-ąjį, kuriame šeimininkavo Vacekas Kozlovskis. Jis pasigyrė eąs labai geros širdies, o mes turėjome įsidėmėti esą bjaurybės, norėję atimti Vilniaus kraštą ir dalį Lenkijos. Netrukome pajusti jo „minkštą“ širdį ir „minkštą“ ranką: nuo vieno tokio Vacelio antausio prof. Jurgutis net apkurto.

Maitino mus tiek, kad galėtume tik judėti, dirbti ir be didelių ceremonijų numirti. Visas mums skirtas kalorijas atveždavo į sandėlį, po to į virtuvę, o ten jau prasidėdavo maisto skirstymas. Duonos ir margarino davinį gaudavome ryte, atskiriant tam tikrą dalį valdžiai – prominentams. (Jie savo davinį pasiimdavo iš virtuvės vėliau.) Pietums virdavo sriubą iš salotų lapų, raugintų kopūstų, griežčių ar miežinių kruopų. Kas penkios dienos meniu kartojosi, bet taip, kad kruopų sriuba visada pasitaikytų penktadieniais. Sriubos skoniui pagerinti įmesdavo bulvių ir arklienos, bet prieš maisto dalijimą visa tai būdavo išgriebiama į atskirus katiliukus ir patekdavo prominentams, o mums, eiliniams, likdavo skystis, kuriame virė lapai, bulvės ir arkliena. Vakare gaudavome čiobrelių arbatą primenančio skysčio ir duonos riekę.

Lageryje rytas prasidėdavo riksmu „Aufstehen!“, ir mes skubiai turėdavome apsirengti, nusiprausti, surinkti antklodes, sudėti pasienyje čiužinius, tvarkinga eilute eiti pasiimti pusryčių davinio ir tvarkingai sustoti rytiniam patikrinimui bei darbų skirstymui. Grįžus iš darbo laukdavo tas pats patikrinimas, o neduok

Iz tvarte, tarp gyvulių pagaliau
pirma kartą po tiek daug laiko
pamiršom žmonėmis...

1945 Šauvio pabaigoje palikome Stutthofą, išvarytį kartu tolyn į Vakarus..!

Dieve, kas nors nesutampa, – tada skaičiuoja kelis kartus ir dar muštruoja: „Kepures nusiimt, kepures užsidėt...“ O kepures nusiimdami turėjome visi kartu suduot į šlaunį taip, kad išgautume vieną garsą. „Repetuodavome“, kol pavargdavo mūsų vyresnybė. Tuomet turėdavome teisę vėlgi tvarkinga eilute (ją surikiuodavo blokinio lazda...) pasiimti vakarienę. Po jos tiesiame čiužinius, tvarkingai susidedame savo švarkelius, kelnes, kad ryte greičiau apsirengtume, ir gulamės. Mus dar patikrina blokinis su savo

padėjėjais – pereidami mūsų kūnais išdalina antklodes. Atrodo, jau būtų galima ir miegoti, bet išblaško garsai ir kvapai iš už sienos: blokinis su savo kompanija ruošia vakarienę... Pagaliau nuovargis nugali ir sumingame – ilsisi mūsų kūnai, ilsisi ir sielos, kad ryte vėl galėtume judėti, nepalūžti, išlikti.

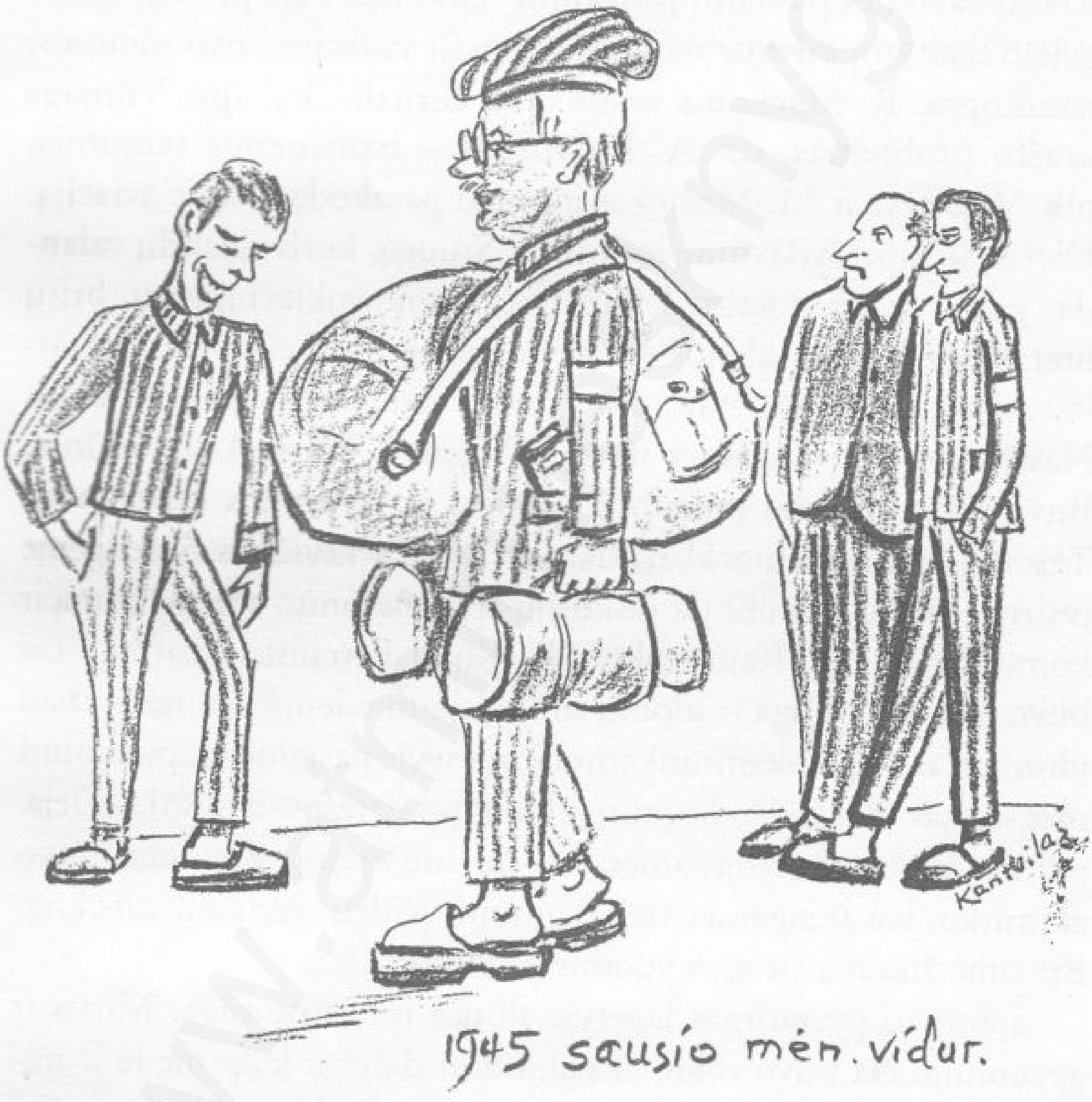
Koncentracijos stovykloje jėgos seko labai greitai, o pažeistas kūno vietas apnikdavo flegmonos. Kažin kiek mūsų būtų išgyvenę, jei ne tautiečiai. Jie Lietuvoje pirmiausia reikalavo mus paleisti, o po to jau būsią galima kalbėtis, derėtis. Kai pagaliau gestapas sutiko derėtis, įkaitais teliko tik klipatos ir seneliai – tokius Lietuvoje kam ir parodyti baisu.

Daug kalinių gyvybių nusinešė šiltinė, siautusi stovykloje 1943-iųjų pavasarį ir vasarą, kai dar tik pirmuosius žingsnius žengėme Štuthofe. Utėlės atnešė šiltinę, o ta šienavo mus be jokio gailesčio. Esesininkai ne juokais išsigando ir ėmė dezinfekuoti patalpas, drabužius, kūnus. Pagaliau utėlės pranyko, o su jomis aprimo ir šiltinė. Antrą kartą tokia šiltinės epidemija kilo atvežus kalines iš Aušvico. Mūsų grupė sumažėjo ir po pirmos, ir po antros epidemijos.

Buvome pervežę tūkstančius plytų, išgrindę kilometrus naujų kelių, iškrovę tonas žvyro; devyni mūsiškiai iškeliavo pro krematoriumo kaminą, o kiti po ligų grįžo prie darbų, kai mūsų grupės kalinius paskelbė garbės kaliniais. Tuo laiku gulėjau ligoninėje ir šią naujieną man pranešė dr. Starkus. Tai buvo paskelbta oficialiai, po patikrinimo. Taip pat buvo paskelbta, kad ant kairės rankos mes privalome nešioti geltoną raištį, o darbas mums neprivalomas; gyventi paskyrė atskirą bloką – „Block 8E“, iš savo tarpo turėjome išsirinkti bloko vyresnįjį (juo tapo plk. Narakas) ir gavome teisę rašyti laiškus į namus, į Lietuvą.

O kiek džiaugsmo visiems buvo, kiek įvairių pranašavimų, kalbų, išvadų.... Visi laukė pranešimo – rikiuotis kelionei namo. Mane net iš ligoninės išleido, kad nesutrukdyčiau saviškiams išvykti (gal vokiečiai, mėgdami tvarką, išleis visus kartu?)

Pulk. Masiulis jau buvo pasiruošęs evakuacijai. Vos tik pasigirdus, kad lagerį varys tolyn nuo fronto, mūsų pulkininkas ėmė stropiai treniruotis...

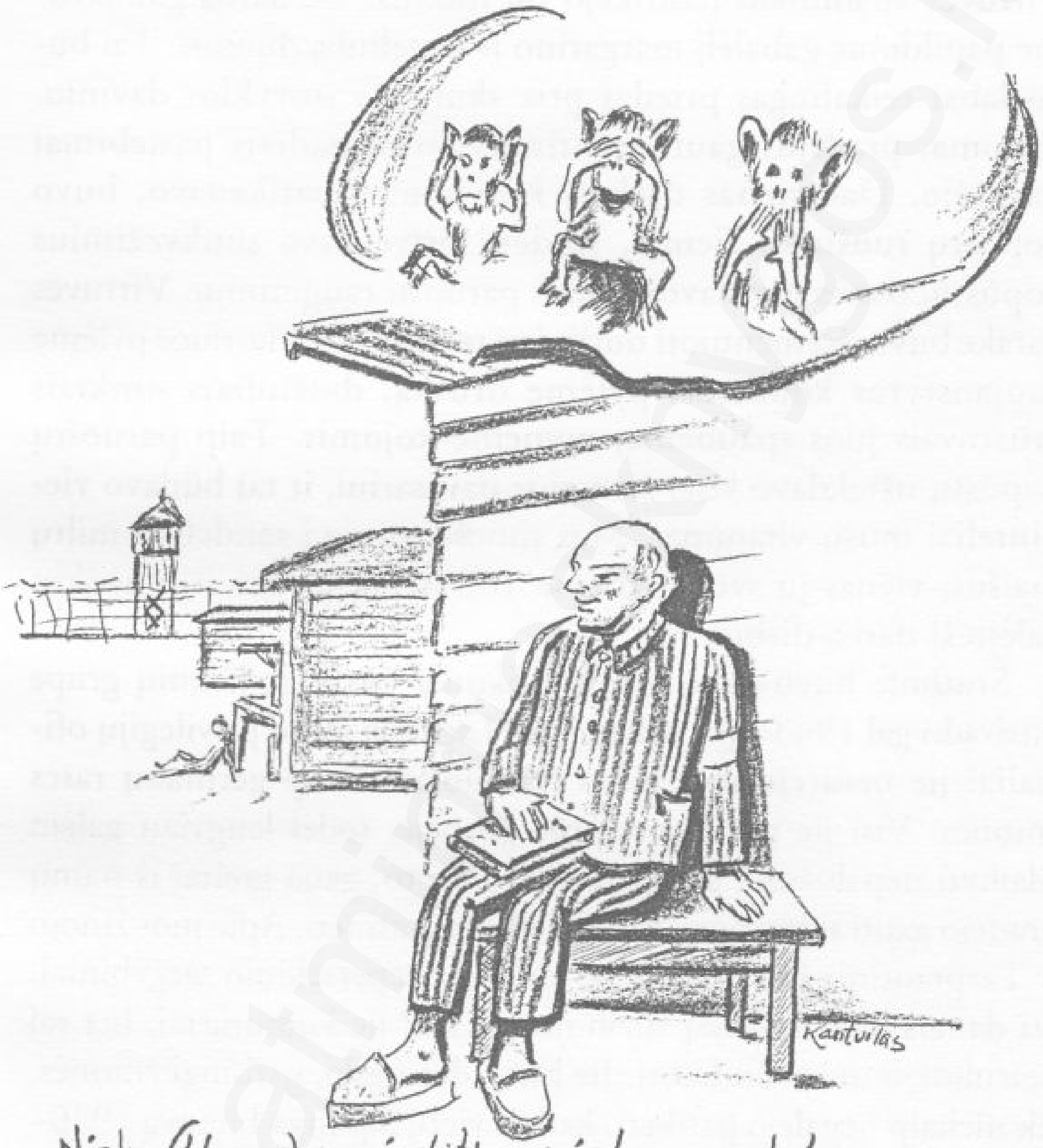

1945 sausio mėn. vidur.

Ėjo dienos, savaitės ir mėnesiai, bet mūsų svajonės apie kelionę į namus nesipildė. Griebėmės net spiritizmo seansų, kad tik kas nors palaikytų viltį. Vieną vakarą „nerimtas jaunimas“, prof. Sruoga ir dar vienas kitas iš vyresniųjų pabandėme tai, ir nors mums atsiliepė kažkoks žemaitis Norkus dar iš Vytauto Didžiojo laikų, pranašaudamas greitą kelionę į namus, bet ir ta jo pranašystė neišsipildė. Netrukus tie žaidimai mums pabodo. Laiką leidome prie šachmatų, kuriuos aš buvau išskaptavęs iš pušinės lentos. Labai populiari buvo prof. Jurgučio sumanyta „akademija“. Klausydavomės paskaitų įvairiomis temomis. Pats prof. Jurgutis galėjo skaityti paskaitą bet kuria tema, ir visos jos buvo įdomios, naudingos. R. Mackonis skaitė apie žurnalistiką, apie Vilniaus krašto problemas, dr. A. Kučinskas – istorinėmis temomis, plk. V. Blažys ir M. Mačiokas įdomiai pasakodavo apie aviaciją. Kartais prisiprašydavome ir prof. B. Sruogą, kuris valandų valandas galėjo gražia poetine kalba dėstyti apie vokiečių, rusų, britų literatūras. Poilsio valandėlėmis prie mūsų prisidėdavo dr. A. Starkus, daug naudingų žinių davęs medicinos, higienos klausimais. Nešykštėjo savo išminties mūsų kunigai S. Yla ir A. Lipniūnas. Buvo daug įdomių pokalbių religijos ir filosofijos klausimais. Teisinių žinių sėmėmės klausydamiesi M. Mackevičiaus. Surengėme įvairių įdomių pokalbių ir diskusijų apie masonus, apie nacizmą ir komunizmą, apie Kanto filosofiją, Kiprą Petrauską, teatrą... Tai buvo labai naudinga ir įdomu mums, jauniesiems, bet ne mažiau įdomu ir mūsų paskaitininkams tarpusavyje pasiginčyti, prisiminti mėgstamas temas. Rodės, turėjome tapti geresni, doresni... Deja, pykdavomės, ginčydavomės net iki muštynių. Žinoma, buvo akimirkų, kai stengėmės vienas antram padėti, gerbėme kits kitą. Buvome žmonės su savo ydomis ir dorybėmis...

Šiaip jau gyvenimas lageryje slinko įprastine vaga. Mirtis ir gyvenimas čia buvo tokie neatskiriami dalykai kaip meilė ir neapykanta, viltis ir nusivylimas, juokas ir liūdesys. Džiaugėmės,

Bredikis mokėjo net ir Stutthofo "peklo" maloniai šypsotis...

Nieko (blogo) negirdėti..., nieko nematyti..., nieko nekalbėti...

kad esame gyvi, ir stebėjome viską aplinkui, nes jau buvome įpratinti turėti akis ir kaktoje, ir pakaušyje. Džiaugėmės, kad niekas mūsų neberagina lazda. (Kozlovskis gavo kitus „auklėtinius“

– kaliniai jį taip „mylėjo“, kad vos tik lagerį išvadavus sučiupo ir tuoj pat dar leisgyvį pakorė.)

Mums, garbės kaliniams, būdavo patikima iškrauti duoną. Virtuvės viršininkas pasitikėjo tik mumis. Už darbą gaudavome papildomą gabalėlį margarino ir kepaliuką duonos. Tai buvo labai reikalingas priedas prie skurdaus stovyklos davinio. Žinoma, pradėjus gauti siuntinius mūsų padėtis pastebimai pagerėjo. Dar vienas darbas, kurį mums patikėdavo, buvo kopūstų ruošimas žiemai. Rudenį priveždavo sunkvežimius kopūstų, o mes turėdavome juos paruošti rauginimui. Virtuvės barake buvo išcementuoti didžiuliai rezervuarai, į kuriuos pylėme supjaustytus kopūstus, pylėme druską, didžiuliais sunkiais grūstuvais juos spaudėme, mynėme kojomis. Taip paruoštų kopūstų užtekdavo visai žiemai ir pavasariui, ir tai būdavo vieninteliai mūsų vitaminai. Mes sunešdavome į sandėlį ir miltų maišus; vienas jų sverdavo apie 100 kg, taigi visi iš mūsiškių galėjo šį darbą dirbti.

Štuthofe buvo danų grupė, laikoma ypatinga kalinių grupe (atsirado gal 1943-iųjų pabaigoje). Lageryje jokių privilegijų oficialiai jie neturėjo, bet buvo traktuojami kaip germanų rasės žmonės. Visi jie gyveno vienoje grupėje, todėl lengviau galėjo išlaikyti nepalūžusią dvasią, moralę, be to, gana greitai iš namų pradėjo gauti siuntinius, turėjo teisę susirašinėti. Apie juos žinojo ir Tarptautinis Raudonasis Kryžius, jų nepersekiojo sargybiniai. Su danais užmezgę ryšį sužinojome, kad jie komunistai, bet tai netrukdė mums bendrauti. Jie buvo draugiški, garbingi žmonės, tik niekaip negalėjo patikėti, kad Sovietų Sąjunga Lietuvą 1940–aisiais okupavo, o 1941-aisiais jau dalį tautos išvežė į Sibirą.

Kita ypatinga grupė buvo norvegai. Jie gyveno vadinamajame „German Lager“. Norvegų rezistentai Štuthofe atsirado apie 1943 m. pabaigą – 1944-ųjų pradžią. Tai buvo aukšti, dailūs vyrai. Mums neteko su jais susitikti, matėme tiktai iš tolo.

Klieforto, lauko darbų "Cappo", ranka nebuvo lengva: karų ir mūsų Vladas tai patyrė...

Kirčius reikėjo skaičiuoti pačiam... Ein, zwei, drei...,

Buvo dar viena ypatinga grupė, laikoma labai izoliuotai. Tai – vokiečiai, atsiradę po atentato prieš Hitlerį, 1944-ųjų liepos mėnesį.

Štuthofe susitikome ir Plechavičiaus rinktinės kariūnus iš Marijampolės. Jauni vyrai pražygiavo palei tvorą, ir nebūtume į tai atkreipę dėmesio, bet vienas iš mūsų atpažino jų rikiuotėje

savo sesers sūnų. Šie vyrukai buvo suimti likviduojant rinktinės mokyklą Marijampolėje, atvežti pagąsdinti Štuthofan ir, kiek gandai siekė, priversti stoti ar tai į „Liuftvafę“, ar tai į priešlėktuvinę apsaugą.

Daug naujienų apie Lietuvą sužinojome, kai vieną dieną (ar tik ne 1944-ųjų rudenį?) atvežė plk. O. Urboną, plk. Andriušaitį, plk. Grudzinską, ltn. Ptašinską ir apgyvendino mūsų barake. Teko susispausti, kad tilptume. Visi jie priklausė gen. Plechavičiaus štabui. Ltn. Ptašinskas buvo dar gana jaunas, aukštokas vyras, bet artimiau nesusipažinome. Tam reikėjo laiko, nes mūsų grupė buvo labai susigyvenusi ir naujokus į savo tarpą įsileisdavo sunkiai. Plk. Andriušaitis – Plechavičiaus štabo 2-ojo skyriaus viršininkas. Aukštas šviesiaplaukis vyras, su akiniais, labai malonus, draugiškas žmogus. Labai realiai vertino situaciją ir, matyt, kaip profesionalus kontržvalgybininkas, turėjo planą : niekam neužkliūti, būti nei per mažas, nei per didelis – elgtis taip, kad liktų nepastebėtas.

Netrukus prasidėjo evakuacija. Ji vyko gana sklandžiai, bet greitai pajutome sargybinių susirūpinimą kitais reikalais ir daug kas pakriko, juolab kad frontas artėjo greičiau, nei daugelis tikėjosi. Evakuacijos metu mūsų grupė išsisklaidė – mus, dar tvarkingą koloną, atvarė į geležinkelio stotį, bet dalis grupės į traukinį nepateko, nes kaliniai labai jau netvarkingai grūdosi į sausakimšus vagonus. Tuos, kurie pasilikome, parvarė atgal į stovyklą. Grįžę radome išplėštus barakus, niekas nepaisė jokios tvarkos, slampinėjo po visą stovyklos teritoriją ieškodami ko nors valgomo. Išaušus rytui grįžo vokiška tvarka – vėl buvome surikiuoti į tvarkingas kolonas ir vėl žygiavome toliau nuo fronto. Stengėmės eiti, padėjome savo silpnesniems draugams, kad neatsiliktų, kad sargybiniai nepribaigtų. Eiti buvo sunku, kojos klimpo sniege, o dar kilo pūga. Jau sutemus pasiekėme kažkokį vienkiemį. Visi pasklido ieškodami užuovėjos, šilumos, kad galėtų pailsėti, pamiegoti. Vieno tokio poilsio metu prof. Jurgutis pasijuto blogai:

Po ilgo žygio per užpustytas kelius
Streepé's miestelyje gavome kiek
atsipūsti...

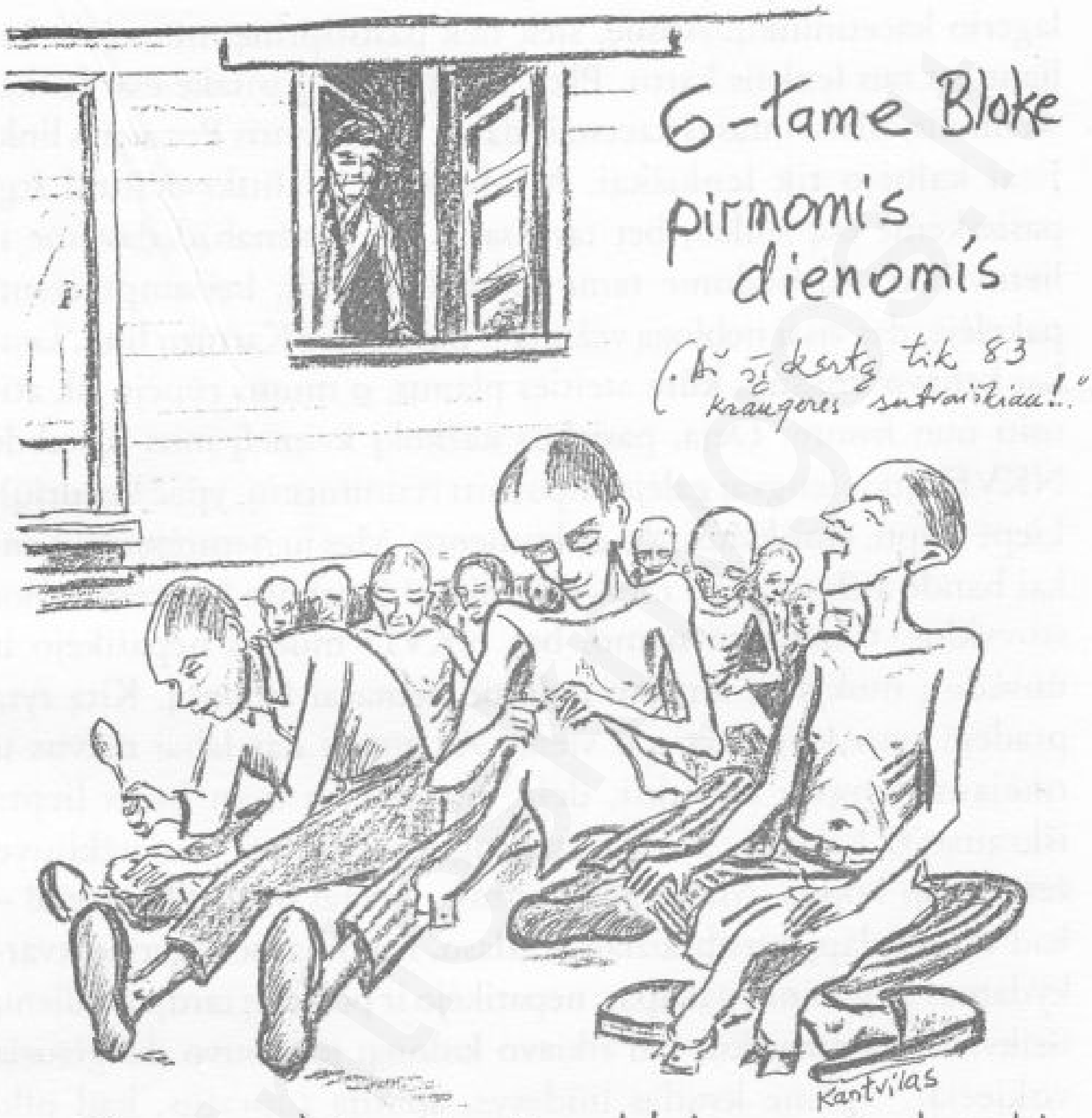

Evakuacijos metu 1945-ųjų žiemą (Vasario mėn.

vos begalėjo paeiti, pakilo karštis. Mes įtarėme šiltinę, nes daugelis kalinių vėl ja sirgo. Būdami garbės kaliniais, priprašėme sargybinių leisti pasilikti prof. Jurgučiui sodyboje. Su juo pasiliko ir J. Noreika, o mūsų koloną vėl varė tolyn nuo fronto. Pagaliau pasiekėme darbo lagerį (lyg ir Novicas vadinosi). Jame buvo pusėtinai: šiek tiek badavome, bet užtat niekas mūsų nevarinėjo. Gyvenome viename barake devyniese : Mackevičius, Liūdžius, Kiškis, Valiukevičius ir aš, be to, prie mūsų prisijungė plk. Grudzinskas ir plk. Andriušaitis iš Plechavičiaus štabo bei latviai, evakuoti iš Salaspilio koncentracijos stovyklos (prie Rygos) – prof. Sėja ir inžinierius Grinbergas.

Kai gyvenome šiame lageryje, tai lydimi sargybos eidavome per kaimus „kalėdoti“, gaudavome bulvių ir retkarčiais duonos. Vietos gyventojai tuos mūsų „kalėdojimus“ kažkaip pakęsdavo, mat sargybinis visada pabrėždavo, kad šie žmonės nėra blogi, nėra nusikaltėliai, o lietuvių inteligentai, nubausti už antinacinę veiklą, priešinimąsi mobilizacijai. Apylinkėje netoli Lauenburgo (tikrosios vokiečių Pomeranijos teritorijoj) daug gyventojų buvo kašubai – vakarinių slavų gentis (gal tai tie patys pamarėnai, kurie kažkada turėjo savo kunigaikščius, buvo laisvi?). Daugelis jų – katalikai. Jie mokėjo tiek vokiškai, tiek lenkiškai, o dalis senesniųjų gyventojų, aišku, ir senąją kašubų kalbą. Jie skyrėsi nuo lenkų ir kacete. Lenkai kašubų nemėgo, todėl šie rečiau patekdavo į prominentus – kapus, blokinius ar šreiberius, buvo daug nuoširdesni, atviresni, jais galėdavai pasitikėti. Kašubai buvo orūs, išdidūs.

Neužsibuvome ir šiame lageryje. Vieną naktį mus prikėlė sargybiniai, liepdami susiruošti, ir kolona patraukė Dancigo link. Čia vėl pamatėme, kad prastai jaučiasi Mackevičius. Mes jį šiaip taip prikalbinome keliauti drauge, bet jam darėsi vis blogiau, o čia ir sargybinis pamatė ligonį. Jis sustabdė važiuojančius pro šalį ir nusilpusį, karščiuojantį Mackevičių įsakė mums paguldyti į tas roges. Nors ir nejauku buvo, bet teko atsiskirti su dar vienu iš mūsų grupės.

Po "rūpestinga" akim blokavo Kozlouskio sekmadienio popiečio valandėlė...

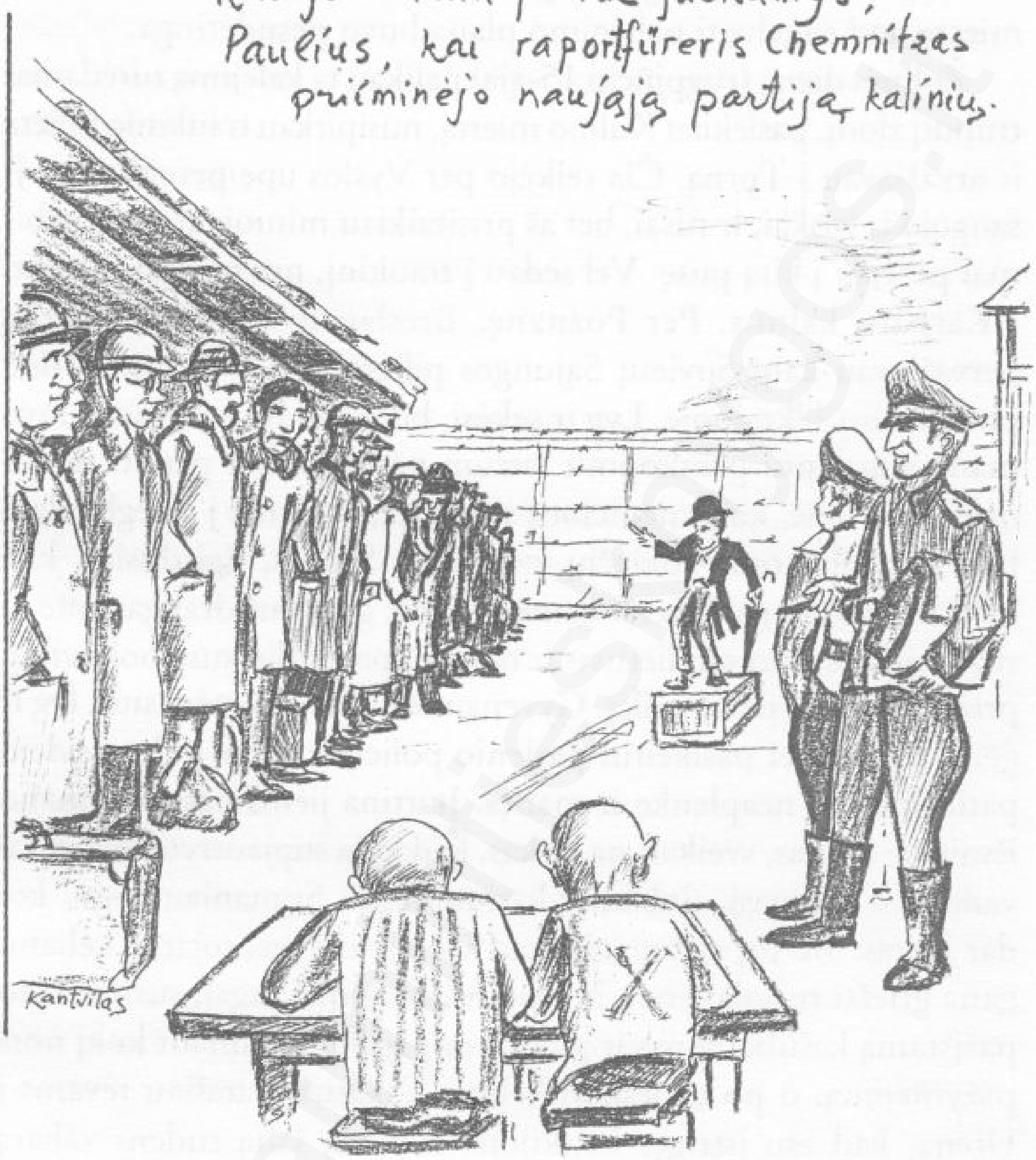
(Kai žmogus nūpuola vargas, tada jį apjuosia uteičiai...)

Taigi kolona vis mažėjo, dauguma kalinių pasiligoję likdavo pakelėse, į juos jau nekreipė dėmesio ir sargyba. Pamažu pajutome, jog einame kas sau – kad tik toliau nuo fronto.

Atsiskyrėme nuo pagrindinės kolonos trise – Jurgis Valiukevičius, plk. Andriušaitis ir aš. Kažkurią kovo popietę užsukome į vieną kašubų sodybą. Čia jau radome keletą lenkų – buvusių mūsų

lagerio kacetininkų. Apšilę, šiek tiek pasistiprinę, nutarėme keliauti su tais lenkais kartu. Plk. Andriušaitis pasisakė esąs lenkas vienuolis, išlaisvintas iš kaceto ir dabar keliaujantis Poznanės link. Jisai kalbėjo tik lenkiškai. Mudu su J. Valiukevičiumi irgi pasisakėme esą lenkai, bet tarp savęs vis pasišnabždėdavome ir lietuviškai. Susiradome tame kaimelyje arklį, beslampinėjantį pakelėje, dar visai neblogą vežimą ir pasukome Kartūzų link. Lenkai keliavo linksmi, kūrė ateities planus, o mums rūpėjo tik atitolti nuo fronto. Deja, pasiekus kažkokį kaimelį mus sustabdė NKVD (juos lengvai galėjai atpažinti iš uniformų, ypač kepurių). Liepė išlipti, ėmė klausinėti dokumentų. Mes jų neturėjome. Lenkai bandė aiškinti, kad mes – kaliniai iš Štuthofo koncentracijos stovyklos, traukiame namo, bet NKVD mumis nepatikėjo ir nuvedė į mokyklą, kur jau radome nemažai žmonių. Kitą rytą pradėjo mus klausinėti po vieną. Aš buvau dar labai naivus ir tikėjausi lengvai išsisukti, deja, pirmiausia man buvo liepta iškraustyti kišenes. Nieko ypatingo neturėjau, bet užkliuvo žemėlapio kopija. Mano pasakojimu, – o tai buvo tikra tiesa! – kad tą žemėlapį persibraižiau iš atlaso, rasto darbo lageryje, tvarkydamas sargybinio patalpas, nepatikėjo ir po kelių tardymo dienų išsikvietė į kiemą, kur jau rikiavo koloną; joje buvo daugiausia vokiečiai. Apėmė kvailas liūdesys, apatija supratus, kad plk. Andriušaitis buvo labai įžvalgus apsimesdamas lenkų vienuoliu. Bijojau, kad NKVD išaiškins, jog aš Raudonosios armijos karininkas, dezertyras – o tada jau manęs laukia kalėjimas, Sibiras...

Taip begalvodamas pamažu apsiraminu ir pradedu ieškoti išeities – o kodėl nepabėgus?.. Mat nugirstu kalbas, esą Kartūzai nebetoli. Taigi netikėtai nei sau pačiam, nei sargybai aš šoku į pakelės krūmus. Kol sargyba suskato šaudyti, vytis, aš jau gerą kelio galą buvau nukūręs, bet pabėgti nepavyko, nors ir daug tam jėgų atidaviau. Sugavę be jokio gailesčio suspardė ir grąžino atgal į koloną. Taip aš patekau į kalėjimą Graudenco kareivinėse. Iš

pradžių buvo nekas, nes mano byloje įrašė apie bandymą bėgti, bet keičiantis kalėjimo vadovybei mano byla kažkur užsimetė ir aš pradėjau laisviau reikštis: apklausinėjant šimtus suimtų vokiečių prireikė vertėjo iš vokiečių į rusų kalbą – pasisiūliau. Vėliau inžinierius Algis Kuprys, karo pabėgėlis nuo Tauragės, pradėjo

ieškoti sau padėjėjo – aš ir vėl pasisiūliau. Padėjau atstatyti sugriautas kareivines, rekonstruoti malūną. Kai A. Kuprys susirgo dėmėtąja šiltine, pats gavau prižiūrėti visus mūrininkų darbus mieste, tad sugalvoti pabėgimo planą buvo nesudėtinga.

Žolinės dieną (rugpjūčio 15-ąją) palikau tą kalėjimą turėdamas truputį zlotų, pasiekiau Kulmo miestą, nusipirkau traukinio bilietą ir atvažiavau į Torną. Čia reikėjo per Vyslos upę pereiti tiltą. Jį saugojo ir lenkai, ir rusai, bet aš prisitaikiau minioje ir nepastebimai perėjau į kitą pusę. Vėl sėdau į traukinį, nes norėjau patekti į Karpatų kalnus. Per Poznanę, Breslau ir vokiečių Sileziją pervažiavau kaip Sovietų Sąjungos pilietis, po karo grįžtantis į savo namus Ukrainoje. Lyg ir sekėsi, bet vėl buvau suimtas, nors mano sugalvotu pasakojimu tartum patikėjo, bet pereiti sienos neleido. Mane, kaip medicinos studentą, pasiuntė į prieglaudą – ligoninę, išlaikomą vokiečių vienuolių. Seselės, išgirdusios, kad kalbu vokiškai, gana gerai mane priėmė, greit susidraugavome, o sužinojusios, kad esu lietuvis ir bandau pasprukti nuo bolševikų, prižiūrėjo kaip mažą vaiką. Gyvenau ten apie tris mėnesius, lyg ir gerai sekėsi, bet pasikeitus pasienio policijos vadui vėl prasidėjo patikrinimai, neaplenkę ir manęs. Įtartina jiems pasirodė mano išvaizda: jaunas, sveikas; na, ir kas, kad koja supjaustyta, bet gerai vaikšto – vadinasi, tinkamas kariuomenei. Sumaniau bėgti, kol dar laikas. Be to, sužinojau, kad Čekijoje gyventojams keliami gana griežti reikalavimai. Nusprendžiau grįžti atgal, susirasti jau pažįstamą kašubo šeimą ir prašyti jų pagalbos gaunant kokį nors pažymėjimą, o po to ieškoti kelio į Vakarus. Parašiau tėvams į Uteną, kad esu įstrigęs Lenkijoje, ir vieną šaltą rudens vakarą iškeliavau sunkvežimiu, kuris į Raciboržą vežė bulves. Iš ten traukiniu pro Katovicus, Čenstachovą pasiekiau Varšuvą, po to traukiniu Varšuva – Gdynė patraukiau toliau. Čia man labai pasisekė – susitikau Joną Katinauską, o vėliau ir Vytautą Stanevičių, Mykolą Pečeliūną.

Medalis Štuthofo kaliniams atminti, 1995 m.

Jonas Katinauskas parodė man tikrai daug dėmesio. Papasakojo, kas nutiko mūsų grupei po išsiskyrimo, kas kur yra. Nakvynę gavau pas Pilypą Narutį malūne. Čia pailsėjau, sužinojau, kur yra Vytautas Stanevičius, prof. Mackevičius. Sužinojau, jog kai kam – A. Kučinskui, kun. S. Ylai ir kitiems – pasisekė patekti į Vakarus.

Mane vis gelbėjo jaunystė, gera sveikata, be to, galėjau būti naudingas ir kaip vertėjas, ir kaip „dailininkas“, turėjau šiokį tokį supratimą apie mediciną. Kai teko suktis iš enkavėdistų „globos“, pravertė ir karinės žinios. Taigi klaidžiodamas Lenkijoje nesigailėjau tiek daug po truputį mokslų ragavęs – visa tai man pravertė ne vienoje keblioje situacijoje, į kurią pakliūdavau per jaunatvišką naivumą.

Vytautas Stanevičius turėjo pažįstamą lenką Vladeką, irgi buvusį kacetininką. Jis žinojo visus leistinus ir neleistinus keliavimo būdus pereinant valstybių sienas. Vieną kartą į tokią kelionę leidosi ir pats V. Stanevičius. Kai susitikus išpasakojau savo norus, tasai Vladekas sutiko padėti. Taigi mes sėkmingai pasiekėme pabėgėlių stovyklą. Čia po ilgesnių klausinėjimų ir pasiaiškinimų man buvo leista pasilikti. Barake gyveno nemažai

lietuvių, latvių, estų. Buvo ir prancūzų, belgų, ispanų, italų, serbų. Dieną mes galėjome laisvai vaikštinėti po stovyklos teritoriją ieškodami savo giminių, draugų ir pažįstamų. Galėjome žaisti stalo tenisą, skaityti laikraščius. Mes, lietuviai, latviai, estai, gyvenome labai tyliai, bijojome, kad mūsų negrąžintų sovietams. Čia būdamas sužinojau, kad mano draugė Nina ieško manęs net per Raudonąjį Kryžių. Kaip aš apsidžiaugiau gavęs pažymėjimą, kviečiantį į Bambergą, kur buvo apsistojusi Ninos šeima! Bet patekti tenai buvo labai sunku, nes NKVD tikrino keleivių sąrašus ir nepraleisdavo lietuvių, latvių, estų, laikydami juos Sovietų Sąjungos piliečiais.

Tuo laiku stovykloje pasirodė CŽV karininkas, žydas nuo Linkuvos, palikęs Lietuvą prieš pat karą. Į stovyklą jisai atvyko ieškodamas karo nusikaltėlių. Man pavyko su juo susipažinti. Tai buvo draugiškas žmogus. Sužinojęs mano planus sutiko padėti, liepė laukti.

Šioje stovykloje išbuvau nuo 1945 m. sausio 8 d. iki balandžio pabaigos. Vieną vakarą netikėtai gavau žinutę iš savo naujojo pažįstamo atvykti į sunkvežimių, važiuojančių į Vakarus, išvykimo vietą. Nurodytu laiku aš jau buvau ten. Sutalpinę mus visus, tą dieną išvykstančius, sunkvežimiai pajudėjo savo maršrutu. Taip tyliai, ramiai, net nežinodamas, kas aš toks, pasiekiau Hanoverį... Mus atvežė į perkeltųjų asmenų stovyklą. Išlipęs išgirdau šnekant lietuviškai, ir man pasidarė taip gera, kad pagaliau vėl esu laisvėje.

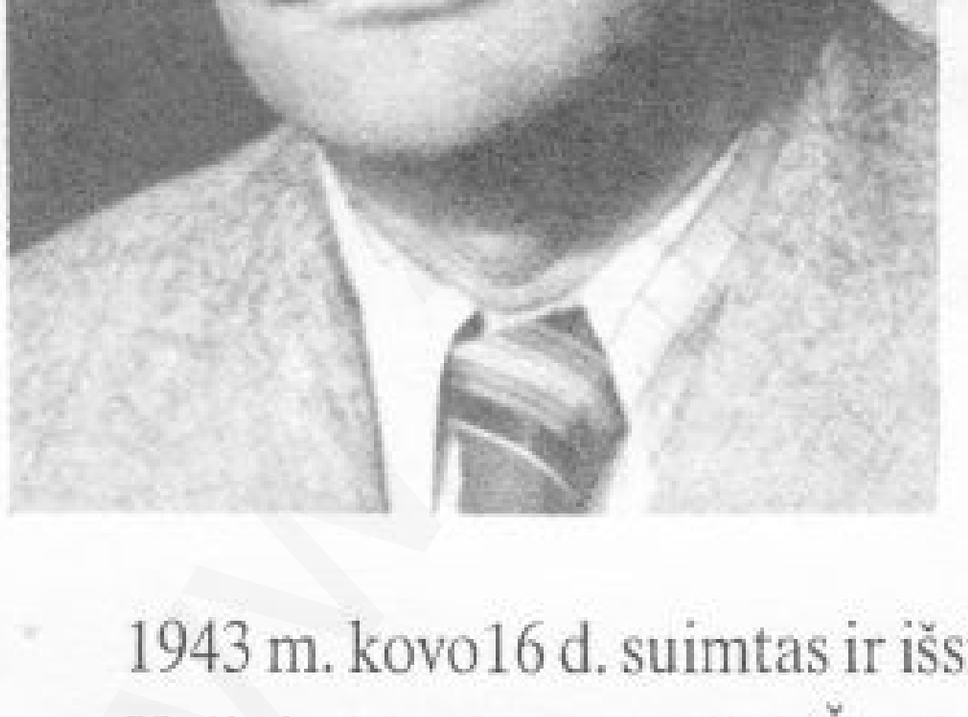
Lietuviai nesistebėjo, kad čia atvykau, nieko neklausinėjo, tik įspėjo, kad be atskiro leidimo draudžiama palikti stovyklos teritoriją. Bet dabar man visos kliūtys atrodė tokios menkos, ir netrukus, birželio 16 d., aš jau buvau pas Niną. Ilgai nelaukę susituokėme ir ėmėme tvarkyti savo gyvenimą. Pradėjau dirbti perkeltųjų asmenų tarnybos tiekimo skyriuje, žmona dirbo gerovės skyriuje vertėja. Jai susirgus, 1947-ųjų pavasarį mes persikėlėme į

Garmišą, o vėliau išvykome į Australiją (ten neblogai įsikūręs gyveno žmonos brolis). Nina gerai kalbėjo angliškai – pravertė ketverių metų studijos Vilniaus universitete, bet jai netiko klimatas ir persikėlėme į Tasmaniją. Čia aš dirbau geležinkelio tarnyboje, o vakarais mokiausi buhalterio amato. Gavęs diplomą, perėjau dirbti į statybinių medžiagų firmą.

Nepajutome, kaip išaugo vaikai, gavo mokslo diplomus: Jūratė – gydytoja, Dalia – mokytoja, Gintaras – botanikas, mokslininkas.

Prasikūrėme, sulaukėme senatvės ir vaikaičių ir vis prisimename savo jaunystę, prabėgusią taip mieloje širdžiai Lietuvoje. Vis atsimename draugus, likimo išblaškytus po visą pasaulį. Prisimename ir tuos, kurie žuvo vardan Lietuvos.

1990 m. balandis

PETRAS KERPĖ

gimė 1889 m. vasario 4 d. Kretingos apskrities Veiviržėnų valsčiaus Juodupio kaime. Mokėsi Palangos progimnazijoje ir Kauno gimnazijoje. 1917 m. baigė Maskvos universiteto Teisių fakultetą. 1918 m. grįžo į Lietuvą ir tapo Vėžaičių, paskui – Kretingos apskrities viršininku.

Vėliau P. Kerpė buvo perkeltas į Kauną ir paskirtas apskrities viršininku, 1920–1923 m. – vidaus reikalų viceministras. 1923–1943 m. dirbo Susisiekimo ministerijoje juriskonsultu. Dėstė teisę Policijos, Technikos mokyklose. 1943 m. paskirtas Vilniaus apskrities viršininku. 1943 m. kovo16 d. suimtas ir išsiųstas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21331. Mirė Štuthofe 1943 m. balandžio 20 d.

PETRAS KIŠKIS

gimė 1900 m. spalio 28 d. Rokiškio apskrities Pandėlio valsčiaus Eidžionių kaime, valstiečių šeimoje. Iki 1920 m. gyveno su tėvais. 1920–1923 m. tarnavo Lietuvos kariuomenės 1-ajame pasienio pulke. Po karinės tarnybos persikėlė gyventi į Kauną. 1929 m. baigė Kauno suaugusiųjų gimnaziją ir įstojo į Vytauto Didžiojo universitetą studijuoti teisės mokslų. Dar besimokydamas ėmė dirbti Kauno apygardos teisme. 1934 m. baigė VDU, 1936 m. prie Vyriausiojo tribunolo išlaikė teisėjo egzaminą. 1937 m. spalio mėn. skiriamas advokatu į Rokiškį, 1940 m. – į Kauno apygardos teismą teisėju. Vokiečių okupacijos metais iki suėmimo vertėsi privačia advokato praktika.

1943 m. kovo 16 d. buvo suimtas kartu su kitais lietuvių inteligentais ir išsiųstas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21325. Stovykloje išbuvo iki 1945 m. kovo mėn. Į Lietuvą grįžo 1945 m. rugpjūčio 22 d.

Nuo 1945 m. rugpjūčio 25 d. pradėjo dirbti Lietuvos mokslų akademijoje moksliniu sekretoriumi, nuo 1945 m. lapkričio 1 d. dėstė Vilniaus universitete. 1949 m. rugsėjo 1 d. pradėjo dirbti Vilniaus I juridinėje konsultacijoje advokatu. 1946 m. parašė darbą „Hitlerinės okupacijos baudžiamosios represijos Lietuvoje“.

Mirė 1970 m. gegužės 16 d. Vilniuje.

ALFONSAS LIPNIŪNAS (LIPNICKAS)

gimė 1905 m. kovo 12 d. Panevėžio apskrities Pumpėnų valsčiaus Talkonių kaime. Mokėsi Pumpėnų pradžios mokykloje, 1925 m. baigė Panevėžio gimnaziją, 1930 m. – Kauno kunigų seminariją ir Vytauto Didžiojo universiteto Teologijos-filosofijos fakultetą. Vėliau tame pačiame fakultete gavo teologijos licenciato laipsnį. 1935–1937 m. Prancūzijoje, Lilio universitete, studijavo sociologijos mokslus, 1937–1939 m. žinias turtino Paryžiaus katalikų institute. 1930 m. įšventintas kunigu ir iš karto paskirtas Panevėžio katedros vikaru ir vyskupijos Jaunimo centro direktoriumi. Šias pareigas ėjo iki 1935 m. Baigęs studijas Prancūzijoje, 1939 m. balandžio mėn. A. Lipniūnas buvo paskirtas lektoriumi į Panevėžio pedagoginį institutą; šiam persikėlus į Vilnių, kartu išvyko ir A. Lipniūnas. Nuo 1942 m. dėstė sociologiją ir pastoralinę teologiją Vilniaus kunigų seminarijoje ir ėjo Vilniaus universiteto kapeliono pareigas. Aktyviai dalyvavo visuomeninėje veikloje: dar seminarijoje vadovavo klierikų abstinentų draugijai, skaitė paskaitas kaimo jaunimui – pavasarininkams, ateitininkams, angelaičiams. Oficialiai uždraudus moksleivių ateitininkų organizaciją, padėjo jiems veikti nelegaliai. Principingai gynė katalikų tikėjimą, lietuvybę tiek sovietinės, tiek vokiečių okupacijos metais. Vilniuje garsėjo kaip talentingas Šv. Jono ir Aušros Vartų bažnyčių pamokslininkas. 1941 m. A. Lipniūnas įsteigė Laisvės fondą, organizavo šalpą tremtinių šeimoms.

1943 m. kovo 17 d. buvo suimtas ir išvežta į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21332. Mirė 1945 m. kovo 28 d. Štuthofe per evakuaciją ir buvo palaidotas Pucko kapinėse (Lenkija). 1989 m. palaikai parvežti į Lietuvą ir palaidoti Talkonių kaime.

Žmogaus ir tautos prisikėlimo skleidėjas

1940–1943 m. man, tuomet jaunai studentei, kunigą A. Lipniūną teko pažinti kaip Vilniaus universiteto kapelioną. Smulkaus kūno sudėjimo, neaukšto ūgio, vaikiško tyrumo akių, kurias dar labiau ryškino stiprūs trumparegio akiniai, nuolat besišypsantis „simpatingasis kunigėlis“ netrukus Vilniaus visuomenei parodė, kokių milžiniškų dvasios galių slypima tame silpname kūne. 1939 m. rudenį atvykęs į senąją sostinę Vilnių, A. Lipniūnas savo pamokslais išgarsino Aušros Vartų ir Šv. Jono bažnyčias, sutraukė į jas minias žmonių – jaunų ir pagyvenusių, tikinčių ir netikinčių, ieškančių tiesos, paguodos žodžių. Jo, kaip pamokslininko, talentas ypač atsiskleidė abiejų okupacijų laikais, kai kraštą užgulė sunkios išbandymų dienos.

Atsimenu, Vilniaus universiteto Tauro bendrabutyje gyvenantys įvairių pažiūrų ir korporacijų studentai sekmadieniais vieni kitus žadindavo į pamaldas akordeono garsais. Bendrabutis likdavo tuščias: vieni skubėjo į bažnyčias pakovoti už lietuvybę, pagiedoti lietuviškų giesmių (daugelyje jų giedota tik lenkiškai), kiti veržėsi išgirsti kunigo A. Lipniūno tiesos ir paguodos žodį. Šis žodis skambėjo visur: Šv. Jono bažnyčioje, Aušros Vartų koplyčioje, per įvairius susirinkimus, minėjimus bei studentiškus pobūvius. Žmonės pas kunigą A. Lipniūną ėjo patarimo ir intymiais klausimais: ėjo apviltos žmonos ir vyrai, sužieduotiniai ir meilužiai – lietuviai ir svetimtaučiai. Visiems jis rasdavo paguodos žodį, o tas žodis tryško iš giliausio šaltinio – meilės žmogui.

Savo pamokslams kunigas A. Lipniūnas neieškojo skambių, retoriškų posakių, dirbtinų vaizdingumo priemonių. Medžiagos jiems sėmėsi iš kasdienių aktualijų, į dienos šviesą kėlė dažniausiai pasitaikančias negeroves: girtavimą, moralinį palaidumą, šeimų

irimą, lupikavimą juodojoje rinkoje, sudaiktėjimą, idealizmo stoką, nusikalstamus okupantų darbus ir t. t.

Kunigas A. Lipniūnas nebijojo rizikos: iš Šv. Jono bažnyčios sakyklos kalbėjo drąsiai ir ilgai – ištisus trejus metus. Jis labai sielojosi dėl okupantų daromų skriaudų ir pasakydavo viską, ką kiekvienas širdy jautė, tik pareikšti bijojo. Savo pamokslams sugebėjo rasti tokią išraiškos formą, kad prie jos okupantų saugumo organai niekaip negalėtų prikibti. Išliejęs susitvenkusią bendrą kančią, išbaręs nusidėjėlius, reikalaudamas tuoj pat taisytis, jis nepalikdavo žmogaus neviltyje ir nusiminime. Čia pat iš jo lūpų skambėdavo žodžiai, nešą viltį, laisvės ilgesį, tvirtą pasiryžimą kilti pačiam ir kelti kitus. Tada kunigą A. Lipniūną aplankydavo tikras dvasinis įkvėpimas, kurio įkarštyje skambėdavo vykusiai parinktos Šv. Rašto citatos, net jo studentų eilėraščiai ar liaudies posmai...

Ir kito tikėjimo žmonės šį kunigą laikė savu.

– Lipniūnas yra ir mūsų, – sakydavo evangelikai, eidami klausytis jo pamokslų.

– Nemanykit, kad Lipniūno pamokslai tik jums, katalikams, tinka.... Jie tinka kiekvienam krikščioniui ir kiekvienam žmogui. Mes jį ne mažiau branginame kaip jūs, – tekdavo išgirsti kalbant ne vieną kito tikėjimo žmogų.

Susitikdavome jį – vienplaukį, smulkutį, vis kur nors skubantį. Juk be tiesioginių pareigų, reikėjo ir su studentais ateitininkais dirbti, ligonius aplankyti, Laisvės fondo reikalais rūpintis, „paguodos siuntinius“ organizuoti ir t. t.

Su studentų ateitininkų (jo paties suburtų) pagalba buvo sudarytas sąrašas šeimų ir pavienių asmenų, nukentėjusių nuo bolševikų. Daugiausia dėmesio kreipta į šeimas, kurių vyrus ir tėvus nukankino ar ištrėmė. Siuntinukus su maistu ir drabužiais, perrištus tautiniu kaspinu, už kurio užkištas paguodos laiškas, raginąs nenusiminti, nešiojo po miestą studentai ir moksleiviai prieš Kalėdų ir Velykų šventes.

Per stebuklą neišvežtas į Sibirą rusų okupacijos metu, kunigas A. Lipniūnas neišvengė vokiečių kankinimų. Jo veikla, populiarumas, pamokslai atkreipė okupacinės valdžios dėmesį – 1943-iųjų kovo mėn. kartu su kitais lietuviais intelektualais A. Lipniūnas atsidūrė Štuthofe.

Štuthofo koncentracijos stovykloje per penkerius metais žuvo apie 80 000 įvairiausių tautybių žmonių. Kunigas A. Lipniūnas pateko į 2-ąjį bloką, skirtą kalinių sunaikinimui. Po mėnesio iš 46 kartu su A. Lipniūnu atvežtų lietuvių intelektualų trys jau buvo mirę, o vienas užmuštas (Puodžius, Masaitis, Kerpė, Tumėnas). Kiti kaliniai ruošėsi lėtajai mirčiai...

Po kelių mėnesių netikėtai 2-ojo kalinių bloko padėtis palengvėjo: 1943 m. gegužės 31 d. lietuviai inteligentai buvo paskelbti garbės kaliniais, arba įkaitais. Juos apgyvendino atskirame bloke, leido susirašinėti su artimaisiais Lietuvoje, gauti iš jų siuntinius. 1943 m. pirmomis birželio dienomis, pasinaudodama paskelbtais palengvinimais ir gautomis iš kaimo lauktuvėmis, išsiunčiau kunigui A. Lipniūnui laišką ir siuntinį su maistu. Netrukus gavau man labai brangų padėkos laišką. Deja, karo ir okupacijų sumaištyje nepavyko jo išsaugoti. Atmintyje liko tik šie žodžiai: „Dantės „Pragarą“ jau perskaitėme. Dabar skaitome „Skaistyklą“. Tikimės, kad Aukščiausiasis leis sulaukti ir „Rojaus“.

Priartėjus frontui, 1945 m. sausio 28 d. Štuthofo koncentracijos stovykla evakuojama. Likę gyvi kaliniai stumdomi, mušami, varomi toliau nuo artėjančių rusų, nepaeinantys žudomi. Toje procesijoje – ir lietuviai įkaitai. Tarp jų – kunigas A. Lipniūnas. Ir čia jis guodžia kalinius, klauso išpažinčių, laimina mirštančiuosius, išdalina kitiems paskutinius maisto trupinius, klupdamas neša savo kuprinę, kurioje – sunkus mišiolas, keletas knygų, užrašai, religiniai reikmenys – jo brangiausi daiktai...

Išėjęs į laisvę kunigas A. Lipniūnas užsikrėtė dėmėtąja šiltine, nes dieną ir naktį dirbo su sergančiais šia liga, visiškai nekreip-

damas dėmesio į savo silpną sveikatą. Kančios sekmadienį, prieš Velykas, stipriai sušalo bažnyčioje ir visai atgulė. Gydytojo pagalba buvo pavėluota: dėmėtoji šiltinė ir prasidėjęs plaučių uždegimas nesulaikomai artino mirtį. 1945 m. kovo 28 d. 12 val., Didįjį trečiadienį, jis užgeso. Tai įvyko Lenkijoje, Pucko miestelyje.

Užėmus Pucką rusų kariuomenei, miesto savivaldybė mirusius kalinius laidojo bendruose kapuose be karstų ir be kunigo. Kad nepaimtų iš ligoninės drauge su kitais ir kunigo A. Lipniūno, jis buvo paguldytas atskirai, o šalia padėtas užrašas „Neliesti". Kai su juo kartu kalėjęs Štuthofe kunigas S. Yla atidengė paklodę, jį nustebino velionio veidas:jis vėl buvo toks kaip prieš ligą, besišypsantis, ir atrodė, lyg sapnuotų Amžinybės grožį...

Taip, tikriausiai išsipildė daugelio Vilniaus gyventojų žodžiai, sakyti jų mylimą kunigą areštavus ir išvežus į koncentracijos stovyklą: „Kad kunigas A. Lipniūnas taptų šventuoju, jam trūko tik kankinio vainiko"... Ir man, gerai pažinojusiai kunigą A. Lipniūną, dažnai besinaudojusiai jo asmenine biblioteka, patyrusiai jo širdies gerumą ir tyrumą, norėtųsi pritarti dr. Rimvydo Sidrio žodžiams: „Tvirtai tikiu ir jaučiu, kad kunigas Alfonsas Lipniūnas yra šventasis, ir nesvarbu, ar jis kada nors Bažnyčios bus tokiu pripažintas, ar ne". Kaip relikvija man liko dvi iš kunigo Alfonso bibliotekos pasiskolintos knygos, kurių, jį areštavus, nespėjau grąžinti...

Norėtųsi baigti žodžiais iš paties kunigo A. Lipniūno užrašų, paruoštų Didžiojo penktadienio pamokslui ir jo paties pabrauktų: „Aš kenčiu ir mirštu. Betgi aš prisikelsiu. Be mirties nėra prisikėlimo. Ir mes visi, ir tauta, kuri kenčia apmirusi, kelsis kaip pergalėtoja".

Elena Čepulionienė

ANTANAS LIŪDŽIUS

gimė 1905 m. balandžio 3 d. Marijampolėje. 1925 m. baigė Marijampolės Rygiškių Jono gimnaziją, 1930 m. – Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą. Dirbo apylinkės tardytoju Joniškyje ir Telšiuose, svarbesniųjų bylų tardytoju Klaipėdoje, prokuroro padėjėju ir advokatu Vilniuje.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21316.

Po Antrojo pasaulinio karo, 1946–1949 m., studijavo Heidelbergo universitete. 1950 m. atvyko į Kanadą. Baigęs šio krašto teisės studijas, 1957 m. buvo paskirtas Toronto miesto ir Ontario provincijos notaru. 1958 m. persikėlė į Hamiltoną. Mirė 1983 m. lapkričio 15 d. Kanadoje.

RAPOLAS MACKONIS

gimė 1900 m. lapkričio 16 d. Eišiškių apskrities Kaniavos valsčiaus Paąžuolės kaime. Mokėsi Kalesninkų dviklasėje mokykloje. 1924 m. baigė Vytauto Didžiojo gimnaziją Vilniuje, po to Vilniaus universitete laisvojo klausytojo teisėmis studijavo humanitarinius mokslus. Priklausė Vilniaus lietuvių studentų sąjungai, 1926–1928 m. buvo jos valdybos sekretorius. Nuo 1927 m. balandžio 21 d. – Lietuvių mokslo drau-

gijos narys, 1928–1933 m. – Laikinojo Vilniaus lietuvių komiteto sekretorius. Nuo 1939 m. gruodžio 8 d. – Lietuvos rašytojų draugijos valdybos narys, nuo 1939 m. rudens – Lietuvos žurnalistų sąjungos narys, 1939–1940 m. R. Mackonis buvo Vilniaus radiofono bendradarbis. Vokiečių okupacijos metais – dienraščio „Naujoji Lietuva“ redaktorius.

Štuthofo koncentracijos stovyklos kalinio Nr. 21318. Po Antrojo pasaulinio karo gyveno Lenkijoje, bet buvo lenkų išduotas Sovietų Sąjungai. Suimtas, teistas. Į Vilnių grįžo tik 1956 m. 1968–1982 m. dirbo Dailės muziejuje, kultūros klausimais rašė į spaudą. Parašė atsiminimus apie Štuthofo koncentracijos stovyklą. (Dalį jų spausdiname šio leidinio antrojoje dalyje.)

Mirė 1982 m. Vilniuje.

Jo ginklas buvo plunksna

Rapolo Mackonio biografiją sunku būtų įsprausti į keletą puslapių. Tūkstančiai mūsų tautiečių turi aštriais likimo vingiais nužymėtas biografijas, tūkstančiai visą gyvenimą blaškėsi po įvairias pasaulio šalis, tačiau vieni rinkosi tokį kelią savo noru, ieškodami laimės arba nuotykių, o kitus svaidė ir daužė svetimos, okupacinės jėgos už ištikimybę Tėvynei. R. Mackonis, kaip ir visi Štuthofą perėję arba iš ten negrįžę jo likimo broliai, priklauso prie pastarųjų. Kaip ir daugelis iš šios grupės, tada, ketvirtaisiais Antrojo pasaulinio karo metais, jis jau turėjo tvirtą visuomeninę padėtį – žinomas ir gerbiamas rašytojas, žurnalistas, redaktorius.

Buvo tik vienas skirtumas: visi Štuthofo įkaitai okupantų stovykloje kalėjo pirmą kartą, o už R. Mackonio pečių rikiavosi pora areštų, atsėdėtų lenkų kalėjimuose, ir dvi 1939-ųjų rudens savaitės, praleistos sovietiniame kalėjime Lydoje. Tik dvi savaitės enkavėdistų naguose – dabar tai skamba neįtikėtinai. Vis dėlto tai tiesa. R. Mackonis ir įžymus Vilniaus lietuvių veikėjas Konstantinas Stašys, areštuoti tų metų spalio 11 d., Lietuvos valdžios pastangomis buvo paleisti spalio 27 d., Vilniaus atgavimo išvakarėse. Jau kitą dieną, Lietuvos

kariuomenei žygiuojant į sostinę, R. Mackonis išleido pirmą naujojo dienraščio „Vilniaus balsas“ numerį. Jį, beje, po pusšimčio metų pertraukos savo priede atgaivino savaitraštis „Dienovidis“.

Vilniuje R. Mackonis gyveno nuo atmintinų 1918 m. Savo memuaruose jis taip prisimena pirmąją pažintį su šiuo miestu:

„1918 metų balandžio 10 dienos pavakare būrelis vyžuotų, palaikėm sermėgėlėm vilkinčių paauglių pasiekė Vilnių, pėsti įveikę per pusšimtį kilometrų. Būrelį vedęs mokytojas pasikėlė kartu su jais į aukštą kalvą šalia kelio. „Štai, – parodė ranka, – matote saulės nušviestus bažnyčių bokštus. Tai – Vilnius, senoji Lietuvos sostinė. Netrukus po kojomis pajusime brangią lietuviui žemę. Daug kas jums bus nauja, keista ir nesuprantama. Nenusiminkite. Sunkūs bus pirmieji žingsniai, bet jei norėsite, viską nugalėsite. Ateitis priklauso mums, lietuviams. Nepamirškite to“. Susijaudinęs mokytojas nulipo nuo kalvos, užsimetė kuprinę ir visi, įtempę paskutines jėgas, nužingsniavome į Vilnių, kuriame praleidau visą savo gyvenimą“.

Deja, ne visą. Nebent – širdimi... Pačiame gyvenimo vidury trylika kančių ir ilgesio metų R. Mackonis buvo toli nuo mylimojo miesto ir artimųjų. Kai 1943 m. kovo 19 d. gestapininkai jį vedė iš namų, kažin ar beruseno viltis kada nors sugrįžti... Tą dieną tarytum baigėsi lygiai ketvirtis amžiaus, praleistas Vilniuje ir Vilniui paskirtas. Žurnalistinę veiklą R. Mackonis pradėjo dar mokydamasis Vytauto Didžiojo lietuvių gimnazijoje. Vėliau kaip žurnalistas ir redaktorius dirbo Vilniaus lietuviškų laikraščių redakcijose (ilgiausiai, apie dešimtį metų – „Vilniaus rytojaus“ redakcijoje), yra parašęs šimtus publicistinių straipsnių kultūros bei politikos temomis, išleidęs penkias apysakas, jo pjeses statė „Vaidilos“ teatras. Už apysaką „Kapinės“ 1940 m. Lietuvos rašytojų draugija skyrė R. Mackoniui premiją. Spaudos darbo jis nepaliko nei sovietinės, nei vokiečių okupacijos metais – iki pat minėtojo kovo...

Išlaisvintam iš Štuthofo kaceto R. Mackoniui likimas dovanojo septynerius sąlygiškai ramius metus. Baimindamasis grįžti į

sovietų okupuotą Lietuvą, tačiau trokšdamas būti netoli, jis nesitraukė į Vakarus, liko Lenkijoje. Sužinojęs apie žmonos žūtį, 1944 m. vedė antrą kartą. Tuo metu parašė dokumentinę knygą „Mes dar gyvi žmonės". Lagerio prisiminimai buvo dar tokie gyvi ir ryškūs... Rašant, kaip daug vėliau jis pasakojo, kartais tiesiog pačiam nesinorėdavo tikėti, jog tokie pragariškai šiurpūs dalykai iš tikrųjų dėjosi.

Septyneri pokario metai dieną dirbant mažo miestelio Kwidzyn ligoninėje ūkvedžiu, o vakarais sėdint prie rašomojo stalo greitai prabėgo. Baigėsi jie taip pat staigiai, kaip ir dienų tėkmė keturiasdešimt trečiųjų pavasarį. Tik anuomet siautė karas, o dabar, 1952 m., visi aplinkui buvo bebaigią jį pamiršti. Bet, matyt, tokiems kaip R. Mackonis karas niekada nesibaigia... Lenkijos saugumiečiai perdavė buvusį nacių kalinį sovietų enkavėdistams, o ten „liaudies priešo" byla judėjo sparčiai: R. Mackonis buvo nuteistas 25 metus kalėti Sibiro lageriuose. (Kaip žinome, panašaus likimo susilaukė dar šešetas iš Štuthofo įkaitų grupės, o Jonas Noreika-Generolas Vėtra 1947 m. buvo nužudytas Lukiškėse.)

R. Mackonis ištvėrė ir rytų lagerį – 1956 m. amnestuotas grįžo į Vilnių. Netrukus iš Lenkijos pas jį atvažiavo antroji žmona Helena. Kad ir sunki, ypač pirmąjį dešimtmetį, pilna nepriteklių buvo jų egzistencija, bet visų okupacinių valdžių kalinys niekad nenusimindavo...Jautėsi laimingas, kad gyvena su mylima moterim mylimame mieste, Tėvynėje.

Visą likusį laiką iki pasiligojimo ir mirties 1982 m., R. Mackonis dirbo taip, kaip buvo nuo jaunystės įpratęs, apie ką nelaisvės metais tik skausmingai svajodavo. Nepavargdamas rašė prisiminimus, apybraižas apie savo amžininkus, etnografinius eskizus, spausdino didesnius ir mažesnius straipsnius išeivijai skirtuose leidiniuose. Beje, menkutį piniginį atlyginimą gaudavo tik už pastaruosius. Kiti jo kūriniai sovietmečio kultūros bosams nebuvo reikalingi. Oficialioje periodikoje bijota net paminėti R. Mackonio pavardę. Jis, taip mėgęs kavinių atmosferą ir vieną savo pačių

įdomiausių esė parašęs apie Vilniaus kavines, vargu ar yra kada užsukęs į Rašytojų sąjungos kavinę Sniadeckių gatvėje... Užtat kai atsisėsdavo su savo kasdienės kavos puodeliu anuomet garsioje Parodų rūmų kavinėje, kaipmat greta pritūpdavo vyresnės ir dar visai jaunos ponios, paviliotos šio senyvo vyro galantiškų manierų ir įdomaus šnekėjimo. Į kavinę jis atžingsniuodavo iš čia pat esančio Dailės muziejaus (dabar Rotušės), kur daug metų redagavo parodų katalogus bei leidinį „Muziejai ir paminklai".

Vargu ar ten, prie kavos, R. Mackonis minėdavo savo patyrimą už spygliuotųjų vielų... Net ir šeimoje retokai apie tai prabildavo. Kadaise sukūręs nemažą veikalą apie Štuthofą, prisiminimų apie Sibiro lagerius net nepradėjo. (Nedaugelis juos rašė anais laikais, bet vis dėlto rašė.) Galbūt suprato negalėsiąs jų išslapstyti, o gal visą savo likusį laiką ir kūrybinę energiją nutarė paskirti temai, kurią išties žinojo „iki panagių". Tai – Lietuvos sostinė, jos praeitis, kultūra, problemos, žmonės... Ši sritis buvo pati mieliausia jo širdžiai. Taip gimė išsamūs memuarai apie kovą už lietuvybę tarpukario Vilniuje „Be ryto naktis", pusšimtis senųjų vilniečių literatūrinių portretų, etnografinės apybraižos, esė, išsamūs užrašai apie darbą Dailės muziejuje ir kt.

Būdamas realistas R. Mackonis tikriausiai suvokė, jog tos dienos, kai šie darbai bus išspausdinti, jis nesulauks, bet, matyt, tikėjo tokį metą ateisiant, nes dažnoje vietoje kreipiasi į skaitytoją, kuris „kada nors šiuos puslapius atsivers". Tik ši (išties pranašinga!) nuojauta padėjo šimtams mūsų tautos literatų, sovietmečiu grubiai išstumtų iš nacionalinės kultūros, nepalūžti, ištverti greta fizinio dar ir dvasinį įkalinimą – negailestingąjį savo kūrybos areštą. Gal todėl kadaise parašyti jų žodžiai tapo tarsi mirtingi. Šie žmonės buvo mūsų Nepriklausomybės kariai, tik kovojo ne ginklu, o plunksna. Šiandien jie kaip galingiausias ginklas – gali ir apginti, ir mirtinai sužeisti – ir nesvarbu, kad juos rašęs žmogus jau metų metai kaip išėjęs Anapilin. Vis dėlto didžiausia šių žodžių vertė –

tai, kad juos liudija svarbiausiųjų mūsų istorijos įvykių tiesioginiai dalyviai. Gausių istorinių mįslių sprendimo ieškančiam praeities tyrėjui tokie paliudijimai neretai brangesni už oficialius dokumentus, statistinius duomenis ar žinybines ataskaitas.

Galima būtų paklausti – iš kur tokia R. Mackonio dvasios stiprybė ir fizinė galia, padėjusi iškęsti visas kančias ir pažeminimą? Bet juk tą patį juodąjį liūną nepalūžę perbrido beveik visi jo likimo draugai – tūkstančiai, dešimtys tūkstančių lietuvių... Kur tokio stulbinančio atsparumo šaltiniai?

Apie tai galėtų pasakyti tik jie patys.

Birutė Mackonytė

PETRAS MASIULIS

gimė 1894 m. rugsėjo 24 d. Šeduvos valsčiaus Panevėžio apskrities Prastadonių kaime. 1914 m. baigė Šiaulių gimnazijos keturias klases ir įstojo į Petrogrado elektrotechnikos institutą. 1916 m. sausio 31 d. buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę ir paskirtas į Tifliso karo mokyklą. 1916 m. spalio 11 d., baigęs sutrumpintą penkių mėnesių kursą, gavo praporščiko laipsnį, 1917 m. gegužės 1 d. – paporučikio, o 1918 m. sausio 28 d. (po sutrumpinto radijo telegrafistų kurso) buvo paskirtas 4-osios bazės stoties viršininko pavaduotoju.

1918 m. gegužės 31 d. paleistas iš kariuomenės, P. Masiulis vadovavo grupei karių, grįžtančių į Lietuvą. Vieną semestrą mokėsi Rygos aukštesniojoje technikos mokykloje, o 1919 m. vasario 24 d. buvo mobilizuotas į Lietuvos kariuomenę. Dalyvavo kovose su bermontininkais ir bolševikais.

1919–1923 m. vadovavo centrinei Lietuvos radijo stočiai Kaune. 1920 m. balandžio 21 d. jam buvo suteiktas vyresniojo leitenanto laipsnis. 1923 m. stažavo Berlyno „Telefunken“ firmos dirbtuvėse. 1923–1927 m. vadovavo radijo kuopai prie elektrotechnikos bataliono. 1925 m. gegužės 15 d. pakeltas majoru.

1927–1930 m. P. Masiulis mokėsi Aukštuosiuose karininkų kursuose prie Lietuvos kariuomenės Generalinio štabo. 1931 m. balandžio 15 d. baigė Vytauto Didžiojo karininkų kursų technikos skyriaus II laidą. 1931 m. gruodžio 22 d. jam suteiktas pulkininko leitenanto laipsnis. 1932 m. sausio 7 d. P. Masiulis perkeltas į karo technikos tiekimo skyrių ir paskirtas priėmimo komisijos pirmininku. 1939–1940 m. P. Masiulis – Generalinio štabo technikos aprūpinimo skyriaus viršininkas. Kartu jis eina ir karo technikos tiekimo skyriaus viršininko pareigas.

1928 m. gegužės 15 d. buvo apdovanotas Lietuvos Nepriklausomybės 10-mečio medaliu. 1930 m. už ypatingus nuopelnus – Vytauto Didžiojo V laipsnio ordinu.

Kaip radijo specialistas ir technikos turto komisijos pirmininkas, P. Masiulis 1930–1931 m. buvo tris kartus komandiruotas į Vokietiją, kartą – į Šveicariją; 1932–1936 m. šešis kartus lankėsi Anglijoje, keturis – Švedijoje. 1937 m. buvo komandiruotas į Čekoslovakiją. Tais pačiais metais lankėsi Vokietijoje, Prancūzijoje, Anglijoje, Švedijoje. Šių komandiruočių tikslas – parinkti geriausią techniką: Anglijoje – tanketes, radijo stotis, Čekoslovakijoje – tankus, Vokietijoje – telefono kabelius.

1940–1941 m. likvidavus Lietuvos kariuomenę, panaikinus technikos tiekimo skyrių ir reorganizavus 29-ąjį lietuvių šaulių korpusą, P. Masiulis dirbo technikos tiekimo viršininku prie korpuso štabo.

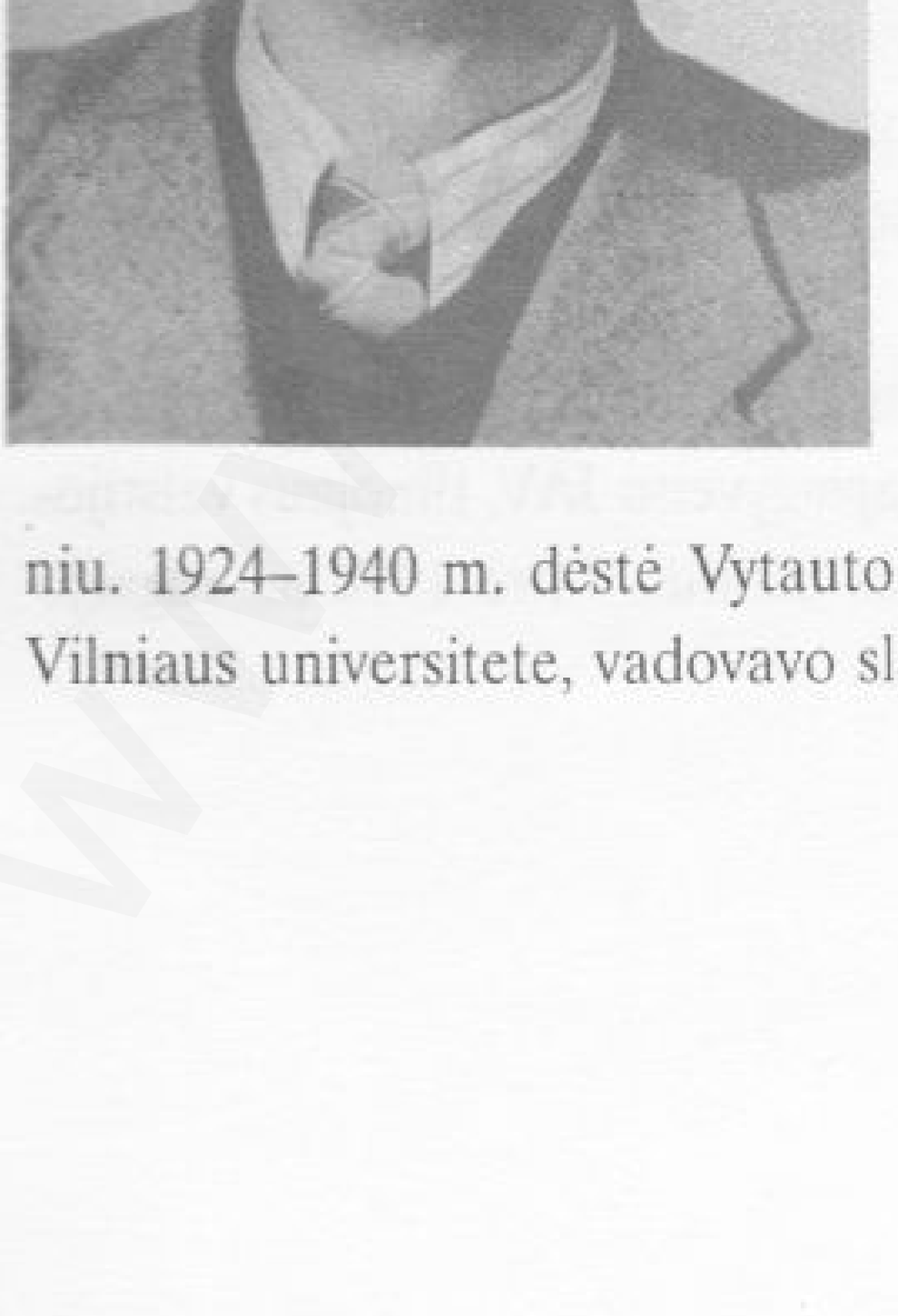
Antrasis pasaulinis karas P. Masiulį užklupo Vilniuje, kur jis buvo paliktas kontroliuoti šaulių korpuso apsaugos. P. Masiulis net nemanė trauktis kartu su rusų armija. Pasirodžius vokiečių kariuomenei, birželio 24 d. P. Masiulis pateko į nelaisvę, bet netrukus buvo paleistas. P. Žakevičiaus kvietimu jis įsitraukė į Vilniaus komiteto veiklą ir kaip Lietuvos kariuomenės atstovas čia dirbo iki liepos 30 d.

1941 m. rugpjūčio 1 d. P. Masiulis buvo paskirtas Vilniaus miesto statybos tresto direktoriaus pavaduotoju, o nuo 1941 m. rugsėjo 1 d. – direkto-

riumi. 1943 m. kovo 16 d. vokiečiams areštavus dalį Lietuvos inteligentijos, buvo suimtas ir pulkininkas leitenantas P. Masiulis. Etapais vežami per Kauną, Tilžę, žmonės pateko į Štuthofo koncentracijos stovyklą, čia išbuvo iki 1945 m. sausio 26 d. Raudonajai armijai veržiantis gilyn į Vokietiją, vokiečiai mėgino kalinius evakuoti, bet nespėjo.

Pomeranijoje iš varomos kolonos P. Masiulis pabėgo ir pateko į rusų rankas. Jie pasiuntė į Gardino „filtravimo“ stovyklas, o iš ten – į demobilizuotųjų diviziją Baškirijoje. 1945 m. lapkričio 15 d. demobilizuotas grįžo į Vilnių, kur gyveno jo šeima. 1946 m. liepos 26 d. P. Masiulis suimamas kartu su kitais Lietuvos tautinės tarybos nariais (LTT). Jis buvo kaltinamas, kad tarnavo vokiečiams, o po karo vėl įstojo į nelegalią politinę organizaciją (LTT) ir vykdė jos užduotis. P. Masiulis nuteisiamas 10 metų laisvės atėmimo ir 5 metams tremties.

1957 m. mirė vėžiu Kaune, palaidotas Panemunės kapinėse.

BALYS SRUOGA

gimė 1896 m. vasario 1 d. Biržų apskrities Vabalninko valsčiaus Baibokų kaime. Mokėsi Panevėžio realinėje mokykloje, čia įsitraukė į aušrininkų organizacijos veiklą. 1914 m. įstojo į Petrogrado miškų institutą, 1915–1916 m. studijavo Petrogrado, 1916–1918 m. Maskvos universiteto Istorijos–filologijos fakultete. 1918 m. grįžo į Lietuvą, dirbo Spaudos biure, laikraščio „Lietuva“ redakcijoje. 1921–1924 m. Miuncheno universitete studijavo slavistiką, teatro ir meno istoriją, jį baigė filosofijos daktaro laipsniu. 1924–1940 m. dėstė Vytauto Didžiojo universitete, 1940–1943 m. – Vilniaus universitete, vadovavo slavistikos ir teatro seminarams. 1932 m.

gavo profesoriaus vardą. B. Sruoga – vienas iš Lietuvių meno kūrėjų draugijos (1920 m.), Lietuvių rašytojų draugijos (1932 m.). „Vilkolakio“ teatro (1919 m.) iniciatorių ir įkūrėjų. Aktyviai dalyvavo Valstybės teatro, Jaunųjų teatro veikloje. Nuo 1940 m. B. Sruoga dirbo Vilniaus universitete.

1943 m. kovo 16 d. buvo gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21319. Štuthofe sukūrė ir globojo „Aitvarus“ – kultūros klausimais besidominčių ir bandančių kurti kalinių būrelį.

Grįžęs iš Štuthofo, nuo 1945 m. dėstė Vilniaus universitete, apie koncentracijos stovyklą parašė romaną „Dievų miškas“. Mirė Vilniuje 1947 m. spalio 16 d., palaidotas Rasų kapinėse.

Poetas, dramaturgas, kritikas, literatūros ir teatro teoretikas, vertėjas.

JONAS ŠERNAS

gimė 1910 m. gruodžio 21 d. Biržų apskrities Nemunėlio Radviliškio valsčiaus Jasiškių kaime. Šiek tiek palankęs mokyklą, liko tėvų ūkyje kaip būsimasis paveldėtojas. Ūkininkavo, padėjo besimokantiems broliams ir seserims.

1943 m. kovo mėn. atvyko į Vilnių aplankyti brolio Jokūbo, dirbusio Vilniaus universitete. Gestapui atėjus areštuoti profesoriaus Jokūbo Šerno, broliai suklaidino vokiečius: buvo suimtas Jonas, o Jokūbas pabėgo. Taip Jonas Šernas pateko į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21323.

1945 m. vokiečiams evakuojant kalinius, J. Šernui pavyko pabėgti. Iš pradžių pateko į Švediją, o nuo 1951 m. apsigyveno JAV, Ilinojaus valstijoje, Rochfordo mieste. Čia surado ir savo brolius. Mirė 1978 m. rugsėjo 22 d. Palaidotas Rochforde.

ALGIRDAS KAZIMIERAS TUMĖNAS

gimė 1909 m. balandžio 23 d. Suvalkų Kalvarijoje. Mokėsi Kauno „Aušros“ berniukų gimnazijoje. 1930 m. baigė Dr. Justino Tumėno brandos kursus, studijavo Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultete ir baigė ekonomiką. 1930–1941 m. dirbo Statistikos biuro demografijos skyriuje. 1941–1943 m. Vilniuje vertėsi prekyba. Energingas neolituanas, 1940–1941 m. – LAF'o aktyvistas, 1942–1943 m. LLA narys, veiklus pogrindžio spaudos dalyvis.

1943 m. kovo 17 d. gestapo suimtas ir išvežtas į Štuthofą. Kalinio Nr. 21310. Mirė koncentracijos stovykloje 1943 m. balandžio 19 d.

VYTAUTAS VACLOVAS TUMĖNAS

gimė 1906 m. vasario 23 d. Suvalkų Kalvarijoje. Mokėsi Voroneže. 1926 m. baigė Kauno „Aušros“ berniukų gimnaziją ir įstojo į Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą studijuoti istorijos. 1942 m. baigė Vilniaus universitetą (čia taip pat studijavo istoriją).

Nuo 1926 m. V. Tumėnas mokytojavo pradžios mokykloje Kaune, nuo 1928 m. – Dr. Justino Tumėno brandos

kursuose. 1941–1943 m. Vilniaus amatų mokyklos mokytojas, 1941–1943 m. švietimo valdybos inspektorius, Mokslų akademijos sekretorius. 1939–1940 m. redagavo „Tautos mokyklą“. Veiklus rezistencijos prieš nacius dalyvis.

1943 m. kovo 17 d. buvo suimtas. Mirė Štuthofo koncentracijos stovykloje 1943 m. gegužės 15 d. Kalinio Nr. 21320.

JURGIS VALIUKEVIČIUS-VALIUKAS

gimė 1919 m. gruodžio 6 d. Lazdijų apskrities Šventežerio valsčiaus Babrų kaime. Mokėsi Lazdijų gimnazijoje, čia įsitraukė į ateitininkų veiklą. 1939 m. įstojo į Kauno karo mokyklą. 1940 m. rudenį pradėjo studijuoti ekonomiką Vilniaus universitete.

1943 m. kovo 16 d. buvo areštuotas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21326. Po karo apsigyveno JAV.

JONAS NOREIKA
(ŠIAULIAI)

gimė 1910 m. spalio 8 d. Šiaulių apskrities Pakruojo valsčiaus Šukionių kaime. Mokėsi Šiaulių gimnazijoje. Ją baigęs, stojo į Karo mokyklą. Buvo paskirtas į 7-ąjį pėstininkų pulką Klaipėdoje. 1934 m. perkeltas dirbti į Kauno karo mokyklą lektoriumi. Redagavo žurnalą „Karys“. 1938 m. baigė Vytauto Didžiojo universiteto Teisių fakultetą. 1939 m. gavo kapitono laipsnį ir buvo paskirtas į kariuomenės teismą, čia dirbo iki pirmosios sovietinės okupacijos. Aktyviai bendradarbiavo „Lietuvos aide“, „Karde“, „Karyje“.

1941 m. Lietuvos laikinoji vyriausybė jį paskyrė Šiaulių apskrities viršininku. Eidamas šias pareigas, J. Noreika su dideliu užsidegimu gynė krašto reikalus, užmezgė ryšius su pogrindžiu. 1943 m. po propagandinės kelionės į Vokietiją parašė labai nepalankų nacių režimui straipsnį „Šių dienų Vokietija“ (jis nebuvo išspausdintas).

1943 m. vasario 23 d. J. Noreiką suėmė ir trumpai palaikę Šiaulių kalėjime išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 21330.

1945 m. J. Noreika sovietų buvo grąžintas į Lietuvą. Vilniuje dirbo juriskonsultu Mokslų akademijoje. Nuo 1946 m. aktyviai įsitraukė į rezistencinę kovą už Lietuvos laisvę, buvo vienas iš Lietuvos tautinės tarybos (LTT) iniciatorių ir įkūrėjų, žinomas Generolo Vėtros slapyvardžiu. Suimtas 1946 m. kovo 16 d. 1946 m. lapkričio mėn. Vilniaus įgulos karinis tribunolas J. Noreiką nuteisė sušaudyti. Tiksli mirties data nežinoma. Remiantis KGB dokumentais, J. Noreika sušaudytas 1947 m. vasario 27 d. KGB rūsiuose, užkastas Tuskulėnų dvare.

Aš noriu mirti vasario šešioliktąją!

Prieš 45-erius metus žuvusiam kpt. Jonui Noreikai atminti

Apie Joną Noreiką per mažai rašyta, per mažai jis buvo atsimintas. Kodėl? Ir vėl ta pati priežastis: kovoje su klastinguoju okupantu Tėvynės labui teko jo asmenį ir jo darbus slėpti.

Jonas gimė 1910 m. spalio 8 d. Šiaulių apskrities Šukonių kaime. Karininkas, kapitonas, teisininkas, paskirtas į kariuomenės teismą, žurnalistas, redagavo „Karį". Pirmosios bolševikų okupacijos metu susirišo su pogrindžiu – Lietuvių aktyvistų frontu. Jis – Žemaitijos LAF'o organizatorius. Buvo tolerantiškas, sujungė Žemaitijos grupes. Lietuvos laikinosios vyriausybės buvo paskirtas Šiaulių apskrities viršininku. J. Noreika gynė savo apskritį nuo nacių užmačių. 1943 m. jo apskrities jaunimui nestojant į SS batalionus, jis buvo gestapo areštuotas ir su Lietuvos įkaitų grupe išvežtas į Štuthofo stovyklą.

Jonas Noreika dėjo ypač daug pastangų dėl lietuvių vienybės. Atsimenu, kai tuoj po 1941 m. sukilimo jis su žemaičių delegacija atvyko į Kauną ir išbarė mus, kad per mažai stengiamės vieningai kovoti. Noreikos pastangos daug padėjo pereiti į vieningą antinacinę pogrindžio veiklą.

Štuthofo stovykloje, kur visi nualinti lietuviai kaliniai buvo daugiau ar mažiau pasimetę, Noreika buvo vienas iš iniciatorių sukurti mokslinę Štuthofo „akademiją". Čia buvo pasitelkti mūsų profesionalai – profesoriai Jurgutis, Sruoga, Mackevičius, Kučinskas, kun. S. Yla ir kiti. Žinoma, didysis ramstis buvo prof. Jurgutis, bet praktiškai Noreika akademiją vedė. Tai paskatino prof. Sruogą sukurti „Aitvarus", o Puskunigį – naujų dainų ir giesmių. Prof. Yla savo prisiminimuose rašo: „Noreika ir Jurgutis virto neatskiriamais draugais... po keletą valandų vaikščio-

davo kartu po kiemą. Kas juos sujungė, aišku: aukštesnių polėkių motyvai".

Po Štuthofo laisvą jį sutikau 1945 m. pavasarį Pucko miestelyje prie Dancigo, vilkintį Raudonosios armijos kareivio uniformą. Jis sugrįžo po karo iš Berlyno, nes iš Štuthofo išsilaisvinusį jį mobilizavo į sovietų armiją. Kaip tos armijos kariui, jam nebuvo kliūčių dabar grįžti į Lietuvą. Man pasakė: „Žinau. Žmona ir dukrelė yra Šveicarijoje, saugioje vietoje, tad aš grįžtu į Lietuvą..."

Kurį laiką sugebėjo, vėl draugaudamas su prof. Jurgučiu, Vilniuje dirbti Lietuvos mokslų akademijos juriskonsultu. Bet tai buvo tik laikina priedanga. Jo tikslas buvo jungti Lietuvos miško brolių pasipriešinimą. Jis kūrė Lietuvos ginkluotųjų pajėgų štabą, turėjo slapyvardį – Generolas Vėtra.

Neilgai truko jo veikla. Klastingasis priešas jį pagavo. Paskyrė mirties bausmę. Vienos tik malonės iš bolševikų jis prašė: „Aš noriu mirti Vasario šešioliktąją!..."

Kur Jono Noreikos palaikai, nežinoma. Jo duktė Dalia Kučėnienė, būdama Lietuvoje, surinko nemažai medžiagos apie savo tėvelį ir atvežė ją savo mamytei į Marquette Parką. Yra būtinas leidinys apie šį Lietuvos herojų – Generolą Vėtrą. (1997 m. išleista V. Ašmensko knyga „Generolas Vėtra" – *Red.).*

Pilypas Narutis, *Draugas*, 1992, Nr. 47, kovo 7 (sutrumpinta)

SPAUDOS DARBUOTOJŲ IR ŽURNALISTŲ GRUPĖ

NIKODEMAS ABROMAVIČIUS

gimė 1913 m. gegužės 27 d. Vokiečių okupacijos metais dirbo Vilniaus „Statybos“ bendrovės transporto vadovu.

1943 m. balandžio 29 d. esesininkų suimtas, apkaltintas, kad buvo laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ korektorius ir platintojas, ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22903. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

Daugiau žinių apie jį neturime.

VACLOVAS ALKSNINIS

gimė 1902 m. gruodžio 15 d. Seinų apskrities Šventežerio valsčiaus Giraitės kaime. Karininkas ir visuomenininkas. Būdamas Seinų „Žiburio“ gimnazijos mokiniu, 1919 m. rugpjūčio 24 d. pabėgo iš lenkų užimtų Seinų ir kaip savanoris prisijungė prie Lietuvos kariuomenės dalinio, žygiavusio jų išvaduoti. 1921 m. baigė Karo mokyklą. 1926–1939 m. – Šaulių sąjungos Šakių rinktinės vadas. Iki 1944 m. ėjo įvairias pareigas Vilniuje. 1943 m. balandžio 29 d. vokiečių suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą, iš jos po pusmečio paleistas. Prieš suėmimą V. Alksninis buvo Vilniaus apskrities viršininko pavaduotojas. Apkaltintas bendradarbiavimu leidžiant laikraštį „Nepriklausoma Lietuva“. Kalinio Nr. 22908.

1944 m. pasitraukė į Vokietiją. Antrajam pasauliniam karui pasibaigus, buvo vienas iš Lietuvos tremtinių bendruomenės Miuncheno apylinkės ir apygardos vadovybės narių. 1946 m. vienas iš Antibolševikinio tautų bloko (ABN) steigėjų ir Lietuvos atstovas jame. 1949 m. atvykęs į JAV, apsigyveno Niujorke ir iš karto įsitraukė į plačią visuomeninę veiklą:

VLIK'o ir Nepriklausomybės talkoj atstovavo Lietuvos laisvės kovotojų sąjungai, buvo lietuvių karo veteranų Niujorke skyriaus pirmininkas, BALF'o direktorius ir centro valdybos narys, komiteto Lietuvos dienai pasaulinėje parodoje ruošti narys, LB Niujorko apygardos valdybos narys ir kt. Bendradarbiavo „Trimite", „Karyje", „Vienybėje", „Dirvoje" ir „Darbininke".

Mirė 1970 m. sausio16 d. Niujorke.

JONAS BALČAITIS

gimė 1915 m. vasario 2 d. Vokiečių okupacijos metais gyveno Vilniuje, dirbo lietuvių policijos intendantu. 1943 m. balandžio 29 d. esesininkų buvo suimtas, apkaltintas laikraščio „Nepriklausoma Lietuva" platinimu tarp Vilniaus lietuvių policininkų ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22901. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

Antrosios sovietinės okupacijos metu suimtas ir išvežtas į Sibiro lagerius. Buvo užsispyręs, sunkiai paklūstantis, dėl to lageriuose teko daug kentėti. Po Stalino mirties grįžo į Lietuvą, 1953 m. atvyko į Kauną. Pasiūlymo dirbti prižiūrėtoju perkeliant Kauno kapines iš Vytauto prospekto į Petrašiūnus J. Balčaitis atsisakė. Dirbo brigadininku prie statybos darbų, vėliau iš šių pareigų buvo atleistas. Gero draugo rekomenduotas įsidarbino Kauno maisto taros sandėlio vedėju, bet nepadirbęs nė metų išėjo. Tolesnis jo likimas nežinomas. Jonas Balčaitis yra miręs, bet kada ir kur palaidotas – nežinia.

Biografinių žinių pateikė Elena Lukoševičienė.

HENRIKAS BLAZAS

gimė 1904 m. sausio 11 d. Rygoje. Mokslus ėjo Rygoje, Orle, Tomske. 1924 m. baigė Kaune gimnaziją. 1924–1930 m. lankė Vytauto Didžiojo universiteto Humanitarinių mokslų fakultetą. 1928 m. įsteigė ir ligi 1930 m. leido bei redagavo satyros žurnalą „Vapsva“, 1930–1931 m. – savaitraštį „Diena“. 1933 m. kartu su T. Tilvyčiu ėmė leisti ir redaguoti savaitraštį „Kuntaplis“. Į laikraščius rašyti pradėjo 1922 m. Bendradarbiavo pažangesnėje ir informacinėje spaudoje, pasirašinėdavo inicialais H., H. B., Skifas, E. E–tas, Kanutas. H. Dautartas ir kt. 1930 m. išvertė E. Valeso „Aristokrato nuotykius“.

1943 m. balandžio 29 d. esesininkų suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Apkaltintas tuo, kad laikraštyje „Į laisvę“ spausdino politinius straipsnius. Kalinio Nr. 22902. 1944 m. kovo pradžioje paleistas grįžo į Lietuvą. 1944 m. pasitraukė į Vakarus.

Mirė 1965 m. lapkričio 1 d. Niujorke.

VLADAS ČEKAUSKAS

gimė 1897 m. balandžio 21 d. Marijampolės apskrities Paršelių kaime. 1917 m. baigė Veiverių mokytojų seminariją. Porą metų pamokytojavęs, 1919 m. savanoriu stojo į Lietuvos kariuomenę, dalyvavo Nepriklausomybės kovose. Kariuomenėje tarnavo iki 1940 m., kol bolševikai kapitono laipsniu nepaleido į atsargą. 1941 m. vasarą paskirtas lietuvių policijos departamento ūkio skyriaus viršininku. 1943 m. balandžio 29 d. gestapo suimtas už antinacinę rezistenciją ir išsiųstas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Buvo apkaltintas laikraščio „Į laisvę“ platinimu tarp lietuvių policininkų. Kalinio Nr. 22913. 1943 m. spalio 27 d. mirė Štuthofe.

* * *

V. Čekauskas buvo gero būdo, draugiškas, linksmas. Pobūviuose kurdavo humoristinius kupletus, dainuodavo. Mėgo piešti. Daug jo tapytų peizažų puošė paties ir draugų butų sienas. Buvo vedęs.

Lageryje niekada nemačiau jo supykusio, suirzusio. Daug kartų apgailestavo, kad Nepriklausomos Lietuvos vyriausybė raudoniesiems okupantams įžengiant į Lietuvą neįsakė Lietuvos kariuomenei priešintis, kad tarp kariuomenės vadų taikėsi išdavikų (gen. Vitkauskas).

Nors buvo stambus, atletiškas vyras, bet Štuthofo badas, kankinimai, mušimas, sunkus darbas išsekino – kūną išbėrė votys, visas ištino. Pakilo aukšta temperatūra, tačiau kad ir sunkiai sirgdamas vis dar ėjo į darbą. Kai visai nusilpo, buvo nuvestas į ligoninę ir po poros dienų, 1943 m. spalio 27 d., mirė. Kai gulėjau ligoninėje, girdėjau pasakojant, jog ligoninės sanitarai lenkai, sužinoję, kad V. Čekauskas – Nepriklausomos Lietuvos karininkas, jį užmušė. Jo kūnas, kaip ir kitų mirusiųjų kalinių, buvo sudegintas krematoriume, o pelenai supilti į kalną šalia. Okupantai nesigėdijo už kelis šimtus markių V. Čekausko žmonai pasiųsti atseit vyro pelenus. Iš tiesų jo pelenai, kaip ir kitų kankinių, atsidūrė vokiečių ūkininkų dirvoje. Vlado Čekausko mirtis mūsų grupei buvo didelė tragedija. Liūdėjome netekę gero draugo.

Vladislovas Telksnys

ANTANAS VYTAUTAS DANIŪNAS

gimė 1911 m. kovo 7 d. Lenkijoje, Chodovo dvare (netoli Varšuvos), Juozo Daniūno ir Rozalijos Vaitiekūnaitės šeimoje. Tėvas ten dirbo pieninininku. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą tėvai su dviem mažais vaikais grįžo į Lietuvą. Netrukus jie apsigyveno Ukmergės apskrities Kavarsko valsčiaus Pilypių kaime, kur tėvas buvo paveldėjęs 18 ha ūkį.

Šeimoje Antanas Vytautas Daniūnas buvo vyriausias vaikas. Mokėsi Papragių kaimo pradžios mokykloje, paskui Ukmergės gimnazijoje. 1932 m. ją baigė. 1933 m. įstojo į Kauno karo mokyklos aspirantų skyrių ir jį baigė 1934 m. gaudamas atsargos jaunesniojo leitenanto laipsnį. 1939 m. baigė Vytauto Didžiojo universitetą įgydamas statybos inžinieriaus specialybę. Kaip buvusį gabų studentą, universiteto vadovybė kvietė likti dėstytoju, bet norėdamas padėti šeimai, jaunesniems broliams ir seserims mokytis jis išvyko dirbti į Zarasus. Vėliau, vokiečių okupacijos metais, dirbo Vilniuje akcinės bendrovės „Statyba“ direktoriumi. 1943 m. balandžio 29 d. buvo areštuotas už antivokiškos spaudos platinimą, rėmimą pinigais ir popieriumi ir už tai, kad spaudos platinimui naudojęs „Statybos“ bendrovės sunkvežimius. Išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22915.

1944 m. vasario 25 d. su grupės draugais etapu grąžintas į Lietuvą, į Kauno kalėjimą. Mirė 1944 m. kovo pirmomis dienomis Ragainės kalėjime. Palaidotas kaip kalinys Ragainės kapinėse. Kapas šiuo metu išnykęs.

Antanas Vytautas Daniūnas buvo gabus inžinierius. Gerai žinomas jo diplominis darbas „Gelžbetoniniai pastatai karo aerodrome“, apgintas 1939 m., jo suprojektuotas tiltas per Šventąją Ukmergėje. Laisvalaikiu

A. V. Daniūnas mėgo konstruoti radijo aparatus, savo tėviškėje ir kaimynams įrengė žaibolaidžius. Buvo apsiskaitęs, gero, švelnaus būdo, gerbė kitus. Jo tikslas – savo darbais kuo daugiau atnešti Lietuvai naudos.

Biografiją pateikė sesuo Natalija Daniūnaitė.

POVILAS JANELIŪNAS

gimė 1915 m. birželio 15 d. Panevėžio apskrities Smilgių valsčiaus Davengalio kaime, vidutinių ūkininkų šeimoje. Iš penkių sūnų jis buvo vyriausias. Mokėsi Smilgių pradžios mokykloje, vėliau – Panevėžio berniukų gimnazijoje, ją baigė 1936 m. Gimnazijoje buvo aktyvus skautų organizacijos narys, vyresnysis skiltininkas. 1936 m. lapkričio mėn. buvo pašauktas į Lietuvos kariuomenę. Tarnavo Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Mindaugo 4-ajame pėstininkų pulke Pajuostėje, netoli Panevėžio. 1937 m. įstojo į pirmojo Lietuvos prezidento Antano Smetonos karo mokyklą. Ją baigė 1940 m. Tragiškų įvykių išvakarėse buvo paskirtas į Vilnių LDK Gedimino 1-ojo pėstininkų pulko būrio vadu, vėliau – bataliono vado adjutantu. 1941 m. birželio 22 d. karas jį užklupo Pabradės poligone. Pulkas buvo priverstas trauktis į Rusiją, bet Gudijos teritorijoje P. Janeliūnas pabėgo ir grįžo į Lietuvą.

Vokiečių okupacijos metais dirbo Vilniuje kriminalinės policijos vyresniuoju inspektoriumi ir mokėsi Vilniaus universiteto Teisės fakultete. 1943 m. vasario mėnesį gestapas P. Janeliūną areštavo ir kalino Vilniaus gestapo rūsiuose. Iš pradžių jam buvo paskirta mirties bausmė, bet bendradarbių pastangomis pavyko jos išvengti. 1943 m. balandžio 29 d. P. Janeliūnas išvežamas į Kauną ir kitą dieną priskiriamas prie spaudos darbuotojų grupės, gabenamos į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22904.

1944 m. kovo pradžioje su visa grupe pervežamas į Kauno kalėjimą, bet kovo 15 d. su kitais į laisvę nepaleidžiamas, paliekamas. „Artėjant Raudonajai armijai prie Vilniaus, – pasakojo Povilas savo broliui Justinui, – visus išvarė iš kamerų į kiemą, išrikiavo, gestapininkas šaukia pavardėmis, riša rankas vielomis, sodina į mašiną... Numečiau dėžutę, kurią turėjau su savimi. Dabar jau viskas... Bet, pasirodo, po laiminga žvaigžde buvau gimęs. Gal padėjo mielos mamytės karšta malda ir skausmo ašaros – mane paleido į laisvę".

1944 m. liepos 20 d. P. Janeliūnas pasitraukė į Vakarus. Atsidūrė perkeltųjų asmenų stovykloje Vakarų Vokietijoje. 1949 m. apsistojo Anglijoje, Lydso mieste, buvo šio miesto Didžiosios Britanijos lietuvių draugijos pirmininku. Šiek tiek atšilus politiniam klimatui, pradėjo susirašinėti su broliais Lietuvoje. Stagnacijos laikotarpiu laiškai nutrūko. Prieš metus du asmenys pateikė žinių, kad P. Janeliūnas miręs, bet kada – nežinia.

Biografiją pateikė Justinas Janeliūnas.

BALYS KULYS

gimė 1907 m. gruodžio 14 d. Gyveno Vilniuje. Vokiečių okupacijos metais buvo verslininkas.

1943 m. balandžio 29 d. esesininkų suimtas, apkaltintas laikraščio „Į laisvę" platinimu Vilniuje ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22911. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

Daugiau žinių apie jį neturime.

SIMAS KVIETKA

gimė 1882 m. spalio mėn. Ukmergės apskrities Musninkų miestelyje. Kvietkauskų šeima buvo gausi, o žemės – vos keli hektarai. Keturiolikos metų Simas, norėdamas būti savarankiškas, paliko gimtąjį miestelį ir apsigyveno Vilniuje. Čia dirbo pas ponus pasiuntiniu.

Kadangi pastumdėliu būti nepatiko, išvažiavo į Peterburgą ir įsidarbino laivų statykloje. Baigęs prie jos esančią amatų mokyklą dirbo šaltkalviu.

Kilus 1905 m. revoliucijai, Simas – revoliucionierių gretose. Jai pralaimėjus, vengdamas katorgos, atsidūrė už Atlanto – Amerikoje. Blogiausia, kad nemokėjo anglų kalbos: fermoje dirbo juodžiausius darbus. Pramokęs kalbos, gavo lengvesnį darbą – restorane plauti indus. Pagaliau pavyko pereiti į „Linotipų“ fabriką. Būdamas gabus ir darbštus, greitai išmoko linotipų montuotojo ir remontininko darbų, vėliau – eilučių liejimo bei rinkimo ir tapo linotipininku. Gyvendamas Amerikoje, ilgą ir sunkiai tos šalies žmonėms ištariamą Kvietkausko pavardę sutrumpino – pasivadino Kvietka.

Sužinojęs apie Lietuvos Nepriklausomybės kūrimąsi, su kitais Amerikos lietuviais ėmė remti ją sunkiai uždirbtais doleriais, o 1920 m. pradžioje grįžo į Lietuvą ir įstojo į besikuriančią Lietuvos kariuomenę savanoriu. Tais pačiais metais tapo aktyviu pirmus žingsnius žengiančios Šaulių sąjungos nariu. 1920 m. gegužės 31 d. Steigiamojo seimo narys daktaras Kazys Grinius S. Kvietkai išdavė leidimą lankytis Steigiamojo seimo posėdžiuose. Šaulių sąjungos centro valdybos pirmininkas V. Putvinskis 1920 m. spalio 9 d. raštu įgaliojo S. Kvietką kitą dieną (10 dieną) nuvykti į Karmėlavą ir pasakyti kalbą, o vietos valdžios tuo raštu prašė nedaryti kliūčių ir teikti visokeriopą jam pagalbą. 1921 m. lapkričio 15 d. S. Kvietka priimamas į Šiaulių sąjungos Kauno skyrių. Dainavo šaulių chore. 1923 m. sausio mėn. S. Kvietka dalyvauja Klaipėdos sukilime.

Pasibaigus Nepriklausomybės kovoms, apsigyveno Kaune. Dirbo „Žaibo“, „Vilties“ ir kitose spaustuvėse linotipininku. Po darbo montavo ir remontavo linotipus ir mokė jaunuolius linotipininko specialybės. (Stasys ir Petras Lugai bei daugelis kitų Kauno linotipininkų yra buvę jo mokiniai.)

1925 m. sausio 15 d. S. Kvietkai įteikiamas Klaipėdos sukilimui atmin-

ti medalis ir pažymėjimas. 1927 m. kovo mėn. 5 d. Lietuvos kariuomenės savanorių sąjunga išdavė liudijimą (Nr. 51), kad Simas Kvietka yra Lietuvos kariuomenės savanorių sąjungos Kauno skyriaus narys. 1928 m. gegužės 15 d. jis apdovanojamas Lietuvos Nepriklausomybės 10-ies metų jubiliejiniu medaliu (Nr. 21431), o birželio 9 d. – Kūrėjo savanorio medaliu (Nr. 341)

Vokiečių okupacijos metais S. Kvietka dirbo „Spaudos fondo“ spaustuvėje. 1943 m. balandžio mėn. 29 d. vokiečiai esesininkai jį areštavo kaip laikraščio „Į laisvę“ bendradarbį ir leidėją, vėliau kalino Štuthofo koncentracijos stovykloje. Kalinio Nr. 22912.

Naujos sovietinės okupacijos metais S. Kvietka dirbo „Spindulio“ spaustuvėje meistru. Sovietinis saugumas neleido ramiai gyventi. S. Kvietka buvo tardomas, bauginamas, įtariamas šnipinėjimu, kadangi vokiečiai jį po metų kalinimo iš Štuthofo koncentracijos stovyklos paleido.

1957 m. išėjo į pensiją. 1973 m. lapkričio 3 d. S. Kvietka mirė. Palaidotas Romainių kapinėse.

Biografiją pateikė sūnus Algimantas Kvietka.

PETRAS LUGAS

gimė 1909 m. rugsėjo 7 d. Dirbo Kaune „Žaibo“ ir kitose spaustuvėse linotipininku.

1943 m. balandžio 29 d. esesininkų suimtas, apkaltintas laikraščio „Į laisvę“ platinimu ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22906. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

1978 m. tragiškai žuvo. Palaidotas Romainių kapinėse.

STASYS LUGAS

gimė 1907 m. lapkričio 25 d. Dirbo Kaune „Žaibo“ spaustuvėje linotipininku.

1943 m. balandžio 29 d. esesininkų suimtas ir išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22907. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

Antrosios sovietinės okupacijos metais gyveno Klaipėdoje, dirbo spaustuvėje „Rytas“ linotipininku. Mirė 1991 m. Klaipėdoje, ten ir palaidotas.

JUOZAS LUKOŠEVIČIUS

gimė 1908 m. vasario 5 d. Nepriklausomos Lietuvos laikais dirbo Vidaus reikalų ministerijoje.

1943 m. balandžio 29 d. vokiečių gestapininkų suimtas už laikraščio „Į laisvę“ platinimą ir iki 1944 m. kovo 15 d. kalintas Štuthofo koncentracijos stovykloje. Kalinio Nr. 22914.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai, 1945 m. suimamas. Kalėjo Vorkutoje, Šangaly lageryje. 1946 m. paleidžiamas. Po 7 mėn. laisvės vėl suimamas ir išvežamas į Buriatijos ir Mongolijos ASSR, Nauški lagerį, kur laikomas iki 1953 metų. Po Stalino mirties paleidžiamas. Grįžęs dirbo Kauno mėsos kombinate.

Mirė 1986 m. lapkričio 5 d. Palaidotas Kaune.

Biografinių žinių pateikė žmona Elena Lukoševičienė.

AUGUSTINAS STANKEVIČIUS

gimė 1914 m. gegužės 28 d. Kur gimė ir mokėsi – nežinoma. Jo motina Marija Katinienė gyveno Širvintų rajono Zibalų kaime. Augustinas buvo vienturtis. Žinoma, kad baigęs gimnaziją studijavo literatūrą, žurnalistiką, domėjosi teatru.

1943 m. balandžio 29 d. buvo esesininkų suimtas ir su kitais 16 lietuvių išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22905. 1944 m. kovo 15 d. su visa grupe paleidžiamas.

Buhalterio darbą susirado Verkių tarybiniame ūkyje. Po kelių mėnesių, 1944 m. rudenį, sovietiniai okupantai jį suėmė ir apkaltino pagal 58 str. Per žiemą išlaikė Lukiškių kalėjime. 1945 m. pavasarį A. Stankevičius nuteisiamas 10 metų kalėti lageryje ir išvežamas į Kemerovo sritį, Barnaulą. Dirbo miško darbus. Lageryje išbuvo visus 10 metų.

Grįžęs dirbo Druskininkuose „Bangos“ sanatorijos tiekėju. Važinėjo po kaimus, supirkdavo maistą ir pristatydavo sanatorijai. Yra žinoma, kad vėliau Augustinas Stankevičius persikėlė į Klaipėdą, kur gyveno, dirbo ir mirė. Ten ir palaidotas.

Biografinių žinių pateikė Stasė Šimkutė.

VLADISLOVAS TELKSNYS

Gimiau 1915 m. birželio 1 d. Utenos apskrities Aluntos valsčiaus Runionių kaime, gausioje vidutiniokų ūkininkų šeimoje.

1923 m. pradėjau lankyti Alantos pradinę mokyklą. Ketvirtame skyriuje susirgau sunkia liga. Buvau operuotas Utenos ligoninėje. Keturių skyrių nebaigiau, bet sėkmingai įstojau į Molėtų progimnazijos pirmą klasę. Čia mokydamasis priklausiau ateitininkų ir skautų organizacijoms. Netrukus,

tautininkams uždraudus ateitininkų organizaciją, ji ėmė veikti nelegaliai.

Baigęs Molėtų progimnaziją, išvykau į Kauną. Ten, įvairiais darbais pelnydamasis duoną, lankiau „Pavasario“ suaugusiųjų gimnaziją. 1938 m. baigiau dvejų metų sanitarijos puskarininkių mokyklą. Praktiką atlikau Kauno karo ligoninėje.

1939 m. buvau pakviestas dirbti katalikiško žurnalo „Pavasaris“ administratoriumi. Apsigyvenau neseniai pastatytame „Pavasario“ centro valdybos name.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, buvo nutraukta „Pavasario“ organizacijos veikla ir žurnalo leidimas. Namą valdžia konfiskavo, o aš atsidūriau gatvėje. Tų pačių metų spalio mėnesį suėmė saugumo pareigūnai. Iš pradžių buvau kaltinamas antisovietinės organizacijos kūrimu ir pogrindinės spaudos platinimu, vėliau – išgalvoto atentato prieš Dekanozovą rengimu. Iš pradžių kalino Kauno saugumo vienutėje, po to kalėjime.

1941 m. kilus karui, birželio 23 d. rytą su kitais kameros ir kalėjimo draugais, kurių nespėjo sumalti stalininės girnos, išėjome į laisvę. Įsidarbinau „Žaibo“ spaustuvėje administratoriumi. Įsitraukiau į antivokišką veiklą. Čia dirbdamas sandėliuose radau nurašytą spausdinimo mašiną. Ją perkėlėme į kosmetikos parduotuvės „Aroma“ taros sandėlio rūsį, esantį Vilniaus gatvėje (dabar Nr. 15), kuris priklausė mūsų grupės rezistentui Kazimierui Grigalevičiui. Čia spausdinome laikraštį „Į laisvę“, atsišaukimus.

1942 m. gegužės 9 d. vedžiau Danutę Banionytę.

1943 m. balandžio 29 d. suėmė gestapas. Apkaltino laikraščio „Į laisvę“ ir kitos rezistencinės spaudos platinimu. Sudarę 16 žmonių vadinamąją spaudos darbuotojų, žurnalistų grupę, išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą lėtajai mirčiai. Kalinio Nr. 22916. Mane suėmus, draugai nesutriko, spaustuvė

dirbo toliau. Kaip atsakas į gestapo terorą buvo išleisti „Pogrindžio kuntaplis“ (3 numeriai) ir „Lietuvos Judas“ (2 numeriai). 1944 m. kovo 15 d. dėl mums nežinomų priežasčių trylika šios grupės žmonių buvo paleisti.

Nepraėjo nė mėnuo, kai grįžęs iš miesto sužinojau, jog manęs ieškoti du gestapininkai buvo atėję. Supratau – gresia naujas suėmimas. Ėmiau namuose nenakvoti. Pastebėjome, kad mūsų namas sekamas. Draugai patarė bėgti iš Kauno. Gavau pasą Vladislavo LANKAIČIO pavarde ir palikau Kauną. Apsigyvenau Ukmergėje. Vėliau atvyko ir žmona su dukrele.

Antrosios sovietinės okupacijos metais pasirinkau savanorišką tremtį: įsidarbinau felčeriu Saločių ambulatorijoje, vėliau mėtydamas pėdas dirbau Sidabravoje, Šakynėje, Raudėnuose. 1974 m. pasikvietė Šiaulių saugumas. Supratau, kad esu išduotas. Tardė tardytojas Paulauskas. Prisipažinau, kad gyvenu kita pavarde. Girdžiu: „Džiaukis, kad tamstos nusikaltimai yra amnestuoti...“ Trejus metus saugumas tikrino mano gyvenimą.

1977 m. persikėliau gyventi į Kauną. 1977 m. gruodžio 9 d. įsidarbinau Jonavos sanitarijos ir epidemiologijos stotyje. 1981 m. balandžio 22 d. išėjau į pensiją.

Apie Štuthofo koncentracijos stovyklos baisumus parašiau knygą „Kamino šešėlyje“, ji išleista 1990 m. 1993 m. išleidau antrąją dalį – „33-eji metai svetima pavarde“. Iš buvusių 16 draugų, išvežtų ir kalintų Štuthofo koncentracijos lageryje, likau tik vienas. Vieni anksčiau, kiti vėliau, daugelis išbraidę Sibiro sniegynus, iškeliavo į amžinybę.

* * *

16 lietuvių, pasmerktų lėtajai mirčiai

Tai – nacių aukos, vadinamoji spaudos darbuotojų ir žurnalistų grupė, suimta 1943 m. balandžio 29 d. ir išvežta į Štuthofo koncentracijos stovyklą:

1. NIKODEMAS ABROMAVIČIUS
2. VACLOVAS ALKSNINIS

3. JONAS BALČAITIS

4. HENRIKAS BLAŽAS

5. VLADAS ČEKAUSKAS

6. ANTANAS VYTAUTAS DANIŪNAS

7. POVILAS JANELIŪNAS

8. BALYS KULYS

9. SIMAS KVIETKA

10. PETRAS LUGAS

11. STASYS LUGAS

12. JUOZAS LUKOŠEVIČIUS

13. AUGUSTINAS STANKEVIČIUS

14. VLADISLOVAS TELKSNYS

15. KSAVERAS URBANAVIČIUS

16. PRANAS ŽUKAS

Į nežinią

Suimtuosius esesininkai sukišo į Kauno gestapo rūmų rūsį (Kęstučio–Donelaičio gatvių kampas, dabar – Profsąjungų rūmai). Stačiomis „pernakvoję“ rūsio „spintose“ – jose tilpome tik stovėdami – kitos dienos rytą buvome iš tų „spintų“ išleisti. Žvalgiausi, ieškojau pažįstamų. Žinoma, džiaugiausi, kad jų čia nematau, bet širdyje kilo nerimas: „Koks mūsų spaustuvės ir draugų likimas? Ką jie daro mane suėmus? Ar mano suėmimas nesužlugdys visos mūsų veiklos?“

Dabar galėjome susipažinti, paspausti vienas kitam ranką, pasikalbėti, bet tai buvo nelabai linksmas, turbūt nelabai nuoširdus ir gana trumpas pokalbis. Sužinojau, kad tarp mūsų yra du broliai Lugai. Artimiau susipažinome tik Marijampolės gimnazijos klasėje, suvirtę ant suplėkusių šiaudų, nes čia mus išlaikė savaitę. (Matyt, be nurodymų iš Berlyno gestapas nežinojo, kur mūsų grupę įkalinti – juk vokiečių okupuotose valstybėse ir pačioje Vokietijoje gyva galybė koncentracijos stovyklų ir kalėjimų... O gal čia pat, Lietuvoje, sunai-

kinti?) Čia, nors vienas kito gerai nepažindami, sužinojome kiekvieno trumpą biografiją ir kur kas pastaruoju metu dirbo, o svarbiausia – bent iš užuominų supratome, kuo esame kaltinami. Paaiškėjo, jog gestapas mums visiems priskiria tuos pačius „nusikaltimus“: antivokišką veiklą, rezistencinės spaudos (daugiausia „Į laisvę“) platinimą ir rėmimą (popieriumi, finansais, transportu).

Tolesnis mūsų kelias – etapu per Rytprūsių kalėjimus. Juose po kelias paras laikė tamsiuose bei tvankiuose rūsiuose ant suplėkusių drėgnų šiaudų, kur knibždėte knibždėjo utėlės, blusos, blakės ir pelės. Nors kalėjimuose mus maišė su išbadėjusiais, sulysusiais kitataučiais kaliniais, bet mūsų mažai grupelei pavyko išsilaikyti – neišsiskirstyti po kitas kameras. Kiekviename kalėjime vežamų į nežinią vis daugėjo. Į Štuthofą patekome ne šešiolika, o apie tris šimtus kalinių. Nuo pirmųjų valandų pasijutome tarsi sukritę į pragarą. Gąsdino badas, sunkus katorginis darbas, patyčios ir fizinės kančios. Su baime žvelgėme į dieną naktį rūkstantį krematoriumo kaminą – pro jį su dūmais veržėsi anksčiau už mus atvežtų katorgininkų gyvenimai... Klausėme vienas kitą: „O kada ir mes išrūksime?“ Laukdami kažkokio stebuklo, visomis išgalėmis stengėmės išsilaikyti, praleisti dar bent vieną savo gyvenimo dieną, nors ir kaip neapsakomai sunki ji būtų. Saugojomės baisių lazdų, sukome galvas, kur rasti nors trupinėlį kokio maisto, kad tik tas didysis alkis kiek aprimtų...Ėjome, dirbome, miegojome, o prieš akis – alkis ir mirtis.

Visko, ką išgyvenome tada Štuthofe, negalėčiau šiandien pasakoti, be to, daug ką aprašiau 1990 m. „Minties“ leidyklos išleistoje savo knygoje „Kamino šešėlyje“. Nebent galiu priminti tai, kad iš mūsų 16 asmenų grupės lagerio giltinė pirmąjį nukirto Nepriklausomos Lietuvos atsargos kapitoną Vladą Čekauską. Jis išrūko pro krematoriumo kaminą... Mums ta pati kančia pasidarė dar sunkesnė. Vis dažniau žvelgėme į krematoriumo kaminą, pro jį besiveržiančius dūmus, ir jie vis primindavo liūdną mūsų kančių pabaigą.

Visai netikėtai po dešimties mėnesių pragaro kaip perkūnas iš

giedro dangaus nuskardeno lagerio komendanto pranešimas, kad mūsų grupės žmonės bus paleisti į laisvę. Kas galėjo tuo patikėti?! Tai išgirdę, iš nuostabos kelias minutes lyg suakmenėję stovėjome: negalėjome ištarti nė žodžio. Tik vėliau iš džiaugsmo apsikabinę ėmėme bučiuotis, juoktis, kvatoti, šaukti; iškėlę į dangų rankas klaupėmės, dėkojome Viešpačiui už išgelbėjimą... Išgirdę aplink stovinčių kalinių juoką ir patyčias, esą visiems taip sakoma, o iš tiesų mus išveš tik į kitą lagerį, sumišome ir pradėjome ta laisve abejoti.

Vis dėlto 1944 m. vasario 25 d. mūsų grupė paskutinį kartą išėjo pro Štuthofo koncentracijos stovyklos vartus. Mus vežė per Rytprūsių kalėjimus Lietuvos link. Lydėjo aštuoni automatais ginkluoti esesininkai, o kai varė iš Karaliaučiaus geležinkelio stoties į kalėjimą, antrankiais surakino po du. Tada laisvės viltis sumažėjo, pasidarė niūru. Ji galutinai užgeso, kai mus išbadėjusius iš Ragainės kalėjimo ėmė varyti darbams į celiuliozės fabriką. Čia ištikusi tragedija visai pribloškė: inžinierius Antanas Vytautas DANIŪNAS mirė plaučių džiova. Jis liko Ragainės kalėjimo kapinėse. Netrukus mes atsiradome Kauno kalėjime, iš jo kovo 15 d. buvome paleisti į laisvę. Deja, ne visi. Mus sukrėtė tai, kad kalėjimo kameroje dėl mums nežinomų priežasčių gestapas pasiliko Povilą Janeliūną.

Taip ir liko mįslė: kodėl mus, 13 buvusių Štuthofo koncentracijos lagerio kalinių, paleido; kodėl iš 1943 m. kovo 25–26 d. atvežtos 46 asmenų grupės likusius gyvus 37 žmones 1943 m. gegužės 25 d. paskelbė garbės kaliniais? Juk pro Štuthofo krematoriumo kaminą išrūko tūkstančiai lietuvių... Kas buvo tie kankiniai? Kodėl jie tapo vokiečių nacizmo ir genocido aukomis?

Vėl Štuthofe...

1990 m. lapkričio mėnesį kartu su žmona Danute, likimo draugų J. Lukoševičiaus žmona Elena ir K. Urbanavičiaus dukra

Elena Žurauskiene aplankėme buvusį Štuthofo koncentracijos lagerį – dabar muziejų. Įspūdis slogus ir baugus. Kiekvienas žingsnis priminė praeitį, kančias. Rodos, visur tebegirdžiu keiksmus, riksmą, lazdų pokšėjimą, mirštančiųjų šauksmus... Per kūną eina šiurpas. Su baime žvalgausi, ar neiššoks iš kurio nors barako „blokavas“ ar kapas, ar neims pliekti lazda...

Stoviu prie dujų kameros ir krematoriumo krosnių, prarijusių tūkstančius gyvybių, jaučiu ore tvyrantį pūvančių ir deginamų lavonų dvoką.

Šiandien didžiulis pelenų kalnas dingęs. Tik simboliškai tų pilkų pelenų pateko po stiklu į ilgą siaurą muziejaus stendą. Jame – didelės ir mažos kaukolės, smulkūs ir stambūs kaulai; jų nepajėgė sunaikinti krematoriumo krosnių ugnis ir nespėjo sutrupinti ten dirbančių kalinių geležiniai įnagiai – laužtuvai ar kūjai. Kiti pelenai seniai išvežti į aplinkinių ūkininkų dirvas. To pelenų kalno vietoje net žolė nenoriai auga. Naujasis lageris, kuriame buvome marinami badu, daužomi, gainiojami ir kankinami, su visa barakų „didybe“ – parduotuve, virtuve, pirtimi, dirbtuvėmis, garbės kalinių baraku, garsiąja Himlerio alėja – išnykęs, ten veši tamsiai žalia tanki žolytė...

Muziejus įkurtas senojo lagerio barakuose. Ligoninės barakų likę tik siauručiai pamatėliai. Toje vietoje, kur gulėjau su lenku Juzeku kraujo, išmatų ir gleivių buzoje, nepastebimai sulinko keliai – atsiklaupiau. Per skruostus ėmė riedėti karštos ir sūrios ašaros: „Viešpatie, štai čia Tu man parodei stebuklą, kad mano skeletą, aptrauktą pageltusios odos plėvele ir dvokiantį, kaip Lozorių prikėlei ir išvedei iš mirštančiųjų pastogės pas draugus į valdkoloną. Argi tada gulėdamas, kai mano gyvybė geste geso, galėjau pagalvoti, kad ištrūksiu iš čia ir kad Tu mane su draugais – kaip žydus per Mirties jūrą – išvesi į laisvę, į Tėvynę, o aš po 46-erių negandų ir klajonių metų galėsiu atvykti kaip Nepriklausomos Lietuvos sūnus“... Klūpojau, meldžiausi. Prisiminiau čia mirusį lemties

draugą Vladą Čekauską, Antaną Vytautą Daniūną ir tūkstančius kitų vargo brolių, o lūpos šnabždėjo: „Amžinąjį atilsį duok mirusiems, Viešpatie, ir amžinoji šviesa jiems tešviečia. Tegul ilsisi ramybėje“...

Nuleidęs galvą pėdinau pro didybe žėrėjusius komendantūros raudonuosius rūmus: tada čia kaukšėjo esesininkų batai, taip negailestingai spardę badmirius klipatas, skambėjo tai pakvaišęs kvatojimas, tai rūstūs keiksmai. Čia buvo sprendžiamas kalinių likimas, kuriami jų kankinimo ir žudymo planai. Rūmai papilkėję, apnešti dulkėmis, net langų stiklai jau nebe taip žėri kaip tada. Gulbių namelis tuščias, baseine vietoj vandens šiurena rudens vėjo gainiojami pageltę medžių lapai...

Smėlio kalniuku kilau į kalnelį, kur tada buvome išgrūsti iš mažyčių vagonėlių ir tuo pačiu keliuku varomi į šitą mirties miestą. Kairėje – komendanto rūmai, prie jų mums net sustoti draudė, lazdomis ristute paragindavo. Šiandien jie visai nedidingi, sustojęs žvelgiu į balkonus, apkabinėtus kažkokiais skarmalais; namas aptriušęs, aptrupėjęs, nebėra gėlynų, kuriuose vasarą žydėdavo įvairių spalvų rožės, apkarpytų gyvatvorių, – viskas praeityje...

Ant kalno dar kartą – jau paskutinį – pažvelgiu į rudens migloje skendintį buvusį pragarą, apjuostą spygliuotų vielų voratinkliu, kuris, žinoma, dabar jau nebe toks – vienos eilės ir be elektros srovės.

Styro aukšti sargybos bokšteliai – tačiau be sargybinių ir kulkosvaidžių; nematyti ir į pakalnę šlepsinčių mirtininkų kolonų...

Nežinau, nuo ko per nugarą vilnija šalčio bangelė: ar nuo nervinės įtampos, ar nuo dangumi slenkančių švininių debesų, o gal nuo širdimi tegirdimo šauksmo: „Neužmirškite mūsų, čia nukankintų!“

Einame tylūs, be žodžių. Kam dabar jie? Žmogui reikia visko: ir džiaugsmo, ir liūdesio, ir pergalių, galbūt ir pralaimėjimų...

KSAVERAS URBANAVIČIUS

gimė 1896 m. rugpjūčio 14 d. Vilkaviškio rajone, Bebrininkuose. Mokėsi Marijampolės Rygiškių Jono gimnazijoje. 1916 m. buvo mobilizuotas į Rusijos kariuomenę. Pateko į vokiečių nelaisvę Silezijoje.

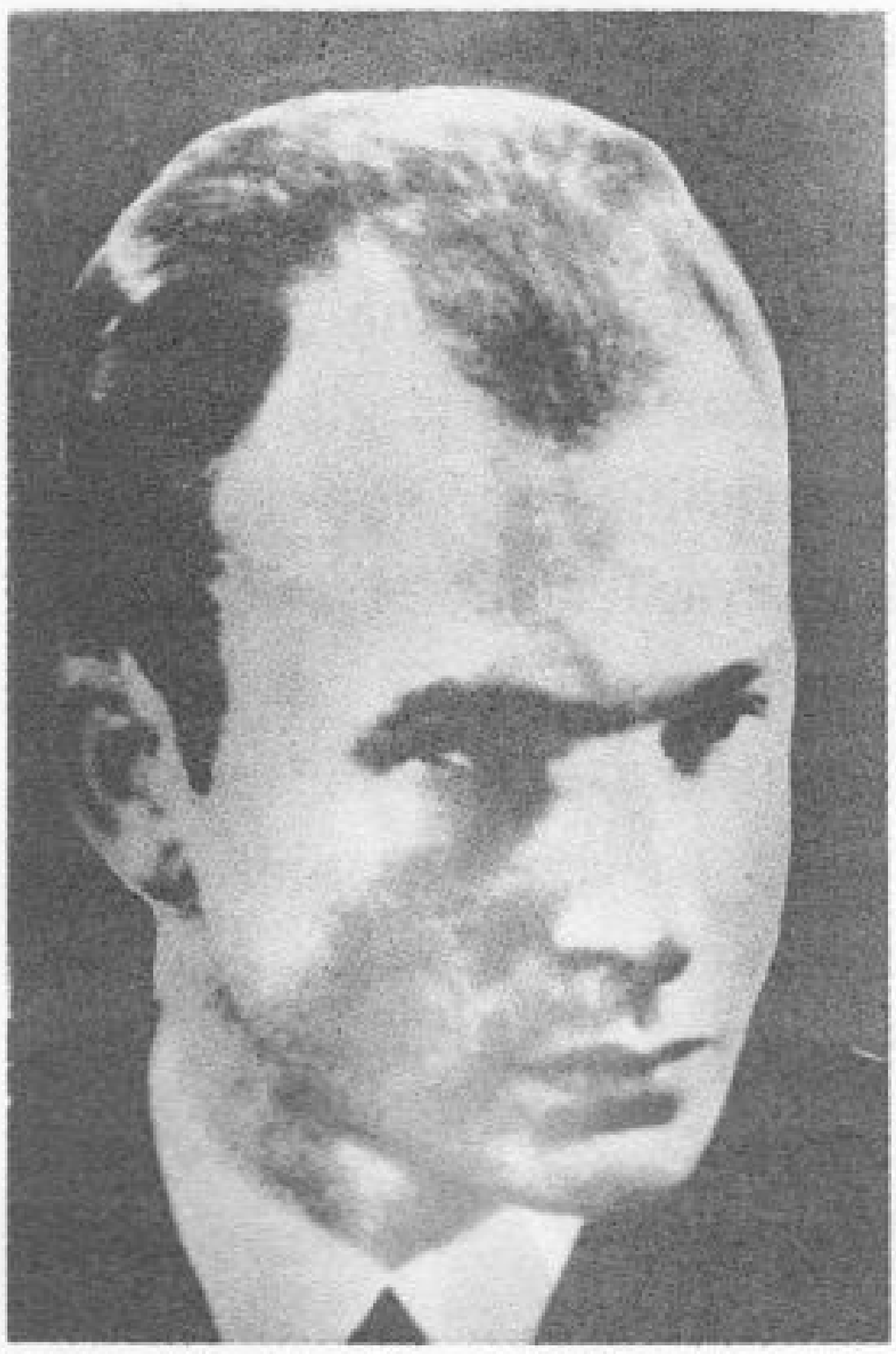
Studijavo Kauno Vytauto Didžiojo universitete humanitarinius mokslus. 1923–1926 m. žurnalistas. 1926–1940 m. bendradarbiavo „Ūkininko patarėjuje“, „Mūsų rytojuje“, „Kuntaplyje“, „Lietuvos sparnuose“, „Tautos ūkyje“. 1939 m. buvo visuomeninės darbo vadybos spaudos referentas. Vokiečių okupacijos metais dirbo Kaune, tiekimo ir paskirstymo įstaigoje. Dalyvavo rezistencinėje spaudoje. Esesininkų suimtas Kaune 1943 m. balandžio 29 d. Kaltinamas, kad bendradarbiavo laikraštyje „Į laisvę“ ir jį platino. Išvežtas į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22910. Paleistas 1944 m. kovo 15 d.

Antrosios sovietinės okupacijos metais dirbo politinės, grožinės ir pedagoginės literatūros leidyklų vertėju ir redaktoriumi. Išvertė A. Cveigo, G. Lesingo, S. Žeromskio, T. Mano ir kitų autorių kūrinių.

1972 m. kartu su A. Samulioniu, A. Galnaityte ir V. Bartkumi (B. Sruogos muziejaus bendradarbiais) aplankė buvusią Štuthofo koncentracijos stovyklą, dabar muziejų. 1973 m. „Gimtajame krašte“ buvo išspausdintas Jono Dovydaičio interviu su Ksaveru Urbanavičiumi, pavadintas „Mirties stovyklos kartėlis“.

Mirė 1973 m. gegužės 13 d. Vilniuje. Palaidotas Kaune, Senavos kapinėse.

Biografiją pateikė duktė Elena Urbanavičiūtė-Žurauskienė.

PRANAS ŽUKAS

gimė 1914 m. sausio 29 d. Švenčionių apskrities Žukų kaime. Mokėsi Švenčionyse privačioje Lietuvių gimnazijoje. Baigiamuosius egzaminus laikė Vilniuje prie valstybinės komisijos ir už labai geras žinias gavo Nepriklausomos Lietuvos skiriamą premiją – 125 dolerius. 1935 m. įstojo į Vilniaus Stepono Batoro universiteto Teisių ir visuomeninių mokslų fakultetą. Prasidėjus 1939 m. karui, ėmė dirbti Lietuvos telegramų agentūroje „Elta“ redaktoriumi-vertėju. Vėliau dienraštyje „Naujoji Lietuva“ buvo politinio skyriaus vedėjas.

Kartą P. Žukui į rankas pateko slapyvardžiu pasirašytas straipsnis apie Vilniaus dramos teatro direktorių R. Juknevičių kaip užkietėjusį komunistą, savo veikla teatre skleidžiantį komunizmo bacilas. Buvo aišku, koks likimas ištiks šį žmogų straipsniui pasirodžius laikraštyje. Pranas samprotavimais pasidalino su vyriausiuoju redaktoriumi Tiškumi, kuris tai išklausė su kreiva šypsena ir nepratarė nė žodžio. Vis dėlto straipsnio Pranas nespausdino. Režisierius R. Juknevičius nemalonumų nesusilaukė.

1943 m. balandžio 29 d. ankstų rytą savo bute Vilniuje, Subačiaus gatvėje, P. Žukas buvo suimtas. Jį apkaltino vadovavus laikraščio „Nepriklausoma Lietuva“ leidimui ir išvežė į Štuthofo koncentracijos stovyklą. Kalinio Nr. 22909.

1944 m. kovo mėn. pradžioje P. Žuką grąžino į Kauno kalėjimą ir 15 d. paleido į laisvę.

Sunkus, vargingas gyvenimas laukė Prano ir jo šeimos antrosios sovietinės okupacijos metais. Buvo tardomas Vilniaus saugumiečių. Jie reikalavo išeiti į mišką pas partizanus, o po to juos išduoti – nurodyti

slėptuves, rėmėjus. Prano atsakas buvo toks: „Geriau į Sibirą. Judu nebūsiu“. Šitoks pasipriešinimas įsiutino saugumiečius ir jie P. Žuko jau nepaliko ramybėje: dirbant Vilkaviškio rajono vartotojų kooperatyvų sąjungoje, žiemą šeimą su mažom dukrelėm išmetė iš buto ir iš darbo. Negaudamas darbo kitur, dirbo paprastu darbininku prie tilto statybos. Po ilgų vargų pagaliau priėmė į Kybartų vartotojų kooperatyvų sąjungą vyriausiuoju buhalteriu, vėliau perkėlė į Kretingą. Ten dirbo žvėrininkystės ūkyje vyriausiuoju ekonomistu. 1974 m. išėjo į pensiją.

P. Žukui gyvenant Kretingoje, rajoninis laikraštis 1978 m. spausdino jo straipsnį apie Štuthofo koncentracijos stovyklą „Krematoriumo paūksmėje“ (sausio 5 d., 7 d., 10 d., 12 d. numeriuose).

Jau pensininkas persikėlė gyventi į Vilnių. Mirė 1990 m. rugsėjo 25 d. Palaidotas Karveliškių kapinėse.

Biografiją pateikė žmona Ada Žukienė.

Šaltiniai ir literatūra

LCVA, f. 930 „N“, ap. 2, b. 14.

LCVA, f. 930 „N“, ap. 5, b. 1908.

LCVA, f. 930 „N“, ap. 5, b. 1957.

LCVA, f. 930 „P“, ap. 5, b. 2231.

LCVA, f. 930 „V“, ap. 5, b. 2957.

* * *

Lietuviškoji enciklopedija, Kaunas, 1935, t. 3, p. 34.

Lietuviškoji enciklopedija, Vilnius, 1990, t. 5, p. 373–374.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1954. t. 2, p. 268.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1954. t. 3, p. 318.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1954, t. 4, p. 194.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1956, t. 7, p. 80.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1956, t. 8, p. 395–396.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1956, t. 9, p. 296.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1957, t. 10, p. 143–145.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1957, t. 11, p. 396.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1958, t. 13, p. 267.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1958, t. 16, p. 255–256.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1959, t. 17, p. 34; 36; 42; 433.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1959, t. 18, p. 141.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1959, t. 19, p. 526–527.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1960, t. 20, p. 16; 409.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1961, t. 24, p. 246.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1961, t. 25, p. 392–396.

Lietuvių enciklopedija, Bostonas, 1963, t. 28, p. 434.

MLTE, Vilnius, 1966, t. 1, p. 24.

MLTE, Vilnius, 1968, t. 2, p. 231.
MLTE, Vilnius, t. 3, p. 273–274.

* * *

Balys Sruoga mūsų atsiminimuose, Čikaga, 1974.
Bolševikų teroras vos įžengus į Vilnių, *Lietuvių archyvas*, Kaunas, 1942. t. 3.p. 133; 162; 175–195.
J. Brazaitis, *Vienų vieni*, Vilnius, 1988.
A. Bubnys, *Lietuvių antinacinė rezistencija 1941 – 44 metais*, Vilnius, 1991.
V. Daugirdaitė-Sruogienė, *Lietuvos istorija*, Vilnius, 1990, p. 387–389.
A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Čikaga, 1950.
S. Yla, *Žmonės ir žvėrys*, Putnam, 1951.
J. Matulionis, *Neramios dienos*, Torontas, 1975.
B. Sruoga, *Dievų miškas*, Vilnius, 1976.
K. Škirpa, *Sukilimas*, Vašingtonas, 1973.

* * *

Į laisvę, Čikaga, 1955, Nr.8.
Gimtasis kraštas, 1988, spalio 27.
Gimtasis kraštas, 1989, spalio 19–25.
Kauno laikas, 1991, gegužės 7.
Kauno laikas, 1992, vasario 6; vasario 25.
Lietuvos aidas, 1992, vasario 6,
Literatūra ir menas, 1991, liepos 20.
Mokslas ir gyvenimas, 1992, Nr.2.
Naujasis židinys, 1991, Nr.8.
Tėvynės šviesa, 1989, rugpjūčio 2.
Vakarinės naujienos, 1988, rugpjūčio 15.

II DALIS

Iš nebūties sugrįžus

Leonas Puskunigis

ŠTUTHOFO ŽARDIENOS

Tą dieną,

kai jau buvome išvengę krematoriumo, Tu, Baly, mums šitaip tarei: „Po lagerio ir kančių pakilkime naujais žmonėmis ir bent krislelį savo išgyvenimų parneškime laisvėn, savo Tėvynėn. Kurkime ir rašykime, gera darančiais aitvarais tapkime“! Tu kvietei mus tada prie plunksnos darbo, ir mes paklusome: kūrėme ir rašėme – skaudžia mintimi veržd amiesi į Laisvę, spygliuotame žardy žymėdami savo dienas... Po daugelio kančios dienų pagaliau išvydome Ją ir jautėmės taip, tarsi antrą kartą mums gyvenimas būtų dovanotas. Tik niekaip negalėjome pamiršti savo likimo brolių, kurie krito spygliuotame žardy sunkiai nukankinti...

Tu pirmas, Baly juos pagerbei – parašei „Dievų mišką“. Prisimindamas tas dienas, šiandien ir aš mėginu atgaivinti dalį savo įspūdžių ir atsiminimų.

Kaunas, 1962 m.

Kur bėga Šešupė

Neskubėdamas ėjau didžiąja gatve ir stebėjau praeivių veidus. Matyt, mieste jau plačiai buvo pasklidusi šiurpi žinia, nes žmonės ėjo tylūs, liūdnai susimąstę. Nesutikęs nė vieno pažįstamo, su kuriuo galėčiau pasikalbėti, pasukau į miesto sodą. Čia po išsikerojusiu stormedžiu prie pagrindinio tako, kuriuo ėjau, linksminosi du vermachto kariai: vienas pasikraipydamas pūtė

lūpinukę, antras dainuodamas šoko. Į juos spoksojo keletas paauglių ir viena mergina, spuoguotu veidu seminaristė. Toliau ant suoliuko šnekučiavosi dvi pagyvenusios moterys. Kai ėjau pro šalį, išgirdau vieną tariant:

– Geri jie – vienus linksmina, kitiems kapus kasa...

– Ne šitie kareivėliai kasa, o rudmarškiniai, – prieštarauja antroji.

– Argi iš tikrųjų kasa? – klausiu jų stabtelėjęs.

– Jeigu netikit, nueikit į pašešupį ir pamatysit, – sausai atsako pirmoji.

– Aš ten ir einu, – tariu kažko nepatenkintas.

– Einat?! Manęs tenai už jokius pinigus nenusiųstų, – gąsčiojasi antroji.

– Tegul eina, vis tiek nieko nepamatys, – atsisuka į savo draugę pirmoji.

– Kodėl? – klausiu.

– Sargyba nepraleidžia, ar ir šito nežinot? – atsako pirmoji moteris ir pakilusi nueina su savo drauge sodo taku.

Po išsikerojusiu senu medžiu vermachto kariai jau nebešoko. Miestą gaubė slopi tyla ir tik jo pakrašty, kur dabar skubėjau, šokinėdami per akmeninį grindinį kurčiai dunksėjo ratai.

Pro kareivinių arklides sargybiniai nepraleido – jose buvo uždaryti Marijampolės žydai, todėl perėjęs tiltą pasukau į antrą upės krantą. Ant aukšto skardžio, kur Šešupė teka vingiu, klaidžiojo keletas žmonių ir žvalgėsi žemyn. Ten, upės slėnyje, saulės nušviesti žybčiojo kastuvai, darniai judėjo pilki siluetai – buvo kasami grioviai. Anapus, nuo kareivinių arklidžių, – jos matėsi iš čia kaip ant delno – į nuošalesnę vietą bėgo moterys ir vaikai, bėgo ir tūpė. Man vis žvalgantis nuo skardžio į antrą upės krantą, užšnekino moteris:

– Tai žiūrit ir jūs, gal ko ieškot?

Nesulaukusi atsakymo, ji vėl tarė:

– Šį rytą jie išsivarė mano vyrą. Sako, šitų griovių kasti, bet aš netikiu.

– Kodėl netikit? – žiūriu į jauną, traškią moterį, o jos veide gęsta liūdnas šypsulys.

– Žinau – tie vargšai turi patys išsikasti sau duobę... Klausinėjau ir žinau... – nutilo, o po valandėlės ir vėl pratarė, – pamatysit, ateis eilė ir mums!

Jaunajai moteriai buvo liūdna; ji vis pasakojo apie savo vyrą, o žemai, Šešupės slėny, švyščiojo kastuvai, ruošdami pasmerktiesiems žiaurias pakasynas...

Jie buvo tokie patys žmonės kaip ir mes – kartu dirbome, ne vieną pažinojome. Bet trinktelėjo įnirtę daugiašūviai, ir tą dieną tūkstančiai Lietuvos žydų sukniubo sušaudyti pašešupio grioviuose. Apakę rasistai, sekdami Hitlerio „Mein Kampf" evangelija, nepasigailėjo nei mažulių vaikų, nei jų motinų...

Po to atėjo mūsų, lietuvių, eilė – buvome numatyti Trečiojo reicho „statybai" kaip darbo jėga. Pamatę, kad nei taikiais būdais, nei apgaule nepavyksta žmonių suvaryti į reicho darbo tarnybą ir vermachtą, okupantai ėmė juos persekioti ir gaudyti. Užgrobtasis kraštas nepasidavė – sutelkę jėgas, visi stojo į žūtbūtinę kovą.

Bene labiausiai priešintasi Marijampolėje (tuo metu joje buvo gausu moksleivijos ir pažangaus jaunimo). Į šią kovą jaunimas stojo spontaniškai, gaivališkai. Kai tik miesto gatvėse sudundėjo sugaudytos gurguolės, moksleiviai, palikę mokyklos suolus, nuskubėjo į kareivines ir protestuodami prieš priverčiamąjį darbą griežtai pareikalavo, kad būtų paleisti jėga suvaryti iš aplinkinių kaimų gurguolininkai. Tai buvo Rygiškių Jono ir mergaičių gimnazijos moksleiviai. Veltui mokyklos vadovybė mėgino juos raminti.

Netrukus moksleiviai ir vėl išsiveržė į gatvę. Šį kartą jie žengė organizuotai ir artinosi prie vokiečių komendantūros. Pakeliui prie jų prisijungdavo vis nauji jaunimo būriai, ir pagrindinėj gatvėj jau iš tūkstančio krūtinių išsiveržė „Kur bėga Šešupė, kur Nemu-

nas teka...“ Tai buvo žygio maršas, bet ne svajinga laukų daina. Sargūs okupantai išgirdo trankų ir valingą šio maršo žingsnį ir demonstrantams artinantis prie komendantūros pasitiko juos su kulkosvaidžiais. Jaunuoliai negalėjo kautis plikomis rankomis – jie buvo išvaikyti ir apdaužyti, kai kurie suimti. Tačiau marijampoliečiai kovojo ir toliau. Aktyviai ir organizuotai veikiant Rygiškių Jono gimnazijos mokiniams – jie jau pirmosios sovietinės okupacijos metais pasižymėjo slapta priešiška veikla – kova vis smarkėjo. Vakarais už miesto pradėjo liepsnoti įtartini ūkiai, gatvėse pasipylė slapti laikraštukai ir atsišaukimai, naktimis ant sienų buvo klijuojami kovingi antivokiški plakatai ir šūkiai.

Vieną 1942 metų popietę į Marijampolės sporto apygardos raštinę, kurioje tuo metu dirbau, atėjo du moksleiviai.

– Mokytojau, ar negalėtume pasinaudoti rašomąja mašinėle?

– Mašinėle? O ką žadate rašyti?

– Moksleiviams laikraštuką! Matot, – skuba aiškinti pirmasis, – dabar mokykloje visi laikraščiai uždrausti. Bet mes, moksleiviai, nors ir būdami skirtingų pažiūrų, nutarėm bendrom jėgom jį išleisti. Negalima viešai, tai reikia slaptai. Ir tai yra įmanoma, mes...

– Ne, neįmanoma, – nutraukiu jį ir susimąstau. Neseniai buvau gestape. Tenai mane ne tiek tardė, kiek mokė. „Valdykit savo mokinius, – kalbėjo kažkoks gestapininkas lietuviškai, – uždarysime mokyklas, ir viskas“. Kiek patylėjęs jis vėl į mane kreipėsi: „O gal žinai, tamsta, kas padeginėja repatriantų ūkius? Pasakysiu atvirai – tamsta taip pat įtariamas padeginėjimu, ir mes įspėjame...“

Kai parėjau namo, viskas tapo aišku: „kalta“ krepšinio salė. Sunkiai, per talkas ją įsirengėme, bet neilgai žaidėme... Kai grįžo atgal į Lietuvą repatriantai, jie joje susikrovė savo kraustulius. Daug kartų kreipėmės į Marijampolės vokiečius, kad grąžintų mums šią patalpą, bet naciams nerūpėjo mūsų sportas. Jie ne tik

negrąžino, bet ir supyko, kad drįsome pareikšti savo teisėtus reikalavimus.

Žiūrėjau į tylinčius jaunuolius ir svarsčiau. Prasidėti su jais dabar būtų neatsargu – mažai juos pažįstu. Bet šie moksleiviai manimi pasitikėjo, mus siejo ta pati neapykanta okupantams, todėl tariau:

– Ne, čia negalima. Šioje raštinėje neužsirakinsi, nebent kitoje vietoje.

Kiek pasvarstę nusprendėme, kad rašomąją mašinėlę geriausia pernešti į namą, kuriame aš gyvenau.

Kai moksleiviai skubiai atsisveikinę išėjo, žvilgsniu sekiau juos pro langą ir mąsčiau. Mes, mokytojai, nepažįstame savo auklėtinių – jie mus dažnai nustebina savo elgesiu ir netikėtais žygiais. O kai mes mėginame kritikuoti jų jaunuoliškus užmojus, jiems atrodome naivūs ir juokingi. Šitaip kalba jie, kai susidraugauji sporto aikštėje. Bet šie du moksleiviai nebuvo sportininkai, užtat man jų pasitikėjimas buvo dar mielesnis.

Antroje gatvės pusėje pamačiau dar vieną jaunąjį savo pažįstamą. Tai ėjo rūkydamas šešiolikmetis gimnazistas, vienas geresniųjų sportininkų. Anksčiau jis buvo judrus, linksmas, draugiškas, uoliai lankė krepšinio treniruotes. Vieną dieną staiga paniuro, ėmė šalintis draugų, pradėjo rūkyti. Kai susitikęs kartą griežtai perspėjau, kad mestų šį žalingą įprotį, jis abejingai tarė:

– Žinau, kad blogai darau.

Paskui patylėjęs pridūrė, jog aš, juo dėtas, irgi rūkyčiau. Po truputį mudu įsišnekėjome. Papasakojo, kad vieną rytmetį jį, kaip ir kitus, išvarė į pašešupį užkasinėti šaudomų žydų.

– Aš negalėjau žiūrėti, kas ten darosi! Siaubo pagautas, įlindau į krūmus ir ištūnojau, kol pasitaikė proga pabėgti. Nuo tada ir pradėjau rūkyti, – užbaigė jis ir skaudžiai, ne pagal savo metus susimąstė.

Vis dėlto jaunasis sportininkas nesugniužo: greitai metė rūkęs

ir vėl uoliai lankė krepšinio treniruotes. Visa širdimi nekęsdamas hitlerinio kanibalizmo, jis man kartą tarė:

– Būkit atsargus, mokytojau! Šitas krepšininkas ir jo draugas Ilgšys uostinėjasi su gestapu.

– Ir Ilgšys? – nustebau.

Deja, tokių šnipų ir šnipelių tuo metu netrūko, tad visai nenuostabu, kad pasklidus pirmajam laikraštėlio numeriui, kuris buvo išspausdintas mano kambary, ir tie du moksleiviai, ir aš greitai pakliuvome į gestapo nagus. Bet kalėjime ilgai nelaikė, nes stiprėjant Lietuvoje antiokupaciniam judėjimui Himlerio įgaliotiniai buvo numatę generalinį gyventojų gaudymą. Kitais, tai yra 1943 metais, kovo 16–17 dienomis prasidėjo organizuotas lietuvių suiminėjimas ne tik Marijampolėje, bet ir Šiauliuose, Kaune, Vilniuje. Šis įvykis trumpai paminėtas ir to meto spaudoje: suimta inteligentų grupė, kurščiusi jaunimą dalyvauti pasipriešinimo judėjime. Nacių Vokietijoje toks kaltinimas buvo gana paprastas ir veiksmingas: užteko suimtajam prisegti „Widerstandsbewegung“ (pasipriešinimo judėjimas), ir jis gaudavo nemokamą bilietą į koncentracijos lagerį. Tiesa, tada nemanėme, kad mus veš į tokią „malonią vietelę“, nes buvome netardyti, jautėmės nekalti. Juk į „kurstytojų“ sąrašus pateko ir nenumatytų asmenų: Biržų apylinkės valstietis J. Šernas, atvykęs pasisvečiuoti pas savo giminaitį, vilniškis studentas J. Valiukevičius, kurį sugriebė vietoje kito ieškomojo, ir kiti.

Pamatęs tarp suimtųjų seną savo pažįstamą, su kuriuo mokiausi Kaune, S. Daukanto mokytojų seminarijoje, klausiu, kaip jis įkliuvo.

– Mane suėmė Šolcas, mūsų vokiečių kalbos mokytojas, – atsako jis, liūdnai šyptelėjęs. – Turbūt atsimeni jį?

– Kurgi neatsiminsi! Jis vieną kartą mane išvijo iš klasės ir leido ateiti į savo pamokas tik po savaitės, o paskui užsuko dvejetą ir davė vokiečių kalbos pataisą…

Šis pokalbis mane nukėlė į tolimas mokslo dienas: lyg gyvas išniro plokščiagalvis, gerokai žilstelėjęs A. Šolcas. Per pamokas jis labai puikavosi savo daktaro laipsniu ir nepaprasta narsa, parodyta Pirmojo pasaulinio karo metais. Iš pradžių mėgino verstis plaukimo pamokomis, paskui rašė žodynus, gerai uždirbo ir į mokyklą dažnai ateidavo neblaivus. Instinktyviai Šolco nekenčiau, nors ir nežinojau, kad jis buvo užsimaskavęs gestapininkas.

Daugelį mūsų suėmė darbovietėse arba namie, savo butuose. Aš gi pats kvailai įlindau į spąstus – taip kvailai, kad ir šiandien negaliu užmiršti. Ankstyvą kovo rytmetį kažką berašant skambtelėjo telefonas – lietuviškai kviečia mane į agronomijos įstaigą dėl krepšinio salės. „Gal atiduos“, – tariau sau ir išskubėjau. Kai buvau jau netoli tos įstaigos, savisaugos instinktas pakuždėjo: „Neik, bus blogai“. Stabtelėjau ir apsidairiau: pro antrojo aukšto langus žiūri į mane nepažįstami veidai... „Apsisuk ir bėk“, – vėl kužda tas pats balsas. Bet bėgti jau negalėjau – neseniai buvo suskaldytas kairės kojos kelis ir sąnarys nesilankstė. Kai užlipau laiptais aukštyn, ten jau laukė esesmanas su pistoletu rankoje. Jis nuvedė mane į komendantūrą (ji buvo visai šalia, prie miesto sodo). Čia radau sėdintį mergaičių gimnazijos direktorių Z. Masaitį, o netrukus kažkoks civilis atvedė ir berniukų gimnazijos direktorių A. Januševičių. Už geros valandos pas mus įžengė ir žilagalvis agronomas, mokyklos tėvų komiteto pirmininkas J. Budrys.

– Ką gi... Trūksta tiktai mokinių, galėtume pradėti pamokas, – mėginu šaipytis, kai gaudytojai, užrakinę mūsų kambario duris, kažkur prapuolė, bet likimo draugai, nors buvo ir geri pažįstami, vengė su manim kalbėtis. (Gal todėl, kad mane jau keletą kartų čiupinėjo gestapas?)

Neturėdami ką veikti, mes visi žiūrime į praviras gretimo kambario duris. Už jų girdėti tik sklaidomų popierių čiužesys. Pagaliau durys plačiai atsiveria ir uniformuotas gestapininkas ima šaukti

po vieną. Neskubėdamas surašinėja mūsų asmens žinias, patikrina kišenes, ir mes netrukus atsiduriame Marijampolės kalėjime. Čia sužinome, kad buvo gaudomas ir mokytojų seminarijos direktorius, bet jam pasprukus ton vieton paėmė gaisrininką J. Valentą. Taigi jau dabar aišku, kad gestapui rūpi ne patys kaltininkai, bet atpirkimo ožiai...

Nakvynė kalėjime nieko gero nežadėjo – gulėme be vakarienės. Ryto metą negavome ir pusryčių – mus skubino išruošti į tolimą kelionę. Kalėjimo raštinėje sutvarkę mūsų popierius, gestapininkai išlydėjo pro kalėjimo vartus, prie kurių stovėjo keleivinis autobusas. Jo viduje pamačiau gražiai apsirengusius žmones. „Ekskursantai kokie“,– topteli lipant į autobusą. Bet greit pamatau ginkluotus sargybinius: du, persikorę daugiašūvius, sėdi autobuso gale, kitas – prie vairuotojo.

Visos sėdynės užimtos, tad mudu su marijampoliečiu Juozu, įsimaišę tarp nepažįstamų vyrų, važiuojame stati. Jie šnibžteli, kad kartu keliauja rašytojas B. Sruoga, profesorius V. Jurgutis, kunigas A. Lipniūnas, taip pat ir keletas tarėjų, valdžios vyrų.

Kai autobusas, sumažinęs greitį, pasuko tilto link, žvilgtelėjau pro langą. Gatvelė siaura, šaligatvis čia pat – netikėtai išvydau kažkur matytą moters veidą. Prisiminiau! Tai ta pati moteris, kuri ant Šešupės skardžio tądien dairėsi savo vyro... Ji buvo visai arti, ir jos akys, slysdamos autobuso lango stiklu, mane pastebėjo. Taip, mūsų eilė atėjo, atsiminiau moters žodžius, žvilgsniu ją palydėdamas.

– Vyrai, bėkim, – šnibžteli jaunas vilnietis, prislinkęs prie manęs ir J. Valentos.

Vogčiom apsidairiau: autobuso gale ir prie vairuotojo nusikabinę ginklus snūduriuoja nutukę sargybiniai. Tikrai snaudžia ar apsimeta? O gal ir lietuviškai supranta?...

– Tai ką? – neatstoja šviesiaplaukis vaikinas valingu žandikauliu.

– Ar neprovokuoja? – šnibžteliu Juozui į ausį.

– Velnias jį žino, pasiklausykim, ką sako senesnieji, – grįžteli į sėdinčiųjų pusę.

O jie šnekučiuojasi pusbalsiu ir save ramina: veža autobusu, esam nekalti, tai gal tik izoliuos kur Vokietijoj...

Autobusas vis neria Vilkaviškio link ir ryte ryja gimtosios žemės kilometrus. Netoli Vokietijos siena – paskutinė proga pabėgti. Bet mes nepuolėme sargybinių, nes nepažinojome šviesiaplaukio vaikino ir nenumanėme, kur mus veža...

Tilžės kalėjime

Pasibaigė pilkas nuvažinėtas Lietuvos kelias, ir autobusas, trumpai stabtelėjęs prie pasienio užkardos, neria juodais tarsi derva keliais. Pro langą šmėkščioja šalikelės medžiai, slenka lygūs pilki laukai, žalsvos žiemkenčių dirvos, rausvos mūrinės sodybos... Kadaise čia gyveno prūsai, mūsų giminaičiai, o dabar telikę tik suvokietinti Stalupėnų, Gumbinės, Įsručio ir kiti lietuviški vietovardžiai, bylojantys, kad kryžiaus vardu nukariautos šios pagonių žemės.

Sustojame Tilžėje. Šią valandėlę miestas neramus ir kažkur skubantis. Gatvėse rudmarškiniai, vermachto kariai, moterys, vaikai... Visi jie kažkur skuba, eina, visų žvilgsniuose drausmė ir nerimas. Mūsų autobusas dar vis stovi tamsioj mūrinėj tarpuvartėj – matyt, mums ieško vietos. Ne, dar ne čia – važiuojame kitur. Sustojame prie didžiulio kalėjimo ir išlipame. Ilgai stovime ir dairomės, į žmonių veidus žvelgiame. Skubėdami jie tik vogčiom į mus dirsteli: kariškiai – trumpai, piktai, moterys – švelniai ir atlaidžiai, lyg tardamos: šiandien jūs, o rytoj mes... Iš tikrųjų šių žmonių laisvė tėra sąlyginė, nes reichas, kuriame jie gyvena, – tai didžiulis kalėjimas, dar tiksliau – lageris. Taip, lageris – ne stovykla! – pastarasis žodis per švelnus tokiai nuožmiai vietai pavadinti.

Pagaliau atsiveria kalėjimo vartai, sugergždžia piktos vokiškos komandos. Sudie, laisvuže, mus varo į kalėjimo prieangį... Vorele judame prie įrašydinimo langelio. Surašo asmens žinias, trumpą biografiją, bet daiktų neatima. Tiesa, jų kaip ir nėra: vienas kitas turi portfelį, ryšuliuką, o kitas stovi ir be apsiausto, kepurės.

Bet štai ir vėl piktos vokiškos komandos... Komanda ir rikiuotė kiekviename žingsny, kiekviename kampe, ir man pikta, kad mūsiškiai mėtosi lyg išgąsdintos avys. Liepia išsirinkti seniūną. Jis laikinas, bet turi būti drausmingas, gerai mokėti vokiškai, dieną naktį budrus. Ką rinksime? Laipsniuotų kariškių mūsų būry netrūksta, bet jie dabar ne rikiai, o atsarginiai, nes nesugeba sklandžiai vokiškai kalbėti. Visų akys nukrypsta į Balį Sruogą – juk jis Vokietijoj studijavo. Tai kas?! Mosteli ranka ir atsako jokioj kariuomenėj netarnavęs. Užpuolame profesorių Vladą Jurgutį, tą geraširdį liberalą, ir jis sutinka.

Kylame laiptais į ketvirtą aukštą. Kameros duris atidaro kresnas storabalsis sargas juodom akim.

– Kameroj turi būti tvarka, visiška ramybė! Negalima rūkyti ir pro langus dairytis! – piktai perspėja.

Mus įleidžia į kamerą, kurioje nėra nei gultų, nei lovos, nei jokio baldelio, bet užtat parketo grindys švarios, nublizgintos. Ant galinės sienos – nublukęs didelis religinis paveikslas, o po juo ant grindų žema plati medinė pakyla. Vadinasi, esame kalėjimo koplyčioje, taigi turbūt čia ilgai nelaikys. Gauname pagalvėles, antklodes, čiužinius, nuaustus iš popierinių siūlų. Kai išrikiavome juos pasieniais, liko nedidelis grindų lopas.

Mudu su Juozu Valenta įsitaisome ant paaukštinimo, greta mūs ir kapitonas Buragas su savo pusmaišiu. Galas žino, kaip jam pavyko atsitempti tą mėsos pusmaišį. Dabar guli prie jo ir saugo, o kiti viduasly sukinėjasi. Nerimsta ir profesorius B. Sruoga: įsikanda cigaretę, žengia prie lango ir vėl atgal grįžta. Langas

pridengtas mediniais skersinukais, bet praviras. Pasistiebei, papūtei – ir išskris dūmelis laisvėn, nepalikęs jokio kvapelio... Bet duryse žvilga „vilkelio“ akis, ji perspėja. Atidžiai stebiu profesorių: kas nugalės – baimė ar nikotinas? Matyt, ir Jonas Šernas, tasai „bambizas nuo Biržų“, stebėjo ir suprato savo kraštietį, nes ant „vilkelio“ akies užmovė kepurę, ir Sruoga pagaliau užsirūkė.

Guliu ant pakylos, todėl galiu apžvelgti visą koplyčios plotą. Nesisukioju viduasly dar ir todėl, kad mane varžo nelanksti kairė koja. Tai kas, kad viduasly ratuku šliaužinėsi – nieko tu naujo nesužinosi. Nė vieno netardė, nė vienam kaltės nuosprendžio netarė. Ką toliau darys?.. Visiems ta pati juoda, kamuojanti nežinia. Tiesa, Kauno gestapo rūsy, kuriame trumpam buvo uždaryti vilniečiai, vienas gestapininkas prasižiojo, kad juos vešiąs pamokyti į Rytprūsių mokyklą. Taip prasitarė Sruoga, šituos žodžius girdėjęs. Argi toji mokykla būtų čia, šitoj koplyčioj? Maitinomės naivia laisvės viltimi visai nenutuokdami, jog buvome pasmerkti sušaudyti.

– Tai gulinėji sau ir žvalgais, – sėsteli šalia manęs aštrialiežuvis Juozas Valenta, kurį vėliau Patarška praminiau. – Gerai darai, kad jėgas taupai. O aš, žinai, velniškai ėsti noriu. Kaip manai, ar neatriš mums savo maišo Dainorius?

– Kodėl tu taip jį pavadinai?

– Sužinojau, kad jis baigė Klaipėdos muzikos mokyklą, tai ir pavadinau. Bet kas iš to! Ė, snukių, snukių vertas, kad nepabėgau, kai vedė suklupęs vokietukas!.. Ne vedė, o greta žengė šaligatviu ir vidury dienos draugiškai šnekino, o dėkle ramiai trumpašūvis tabalavo. Kai supratau, kad prie kalėjimo artinamės, norėjau smogti, išplėšti ginklą, ir tiek jis būtų mane matęs. Ė, snukį noriu sau dabar sudaužyti – galėjau pabėgti!

– Galėjai, galėjai... Ir aš kvailai įlindau į spąstus, – raminau karštakraujį savo draugą sportininką.

Taip slenka mūsų vienodos, alkanos dienos: nurodytą valandą keliame, sutvarkome čiužinius ir lieso maisto davinio laukiame. Pietums dažniausiai gauname mažų šutintų bulvyčių, jas rezginėj atneša jaunas išblyškęs kalinys. Kiekvieną kartą jis judriai žvalgosi, kažko neramiu žvilgsniu ieško. Kartą, kai kameros sargas nusisuko, jis į mano rankas įspraudė mažą suglamžytą popierėlį. Kad ir apdairiai įspraudė, keletas mūsiškių pastebėjo ir įtariai tarpusavy susižvalgė. O ko gi stebėtis? Kur bebūtų kalinys uždarytas, vienokiu ar kitokiu būdu su bendradaliu susižino. Saugiausias tiesioginis ryšys, įtartinas – per ryšininką. Išlyginu suglamžytą popierėlį. Jame tik keletas pieštuku rašytų žodžių: žemutinio aukšto kalinys iš Klaipėdos (pavardės nėra) klausia, kas mes tokie, prašo atsiliepti. „Atsakyti ar ne? Ir kaip? Per tą patį baugštų išblyškėlį, kuris labai įtartinas? Jeigu atnešė žinias iš žemutinio aukšto, tai lando visur ir greičiausiai bus užverbuotas," – vargino įkyrios mintys.

– Kodėl šį raštelį pakišo man, o ne kitam? – klausiu Patarškos, norėdamas pasitarti.

– O velnias jį žino! Greičiausiai todėl, kad tu panašus į vokietuką. Na, nepyk, tu taip atrodai iš profilio. O jeigu rimtai – palauk ir stebėk.

Trumpam nakties reikalui pastatydavo mums didelį, pūstašonį, baltą ir skambų indą. Kai vidurnaktį kas atlikdavo savo mažą reikaliuką, indas skambėdavo gražiai, lyg koks varpas. Kartais – taip ilgai ir įkyriai, kad šalia jo gulintis garsiai sušukdavo:

– Po velnių, kada nustosi skambinti!

Tai būdavo graži naktinė pramoga... Išgirdę tokį šūksnį, taip nusižvengdavome, kad rūpestingasis seniūnas profesorius V. Jurgutis sunkiai mus benuramindavo.

Dieną, nors ir labai šykščiai maitino, vesdavo į bendrą tualetą. Koridorius ilgas, išblizgintas, kalinių narvai gražiomis durimis, stambiais užraktais. Prie švaraus daugiaskyrio tualeto atveda

kalėjimo sargas, o mažus pasišluostymo lapelius dalija, įkyriai mane sekdamas, tas pats išblyškėlis kalinys, kuris buvo įspraudęs man tą suglamžytą raštelį.

– Gerai padarei, kad jam neatsakei. Neverta dėl tokio menkniekio terliotis, ypač dabar, kai paleido anuodu tipus, – kaip visada, šaipėsi atsargos leitenantas ir ugniagesių vadas J. Valenta.

„Jeigu juos paleido, tai gal jie gestapui buvo paslaugūs? – prislėgė mus juodas bebalsis klausimas. – Kas jie?“ Vienas toks aukštas, stambus tamsiaplaukis garbanius, antras – linksmas ir šnekus teatro aktorius. Vakare, kai suguldavome, jis taip juokingai taukšdavo, kad net Sruoga dusliai nusikvatodavo.

– Ei, Dainoriau, kada tu savo maišą atriši? – šūkteli Patarška taip, kad kiti išgirstų.

Iš tiesų mes dar netikri kaliniai, jei duonos kąsniu nepasidalinname.

Gal dėl to, o gal todėl, kad anuos du paleido ir radosi nepasitikėjimas vienas kitu, profesorius B. Sruoga meta mums šūkį: suartėkime!

Bežadėj koplyčioj dusliai sklinda jo žodžiai:

– Mes naują gyvenimą pradėjom. Šis vargo čiužinys mus sieja: ant jo sėdime, ant jo miegame, savo godas piname. Mes turime suprasti savo dalią. Kur bebūtume, jauskimės kaip broliai!

Jo žodžių paveikti, įkuriame „čiužinio broliją“ ir organizuotai leidžiame laiką: vienas taria poetinį žodį, kitas ką nors dėsto iš savo specialybės, o mane paragina, kad apie sportą, sveiką judesį pasisakyčiau.

– Kad ir gerai aiškinai, bet tie žilagalviai vis tiek šaipėsi. Ir aš jiems pritariu, nes to „Mens sana in corpore sano“ tu čia nė velnio nepritaikysi!

– Taip, ir dar nepilno, gerokai iškraipyto.

– Kodėl iškraipyto?

– „Orandum est, mens sana in corpore sano“, – pasakė Juve-

nalis. Taip, vyruti, reikia stengtis, reikia maldauti, kad sveikame kūne būtų sveika siela. Šis posakis mūsų alkanam kūnui tinka ir čia, jo prireiks ir kitur, kad nesiblaškytume lyg išgąsdintos avys.

– Žinai, man nepatinka toks pokalbis, eisiu ieškoti linksmesnių pašnekovų...

Patarška buvo jau radęs jų šv. Juozapo dieną, kai minėjo savo vardadienį. Įsimaišęs tarp jaunų vyrų, laidė sąmojus ir dviprasmišką „Bitinėlį" linksmai dainavo.

Aš gi guliu ant pakylos po religiniu paveikslu ir mėginu pažinti kitus, vadovaudamasis Iz. Tamošaičio filosofija. Patarška man aiškus – jis vitalinis bandos narys. Įdomu, ar ilgai bus toks gyvybingas?

Vis dažniau pasieniuose gulinėja silpnesnieji, ir tik keletas ideologinių-politinių dvejetų ratuku viduasly šliaužinėja, ryškėdami savo asmenybėmis. Apskritai jos daugiau atsiskleidžia vakarais, kai sugulame. Tokią valandėlę, jei koks pypkorius po antklode slapta dūmą pučia ar nenuoramos tauškaliai ardo nakties tylą, – vargas mūsų seniūnui, geraširdžiui profesoriui V. Jurgučiui, tam homo ekonomikus, liberalui ir ekskunigui.

Šiomis dienomis jis vis dažniau išeina iš koplyčios ir grįžta atgal liūdnai susimąstęs. Jis prašo, sakytumei, meldžia, kad būtume drausmingi, ir kažką tarsi slepia.

– Praleidom čia Juozapą, Marijos šventę – ką gi tai reikštų? Ko sulauksim? – visiems gulint išgirstame tamsy kažkieno balsą. Taip, jau greitai bus savaitė. Visi tyliai susimąstome. Ir štai tokią valandėlę išgirstame antrą balsą:

– Vai, Jėzau Marija Juozapai šventas! – štai ko sulauksim!

Skardžiau negu visada nuaidėjo juokas – šitaip garsiai mes dar nebuvome kvatojęsi. Senesnieji sakė: gilus miegas ir skanus juokas žada didelį vargą...

Tai buvo tiesa – mes juokėmės paskutinį kartą. Kitą dieną ėmė pildytis Zigmo Masaičio pranašingas sąmojis. (Jo, Marijam-

polės mergaičių gimnazijos direktoriaus, ir mano gyvenimo takai lemtingai pynėsi: 1929–1930 metais jis mane mokė fizikos, matematikos S. Daukanto mokytojų seminarijoj; po keleto metų, kai baigiau Aukštuosius kūno kultūros kursus, kartu dirbome Šiaulių berniukų gimnazijoj; paskui lyg susitarę persikėlėme į Marijampolę tęsti pedagoginio darbo; po to kartu sėdėjome kalėjime, o dabar štai šitoje koplyčioje žvalgomės...)

Šiandien pirmąsyk išvarė mus lauk – į kalėjimo kiemą. Jo vidury supilta nemaža žemių krūva, panaši į apvalią gėlių lysvę, tik vietoje gėlių ant jos priversta žilvičio rykščių. Aplinkui išmintas kalinių takas, kuriuo ir mus pradeda vaikyti. „Trauk velniai, nors kovo diena ir šaltoka, nešlubčiosiu paskui kitus“, – tariau sau ir išėjau iš rato. Prižiūrėtojas urzgė, bet nesimušė, tad nuėjau į pašalį, kur saulės atokaitoje kalinys malkas skaldė, ir pradėjau dairytis. Kiemą iš visų pusių apstoję didžiuliai kalėjimo mūrai, iš jų pro langus dirsčioja į mus kažkokie veidai – stebi įkyriai, ilgai. Žinoma, tai ne kaliniai. Jų veidus atskiriame – išsekę ir balti, lyg kalkėmis nutepti būtų. Pro kalėjimo kampą už aukštos mūro tvoros matyti gyvenamieji namai. Aukštai ant balkono blaškosi padžiauti skalbiniai, dar aukščiau žydra padange garbanojasi balti debesiukai. Iš šio kiemo į laisvę tik žvirblis pabėgti gali – paskutinį kartą apsidairiau, nes jau atgal į kalėjimą varo.

Bet dabar ir čia nenuobodu. Pas mus atėjo pusamžis kalinys plaukų pakirpti. Jis šiame kalėjime neseniai, pakliuvo todėl, kad karvę be leidimo pasipjovė. Dėl to jis nenusimena, vis šaiposi, o paskui dar ir priduria:

– Nieko, Hitleris – ne Vokietija, ilgai čia nebūsim!

Mums ne tik plaukus apkirpo, bet ir suirusią avalynę sutaisė. Kitą dieną net ir sveikatą patikrino.

Leidžiuosi ir aš laiptais žemyn pas vokietį gydytoją. Žengiu atsargiai, nes kairė koja nesilanksto – galiu kūliais persiversti.

– Kuo skundies? – klausia gydytojas.

– Kairė koja sužalota.

– Kaip sužalota?

Rodau kelėno ropelę, aiškinu, kad ji į šešias dalis suskaldyta ir po operacijos sąnarys nesilanksto. Jis lyg užjausdamas palinguoja galvą ir kažką knygoje pasižymi.

Toks galvos palingavimas sužadina laisvės viltį – naivią ir paskutinę viltį.

Ryto metą leidžiamės laiptais žemyn. Pirmame aukšte mūsų laukia pagyvenusios liūdnais veidais moterys. Kiekvienam įteikia dvigubą duonos riekę, dešros ritinuką ir išlydėdamos šnibžda: telaimina Dievas sugrįžti iš ten, iš kur niekas negrįžta...

Į Rytprūsių mokyklą

Už kalėjimo durų prie mūsų prišoka žandarai aukštom kaustytom kepurėm. Pasveikinę šautuvų buožėm, dvilinkus į žalią mašinos dėžę sugrūda. Prie geležinkelio stoties – ir vėl jie, tik dabar išsirikiavę dviem eilėm nuo priestočio iki traukinio. Šiuo gyvu žandarų koridorium garma ištisa srovė žmonių su maišais, ryšuliais ir prapuola traukinio vagonuose. Paskui juos įšokame ir mes. Vagone – kažkoks aplūžęs esesmanas (žandarai su savo buožėm pasiliko lauke).

Važiuojame. Važiuojame ne vieni. Gretimuose vagono skyriuose – lenkai, rusai, baltgudžiai. Mes susižvalgome su jais, ir netrukus į mūsų skyrių įslenka plačiapetis nukirptais plaukais lenkas. Atsisėda. Įsišnekame. Jis papasakoja apie tūkstantinį Dachau lagerį, Buchenvaldą, Aussvicą ir kitus. Pasakoja, kas ten dedasi, kaip naikinami žmonės.

– Tak, panovie, – baigia jis ramiai, nesikarščiuodamas. – Mums, lenkams, ne naujiena tokios kelionės. Tūkstančiai išvažiavo ir negrįžo. Negrįšime ir mes...

Traukinys smarkiai klegėdamas bėga per Rytprūsių žemes, sutinka ir palieka pakelės miestukus, niekur nesustoja. Tolumoje suraudonuoja Marienburgo pilies sienos. Atsimename savo sentėvius, kurie šiose žemėse kovėsi, pilies požemiuose lindėjo, – jie buvo tvirti ir narsūs. O kaip mes atlaikysime šį žygį? Nutilę kratome užkandinius, kąsnius skaičiuojame. Į mūsų pertvarą įeina profesorius V. Jurgutis. Jis vis taip liūdnai susimąstęs, vis mįslingai žvilgčioja į mus, bet nieko nesako. (O juk žinojo, kur mus veža... Tą žinią buvo išgavęs iš storasprandžio kameros sargo, bet stropiai, matyt, nenorėdamas mūsų skaudinti, ją slėpė.) Ir dabar, tarsi norėdamas ką sakyti, peržvelgė visus, bet greitai ir vėl išėjo.

– Nemanau, kad į koncentracijos lagerį vežtų, – nutraukia tylą mūsų bendrakeleivis kunigas A. Lipniūnas. – Daugiausia gali tik izoliuoti.

– Lenkas teisybę pasakojo, – atsiliepia J. Čiuberkis, judindamas sugipsuotą užkulnį. – Man jau teko pabuvoti vienam lageriūkšty. Matysim mes visko...

– Nereikia perdėti, – ramina kunigas A. Lipniūnas. – Nors aš tenai nebuvau, bet teko kalbėtis su pažįstamais, kurie lageriuose gyveno. Ne taip jau baisu, tik reikia būti drausmingam, budriam, reikia spėti prie katilo, į lovas. Šiaip jau lageriuose gera tvarka, švaru, gražu...

– Na, vis tiek geriau jau ten nepakliūti, – karčiai nusišypso Čiuberkis ir nusisuka į langą.

Karaliaučius. Į mūsų vagoną įžengia žandarai ir dvejetą mūsiškių išsiveda. Nelaukta žinia: jie laisvi, jie šį traukinį ir mus palieka! Kodėl juos paleido – kas žino?

Sutemo, o mes vis kažkur riedame. Pro langus pralekia užtemdytos stotys, miestukai. Po valandėlės trinkteli geležinkelio iešmai ir mes sustojame. Dancigas. Ilgas dengtas priestotis skendi melsvoj elektros šviesoj, vilnija didžiulė žmonių minia. Vis kariai, kariai, moterys ir vaikai. Komanda išlipti. Mus ir vėl apsupa

dvi ilgos žandarų eilės, ir mes su kitais suimtaisiais garmame į požeminę stoties prolandą.

Saujelė mūsų susimaišė su baltgudžiais ir lenkais. Tie žmonės drąsesni už mus – nepaisydami žandarų buožių, veržiasi pirmyn su maišais ir nešuliais, gyvojo koridoriaus sienas laužia. Greitai iš prolandos į kitą stoties pusę išnyrame. Ir čia tamsu – viskas užtemdyta. Už šešėliuotų medžių kurčiai dunda nematomasis miestas, kažkur padangėje ūžia lėktuvas, jį vis mėgina pasigauti šviestuvai... Valandėlę be garso dairomės aplinkui. Ratu mus apsupę, tylūs stovi ir esesmanai.

Bet štai atburzgia sunkvežimiai, ir esesmanai šoka prie mūsų, stumdo, skaičiuoja, paskui į dengtas mašinų dėžes sukemša. Susimaišo kojos ir rankos, keikiasi lenkai, mūsiškiai vardais susišaukti bando... Bet trukteli variklis, ir mes minutėlę nutylame. Veža, maurodami į kalniuką kabinasi sunkvežimiai. Kur? Gal pasidairyti? Mėginu ištraukti skaudžiai užlaužtą koją – su kažkuo tamsoj grumiuosi. Pusvalandis, gal valanda šitokio važiavimo. Jaučiu, kad ilgai neišlaikys perlenktos strėnos. Pagaliau sunkvežimiai sustoja, girdėti vienodas ramus vandens pliuškenimas.

– Mes ant kelto, – taria lenkas iš tamsaus kampo.

– Tak, kolega, mus kelia per Vyslą, – pritaria jam antrasis.

Staiga ir vėl sudūzgia sunkvežimiai, peršoka kažkokią kliūtį ir užkopia sunkiai dejuodami ant kalvelės. Posūkis vienon, kiton pusėn, keletas įkalnių, ir mes, važiavę gal valandą, sustojame.

Tik dabar, kai prasiskleidė sunkvežimio uždangalas ir suplieskė elektros šviesos, pamatėme, kad kartu su mumis važiavo ir sargybinis. Be abejo, tamsioje dėžėje mes jį taip pat ir minkėme, ir spardėme, bet jis net necyptelėjo. Užtat dabar, mus išlaipindamas, apspardė visus ir nuėjo sau patenkintas.

Akis rėžia skaidrios elektros šviesos, pirmos tokios šviesos aptemdytame reiche... Mes glaudžiu būriu stovime netoli didelio mūrinio namo, už kurio šešėliuoja aukštos lieknos pušys. Greitai

pamatome išsirikiavusius mažus barakus, spygliuotas tvoras, medinius sargybinių bokštelius su plieskiančiais šviestuvais. Taigi esame kažkokiam lagery, ir dabar mums aišku, kodėl čia taip šviesu.

– Los, los! – staiga sušunka esesmanai, ir mes pro antrus vartus artinamės prie ilgos barakų eilės. „Tie patys sargybiniai ar kiti?“ – mėginu spėlioti. Kuriam galui? Šitie – velniškai pikti, ant jų rankovių baltos kaukolės šmaižuliuoja.

Prie kažkokio barako sustojame. Žvalgausi. Taip, mes jau lagery. Ramus jis šią naktį, aplink nė vieno žmogaus, giliai miega trys ilgos barakų eilės tarp apsnūdusių pušų.

– Tikra vasarvietė, – šypteliu besidairančiam Patarškai.

– O gal iš tikrųjų mums čia bus nebloga, – atsako jis rimtai.

– Nebūkit naivūs! Prie vartų matėt?! – piktai taria vienas mūsiškių.

– Ką tokią?

– Baltą kaukolę juodam fone ir dvi nusmailintas SS!

– Ar esesmanų vėliavą?

– Taigi! Dabar žinot, kieno mes rankose?!

– Sauniausi fiurerio vyrukai, – mėgina juokauti Patarška. – Kur jie praeina – žolė neželia. Ir spardytis moka! Matyt, geri kojinio specialistai…

Patarška linksmas vyrukas. Tilžės kalėjime sąmojingu juoku dažnai praskaidrindavo mūsų niūrias valandas. Bet dabar jam nesiseka mūsų prajuokinti. O ir nėra kada – pasirodė skiauterėti esesmanai ir vėl mus pradėjo rikiuoti.

Jau Tilžės kalėjime įsitikinome, o čia ir pamatėme, kad rikiuotė – didis nacių mokslas!.. Jei moki vikriai atsistoti į savo vietą, laiku pasitempti – švelniau gauni į snukį! Jei, sekdamas nacių mokslą, apkuli greta stovintį žioplį, gali tikėtis, kad pats išvengsi smūgio… Tačiau šį vakarą buvome naujokai, todėl esesmanai ilgai mus talžė, kol suskaičiavo dešimtimis. Besibaigiant rikiuotei iš tamsos išniro dar vienas. Rūstus, kaulėtu veidu. Prisiartino prie

mūsų ir sustojo. Ant jo galvos buvo ne eilinė esesmano skiauterinė, o keltakaktė, blizgančiu snapu kepurė. Valandėlę lyg gėrėdamasis spoksojo į mus, o paskui prišokęs artyn taip kirto vienam mūsiškiui į veidą, kad tas loštelėjo atgal. Šį pirmąjį smūgį, kaip vėliau sužinojome, kirto pats lagerio raportfiureris Hemnicas. Rankų ir kojų smūgiais perskaičiavo dar keletą dešimtukų ir vėl nuniro į tamsą.

– Ė, ė, žiūrėk! Kas ten atbėga? – stukteli man Patarška.

Gatve tarp barakų bėgo prie mūsų keisti žmonės: kūningi vyrai, kepurės be snapų, su pagaliais rankose. Garsiai keikdami jie puolė mus, ėmė lazdom šventinti. Jų vejami lekiam risčia į kažkokį sandėlį, griebiam čiužinius, o paskui, pribėgę kitą baraką, veržiamės į jo tamsią angą, o čia gi mus su lentgaliu pasitinka kitas mušeika! Poška daužomos galvos, braška kaulai, aidi keiksmai – žaviam lagery prasidėjo tikra velniava...

– Į vieną krūvą, šunsnukiai! – užkimusiu balsu šaukia prievaizdas ir taip ima poškinti lentgaliu pro duris besiveržiančius lenkus, gudus, kad jie su savo didžiuliais maišais užgriūva mus ir prispaudžia prie sienos.

– Cicho! Gulti, choleros! – sumauroja prievaizdas, viduj skeryčiodamasis.

Po truputį rimsta baltagudžiai ir lenkai. Elektros atspindžiuose, kurie krenta pro mažą langą, matau krūvą suvirtusių kalinių išsekusiais veidais, šešėliuojančiom piktom akim. Kai visi ant grindų nutilo, prievaizdas, užlipęs ant suoliuko, riktelėjo:

– Gulėt ramiai! Nekaišiot galvų pro langus – vietoj nušaus! Savo reikalams pastatysim bačką!

Ir tai netrukus buvo padaryta. Kaliniai apspito statinę, lyg visą savaitę nesituštinę. Na, ir pasipylė kvapai! Bjauriai tvanku: mažutė patalpa vis daugiau įkaista, o lango praverti negalima.

– Tvanku! Trošku! – pradeda dejuoti silpnesnieji, – bent truputėlį oro...

– Cicho! – sugriaudžia prikimęs balsas, ir prievaizdas taip pokšteli kažkam lazda, kad net krūpteliu.

Šį tą jau buvau girdėjęs apie koncentracijos lagerius, bet netikėjau, kad galima įkristi į tokią velnių duobę. Mėginu įžiūrėti savo draugų veidus. Kairėje, šalia manęs, šviesos pluošte – verksmingas profesoriaus Sruogos veidas, dešinėje – sunertom ant krūtinės rankom, lyg melstis rengdamasis, aukštielninkas guli Rimašauskas. Kiti nematomi tūno tamsiame pasieny.

– Ką turit, suėskit – viską atims! – vėl rikteli mūsų prievaizdas.

Tuojau kaliniai subruzdo, atsirišo savo maišus, pasigirdo džiūvėsių čiaumojimas. Rodės, šimtai išalkusių žvėrių traškina kaulus, inkščia ir zulinasi. Kai kurie dar su kąsniu burnoje sėda ant statinės ir tuštinasi, kiti laukia savo eilės...

Po vidurnakčio aprimo džiūvėsių čiaumojimas, sumenko spūstis prie statinės. Tada prievaizdas nuo suolo nulipo ir ėmė keliais ropoti per gulinčius. Tyliai keikdamas ir urgzdamas apiplėšinėjo savo tautiečius, o paskui pradėjo šliaužti į mūsų pusę. Šis barakų plėšikas, matyt, slapta, niekam nematant, norėjo apkraustyti ir mus, nes kai užpultas vienas mūsiškis garsiai lietuviškai šūktelėjo, jis urgzdamas grįžo atgal, susirangė ant savo suolo ir tą naktį daugiau nebepuolė.

Kalinių įrašydinimas

Kelios valandos iki ryto, bet jau neužmiegu, tik snūduriuoju. Viduasly kartojasi įvairiabalsis, sunkus knarkimas, gilūs atodūsiai, inkštimas. Pilkėja rytas, gęsta elektros šviesos ir lagery nuaidi skambalas. Jo pažadintas pašoka mūsų naktinis prievaizdas, pasirąžo ant suoliuko ir rikteli:

– Stat!

Lenkus jis tuojau išvijo lauk, o mus paliko barako kampe.

Ryto šviesoj matau jį visą: laukinės katės galva, rudų plėšrių akių, jauną, mėsingą, svyruojančios eisenos. Ant jo švarko nugaros raudonas kryžius, o ant krūtinės prisiūtas penkių skaitmenų numeris. Apžiūrėjęs mus stovinčius ir nieko netaręs, išsvyravo lauk.

Netrukus vidun įžengė kitas „kryžiuotis" – nedidutis, kumpa nosim, taip pat prarėktu balsu, bet nepiktas.

– Ja, Litauer, schön... O aš austras, antrojo bloko vyresnysis, – šypsodamasis kalba jis, atidžiai peržvelgia visus. – Valdau keturis šimtus kalinių, darau, ką noriu. Ja, jūs taip pat atsidursit mano valdžioje. Laikrodžius ir parkerius galit dabar atiduoti – vis tiek viską iš jūsų atims...

Kai jo nepaklausėme, jis tik palingavo galvą ir greitai išėjo. Netrukus ir mus išvarė lauk, gatvėj tarp barakų prie katilo virtine išrikiavo. Davė po riekę duonos su marmelado pėdsaku, į dubenėlius kavos įpylė. Tai pirmasis lagerio pusrytis... Nors buvome smarkiai išalkę, bet ne visi tą rytą įveikė šį davinį – per daug jau gerklė buvo prisivėlusi dulkių, o galva prikimšta nakties įspūdžių. Mūsų bendrakeleiviai buvo ne tik išalkę, bet ir išbadėję – jie lupte išlupo iš rankų duonos likučius ir akimirka surijo.

Lageris tuščias, nes visi išvaryti į darbus. Tik vienur kitur pabarakiais slankioja sunykę šlavėjai. Bado išskaptuotais veidais, lėtai judindami šluotas, prislenka prie mūsų ir vogčiom mėgina surinkti duonos trupinius. Kai jie šlavinėdami nuslinko tolyn, pamatėme, kad ir jų nugaros pažymėtos rusvais kryžiais.

Po pusryčių nuvarė prie gretimo barako, kuriame prie keleto rašomųjų mašinėlių sėdėjo esesmanai. Mes stovime lauke, o vidun šaukia po vieną ir vėl įrašydina. Šį kartą renka smulkias žinias: kas esi, iš kur, ką dirbęs, kokiom ligom sirgęs, kokias operacijas turėjęs, kiek auksinių dantų įdėta ir t. t.

Turėjome daug laiko, tad ilgas valandas dairėmės aplinkui. Čia pat, už dvigubos spygliuotų vielų tvoros, – raudoni komendantūros namai, šalia jų kabo juoda esesmanų vėliava. Visas lage-

ris, tai yra trys ilgos barakų eilės, besitęsiančios iš vakarų į rytus, skersai atidalintos spygliuotais vartais. Įžengęs pro pirmuosius vartus, esančius prie komendantūros, atsiduri pirmame lagerio skyriuje. Jo šiaurinėje pusėje rikiuojasi moterų barakai, vidurinėje eilėje – virtuvė, drabužių sandėlis; pietinėje barakų eilėje, prie kurios mes dabar stovėjome, – dancigiečių kalinių ir kiti barakai. Už antrųjų vartų – pagrindinis skyrius. Jame laikomi tik vyrai. Rytinis lagerio galas baigėsi barakais, kuriuose buvo vadinamoji „krankenbau“ – gydykla su savo skyriais. Už jos lyg koks aukuras tarp liemeningų pušų rūko krematoriumas. O toliau? Aplinkui – spygliuotos dvigubos ir aukštos tvoros, sargybinių bokšteliai su kulkosvaidžiais, už jų nedidutės kalvos ir rymančios pušys...

Šioje gražioje ramioje Baltijos pakrantėje pragariškus savo darbus naciai pradėjo vykdyti 1939 metais, užgrobę Lenkiją. Vykdė slaptai, atsigabenę iš Gdansko apie 300 lenkų kalinių. Ši slapta žudynių vieta 1942 metais virto oficialiu konclageriu. (Mes sakome lageriu, o ne stovykla, nes mūsų žodis per švelnus išreikšti žodžiais nenusakomai žmogaus kančiai, kurią išgyvenome spygliuotame mirties fabrike.) Štuthofo lagerį saugojo 800 esesmanų ir spygliuota tvora, į kurią buvo įjungta 360 vatų galingumo elektros srovė. Šis lageris, skirtas 25 000 kalinių, turėjo ir savo filialus–skyrius Reinmachtsfelde, Lemborke, Gdanske, Elblionge, Pelice ir kt. Manoma, kad Štuthofo koncentracijos lagery iš viso sunaikinta 65 000 žmonių. (Vien per evakuaciją žuvo apie 25 000 kalinių!)

Tyli, begarsė ši įrašydinimo valandėlė. Kovo padangėje skambiu čiulbesiu vyturys sveikina pavasarį – gyventi kviečia... Staiga netoli mūsų pasigirsta gailus vaiko klyksmas. Grįžtelėjęs atgal matau, kad kažkoks esesmanas už virtuvės kampo daužo paauglį berniuką. Daužo ir spardo, paskui trenkia į spygliuotą tvorą. Primušęs berniuką, perkreiptu veidu prišoka prie mūsų ir rikteli:

– Mützen ab!

Nežinojome dar, kad pamačius esesmeną reikia žaibo greitumu nusimauti kepurę ir išsitempti. Ką gi, nusitraukėme dabar jas ir laukiame. Bet mušeika mūsų nepuolė – jis, matyt, tik norėjo pademonstruoti savo galią ir padaryti stiprų įspūdį. Vištakio akimis pasižiūrėjo į mus, paskui į komendantūros langus, lyg klausdamas: ką, gerai atlikau?! Kai jis nuėjo, pakilo nuo žemės ir primuštas berniukas. Tai buvo virtuvės darbininkas mėlyndryžiu apdaru. Jį esesmanas suspardė užtat, kad buvo prisiartinęs prie spygliuotos tvoros. Tokių mėlyndryžių pamatėme ir daugiau – riebiais prakaituotais veidais sukiojosi jie virtuvėje apie didžiulius garuojančius katilus. Šie kūningi vyrai, matyt, jau seniai lagerio mokyklą baigę, buvo gerokai sužvėrėję. Kai apdaužytas berniukas grįžo pas juos, jo ne tik kad nepaguodė, bet dar ir patys apkūlė.

Suplūkta gatve prie virtuvės artinosi kitas mėlyndryžių būrelis. Kai tik atžingsniavo arčiau, pažinome, jog tai kauniečiai (juos kiek anksčiau į lagerį atvežė). Mėginome sveikintis, ženklais kalbėtis, bet jie tik vogčiomis mums atsakė, greitai padėjo geležinius sriubos kubilus ir nuėjo atgal. Tokia jau lagerio tvarka: gerokai prieš pietų pertrauką blokams būdavo išnešiojama sriuba ir šį darbą pirmomis dienomis paprastai atlikdavo naujokai.

Pagaliau mus įrašydino, ir mes nužygiavome prie vidurinės barakų eilės, kur buvo prausykla. Barako viduje – esesmanas, o viduasly pilna nuogalių. Nusivelkame ir mes, ant grindų krūvelėmis sudedame drabužius, surišame. Laikrodžius, pinigus, žiedus, rašykles, kitus daiktus atėmė esesmanas, į turto knygas surašė. Atėmė ir iš Dainoriaus tą pusmaišį mėsos, kurį jis dar Tilžės kalėjime taip saugojo... Paskui turėjome atiduoti ir savo plaukus. Šį darbą atliko kirpėjai kaliniai. Plikai nugremžė galvas, išskutinėjo pažastis, niekur plaukelio nepaliko – matyt, ir ši medžiaga eis Didžiojo reicho statybai...

Už gretimų durų trykšta švirkšlių vanduo. Mes, prieš įeidami prausyklon, turime gerokai pasitursinti. Esesmanas atidžiai apžiūri

ne tik užpakalius, bet ir visas įtartinas vietas – patikrina, ar tenai nėra aukso. Pagaliau po šiltais švirkšliais nusiplauname laisvo gyvenimo dulkes... Čia pat prie mūsų baltu apsiaustu lenkas gydytojas, taip pat kalinys. Šypsodamasis jis gėrisi mūsų sveikata ir perspėja, kad nepamestume popierinių numerių, kuriuos gavome įrašydinant. Šis kalinio numeris nuo šiol bus asmens dokumentas, ir jau niekas daugiau nešauks mūsų vardu ar pavarde...

Nusiprausę dar kartą turėjome pasitursinti – mus apipurškė kažkokiu dvokiančiu skysčiu. Kitame barako skyriuje pradėjome valkstytis marškiniais. Užsitempėme skarmalus, kokie pakliuvo – pasirinkti neleido. Drabužių sandėly popierinius numerius pakeitė medžiaginiais. Tai paprastas 5–6 cm ilgio ir 3 cm pločio baltas raištelis, ant kurio atspausdintas raudonas trikampis su raide L, o šalia jo – kalinio eilės numeris. Man teko Nr. 21337. Vieną tokį numerį reikėjo prisiūti ant švarko kairėje krūtinės pusėje, antrą – ant kelnių kairiojo klubo aukštyje. Paprastai ant švarko nugaros ir ant kelnių žemiau numerio nutepdavo aliejiniais dažais rusvą kryžių. Mums šį kartą kryžiaus neuždėjo, mes gavome mėlyndryžius drabužius – medvilnės švarkelį ir kelnes. Taigi buvome visai panašūs į virėjus, tik jų išilginiai dryžiai baltame, o mūsų – pilkame dugne. Dar gavome besnapes dryžuotas kepures ir neskaptuotus medpadžius. Vatinuko ar šiltesnio apsiausto nedavė. Kaliniai ir žiemą, ir vasarą vilkėjo tuos pačius skarmalus.

Kai mus išvarė lauk, iškart perkošė žvarbus kovo vėjas. Stovime prie barako ir laukiame, ilgas valandas stingstame. Šalia mūsų – išmaudyti lenkai naujokai. Jiems dar šalčiau, nes jie labai sunykę. (Matyt, kalėjime buvo ilgai sėdėję.)

Už pirmųjų vartų pasigirdo garsios komandos: ain, cvai, ain, cvai, drai, fyr... Vis garsiau aidi komandos, kurčiai trinksi tūkstančiai medpadžių akmens grindiny, žengiant jiems pro komendantūrą. Tai kalinius pietų parvaro. Pirmiausia pamatėme Dancigo apylinkių lenkus. Daugiausia jauni, sveikais veidais vy-

rai. Jų drabužiai kaip ir virėjų – išilginiais mėlynais dryžiais baltame dugne. Dabar šie lenkai kartu su mumis, nes jų barakas pirmame skyriuje. Jie nuo kitų kalinių atskirti, nes yra privilegijuoti. (Naciams užėmus Dancigo koridorių, kai kurie lenkai gelbėdamiesi priėmė vokiečių pilietybę, o kartu su ja ir visas politines „teises“. Tik, matyt, šie „perkrikštai“ ne visai atsivertė į naująjį tikėjimą, kad čia atsirado...) Esesmanai neskubėjo jų sunaikinti, nes šie vyrai buvo numatyti vermachtui. Todėl ir dabar, parėję pietų, jie kariškai drausmingi: kad ir šalta, nusivelka drabužius, persipila iki juosmens vandeniu, rūpestingai prausiasi. Apsivalkstę griežta rikiuote žengia prie sriubos katilo, greitai valgo, plauna dubenėlius – pietų pertrauka trumpa.

Kai lenkai pavalgė, tai ir mes, sugraibę jų dubenėlius, priėjome prie sriubos kubilo. Įpylė samtį tokio jovalo, kad ir kiaulė nuo jo šnipą nusuktų! Šaukštų nedavė – kaip valgyti? Mūsų bendrakeleiviai sumanesni: pirštais kabina tirščius, skystį išgeria. Jų pavyzdžiu pasekame ir mes. Už antrųjų vartų, tarpbarakinėj gatvėj, pietauja kiti kaliniai. Sukritę ant žemės arba stati, jie ryte suryja savo davinį ir paskui slankioja aplinkui dar alkanesni. Keletas jų prisiglaudžia prie spygliuotos tvoros ir lyg gyvi numirėliai žvelgia į mūsų skyrių... Juos su lazdom užpuola vyresnieji kaliniai, veja šalin. Bet jie ir vėl grįžta, ir vėl spaudžiasi prie tvoros, nes badas skaudesnis už lazdą.

Už mūsų nugarų pasigirsta triukšmas. Matome: tiesiai į mus atlekia keikdamasis kresnas žmogus juodu fraku, raudonom pūstom kelnėm, su „katiliuku“ ant galvos. Akys išverstos kaip įdūkusio buliuko! Jis prišoka prie mūsų bendrakeleivių lenkų ir kimiai rikteli:

– Stillstand! Mützen ab!

Kai šie atsisakė vykdyti jo komandą, kresnasis padūkėlis pradėjo muštis ir spardytis.

– Bravo Paulius, bravo lagerio komendantas! – kvatojosi lenkai pamariečiai.

Paulius buvo bepuoląs į mus, bet kažkodėl susilaikė. Vėliau sužinojome, kad jis pamišėlis. Šis Rytprūsių vokietis, nors ir buvo nepilnaprotis, bet už politiką lagerin pakliuvo... Esesmanai tyčia jį taip „papuošė“ ir leido savivaliauti. Paprastai juo užsiundydavo naujokus. Jei šie priešindavosi, Paulius juos primušdavo. Jei kurio neįveikdavo, tada Pauliui padėdavo vyresnieji kaliniai arba esesmanai. Tokia tai buvo pirmoji lagerio pramoga. Vėliau jų matėme ne vieną.

Antrajame bloke

Lagerio barakai, kuriuose gyveno kaliniai, suskirstyti atskirais blokais. Tuo metu jų buvo aštuonetas. Vyriausioji bloko galva – blokinis. Jis buvo skiriamas kalinių prižiūrėtoju ir valdė keturis–šešis šimtus žmonių. Valdė jisai, žinoma, lageriškai: su lazda kėlė, su lazda rikiavo, kiekvienam žingsny šonkaulius lygino. Kuo žiauriau valdė blokinis, tuo jis lagerio vadovybei rodėsi geresnis. Dažniausiai blokiniais būdavo skiriami vokiečiai, įvairaus plauko vagys ir žmogžudžiai. Blokiniui uoliai talkininkavo bloko raštvedys. Jo svarbiausias rūpestis – vesti kalinių apskaitą: ryte cheminiu pieštuku nurašyti mirusiuosius, dieną pagaliu užmušinėti gyvuosius... Šie du vyrai turėjo neoficialių padėjėjų: sriubos pilstytojų, švaros saugotojų ir kitokių kumščio ir lazdos darbininkų. Lazda siautė ne tik lagery, bet ir už jo ribų įvairiose darbovietėse, kur visokie kapai ir kapeliai be gailesčio daužė savo likimo draugus. Esesmanams to ir reikėjo. Kaliniai, smaugdami vieni kitus, kartu pasmaugdavo tarpusavio solidarumą – vienas po kito jie greitai žūdavo, nukankinti fiziškai ir dvasiškai.

Po pietų, kai visi išvilniavo į darbus, mus nuvedė į antrąjį bloką. Jis buvo antrame skyriuje, šiaurinėje barakų eilėje. Tai – vienas skurdžiausių, nykiausių lagerio blokų, pasižymįs didele

lavonų „produkcija“. Kiekvieną rytą iš jo į krematoriumo patvorį būdavo išnešama 20–60 išsekusių lavonų. Daugiausia mirdavo rusų, baltgudžių, nes juos varydavo į sunkiausius darbus, o siuntinių jie negaudavo.

Įžengę į barako vidų, pakliuvome į siaurą tarpusienį-koridorių, iš kurio galėjai pakliūti į „seklyčią“. Tai gana erdvi patalpa, kurios vienam gale sukrauta krūva čiužinių ir stovi stalas. Čia mes pamatėme ir kumpanosį austrą. Vadinasi, nemelavo – atsidūrėme jo valdžioje. Tiesa, jis dar ne vyriausioji galva, tik štubinis – sriubos pilstytojas, tačiau pirmutinis mušeika ruošos metu. Jis dabar pakiša mums adatų, siūlų ir įsako prisisiūti numerius. „Schneller, schneller!“ – komanduoja. „Kreivai, per žemai, negražiai prisiūta!..“ – vaiko jis mus ir vis garsiau plūsta. Galas žino, kaip būtų baigęsi šie siuvimo kursai, jei ne vyriausiosios galvos, kurios tuo metu į „seklyčią“ įžengė.

Tai buvo blokinis Eseris ir šreiberis Fabro. Abu vyrukai sumitę, stiprūs, plėšriais veidais. Jų drabužiai taip pat paženklinti kryžiais, bet nesudriskę. Ant rankovių juodi raiščiai su baltais užrašais: „Blockälteste“, „Schreiber“. Abu vokiečiai, pirmasis su žaliu, antrasis su raudonu trikampiu. Jiems įžengus, štubinis su savo pagalbininkais kažkur dingo, ir mes turėjome prisistatyti raštvedžiui. Jis patikrino prisiūtus numerius, įsakė valyti langus, o vakare stoti su visais į apelį – patikrinimą.

Apelis – kalinių patikrinimas – buvo vykdomas prie mūsų barakų eilės. Reikėdavo rikiuotis atskirais blokais, kolonoms – dešimtimis. Mums teko atsistoti dešiniame sparne prie antrųjų vartų. Nepilnas mūsų dešimtines užpildo svetimi: lenkai, rusai, vokiečiai ir kiti. Tautybę atskirti lengva – reikia tik dirstelėti į trikampį, ant kurio atspausdinta tautybės raidė: lietuvių – L, latvių – LA, rusų – R, vokiečių – D, lenkų – P ir t. t. Beveik visi kaliniai su raudonais trikampiais – atseit politiniai – „Schutzhaft politisch“.

Nuo jūros traukia šaltas vėjas, jis pjaustyte pjausto išsirikiavusią

koloną. Vienur kitur eilėse nusilpę krenta kaliniai, bet vėl keliasi... Mes stovime ir laukiame, ir toks lūkuriavimas tęsiasi ilgą valandą.

Pagaliau iš blokų iššoko blokiniai, raštvedžiai ir jų pagalbininkai. Pasigirdo komandos, susiūbavo kolona, ir tik dabar prasidėjo tikrasis rikiavimas. Bloko galvos su savo skalikais narstė tarpueiliais ir rankomis, kojomis, netgi savo galvomis daužė kalinius, lygino eiles. Ne tik jie, net kai kurie vyresnieji kaliniai spardė savo kaimynus, stengėsi įsiteikti viršininkams. „Naikink kitą, tai pats išliksi!“ – tokiu šūkiu vadovavosi šie mušeikos, lenktyniaudami savo žiaurumu.

– Stillstand! – visus keiksmus ir rikiavimo bruzdesį nustelbė galingas balsas. Nuo komendantūros žengė lagerio raportfiureris Hemnicas su esesmanais – blokų viršininkais.

– Mützen ab!– dar smarkiau rikteli lagerio seniūnas Lėmanas.

Dabar pati tyliausia ir įtempčiausia akimirka. Jei kaliniai visi – patikrinimas baigtas. Jei ko trūks – reikės dar ilgas valandas išstovėti. Blokų viršininkai – blokfiureriai raportuoja Hemnicui: pateikia žinias apie gyvus ir mirusius.

– Mützen aut! – vėl nuaidi galingas Lėmano balsas. Akimirksniu kepurės sutupia ant galvų, ir kolona giliai atsidūsta. Baigiasi vargo diena, – bus galima pailsėti. Bet vidun neleidžia, ir kaliniai slankioja pabarakiais, laukdami savo vakarienės. Pagaliau atsiveria barako durys ir ilgos virtinės be kepurių slenka vidun. Maistininkas kiekvienam į dubenį įmeta duonos riekę ir margarino gabaliuką, „seklyčioj“ kitas įpila kaušą kavos, kurią reikia išgerti žengiant, kad prie antrųjų „seklyčios“ durų suspėtum atiduoti dubenėlį kitam, lauke stovinčiam.

Mums šį vakarą leido vakarieniauti „seklyčioj“. Susispaudę pasieny mėginame gintis nuo puolančių sulysėlių, plėšiančių iš rankų duoną. Atkaklūs ir nesuvaldomi jie tokią valandą. Kad ir mušami, antrą kartą smelkiasi prie kavos, slepiasi „seklyčios“ kampuose,

lenda už mūsų nugarų, ir štubinis su savo padėjėjais sunkiai juos bejveikia.

Karti mums buvo ši vakarienė... Atsidūrę lauke, be žodžio slankiojome pabarakiais, iš arti žvelgėme į spygliuotas tvoras – už jų pasiliko laisvė... Tokią valandėlę naujoką pagauna slogus graudulys – nenusakomas pirmųjų lagerio dienų graudulys. Norint jį suprasti, reikia pačiam išgyventi. Jis pavojingas – jo reikia vengti kaip ir lazdos! „Jei nori išsilaikyti, užmiršk laisvę“, – šitaip mus vėliau mokė senieji kaliniai. – Užmiršk, kad žmogus buvai, tapk lageriniu gyviu – arba žūk“.

Bet štai rikteli štubinis – įsako kloti patalynę „seklyčios“ aslo-je. Šokame prie krūvos čiužinių ir tempiame. Nuo pakilusių dulkių aptemsta lempos, bet nėra kada dairytis. Iš lauko pro duris veržiasi nauji kaliniai, kietai spaudžia prie sienų. Mums pavyksta apginti savo pozicijas: pasieny surikiuojame sutrešusius, guzuotus čiužinius ir glaudžiai vienas prie kito sugulame. O viduasly sker-sai ir išilgai gula nauji kaliniai naujokai, nurungti silpnieji susiriečia ant plikų grindų, gula kitiems ant kojų. Išdalinami apklotai. Trims gulintiems tenka vienas suplyšęs skarmalas. Prasideda tampymasis, užverda kova. Ir vėl pralaimi sulysėliai... Jiems nieko nelieka, kaip tik abejingai susirangyti. Gulime ir mes be apatinių kelnių – mat lagery tokia tvarka. Taupu ir patogu – nereikia nurenginėti ryte mirusiųjų. Gulėti nešalta, nes prigrūsta „seklyčia“ po truputį įkaista. Nugula dulkės, skaidrėja elektros šviesa, rimsta viduaslis ir šreiberis mums numeta vokiškų laikraščių pluoštą. Bet mes nė nepažvelgiame į juos, nes esame taip suspausti, kad ant kito šono galime apsiversti tik visi kartu. Suspaustas šią valandėlę ne tik mūsų kūnas, bet ir dvasia... Į šalį nustumiu laikraštį ir vis žiūriu į viduaslį, kur guli sukritę pusgyviai žmonės, apie kuriuos nerašo nacių laikraščiai. Vienas jų sėdi tiesiai prieš mane. Jo akys giliai įkritusios, o galva, aptempta plona oda, lyg melsva kaukolė supa-si ant plono kaklo. Jis sėdi atkišęs plikas išsekusias kojas ir klai-

kiai dairosi, paskui pakelia apatinį mėlynų marškinių kraštą ir pradeda jį kramtyti. Nežinia, gal jis dantimis traiškė utėles, o gal norėjo alkį šitaip numarinti...

Sunkiu miegu nurimęs viduaslis, nemiega tik bloko galvos ir vyresnieji. „Seklyčios“ kampe, kur stovi blokinio lova ir stalas, prasideda „linksmavakaris“. Plačiapetis žaliūkas tampo armoniką, ir iš jos išsivynioja tąsi liūdna ukrainietiška daina. Klausosi dainos bloko galvos, atrodo, lyg būtų susigraudinusios. Bet greitai jiems nusibosta liūdna gaida, griebiasi linksmo šokio, kerta kojom ir ūkauja. Gerokai prisišokinėjęs blokinis atsisuka į miegantį viduaslį ir vokiškai šūkteli:

– Kas pašoks kazoką, gaus duonos riekę!

Tyla. Niekas neatsiliepia. Tik kažkuriam viduaslio krašte kartojasi nuvargęs knarkimas.

– Achtung! - rikteli kumpanosis štubinis, griebia diržą ir nusėlina prie knarklio. Nusiklausęs nuplėšia nuo miegančiojo apklotą ir pliekia jį diržu. Tuo būdu sužinojome, kad knarkti lagery uždrausta.

– Kas pašoks kazoką? – vėl tas pats balsas kelia miegančius. Šį kartą kažkas sujudėjo. Matau – iš guolio pakyla nuskusta galva ant plono kaklo. Bekelnis, išdžiūvusiom kojom, melsvais marškiniais pakyla vienas klaikena ir lėtai, lyg dvejodamas, prislenka prie vyresniųjų.

– Du? – lyg nepatenkintas taria vyresnysis, apžiūrėdamas jo liesas kojas.

– Na, užmaukit jam batus, pažiūrėsim.

– Muziką!

Užgrojo kazoką, kalinys pradėjo šokti. Iš pradžių lėtai, vos pakeldamas aulinius, trypė vietoje, delnais plodamas per šlaunis, mušė šokio taktą. Paskui, lyg šalčio ar baimės pagautas, pradėjo visu kūnu purtytis, tūpčioti ir suktis. Kuo toliau, tuo smarkiau švysčioja batai, pasipūtę marškiniai skrieja ratu. Šokio paveikti,

pradeda tūpčioti ir bloko galvos. „Ucha, ucha“, – šaukia jie, ploja delnais. Ir įsismagina šokėjas, taip įsisuka, kad, rodosi, ir galo nebus... Staiga krinta ant grindų ir išsitiesia. Rodosi, jau nekels. Tik po valandėlės lėtai pakyla, pasiima duonos riekę ir godžiai ją apžioja.

– Pašok dar, gausi daugiau! – ragina vyresnieji.

Netrukus kalinys pradėjo antrąjį bado šokį...

Dar ilgai taip linksminosi vyresnieji, o viduasly mirė sulysėliai.

Kai ryto metą pakilome, pamatėme jų ne vieną sustingusį. Plikom kojom gulėjo ir vakarykštis klaikena. Mirusiuosius greitai ištempė koridoriun, nuvalkstė marškinius ir šreiberis ant krūtinių cheminiu pieštuku užrašė jų eilės numerius. Mus, kaip naujokus, paskyrė lavonus nunešti prie krematoriumo tvoros. Prie mirusiųjų išsirikiavome po du. Nejauku pirmąsyk. Bet griebiame, nes kapas čia pat – urzgia. Lengvi tie vargšai, dviese be jokio vargo paneši. Bet su vienu lavonu niekaip nesiseka žengti: vis !inksta per liemenį ir galva keistai tabaluoja. Pakeliui į krematoriumą jis atgyja, praveria akis ir silpnai taria: „Kuda?“ Kai mes nieko neatsakėme, jis pamėgino rusiškai nusikeikti, bet paskui vėl greitai užsimerkė ir nurimo.

Nunešę prie krematoriumo tvoros, suguldėme juos eile. Kai jau rengėmės žengti atgal, pamatėme, kad vienas kitas atsigaivelėjo ir blausiai dairosi aplink. Matyt, suprato, kur juos atnešėme, ir stengiasi atsikelti... Sunkiai, atsiremdami į tvorą, jie keliasi, svirduliuodami mėgina žengti tolyn nuo krematoriumo. Bet kelią užkerta prižiūrėtojas: šie klaikenos jau išbraukti iš gyvųjų sąrašo, todėl jis negailestingai partrenkia juos ant žemės ir pribaigia.

Maršas „Seni draugai“

Pirmomis dienomis mūsų dar nevarė su kitais į miško darbus, nes lagerio viduje turėjome išeiti „naujokų kursą“.

Vokiečiai, kaip žinome, mėgsta švarą – žmogaus kultūrinį lygį jie linkę matuoti suvartoto prausimuisi vandens ir muilo kiekiu... Esesmanai, nors jau buvo išsigimę vokiečiai, taip pat mėgo švarintis, ir todėl mes šį rytą blizginame savo barako langus. Lengvas šis darbas: viduje nešalta, už nugaros neurzgia kapas – visą dieną švaistytumeisi su skuduru! Bet apie 11 valandą kapas nusivaro mus į virtuvę, kur jau išrikiuoti geležiniai sriubos kubilai. Prievaizdo paraginti, griebiame juos už ausų ir tempiame. Dviese nešti tokius didelius kubilus nelengva. Geležinės ausys skaudžiai pjauna delnus, o neskaptuoti medpadžiai verčia klupinėti. Kapas gi neleidžia kvėptelėti, vis ragina lazda ir keikia.

Kai išnešiojome blokams sriubą, kitas prievaizdas nuvarė mus į barako sandėlį. Iš ten turėjome iškraustyti tolio ritinius ir kitokius daiktus. Netrukus prievaizdas išėjo ir mes likome vieni su pagyvenusiu esesmanu. Neskubėdami kilnojome dėžes, o jisai spoksojo į mus ir ramiai sau papsėjo pypkutę.

– Neblogas senis, – pastebi Patarška..

– Užtai, kad ne jauniklis, – atsiliepiaRaudžius.

– Nutilkit, ar nežinot, kad dirbant uždrausta kalbėti, – perspėja vienas mūsiškis.

– Žinai, ką aš tau pasakysiu, vyruti... – piktai taria Patarška, atsisukdamas į to balso pusę.

Jis nebaigia, nes vidun įšoka būrelis kalinių, o paskui juos ir prievaizdas. Kaip pasiutęs jis gainioja savo tautiečius, lupa juos lazda ir plūstasi. Pamatęs, kad mes lėtai judame, pradeda lazda šventinti ir mus.

– Vyrai, lįskit čia – už šių dėžių, į kampą, – aiktelėjo kažkieno balsas.

Nieko nelaukdamas sprukau už dėžių ir įsitikinau, kad čia saugiau. Mūsų prievaizdas, norėdamas įsiteikti esesmanui, siuto jo panosėje, o tamsiame kampe jis taip nesidaužė.

Sudėlioję dėžes, užsivertėme ant pečių tolio ritinius ir pagrindi-

ne gatve tempėme juos į kitą baraką. Dabar netikėtai atgijo ir pypkorius esesmanas. Norėdamas taip pat įsiteikti savo viršininkams, jis vaikė mus ir vis žvilgčiojo į komendantūros langus.

Esesmano ir prievaizdo lenko raginami, mes greitai pavargome. Matėme, kad tolio ritinys jau paklupdė žilagalvį Budrį, o Sruoga veltui mėgina užsimesti ant nugaros savo naštą.

– Vyrai, padėkim jiems! – kažkas sušuko.

– Ir atsikvėpkim! Sukim už barako kampo, esesmano nematyti! – šūktelėjo Patarška.

Kai jo paklausę sustojome kvėptelėti, tarė:

– Vyrai, neskubėkit, dirbkim daugiau akim, o ne kojom. Aš metu jums tokį šūkį: „Koja už kojos!“

Bet kad ir kaip stengėmės dirbti akimis, išnaudoti kiekvieną poilsio akimirką, mus vis tiek smarkiai nuvaikė. Jei ne pietų pertrauka, šūkis „Koja už kojos“ nebūtų mūsų išgelbėjęs.

Mes su kitais naujokais stovime prie barako ir laukiame pietų. Tai pati ramiausia valandėlė lageryj, nes blokų galvos ir esesmanai dabar rūpinasi savo pilvo reikalais, o miško ir kitos kolonos dar negrįžusios iš darboviečių. Mūsų barakai prie pagrindinės plūktos gatvės, todėl gerai matyti abu lagerio galai: rytinis (jame rūksta krematoriumas) ir vakarinis, kur prie pirmųjų spygliuotų vartų prisiglaudęs mažas kontrolinis esesmanų namelis, už jo – raudona komendantūra ir akmenimis grįsta gatvė.

– Žiūrėk, kolega, kokie ten muzikantai? – taria lenkas naujokas savo draugui.

Pro moterų barakus iš tikrųjų žengia būrelis muzikantų – kalinių. Vieni nešasi smuikus ir dūdas, kiti tempia pianiną. Prie pirmųjų vartų, netoli kontrolinio namelio, jie susėda, suderina savo instrumentus, laukia.

Tuo metu už komendantūros rūmų, miškelio pakrašty, suloja kimios kapų komandos: ain, cvai, drai, fyr... Mes stovime drauge su kitais naujokais išsirikiavę mažu būreliu ir laukiame. Jau

žinome, kad iš darbų į lagerį grįžta kaliniai ir prasidės pietūs. Jau matome, kaip sunkiai vilnydama eina nuvargusi kolona, girdime, kaip artėdamos aidi kapų komandos: įvairiais balsais riejasi, pjaunasi tarpusavy, o prie komendantūros rūmų sutartinai vienu balsu sugriaudžia: „Mützen ab!“ Švysteli nuo galvų besnapės kepurės, kurčiai trinkteli delnai į judančias šlaunis, trinkteli ir orkestras linksmą maršą „Seni draugai“, kurį ne kartą laisvėje girdėjome. Girdėjome ne tik jį, bet ir didingų muzikos kūrinių, kuriuos pasauliui kūrybinga vokiečių tauta yra dovanojusi...

Tūkstančiai medpadžių trinksi pro raudonus komendantūros namus. Kolonos priešaky – patys stipriausieji, todėl pirmosios gretos dar žengia sutartinai. Už jų, painiodamos žingsnį, sunkiai linguoja klaikenos, o gale ant draugų rankų mirusieji parkeliauja... Vis aidi linksmas maršas, tyčiodamasis iš kankinių, palydi juos prie antrųjų vartų ir staiga nutyla.

Slopi tylos akimirka. Visų žvilgsniai nukreipti į beprasiveriančius vartus.

– Marš, marš! – staiga sugriaudžia vyriausiasis darbų prievaizdas.

– Marš, marš! – iš visų pusių atsiliepia jo padėjėjai, ir suirusi kolona pasileidžia prie antrųjų vartų, už kurių stovime mes. Matome, kad stipresnieji, norėdami greičiau prasmukti, partrenkia silpnesniuosius ir juos mindo. Matome, kaip prie vartų švysčioja baisus kuolas ir kerta ten, kur didžiausia spūstis, skaldo galvas, trupina kaulus...

Kai užsidarė antrieji vartai, drauge su kitais ištįsusia eile slinkome barakų gatve prie sriubos kubilo. Gavę davinį, atsisėdome ant žemės ir mėginome valgyti. Pripuvę, bjauriai dvokiantys griežčiai šleikštuliu suspaudė gerklę ir nors labai buvau išalkęs, negalėjau jų nuryti. Pamaišęs jovalą, sugavau keletą juodmargių bulvių, prarijau jas ir dubenėlį su likučiais atidaviau prašančiam rusui.

– Bolšoje spasibo, – tarė jis. – Lietuvis, matau. Kokiam bloke

gyveni? – pradėjo klausinėti. Pamatęs, kad maža ką suprantu rusiškai, pradėjo grabaliotis vokiškai.

– Aš taip pat iš antro bloko, karo belaisvis. Keletą lagerių perėjau, kol čia atsidūriau.

– Tu jau ne naujokas, kaip čia išsilaikei? – paklausiau.

– Matai, aš mūrininkas, tai šiaip taip gyvenu, o mums labai blogai – nei laiškų, nei siuntinių.

– Zelionkė, Zelionkė! – staiga šūkteli keli balsai.

– Kas jisai? – teiraujuosi, kai pro mus jau praeina kalinys vilko snukiu.

– Toks pat kaip ir tu, tik nešioja žalią trikampį ir gali tave bet kada užmušti.

– Jis šiandien su kuolu buvo prie šitų vartų. Sakyk, ar visada jis taip daužo?

– Kada jam patinka! Šiandien suruošė mums bėgimą dėl gyvybės, panorės – ir vėl suruoš... Tam jis čia ir paskirtas vyresniuoju. Šis šuva kanda iš pasalų, geriau eikim kur nors į pašalį.

Kai pasakiau, kad pasiliksiu pas savo draugus, jis vienas nuėjo į tolimesnį pabarakį ir atsigulė šalia kitų.

Ant barako stogo užlipo kalinys ir pūsdamas trimitą paskelbė, kad pietų pertrauka baigėsi. Greitai pagrindinėj gatvėj susirikiavo darbo kolonos ir keletą kartų perskaičiuotos išvilnijo pro vartus.

Mes ir po pietų pasilikome lagery, nes toliau ėjome naujokų kursą. Jaunas viršila lenkiūkštis mus mokė rikiuotės. Nesudėtingas šis mokslas: reikėjo sustoti gretomis po dešimt, pasisukti kairėn, dešinėn, trankiai žengti medpadžiais. Jaunas lenkiūkštis komanduoja vokiškai, o keikia lenkiškai, ir mums sunkiai sekasi. Aš stoviu už kunigo S. Ylos nugaros, prieš jį rikiuojasi mažesni. Tarp jų blaškosi, neranda sau vietos kunigas A. Lipniūnas. Prisėlinęs viršila, tasai jaunas lenkiūkštis, kerta ranka jam per veidą ir dar kartą užsimoja.

– Ką darai? Jis kunigas!.. – lenkiškai sušunka S. Yla.

Matome, kaip nusvyra mušeikos ranka, jis piktai žvelgia į užtarėją, bet nepuola. Kodėl? Kad buvo katalikas?..

Galu gale išmokome žaibo greitumu nusitempti nuo galvos kepurę ir vėl ją greitai užsidėti. Sužinojome, kad besnapes reikia nusiimti per patikrinimus, pamačius esesmaną, praeinant pro komendantūrą, dalijant valgį, kariant kalinį ir t. t. Dar suprato-me, kad lageryje komanduojama dvejopai: patikrinimo metu – vokiškai, barakuose – lenkiškai.

Kai baigėme kepurės mokslą ir išmokome gerai žengti, kitą rytą, garsiai aidint komandai: ain, cvai, drai, fyr, patraukėme prie krematoriumo ir sustojome. Šiandien jis rūko tirštais dūmais ir aš, neturėdamas ką veikti, žvelgiau į jį ir galvojau: ar liksiu gyvas, ar juodais dūmais padangėje išsisklaidysiu?.. Mes, kaip ir dauge-lis, pažymėti raudonais trikampiais, taigi laisvėn neišleis, – tą žinome. Žvilgsniu peršoku spygliuotą tvorą, melsva pavasario pa-dange pabėgti mėginu...Bet trinkteli ligoninės durys, kažkas nu-sikeikia, ir žvilgsnis vėl grįžta į lagerį.

Iš barako mėlyndryžiai slaugai išneša stalą. Už jo atsisėda ligoninės sekretorius lenkas. Neskubėdamas jis varto popierius, ilgai apžiūrinėja mus ir pagaliau šaukia po vieną. Ir vėl į anketas surašo asmens žinias, matyt, paskutinį kartą. Rašo jis neskubėdamas, vis lenkiškai pakalbindamas. Ligoninės tarnautojams tai savotiška pramoga. Jie žino, kas mes, jiems malonu atvykusius naujokus pakibinti. Prie mūsų prisiartina lenkas gydytojas baltu susegti-niu, tas pats plikutis, kurį buvome sutikę prausykloje. Kai jis pra-kalbino mus, jo pageltusiame veide šmėstelėjo ir gailestis, ir lagerinė pašaipa. Gydytojas – senas kalinys, išgyvenęs pačią bjau-riausią velniavą, tūkstančius savo tautiečių į amžinybę palydėjęs.

– Tak, tak, panovie, ne jūs pirmi ir ne jūs paskutiniai, – tęsia jis savo pašnekesį. – Vežė lenkus inteligentus, o dabar ir jus atvežė. Tak, panovie, iš Varšuvos, Krokuvos atvežė juos ir iki vieno iššudė! Jau nėra mūsų profesorių, kunigų... Tada elgėsi dar žiauriau,

todėl jie patys korėsi arba išprotėjo. Tada ir krematoriumo nebuvo, užkasinėjo čia pat, lagerio daržus tręšė...

Ir vėl pakeliu akis į aukštą krematoriumo dūmtraukį. Iš jo veržiasi dar tirštesni dūmai, melsvoje padangėje sklaidosi. Vėjelio stumiami juodom garbanom rangosi, virš mūsų sunkiai pakimba. Ir matau, kaip iš jų išsiskyrę krinta plėnys. Lyg juodos snieguolės neskubėdamos leidžiasi žemyn, lyg mirtį žymėdamos, ant vieno galvos, ant kito peties nutupia...

Tai buvo paskutinis mūsų įrašydinimas, dabar jau galėjome žengti į miško koloną. Bet ir kitą dieną mus lagery paliko: paskyrė į šiukšlininkų komandą.

Visi lagerio kaliniai buvo suskirstyti į atskiras darbo komandas. Dauguma jų priklausė vadinamajai miško darbų komandai, kuri netolimame pušyne kirto medžius, lupo kelmus, kasė griovius, riedučiais smėlį vežė – žodžiu, naujajam lageriui vietą ruošė. Čia daugiausia ir klupdavo kaliniai, nes sunkus darbas visą laiką buvo lydimas lazdos. Kiti priklausė statybininkų, amatininkų, dailidžių, krematoriumo, užlagerinio darbo ir kitokioms komandoms.

Šiukšlininkai daugiausia sukiojasi pačiame lagery arba netoli jo. Šiandien užkinkė mus prie didžiulio vežimo ir sunkvežimio priekabos, tad išgverusio esesmano lydimi išvažiuojame už lagerio. Darbas nesunkus: rankiojame surūdijusius gelžgalius, skardines ir krauname į vežimą. Privažiuojame plentą, einantį į netolimą Štuthofo miestelį. Jį saugo ginkluotų esesmanų grandys – jomis apsupta visa didžiulė lagerio darbovietė. Taigi net jei esesmanas ir nesektų iš paskos, vargiai pabėgtum iš apsupimo. Ir vėl įtempiame plėškes, traukiame įsirėžę... O girgždėdami ratai be paliovos kartoja: „Neskubėkit, ištesėkit...“ Iš lėto kelias linksta į lagerį, vienam posūky pamatome prie pušies prikaltą nedidutę iškabą: „Konzentrationslager, Stutthof“. Čia pat, prie kelio, ir vėl surūdijusių geležų krūva, todėl sustojame.

– Dabar žinau, kur apsigyvenom… – taria Raudžius, mesdamas gelžgalį į sunkvežimio priekabą.

– Sakyk, apgyvendino, – pataiso Patarška.

– O ar ne vis tiek, – prieštarauja anas.

– Man tai ne, aš čia nemanau apsigyventi, – atkerta Patarška, o patylėjęs priduria. – Dairausi, ir man rodos, kad pabėgti galima. Ir aš mausiu, tegul tik pasitaiko proga!

– Spausk dabar, matai, esesmanas nuėjo!

– O tu nesišaipyk, vyruti, – piktai atsisuka Patarška į Raudžių. – Verčiau pasižiūrėk į savo numerį. Ant tavo krūtinės dvidešimt pirmas tūkstantis. Lagery gyvų apie keturi tūkstančiai. Tai kur kiti?..

Mažą reikaliuką atlikęs, grįžo mūsų esesmanas, ir šis pokalbis nutrūko.

Pradedame

Mus ir kauniečius iš „seklyčios“ perkėlė į „miegamąjį“. Jame – triaukštės medinės lovos-gultai. Jie taip ankštai ant vienas kito suvožti, kad įkopti gali tik dvilinkas arba gulom. Čia vis dėlto geriau nei ant grindų: padėta pagalvėlė, apklotas ir ne toks guzuotas čiužinys. Bet čia yra ir parazitų. Kai užmerkiu akis, jie kaip pasiutę pradeda kandžioti. Ypač įkyrios didžiosios čiužinių blusos, kertančios į kojas. Veltui mėginau jas nustverti: matyt, tūkstančio rankų gaudytos, todėl buvo gudrios ir vikrios. Taip pusiau snausdamas, tas blusas bespardydamas išgirstu lagerio skambalą.

Skubiai šoku iš gulto, velkuosi skarmalus, gaudau klumpes, kloju patalą. Ne kloju, o kažkam ant sprando joju ir kumščiuojuosi. Suplukę, suprakaitavę spraudžiamės į prausyklą. Prie vandens čiaupų ir vėl vyksta kova. Džiaukis, jei pavilgei nosies galą, nusi-

braukei skvernu, ir skubėk į lauką rikiuotis. Čia turi daug laiko ir oro – gali atsikvėpti...

Tvankiame barake įkaitę taip, kad net nugaros garuoja, šaltame švintančio ryto ore pamažu imame vėsti. Išsirikiavę dešimtukai trypia ir kosti. Tiesa, kosti tik stipresnieji ir naujokai – išsekę klaikenos šalčiui abejingi. Juos daug skaudžiau pjauna negailestingas badas, ir jie išprotėjusiomis akimis laukia atkeliaujančio kavos kubilo. Pagaliau po geros valandos gauname samtį karštos kavos – raisto vandenėlio, suryjame duonos riekę ir dar keletą kartų perskaičiuoti, perrikiuoti, apstumdyti ir apdaužyti, šimtinėmis patraukiame iš lagerio.

Šį rytmetį mus paskyrė į miško koloną. Pražygiavę komendantūrą, pamatėme didžiulę smėlio aikštę, už jos – garbanotą pušyną.

„Marš, marš!" – surinka kapas. „Marš, marš!" – kartoja puskapiai, ir aš, vengdamas lazdų, griebiu į rankas medpadžius ir pasileidžiu per klampų aikštės smėlį. Sekdamas kitais, metuosi prie lentinio namelio, kuriame sukrauti kastuvai, kirviai ir kapliai. Pakliuvau į kasėjų komandą, ir mes ilga eile rausiame smėlio krantą. Nuo pajūrio, lankstydamas pušis, puola ledinis vėjas. Kad nesušalčiau, pradedu kasti smarkiai. Bet nesušylu, matyt organizmui jau trūksta kuro. Senesnieji kaliniai ir nemėgina sušilti. Kai tik nueina kapas, jie atsiremia ant kastuvų. Stovinėja ir klaikenos, jie net mušami vos kruta, žino – sunkus darbas juos greičiau pribaigs negu lazda.

Po kelių valandų nuvaro mane ir keletą lenkų prie riedučių. Septyniese įremiame pečius į geležinę dėžę, pilną smėlio. Stumiame lėtai – kiek galėdami taupome jėgas. Bet prišoka kapas, ima lazda kapoti per galvas, ir mes, pakišę jas po dėžės briauna, pasileidžiame jau risčia... Man labai kliudo nelanksti kairė koja, tad nuspiriu medpadžius ir stumiu basas. Pirmas, antras... ketvirtas šimtas metrų. Pakerta rankas ir kojas. Posūky nuo bėgių

nušoka riedučiai. Dabar jau tikra velniava – kol juos keliame, kapas mus daužo lazda... Po valandėlės taip nuvaiko, kad aš, kaip ir klaikenos, pasidarau abejingas smūgiams. Netikėtai išgelbsti trumpa pertraukėlė – dalijami priešpiečiai (*Zulage*): ant duonos riekutės margarino pėdsakas ir kažkokios mėsos keletas draikenų. Šis maisto priedas – sunkiai dirbantiems, bet kadangi kapas priešpiečius dalino savo nuožiūra, tai man, kaip ir kitiems naujokams, paragauti neteko...

Per vakarinį patikrinimą buvome panašūs į kitus: papilkėjusiais, sudaužytais veidais, įkritusiom akim, medpadžių nugraužtom kojom. Jau dabar buvo aišku, kad taip ilgai netversime. Tiesa, lageryteko matyti vieną kitą iš pirmųjų kalinių. „Kaip galėjo jie išlikti..." – galvojau tą vakarą slankiodamas pabarakiais ir į tokius dairydamasis. Vieną, su kuriuo jau buvau pažįstamas, užkalbinau. Vyrukas jaunas ir aukštas, bet be priekinių dantų, mėlyndryžiu marškonu ir su duonmaišiu ant peties.

– Kaipgi tu išlikai? – klausiu.

– Dievas žino, – atsako patylėjęs. – Pirma buvo dar sunkiau. Jokių siuntinių, gulėjom ant sniego... Buvau stiprus ir atlaikiau! Padėjo man laimė – pakliuvau į užlagerinę komandą, o dabar gaunu siuntinius. Nenusimink, gausi ir tu, išlaikysi! Tik nekeisk duonos į rūkalus, neryk per daug sriubos – atsivers flegmona ir negerk vandens, nes jis užterštas!

– O kaip išvengti lazdų?

– Naujokai jų išvengti negali, tas tiesa. Bet dabar ne taip ir muša, galima atlaikyti, – taria jis, pasitaiso duonmaišį ir nueina.

Į baraką dar vis neleidžia, todėl pasuku į prekyvietę. Ši slapta lagerio prekyvietė įsikuria ten, kur susirenka daugiau kalinių. Čia vyksta visokiausi mainai: kas duoną į tabaką keičia, kas siūlo šaukštą už margarino kruopelę, kitas vogtą kepurę perša. Šį vakarą, neturėdamas nei ką pirkti, nei ką parduoti, nutariu pasižvalgyti kantinos (kiosko), kur už kuponus kartais galima gauti šutintų

burokų, gazuoto vandens, sugedusios žuvies ir pašto ženklų. Ilgai stebeilijuosi į kantinos langelį ir svarstau, kaip įsigyti pašto ženkliuką. Jį gavęs, gali išlikti gyvas. Pamatęs prie langelio pagyvenusį kalinį, tariu:

– Parduok man savo pašto ženklą – duosiu šaukštą.

Jis žvilgteli į mano numerį ir sako:

– Pirk iš kantinos, aš jo neparduodu.

– Tai paskolink kuponą.

– Aš pats pasiskolinau.

– Tai ką daryti?

– Eik ir pasikark, – nusijuokia ir priduria: – Tu tikras naujokas, džiaukis, kad negavai į snukį! Kuponų tu irgi gausi, duos tau gal už mėnesio, gal už dviejų, jei pinigus iš tavęs atėmė. O dabar pakentėk, velnio vaike, – griebia mane ir prisitraukia prie savo raukšlėto veido. – Žinai, kas aš? – klausia taškydamas seiles, – kastratas! Scheisse man tavo paštaženklis! Buvau Ispanijoj, daužiausi Argentinoj… Kai pargrįžau namo, sugavo fiureris, iškastravo ir atsiuntė čia. Ir žinai už ką? Kad nenorėjau kurti Trečiojo reicho, – garsiai nusikvatojęs paleidžia apykaklę, o paskui klausia: – Iš kurio tu bloko?

– Iš antro, – mėginu pasprukti nuo jo.

– Iš antro! Cha, cha, bolševikų bloko! Greit tave ir tuos ruselius sumals lagerio mašina. O manęs ne – mano viršininkas, kaip ir aš, vokietis, neužmuš manęs! Tave sumals lagerio mašina, velniam tau kuponai… – dar kartą nusikvatoja jis ir nueina.

Kai grįžau į savo bloką, blokinio padėjėjai, pasiguldę ant suolo, daužė klaikeną. Mušė dėl to, kad tas atsigulė nešvariom kojom. Nubaudę šį, tvarkdariai nuo gultų nutraukė kitą; tas mat po galva buvo pasidėjęs savo klumpes… Dar ilgai šie bloko šuneliai landžiojo tarploviais ir kėlė pragarišką triukšmą – už tai iš savo viršininkų jie gaudavo storesnę duonos riekę, o kartais ir tarnybinį paaukštinimą.

Mes ir toliau dirbame, bet ne kartu, o pasklidę po įvairias darbovietes. Tik perpiet ir vakare pasimatome ir vienas kitą peržvelgiame. Dar tik savaitė praėjo, o jau smarkiai sunykome... Šį vakarą labai prastai atrodo Z. Masaitis. Akiniai sudaužyti, pakiai mėlyni – pats vos pastovi ant kojų. Ryto metą jis jau nežengė į darbus – į ligoninės barakus nukeliavo. Netrukus paskui jį nusekė dar keletas mūsiškių, o kitą dieną sužinojome, kad mirė K. Bauba – jį, dar gana stiprų, užmušė blokinis. Ir nenorom vakarais ant gultų sklandė klausimas: kas įveiks mus – badas, šaltis, ligos ar lazda?..

Iš pradžių veiksmingiausia buvo lazda. Ji, žalodama mūsų kūnus, mėgino palaužti ir dvasios atsparumą. Skaudžiai nuplakti ir paniekinti, turėjome pamiršti bet kokį humaniškumą ir kuo greičiau tapti beteisiais lageriniais gyviais, kuriems ir yra įsteigtas nacių koncentracijos lageris... Berods šitaip kankinamas žmogus turėtų pasipriešinti. „Ar ne geriau nudobus savo budelį, mirti staiga?“ – galėtų pagalvoti laisvėje gyvenantis žmogus. Tačiau gyvybės instinktas stipresnis už protą – jis ir sunkiausią akimirką verčia gyventi, ir nepakeliamą naštą moko pakelti...

Mes dabar jau išmokome išvengti lazdų, o ir tos ne tokios baisios, kai žinome, kieno jos rankose švysčioja... Mus puola šaltis, bet ir jam nepasiduodame. Sloga, plaučių uždegimu serga dažniausiai stipresnieji. Kas kita dėmėtoji šiltinė – ji kaip loterijos bilietas. Užtat badas, talkininkaudamas lazdai, šalčiui ir ligoms, mus, dirbančius miško kolonoj, jau baigia įveikti. Tik pastogė, nors ir laikina, galėtų dar išgelbėti, bet po ja, žinome, pakliūva tik retas – gal vienas kitas inžinierius ar koks nors amatininkas.

Ir toliau dirbome miške – ruošėme naujajam lageriui vietą. Kai jau visai buvau apšlubęs, išrikiavo mus prie darbo biuro ir paklausė, ar nėra tarp mūsų matininkų. Beveik visi pakėlėme rankas, tačiau išsirinko tik keletą ir perkėlė į kitą bloką. Lagerio vadovybė žadėjo juos išvežti matavimo darbams. Laukdami tos

dienos, būsimieji matininkai nešiojo mėšlą ir tręšė lagerio daržus. Tuo ir baigėsi jų matininkavimas.

Staiga mes pajutome, kad lagery yra ir geroji ranka. Du mūsiškiai pakliuvo pastogėn: profesorius V. Jurgutis gavo buhalterio vietą stalių dirbtuvėje, B. Sruoga – lagerio raštinėje. Ta geroji ranka buvo malonūs čekai, – jie dirbo darbo biure. Jie ir likusius mus žadėjo ištraukti iš miško kolonos. Tai buvo tikrai nelaukta, šviesi lagerinio gyvenimo akimirka, ji rodė, kad tarp kalinių solidarumas dar nėra žuvęs.

Kozlovskio bloke

Kaliniui balandžio pradžia – pats bjauriausias laikas. Kasdien ūbauja įsiutęs pajūrio vėjas ir retinte retina mūsų eiles. Jos taip sumažėjo, kad vakare atsiranda jau ir tuščių gultų. Greitai atvežė naujokų. Jų tiek daug, jog į vieną gultą tenka sukimšti po du–tris žmones. Mano gulto draugas neramus miegalius: vis vartosi ir taip skaudina žaizdotą koją, kad negalėdamas užmigti klausausi, kaip už barako siunta vėjas. Žmonių pritutintas „miegamasis“ įkaitęs kaip pirtis – langų praverti neleidžia. Pačiam vidurnakty vienas nušliaužia nuo gulto, prieina prie lango ir atidaręs jį mėgina šokti. Pokšteli šūvis iš sargybinio bokštelio, ir kalinys sudrimba ant palangės... Mano miegalius kaimynas taip skaudžiai užgulė koją, kad spyriau jam į pažandę! Bjauru gulėti dviese flegmonai atsivėrus, tad nemiegu ir galvoju, ką reikės toliau daryti. Už duonos riekę galėčiau pakeisti gultą... Reikės mėginti kitą vakarą. Tačiau tą naktį antrame bloke nakvojome paskutinį kartą.

Kitos dienos vakare mus nuvedė prie pietinės barakų eilės, kurioje buvo šeštasis blokas. „Seklyčioj“ mūsų jau laukė dvi lagerio galvos: pirmasis lagerio seniūnas Lėmanas ir blokinis Vacekas Kozlovskis.

Abu jie buvo garsūs: pirmasis pasižymėjo liūto balsu komanduodamas apeliuose, antrasis – kumščiu valdydamas savo bloką. Išdidžiu ir rūsčiu žvilgsniu žiūri į mus Lėmanas, pasalūniškai, kaip katinas dirsčioja Kozlovskis, čiaupo plonas lūpas ir vokiškai sušvokščia:

– Nuo šio vakaro jūs gyvensit ir būsit mano valdžioj. Mano griežta tvarka: mušu kietai, bet teisingai, ir jums bus gerai. O dabar žodį tars ponas Lagerälteste.

Nors Lėmanas toks pat kalinys, bet atrodo poniškai: juodi gražūs drabužiai, nublizginti auliniai batai, aukštyn sušukuoti želdinami plaukai.

– Taip, – prabyla vokiškai, – lagery turi būti griežta tvarka ir kultūringas gyvenimas! Yra suorganizuotas orkestras, mums reikia pinigų ir instrumentų. Jūs, kaip inteligentai, turite prisidėti prie šio reikalo, – pakiša lapą ir cigarečių pasiūlo.

– Kas iš jūsų muzikantai? – klausia šypsodamasis. – Užrašysiu į orkestrą.

– Kelk ranką, – kumšteli Patarška žinodamas, kad aš griežiu smuiku. Abejodamas pakeliu ranką, ir Lėmanas užsirašo mano numerį. Žinojau: lagerio muzikantams duonos netrūksta. Gal uždirbsiu jos ne tik sau, bet ir kitiems; matau, kad ir draugų veidus nušvietė geresnio gyvenimo viltis. Bet apgaulės valandėlė greitai baigėsi. Kai tik Lagerälteste išėjo, Kozlovskis griebė diržą ir pradėjo mus šokdinti. Šokdino ir kitomis dienomis... Taigi pakliuvome į dar žiauresnius nagus.

Šeštajame bloke – beveik vieni lenkai raudonais trikampiais. Kozlovskiui tai nė motais: savo tautiečius kankina lygiai taip pat žiauriai kaip ir kitus kalinius. Kai kartą paklausiau, kodėl jis taip elgiasi, pagyvenęs lenkas atsakė:

– Ne visi tokie. Kozlovskis turėtų nešioti žalią, o ne raudoną trikampį, nes jis žmogžudys. Šis mėsininkas laisvėje nužudė savo žmoną, o dabar žudo mus. Bet mes jį greitai pažabosim...

– Kaip? – klausiu nustebęs.

– Sakiau, kad ne visi lenkai tokie. Yra gerų, kurie sutaria, vienas kitam padeda. Mes susitvarkysim su juo. Jau dabar ligoninėj jam paruoštas švirkštas, ir jis jo vengia iš tolo. Bet neišvengs: jei ne čia, tai laisvėj su juo vis tiek atsiskaitysim!

– Tu rimtai galvoji apie laisvę? Juk mes pažymėti raudonais trikampiais!..

– Tas tiesa, mes – politiniai, mes pasmerkti žūti. Bet karas eina, reikia tikėtis. Tai vienintelė viltis.

– Taigi. Vienintelė, – pritariu jam, – bet kaip išlikti iki to laiko? Čia blogiau kaip antrame bloke, šiandien vienas mūsiškis mirė ligoninėj…

– Ar siuntinių jūs gaunat? – klausia lenkas.

– Tik vienas kitas.

– Gausit ir išsilaikysit. O Kozlovskis jūsų neužmuš, jį mes perspėjom – neužmuš…

Nors šis draugiškai nusiteikęs lenkas paguodė, bet gyventi kasdien darėsi vis sunkiau. Tiesa, Kozlovskis lyg ir vengia viešai mus daužyti, puola dažniausiai iš pasalų, bet kita bėda – badas mus baigia visai pribaigti… Kai sėdu, kietai atsitrenkia kaulai. Oda gležnutė, plona kaip rūkomasis popierius, truputį įdrėksta negyja – audinius užpuola pūlingas uždegimas – flegmona.

Šį rytą, stovėdamas rikiuotėje, galvoju apie ligoninę. Flegmona taip bjauriai ėda kairę koją, kad ramindamas skausmą turiu stypčioti ir stypčioti. Staiga pasirodo Kozlovskis. Kažkokio siuto pagautas ir vėl šokdina visą bloką: paguldęs ant žemės, vaikšto mūsų nugarom, spardo ir vėl kelia, o paskui varlike šokdina. Straksiu ant dešinės, nes žaizdota kairė nelinksta. Atkišta kairė koja kliūva visiems: jie ją muša, spardo, užgula. Po tokių šokdynių žaizda visai pasiuto – reikės eiti į ligoninę.

– Kaip laikaisi? – priėjęs klausia Patarška.

– Bjauriai – ištino visa pėda, nepriminu.

– Sako, kad gerai veikia šlapimas. Suvilgyk skudurą ir uždėk.

– Nė velnio nepadeda. Mėginau. Reikės eiti į ligoninę.

– O ar užrašė bloko šreiberis?

– Ne.

– Tai nėra ko eiti – išvys...

– Vis tiek mėginsiu, – sakau ir nutylu. „Jei nepaguldys, tai bent aptvarstys žaizdą. Tada ir vėl galėsiu nusiaut medpadžius. Aš visada nusiaunu juos, kai reikia bėgti. (Bėgau ir tada, kovo mėnesį, kai stūmėme riedučius ir buvo gruodas. Iš pradžių padai šalo, o paskui jie užsidegė...) Dabar ne taip šalta, reikia, kad aprištų“, – vis galvoju, o pamatęs, kad Patarška pasisuko eiti, tariu:

– O tu kaip, ar jau atsigavai po Dancigo?

– Tegul jį velniai, baigiu po truputį išsispjaudyti!

– O kaip kiti?

– Peršalo smarkiai, greičiausiai bus plaučių uždegimas. Trys guli ligoninėj.

Patarška ir kiti mūsiškiai sunkvežimiu važiavo į Dancigą plytų parvežti. Ši kelionė dar labiau išretino mūsų būrelį, ir Patarška jau nebe tas pašaipūnas.

– Na, eisiu, – nusispjauna jis, – sugriebiau paštaženklį, mėginsiu rašyti kitą laišką. Tiesa, girdėjau, kad kuponų duos.

– Girdėjau ir aš, bet velnią jie duos.

– Taigi jei gaučiau, visą kantiną suėsčiau! O dabar – vandens, ir to nusipirkti negali... Velniškai po tos kelionės troškina!

– Geriau tu jo nepirk.

– Kodėl?

– Apgaus! Kaip Kerpę.

– Žinau, – mostelėjo ranka ir nuėjo.

Iš tikrųjų tik karščiuojantys trokšta vandens: Troško jo ir Kerpė. Iš kažkokio kalinio jis nusipirko butelį, į kurį buvo pripilta paprasto, šiltine apkrėsto vandens...

Šią pavakarę, kaip buvau nusprendęs, slapčia nuėjau į ligoninę. Prie jos pasieny išsirikiavusi ilga eilė ligonių. Daugiausia sudžiūvę klaikenos. Jie virpa karščio krečiami, nekantriai dirsčiodami į ligoninės barako duris. Pasirodo gydytojas baltu susegtiniu. (Tas pats gelsvu veidu plikutis, kuris kalbino mus įrašydinant.) Atrodo, būtų visai nepanašus į mušeiką, bet patikrinęs termometru karštį vienam spiria į užpakalį, kitam skelia į žandą... Bestovėdamas eilėje supratau, kad jis veja šalin tuos, kurie neturi 39° karščio. Matyt, klius ir man... Tačiau raišių plikutis nepriima – visi šlubiai rikiuojasi prie kitų durų, už kurių sėdi lenkas chirurgas. Pagaliau įeinu ir aš, atkišu savo koją. Varnagalvis gydytojas žvilgteli į mano numerį ir klausia:

– Lietuvis? Lenkiškai moki?

– Ne, – papurtau galvą.

– Von, cholera! – rikteli jis ir išveja lauk.

Kai grįžau į savo baraką, prie jo nebuvo nė vieno žmogaus. Tik staiga tarpdury išdygo Kozlovskio šreiberis, žaliu trikampiu vokietis.

– Kur valkiojies, halunke? – stveria jis mane keikdamas. Išsiplėšęs iš jo nagų, neriu į „seklyčią“, iš kurios sklinda klaikus riksmas. Ji pilna kalinių, ir man pasiseka pasislėpti. Supratau, kodėl šreiberis stvėrė mane tarpdury: Kozlovskis baudė nusikaltėlį, todėl visi turėjo būti barake. Per susigrūdėlių galvas matau pykčio iškreiptą Kozlovskio veidą ir švysčiojančią lazdą, kuria jis muša savo auką. Kai mušamasis apalpęs nustojo klykti, Kozlovskis trenkė lazda ir sušvokštė:

– Išmaudyti tą psiaviarą!

Apalpėlį nuvilko į prausyklą: įvertė į geležinį lovį, paleido čiaupus šalto vandens, vartė ir badė smailiais pagaliais tol, kol tas pagaliau atsigavo. Tada Kozlovskis, kalinių lydimas, grįžo į „seklyčią“, pastatė nusikaltėlį į kampą, o pats užlipo ant suolo ir tarė:

– Štai vagis, pasižiūrėkite į jį, chlopcy!

Prieš mus vos besilaikydamas ant kojų stovėjo plačiais sužalotais skruostikauliais kalinys.

– Kiekvienam bus taip, kiekvieną užmušiu, jei kas mėgins vogti!! Šis šunsnukis jau apsivogė, jis nuskriaudė savo alkaną draugą! Ar ne taip, chlopcy?!

– Tak, pan blokovy! – choru atsakė kaliniai.

Paskatintas tokio pritarimo, Vacekas Kozlovskis, stovėdamas ant suolo, išdrožė savo pavaldiniams ilgą, moralais papuoštą pamokslą.

Mėgo Vacekas tvarką ir pietų metu: budriai sekdavo kiekvieną, kad tik niekas antrukart neprisėlintų prie sriubos kubilo, taigi savo davinį turėdavome suryti tupėdami ant žemės. Jei kuris pakildavo, tą Vacekas kirsdavo lazda arba plytgaliu.

Bet mūsų Patarška šiandien taip išbadėjęs, kad keliasi nuo žemės ir taria:

– Einu išėdų ieškot. Kas su manim?

– Neik, užmuš, – *sulaikome jį.*

– Nė velnio! Nuo lazdų aš išsisuksiu…

– Nesigirk, šiandien jau tau įkirto, – paerzina jį draugas.

Patarška – prisiekęs pasakorius. Ir dabar, užmiršęs pietų išėdas, paklauso draugų ir pasakoja pagražindamas:

– Einam mudu su Kriaučiūnu į sandėlį ir dairomės. Aikštė tuščia, nieko nematyti, tai mes padedam neštuvus ir prisėdam… O kai atėjom į sandėlį, tai vyriausias darbų prievaizda ne cemento į neštuvus, o kančios į užpakalį įpylė!

– Ar labai skaudėjo? – klausia vienas.

– Kai kančium traukė pirmą kartą, saldu pasidarė, po antro – skruzdės užpakaly lakstė, o paskui jau buvo karšta…

– Po kiek įkirto?

– Po penketą.

– Na, o paskui?

– Nėr ko ir klaust: risčia lėkėm atgal ir pilnų neštuvų nejautėm…

Kitą kartą šis nuotykis gal būtų ir pralinksminęs, o dabar mes klausomės ir nesijuokiame – bado išskaptuoti veidai nepajėgia nusišypsoti. Ir visas lageris tokiais veidais. Juokiasi ir kvatoja tik stipresni arba išprotėję kaliniai.

Ir vėl alkanom akim dairosi Patarška, paskui lyg sau taria:

– Jei šį vakarą negausiu kuponų, lipsiu į šiukšlių dėžę.

– Kas tau sakė, kad šį vakar duos? – klausiu.

– Kas? Niekas! Turi duoti, jau laikas, – piktai rėžia jis.

– Neišgelbės mūsų nei burokėliai, nei kuponai,– sakau jam.

– Kvaily, aš apie siuntinius kalbu. Reikia dar kartą parašyti! Ir kokį velnią jie galvoja, kad vis neatsiunčia, – plūsta Patarška savo namiškius, keikia ir draugus, kurie jau siuntinius gauna, o jam špygą pakiša...

– Stat! – kimiu balsu rikteli Kozlovskis.

– Miski, miski, – šaukia lakstydami jo padėjėjai, dubenėlius rankioja.

Tuščius sriubos kubilus puola išbadėjusieji. Vienas kitą griaudami ir keikdami sukiša į juos savo rankas ir galvas, į spurdantį kamuolį susimeta. Juos lazdomis užpuola Kozlovskio bernai, muša ir nuvyti negali.

– Einam prie antrojo bloko, čia nėra kas veikt, – paragina mane Patarška. – Graži diena, bent pasiutėlinėsim.

Jau greitai bus mėnuo, kai esame lagery, bet marškinių nekeitė nė karto. Nebuvome ir pirty, todėl utėlės baigia mus užgraužti. Jų tiek daug, kad ropinėja apykaklėm ir išeina pasivaikščioti „utėlių alėja“. Ši „utėlių alėja“, kaip ją vadina kaliniai, – Kozlovskio išradimas. Jis jomis sugalvojo išpuošti mūsų galvas. Tai kokių trijų centimetrų pločio išskustas takelis nuo kaktos iki pakaušio. Šį takelį stropiai prižiūrėjo bloko kirpėjai, karts nuo karto gremžė skustuvu, kad tik neapželtų. Taip paženklintus kalinius buvo lengva sekti – su tokia galva laisvėje jau nepasislėpsi.

Nors Kozlovskis mėgo tvarką ir švarą, bet utėlinėtis griežtai

draudė, todėl ir pasukome prie antrojo bloko, kur buvo kantina ir daugiau laisvės. Daugiausia čia klaikenos: vieni abejingai prie barakų utėlinėjasi, kiti kapstosi šiukšlių dėžėj, kuri stovi prie spygliuotos tvoros netoli moterų barakų. Prie kantinos langelio būriuojasi stipresnieji, šį bei tą už kuponus pirkinėjasi.

– Kaip gyvenat, lietuviai? – staiga užkalbina čekas, mums prie kantinos prisiartinus. – Gal gerti norit? – atkiša jis gazuoto vandens butelį.

Nieko nesakęs Patarška išgeria vandenį.

– Siuntinių gaunat? – klausia čekas.

– Nei siuntinių, nei kuponų, – abu atsakome.

– Ar seniai laiškus parašėt?

– Gal trys savaitės.

– Rašykit dar kartą. Bet rašykit taip, kad cenzūra nesulaikytų. Trumpai, aiškiai, – moko čekas ir nuperka mums po paštaženklį bei voką.

– Taip, vyrai, laikykitės, o mes jums padėsim. Šiuo metu darbo biure sunku, mus kontroliuoja ir seka. Na, bet laikykitės – karas eina, mūšio laukuose turim draugų, jie išvaduos. Dabar gyvenkim šia diena, telkimės krūvon ir negalvokim apie laisvę – jos ilgesys žudo kalinį!

Tuo metu prie moterų barako kilo triukšmas. Matom: šiukšlių dėžėj esesmanas kastuvu muša klaikenas.

– Turbūt ir vėl sustvėrė paštininką, – taria čekas.

– Kokį paštininką? – nesupratome.

– Matot, tie vargšeliai šiukšlių dėžėj ieško ne tik išėdų, bet ir meilės laiškų, kuriuos moterys per tvorą išmeta į tą dėžę. Laiškus jos dažniausiai rašo savo broliams, pažįstamiems, kartais ir meilužiams. Bet tie retai rizikuoja savo kailiu, dažniausiai jiems tuos laiškus atneša sulysėliai.

Atrodė, kad čekas paisto niekus – mums visai nerūpėjo moterys, nors ir pačios gražiausios.

Vakare, kai grįžome iš miško, vėl laukėme siuntinių. Pagaliau tarpdury pasirodė mūsų šreiberis ir ėmė šaukti laimingųjų numerius. Skelbia jis vieną, užkimusiu balsu šaukia kitą... Tyla – niekas neatsiliepia. Matyt, šaukiamųjų jau nėra, jie mirę. Bet štai iš tamsaus barako išnyra vienas, paskui dar vienas...

Jie gavo siuntinių, o mus šį vakarą laimė ir vėl aplenkė... Po vakarienės skubiai lendu į nuošalesnį kampą ir rašau namiškiams laišką. Rašau trumpai ir aiškiai, kaip mokė čekas: esu sveikas ir gyvas, gyvenu gerai, bet jei jums nebus sunku, atsiųskite 2 kg siuntinėlį...

Diržų audykloje

Kerta lietus ir šėlsta ledinis pajūrio vėjas. Šėlsta ir Kozlovskis – šį rytą, prieš išvarydamas į darbą, ne šokinėti verčia, o barako kieme rikiuotės moko... Moko, žinoma, kumščiu, ant dešinės rankos užsimovęs odinę pirštinę. Jis vidutinio ūgio, bet apvalus, stipriai sudėtas, ir jo smūgis iškart partrenkia. Senesnieji kaliniai gudrauja – jie krenta žemėn dar smūgio nepartrenkti. Bet ir Kozlovskis nepėsčias: tokį dažniausiai už apykaklės pakels, prisitrauks prie savęs ir kad jau trenks jam galva į veidą!.. Taip visą rytmetį kaliniai klupo ir kėlėsi, žingsniavo ir bėgo...

Man visai blogai – ant ištinusios pėdos nesilaiko medpadis; nespėju eiti su kitais, jaučiu, kad ilgai neišlaikysiu. Kai Kozlovskis po rytmetinės mankštos savo koloną nuvedė į pagrindinę gatvę prie antrojo bloko, mąstau, ką reikės daryti. Į mišką neisiu – aš negaliu paeiti. Svarstau, kur čia pasislėpti. Radęs užmuš – tai gerai žinau, bet man jau vis tiek...

Kai skirstė darbo komandomis, antroje gatvės pusėje, siauram skersgatvy, pamačiau išsirikiavusius klaikenas – luošius. Tai diržų audėjai. Jie neina į mišką, jų audykla čia pat, už keleto žingsnių,

viename barake. Skersgatvio kampe stovi pagyvenęs esesmanas, jis stebi į darbus išvaromas kolonas. Aš žengiu kartu su kitais, paskui staiga bėgu iš miško kolonos prie esesmano. Atkišu jam savo koją ir aiškinu, kalbu kaip moku, žiūrėdamas į jo pasišiaušusius ūsus. Jis žvilgteri į mano trikampį, paskui į koją, mosteli audėjų pusėn ir taria:

– Los!

Man pavyko. Stoviu paskutinėje audėjų gretoje ir viliuosi, kad greitai būsiu po stogu.

– Stillstand! – plonu balsu spygteli audėjų kapas, ir mes pradedame žengti.

Ne žengiame, o pakasynų žingsniu šliaužiame, krypuojame. Aš kažkodėl skubu ir nejučiom užminu priešakinio klaikenos užkulnį.

– Ei, ty! – atsisuka jis ir savo išsekusia ranka užsimoja. Žvelgiu į jį atsiprašydamas. Tai gal aštuoniolikos metų jaunuolis, dabar gyvas numirėlis. Supratęs, kad aš už jį stipresnis, nuleidžia ranką ir vėl šliaužia pirmyn. Kai prieiname baraką, esantį pirmame lagerio skyriuje, klaikenos netikėtai atgyja – vienas kitą griaudami veržiasi vidun. Spygčioja, keikiasi ir daužosi mūsų kapas, bet klaikenos jo nepaiso. Ir ko paisyti! Šis šlubas prievaizdas panašus į vištgaidį ir kapoja ne lazda, o skuduriniu pančiu. Prieangy klaikenos greit aprimsta, nes prasideda tikrinimas. Kapas šaukia iš sąrašo, stropiai tikrina numerius. Bet štai liekame keletas nešauktų. Visi, išskyrus mane, rankose laiko mažučius žalsvo popieriaus lakštelius, išrašytus ligoninėj, – vadinasi, jie turi teisę čia pasilikti.

– Du? – cypteli kapas, žvelgdamas į mano tuščias rankas. – Kur tavo kortelė?

– Mane čia atsiuntė ponas šarfiureris, – drąsiai meluoju.

Užteko kapui magiško žodžio „šarfiureris“, ir jis, nieko neklausęs, įtraukė mane į audėjų sąrašus.

Audėjų barake du skyriai: viename sėdi raištelių klijuotojai, kitame – diržų audėjai ir pantininkai.

Mane paskyrė raištelių klijuoti. Kelios eilės ilgų stalų, už jų suolai. Velniškai malonu sėdėti po stogu. Nesidairydami ir be žodžių, kaip visad būna darbuose, klijuojame ilgus, kokio centimetro pločio medžiagos raištelius, vyniojame į kamuolius. Lengvas darbas, bet daugelis klaikenų ir jo neįveikia. Suklijuoja kokį raištelį ir snaudžia arba nejudėdami sėdi ir žvelgia kažkur į tolį savo priešmirtiniu žvilgsniu. Skudurinio kančiaus jie nebijo, žino: jis iš tų pačių skudurų, jis nekerta – glosto…Gal dieną čia dirbęs, pamatau Balį Sruogą. Jis tik žvilgsniu pasisveikina ir sėda už stalo raištelių klijuoti.

Vidun įeina diržų audyklos viršininkas, liūdno sudribusio veido esesmanas, ir visi pagyvėja. Jis žengia prie mūsų, tikrina darbą ir apžiūrinėja naujokams rankas. Pamatęs, kad mano delnai sveiki, įsako žengti į audėjų skyrių.

Čia taip pat apie 30 klaikenų, bet jie tvirtesni ir gajesni, dirba savarankiškai ant atskirų kėdžių: prie rankinių lentelių – staklių palinkę audėjai, pasieniuose į pančius įsikabinę pynėjai. Man liepia sėsti prie mažučio audėjo su žaliu trikampiu. Jis lenkas ir moko mane austi. Darbas nepainus: į skylėtas lentutes suvarstai suklijuotus medžiaginius raištelius ir audi 6–7 centimetrų pločio margą diržą. Iš pradžių man nesiseka – painiojasi raišteliai, pynelės nelygios, ir mano mokytojas pyksta.

– Scheisse, – kalba jis vokiškai, – diržas turi būti kietas, tokio nepriims.

– O kam šitie diržai? – klausiu jo.

– Kam? Vermachtui, kulkosvaidžiams, patiesalams.

Ir tie pančiai vermachtui, – viskas vermachtui…

– Achtung! – spygteli mūsų kapas.

Esesmanas išėjo, rytmetinė apžiūra baigta, ir šlubasis kapas pradeda savo vėlyvą pusrytį. Ant jo staliuko storu margarino sluoks-

niu aptepta duonos riekė, ant jos tirštas, rausvas marmeladas... Negalėdamas ištverti, nusisuku į šalį. Papusryčiavęs kapas paspygauja, aplupa skuduriniu pančiu snaudalius ir išstraksi lauk. Jis, kaip ir kitos lagerio galvos, išėjo, matyt, medžioti sau maisto, nes priešpiečių arba pavakarių metas šiam reikalui pats patogiausias.

Kai tik jis išėjo, vikresni klaikenos pradėjo šeimininkauti: skudurais užkūrė geležinę krosnelę, konservų skardinėlėse šildė vandenį, kažkokius plutgalius mirkino. Kiti audėjai, neturėdami skardinėlių, raišiojosi žaizdas. Pasekęs jų pavyzdžiu, nurišu nuo kojos skudurus, išrenku iš jų utėles, pakeliu pėdas ant atramos, ir man dabar lengva lengva. Žvelgiu į barako langą. Jį kapoja lietus. Lietus manęs nepasiekia... Įkaitusi krosnelė šildo sąnarius, akis lipina saldus snaudulys.

– Rūkyti turi? – klausia mano mokytojas su žaliu trikampiu.

– Ne. Rūkyti uždrausta.

– Scheisse, – piktai taria jis ir pakilęs nuo staklių nueina. Pro langą už spygliuotos tvoros matau žengiančius jaunus vyrus. Jie be kepurių, sveikais, neišsekusiais veidais, auliniais batais ir surištom už nugaros rankom. Juos lydi ginkluoti sargybiniai.

– Kur juos varo? – klausiu sugrįžusį mažąjį audėją.

– Kur? Į miškelį, – abejingai atsako jis. – Greičiausiai bus mūsų arba rusų partizanai. Jų lagery nelaiko, nuveda į miškelį ir sušaudo.

Pašnekesį nutraukia tarpdury pasirodęs kapas. Besizulinantys apie krosnelę staiga smunka į pašalius, bando slėpti savo skardinėles. Bet vieną kapas visgi spėjo sučiupti. Atėmęs iš klijuotojo skardinėlę, uosto garuojantį skystį, paskui jį šliupteri klaikenai tiesiai į veidą ir klykia:

– Ką, ir vėl visokias atmatas verdat?! – pauosto dar kartą ir skardinėlę išmeta pro langą. – Kas rūkėt?! – klykia šokdamas prie audėjų.

– Ką, tylit?! – šokuoja viduasly ir jau isteriškai klykia: – Ha-

lunkės, kiaulės, kripeliai!!! Aš saugau jūsų sveikatą, kavos puodelį išrūpinu, o jūs ką darot?!.

Dar ilgai klykavo kapas, bet nesimušė. Gal dėl to, kad ant jo krūtinės buvo prisiūtas ne žalias, bet raudonas trikampis. Aprimęs sėdo prie staliuko ir pradėjo snūduriuoti.

Pro langą už spygliuotų vielų praslinko neštuvai. Ant jų buvo sukrauti sušaudytų vyrų ilgaauliai batai ir drabužiai...

– O tu nesidairyk, – subara mažasis audėjas, mano mokytojas. – Žinok, kad reikia nuausti nustatytą metražą.

– O jei nenuausiu?

– Atgal į miško koloną išgrūs. O jei viršysi nustatytą normą, gali gauti Zulage – kavos. Diržas turi būti kietas ir lygus, tikrina pats šarfiureris.

– Aufstehen! – suklykia pabudęs kapas.

– Argi jau pietų? – klausiu savo audėją.

– Ne, į išvietę rikiuoja. Atlik visus reikalus, žinok – tik vieną kart veda.

Kai visi susirikiavome, vieno dar trūksta. Kapas žino, kur reikia ieškoti... Jis nustraksi prie didžiulės skudurų krūvos, pūpsančios barako gale, ir joje tikrai randa miegantį klaikeną. Tik veltui kapas mėgina savo kančium prikelti miegalių, – tas jau miręs...

Iš lėto krypuojame barakų gatve į antrojo bloko išvietes. Mažasis audėjas, kaip ir kiti, vis žiūri į plūktą grindinį ir ieško cigarečių nuorūkų.

– Scheisse, – viską surankiojo mūsų giminaičiai, – keikteli jis.

– Kokie giminaičiai? – klausiu.

– Kvailas tu, žmogus, nors ir senas kalinys. Argi nepažįsti bulviaskučių, malkakirčių ir šlavėjų? Jie taip pat kripeliai ir į mišką jau neina.

Nieko neatsakau, tik dar kartą žvilgteliu į jo numerį, kuris prasideda 19-uoju tūkstančiu (manasis – 21-uoju). Argi aš jau iš tikrųjų senas kalinys?! Ar jis nepajuokė? Ne, lenkas nejuokavo.

Lagery labai greitai senstama ir miršta: net tvirčiausias vyras, jei jis negauna papildomo maisto ir dirba miško kolonoj, teišlaiko apie mėnesį. Bet dabar miršta ir vyresnieji, netgi patys esesmanai, mat labai įsisiautėjo dėmėtoji šiltinė. Utėlė, prasiskverbusi su kolonomis pro spygliuotas vielas, užpuolė ir laisvus reicho piliečius, ir todėl lagerio vadovybė pradėjo su ja kovą...

Paskelbus lageryje karantiną, pirmiausia imta švarinti ligoninės barakus. Ligoniai buvo perkelti į izoliacinį baraką, čia juos tiesiog kimšte sukimšo. Susimaišė lovos ir ligos: džiovininkas guli su viduriuojančiu, šiltininkas – su luošiu... Tokioj kamšaty slaugai daužo ne savo ligonius, o dietines kruopas pakiša luošiui, ne viduriuojančiam...

Kadangi izoliacinis barakas stovėjo netoli mūsų audyklos, todėl nepraleidome progos pasinaudoti kilusiu sąmyšiu – per pietų pertrauką mes su kitais kaliniais įsibraudavome į šį baraką paduoneliauti. Didžiausias laimikis taikydavosi viduriuojančiųjų palatoj: nuolatos praskydę, geliantys viduriai nepriima maisto, ir ligonis greitai virsta šakaliu. Labai trūko vidurius kietinančių vaistų – anglių. Mes, audėjai, paprašyti atnešdavome visokių anglių, o viduriuotojai mums atiduodavo savo kruopas, kurių valgyti jau negalėjo.

Po ligoninės pradėjo nuutėlinėti ir gyvenamuosius barakus.

Kai vieną dieną ir vėl įžengėme į antrojo bloko išvietę, mano pažįstamas lenkas tarė:

– Greit mūsų audyklą perkels į naują baraką.

– Kodėl?

– Todėl, kad vokiečiai gavo į uodegą. Ar nematai, žmogau, kad lagery nauji vėjai papūtė! Pažiūrėk ten, ką daro tie kripeliai, mūsų giminaičiai. Anksčiau tokius į mišką grūsdavo, o dabar, matai, jie mankštinasi.

Prie ligoninės barakų tikrai mankštinosi sulysę ligoniai. Kad ir šalta diena, bet jie vienmarškiniai, vadovaujami slaugo, sukalioja galvas, kilnoja rankas ir kojas.

Audėjo būta teisaus. Netrukus mus perkėlė į naująjį lagerį. Audžiame toliau, ir tarp mūsų vis daugėja naujų, nepažįstamų audėjų (jau nemažai senųjų išmirė). Nėra ir šlubojo kapo – ir jį utėlė nukirto. Bet mūsų vis dar nešvarina. Mes tik dirbame naujame barake, o nakvoti vis tiek grįžtame į senąjį lagerį.

Vieną rytmetį, kai pakasynų žingsniu ir vėl šliaužėme į savo darbą, pamatėme bėgančius nuogus vyrus. Bėgo jie greitai, ant pilvų tik siaurus kelnių diržus užsijuosę. Jų prieky lyg koks eržilas, garų kamuolius išpūsdamas, lėkė Kozlovskis. Jie bėgo iš naujojo lagerio jau nuutėlinėti, dundeno greitai, nes rytas buvo gana šaltas. Šitaip buvo švarinami ir kiti blokai: naujajame lageryje, kuriame barakai buvo dar neįrengti, kaliniai palikdavo savo skudurus ir nuogi grįždavo į išdezinfekuotus senojo lagerio barakus, kur netrukus ir vėl pradėjo siausti šiltinė.

Kažkurią dieną atsiminė ir mus, diržų audėjus. Prie audyklos atėjo patsai vyriausiasis ligoninės gydytojas hauptšturmfiureris Heidelis. Aukštas, nestoras, žmonišku veidu, nors ir esesmanas. Išėję lauk, žengėme ratu, o jis stebėjo mus, apžiūrinėjo. Didžiausius luošius atskyrė ir liepė parodyti žaizdas. Pūlingos, dvokiančios flegmonos, matyt, bjauriai buvo išgraužusios mūsų blauzdas ir pėdas, kad ir pats gydytojas, jas pamatęs, nusuko savo nosį į šalį. Jis rankos mostu išskyrė mane ir dar keletą žaizdotų audėjų iš kitų, įsakė be eilės žengti į ligoninę.

Lagerio gydykloje

– Tai išeini, – taria mano mokytojas, mažasis audėjas.

– Taigi, ir visai netikėtai.

– Ja, anksčiau šitaip neatsitikdavo. Būtum supuvęs čia su savo flegmona.

Nusijuosiu kelnių diržą ir tariu:

– Imk, aš tau jį atiduodu.

– Gerai darai, jis tau nebus reikalingas.

– Ne dėl to – žinau, kad ligoninėj jį atims.

– Visai teisingai kalbi, kaip senas kalinys. Atiduok ir kuponus, jei turi. Tu jais ten nepasinaudosi.

– Kodėl?

– Aš, dirbau ligoninėj ir žinau: ten tu nei pirksi, nei parduosi.

– Jei dirbai, tai kodėl išėjai?

– Kvailas klausimas: kas iš jos išeis, jeigu gerai įsitaisęs? Mane iš ten išvijo! Nieko nepadarysi, – sako patylėjęs, – kvailas buvau, nemokėjau mušti tų kripelių, ir išvijo...

Abejodamas žiūriu į jo žalią trikampį: meluoja jis ar teisybę sako.

– Trikampį pakeičiau. Anksčiau jis buvo raudonas. Pakeičiau ir raidę,– aiškina jis, lyg mano mintis būtų skaitęs.

– Tai kokios tu tautybės? – klausiu nustebęs.

– Buvau čekas, dabar lenkas, progai pasitaikius tapsiu vokiečiu ar kuo kitu. Taip, jei nori likti gyvas, išmėgink visas galimybes! O jų lagery mažai, galima sakyti, visai nėra...

Bet pokalbis nutrūko, nes reikėjo žengti į krankenbau – kalinių gydyklą.

Nusimetęs prieangy skarmalus, įžengiu į prausyklą, kur randu keletą nuogų ligonių ir dvejetą slaugų. Jiems paliepus, lendame po kabančiais švirkšliais, paleidžiame karštą vandenį ir ilgai gremžiame purvą, kalkiniu muilu šveičiame žaizdas. Turime šveisti, nes slaugai apkumščiuoja ir vėl grūda po švirkšliais. Vidun įėjo dar keletas nuogalių, kartu su jais ir pamišėlis Paulius, kuris, vyresnybės siundomas, gąsdino mus pirmomis dienomis, siautėjo lageryje ir ne vieną mirtinai yra nudobęs. Pamatę Paulių, slaugai jį puolė įnirtingai. Išgirdęs triukšmą, prausyklon įšoko patsai gydytojas, varnagalvis lenkas iš chirurginio skyriaus.

– Paulius, lagerio komendantas! Kuo galima patarnauti? – klausia jis vokiškai.

Pamišėlis bailiai murmėdamas atkiša savo ištinusias blauzdas.

– Aha, cholera, ir tu miško kolonoj pabuvojai... Bet nieko, mes tave pagydysim!. Sakyk, kokios tu tautybės?

– Vokietis, – prastena Paulius.

– Še, tau, cholera! – skelia varnagalvis į veidą, klausia ir vėl skelia.

Ir daužė jis Paulių tol, kol šis keikdamasis ir rėkdamas prisiėmė lenkų tautybę... Kad ši pilietybė būtų tvirtesnė, Paulių įvertė į vonią ir ilgai šaltame vandeny grūdino... Šitaip papramogavęs, gydytojas grįžo į savo chirurginį skyrių, o mes vienmarškiniai stypčiojome vėjuotame šaltame tarpusieny ir ilgai laukėme. Pagaliau užpildė jie ligos lapus, popieriniais tvarsčiais apraišiojo žaizdas ir paskyrė mums lovas. Bet eiti į palatą dar negalėjome, nes varnagalvis ir vėl užsimanė papramogauti. Užlaipinęs Paulių ant stalo, vis su švirkštu sukiojosi apie ištinusias blauzdas, grasino jį nunuodyti. Ir kvatojosi slaugai, ant grindų raitėsi, kai išgąsdintas Paulius šokinėjo ant stalo ir ne savo balsu bliaudamas meldė pasigailėti. Pagaliau ši pramoga baigėsi, ir mes, vedami slaugo, kartu su Paulium atsidūrėme savo palatoj.

O būk palaiminta, ligonio lova!.. Akmeniu užmiegi ir daugiau akių pramerkti nenori. Šis marus miegas panašus į nusilpėlio alpulį, kurį, menu, buvau išgyvenęs pabaraky. Rami, bejausmė tamsuma: nebejauti lazdų, alkio – nieko. O atsigaivelėjęs gailiesi pirmą akimirką – kodėl atsibudai.

Visą pusdienį ir naktį buvo numarinęs miegas ir tik švintant, kai trinktelėjo medpadžiais žengianti kolona, nubudau. „Ain, cvai, ain, cvai“, – girdėti prikimusi, lojanti Kozlovskio komanda, „ain, cvai“, – kapojasi ji su kitom, tolsta ir visai dingsta už lagerio vartų.

Prašvitęs rytas ir vėl ragina gyventi, gyventi ir kovoti... Dairausi aplinkui, akimis ieškau gyvo žmogaus. Palatoje dviaukštės

geležinės lovos, ir daugelis jose dar sunkiai snaudžia. Aš guliu viršutinėj lovoj, kairėj ir dešinėj du jauni ligoniai. Netrukus pabunda dešinysis kaimynas ir taisosi popierinius tvarsčius, kuriais apvyturiuota koja nuo kulno iki kirkšnies.

– Flegmona? – klausiu.

Jis linkteli galva ir sako:

– Pramiegojai rytmečio ruošą. Tavo laimė – nepastebėjo kapas.

– Bet visi juk dar miega, – atsakau jam.

– Po ruošos iki paryčių galima miegoti. Šiaip mes keliamės kaip ir kiti, klojam lovas, einam į prausyklą. Mūsų kapas labai piktas, tvarka griežta. Ana, jis jau ateina...

Pro ligonių lovas žengė kresnas apvalus vyrukas. Jo akys pamišėliškai piktos, visai kaip Pauliaus. Apsivilkęs mėlyndryžiais marškonais, ant rankovės juodas raištis su baltu užrašu „Pfleger“ (t. y. slaugas, prižiūrėtojas).

Netrukus jis garsiai sukomandavo ir mes sėdėdami savo lovose ėmėme laukti pusryčių. Slaugas ant lovų išmėtė duonos riekes. Kramtome, išgeriame ir šykštų kavos davinį. Kairysis mano kaimynas godžiai išgeria kavą, bet duonos neįveikia. Jo veidas įraudęs, jis virpa, matyt, karščio krečiamas. Žiūriu į jį ir svarstau, ar suvalgys jis savo duoną. Kitose lovose nusilpėliai visai nepaliečia pusryčių, ir jų davinį suryja stipresnieji.

– Kuo sergi? – pagaliau kreipiuosi į karščiuojantįjį.

– Na, – taria jis, atkišdamas man savo duoną, iki smakro užsitraukia antklodę ir vėl dantim kalena.

– Jis rusas, vokiškai mažai supranta, – paaiškina dešinysis kaimynas lenkas.

– Kuo jis serga?

– Maliarija, o gal dėmėtąja šiltine...

– Bet čia juk chirurginis skyrius, – nustembu.

– Taip, bet jame yra visokių. Tik viduriuojantys ir aiškūs džioviniinkai nuo mūsų atskirti.

Tuo metu slaugai pradėjo plauti palatą. Atidarę duris ir langus, kibirais pylė ant grindų vandenį, chlorkalkėmis šveitė jas – blusas skandino. Vis tik blusų išgalabyti jie neįstengė, ir tos labai mikliai sušokdavo į viršutines lovas.

Dešinysis mano kaimynas ir vėl vyturiuoja savo popierinius tvarsčius. Jie jau gerokai suplyšę ir persisunkę pūliais. Pamatau visą žaizdą: išpuvusi ir gili, sugraužusi blauzdą iki kelėno. Flegmona sena, jos pakraščių raudonis jau prigeseęs, dugnas nusėtas melsvais žvyneliais – plikas kaulas mėgina apsitraukti nauju audiniu.

– Seniai guli?

– Trečia savaitė.

– Pasveiksi, žaizda jau užsitraukia. Kaip ją gydo?

– Pakeičia per savaitę arba dvi tvarstį, ir viskas. Taip gydo čia visus. O tu irgi patikrink savo tvarstį, nes šiandien skus barzdas, reikės ilgai stovėti.

Atidžiau pažvelgiau į jo veidą – barzdos jokios, tik keletas gelsvų pūkelių panosėj. Jaunas lenkelis daugiau nebekalba, jo išsekęs pailgas veidas atrodo beužgęstantis. Gali ir visai užgesti – sulysėliui sunku flegmonai atsispirti. Ne veltui senieji kaliniai įspėdavo, kad jos reikia saugotis, stengtis niekur neįdrėksti odos. Bet flegmona pasirodydavo ir sveikoj vietoj. Iš pradžių parausdavo mažas lopinėlis, o paskui jis, vis daugiau plėsdamasis, dvokiančia žaizda atsiverdavo. Tik geras maistas, poilsis galėjo sustabdyti tokį audinių irimą.

Palatoj pasirodo kirpėjas, ir ligoniai turi išlipti iš lovų. Skuta barzdas, kerpa plaukus ir silpniausiems. Ilgai ant šlapių grindų rikiuojasi bekelniai ligoniai.

Man šį kartą nereikėjo lipti iš lovos, nes Kozlovskio kirpėjai buvo neseniai nukirpę plaukus ir išgremžę viršugalvy „utėlių alėją“.

Kai mano žaizdotas kaimynas užlipo ant lovos, paklausiau, ar dažnai tenka šitaip apsikarpyti.

– Mažiausiai kartą per savaitę, paprastai prieš gydytojų vizitą. Rytoj ateis jų komisija, todėl šiandien skuta.

– Komisija? – netikėtai sušnabžda kairysis kaimynas. – Ar tikrai ateis? – mėgina klausti vokiškai. – Ateis ir išrašys... O aš čia neseniai, nenoriu grįžti į lagerį, – šnabžda lyg sau.

– Ir negrįši. Jei taip karščiuoji, neišrašys, – mėginu suraminti jį.

– Tokių čia ilgai nelaiko, jis teisybę sako, – pritaria lenkas.

– Tu vokietis? – klausia manęs rusiukas.

– Ne, lietuvis.

– Tai žinai!.. Tai žinai, kad mūsiškiai laimi, kad greit bus čia! Mes sulauksime, tik kad manęs neišrašytų... – kužda jis toliau, bet taip silpnai, kad jau suprasti negaliu.

Atslinkus pietų valandai, atnešė sriubos kubilą ir visų ligonių akys susmigo į jį.

Pragariškas alkis – tokio nejutau net pačiame lagery! Ir dienoms slenkant jis vis aštrėjo, pjaute pjovė. Kodėl taip? Juk guli lovoj, nieko nedirbi, gauni tą patį davinį... Senesnieji kaliniai pasakojo, kad tokį aštrų alkį sukeliąs užnuodytas maistas. „Ryk sriubos kiek nori – nepasitaisysi. Ir kuo daugiau rysi, tuo labiau norėsi“, – sakydavo jie. Kad lagerio vanduo užkrėstas – jau įsitikinome. O maistas? Mūsų slaugas jo nevalgo. Jis parsineša apsčiai margarino, dešros ir pagardintos sriubos tiesiai iš virtuvės. Kai slaugas valgo, pragarišką kančią sukelia... Sotus – turėtų būti ir patenkintas. Bet mūsų slaugą, kaip ir Kozlovskį, pjauna lagerinis siutas. Jo pagautas, jis kaip pašėlęs daužosi palatoj, kankina ligonius. Šiandien iš žemutinės lovos išlupo apkūnoką ligonį, pasiguldė ant suolo ir pradėjo tvatinti lazda. Pasklido bjaurus kvapas, maišydamasis su flegmonų dvoku. Mušamasis – viduriuotojas, ir nemalonus kvapas sklido iš lovos, kur jis nenorėdamas susiteršė. Už tai ir baudė slaugas. Lupo dar ir todėl, kad jis savo ligą nuslėpė. Šitaip lazda buvo primuštas ir mūsiškis Z. Masaitis viduriuotojų palatoj. Tik jo nepaliko palatoj, o pusgyvį, užnarinę ant kaklo diržą, nuvilko į prausyklą, kur jis ant cementinių grindų ir numirė.

Apdaužęs dar keletą ligonių, slaugas atsisėdo prie savo stalo, kažką niūriai mąstė, o paskui garsiai suriko:

– Bajanist! Muziką!

Priešingame palatos kampe, žemutinėje lovoje, pasigirsta prikimę, nedrąsūs bajano garsai, vyniojasi liūdnos dainos motyvas, tarsi mūsų daliai skirtas.

– Kas dar pagros? – klausia slaugas, mesdamas bajanistui duonos kriaukšlį.

Valandėlę žiūriu, kaip tas muzikantas graužia plutgalį, ir nejučiomis ištariu:

– Aš griežiu smuiku, galiu ir akordeonu...

Slaugas iš kažkur ištraukė smuiką ir man grojant sėdėjo prie savo staliuko niūriai susimąstęs klausėsi. Bet ši muzikinė pramoga, matyt, neišblaškė mūsų prižiūrėtojo: jis siuto visą popietę palatoje, o po vakarienės pradėjo šokdinti Paulių. Jo pasižiūrėti atėjo ir varnagalvis gydytojas su savo draugais. Paulius ir šoko, ir dainavo, ir kautynių vaizdus Rytprūsių laukuose vaidino. . Kai pamišėlis pailso, varnagalvis tarė:

– Pakartok, gausi sriubos.

Paulius pakartojo ir gavo dubenėlį kruopienės. Jam pakiša antrą dubenėlį – Paulius ryja ir vėl šoka... Varnagalvis vis ragina, kad pamišėlis šoktų, o slaugai jam prievarta šaltą sriubą liepia ryti. Ne vieną dubenėlį išbadėjęs Paulius ištuštino, ilgai šoko, o paskui, pramogautojams linksmai krykščiant, skubiai išbėgo pro duris į išvietę.

Ryto metą mus ruošė gydytojų vizitui. Slaugai rūpestingai plovė grindis, slaugas visus vertė iš lovų, patalynę tikrino. Ruošėsi ir ligoniai: vieni, atsirišę tvarsčius, nagais žaizdas draskė, kiti, norėdami pakelti karštį, po šaltu vandeniu lindo, o mano kaimynas rusiukas mėgino įtrinti termometrą. Tuo tarpu slaugas savo kampe dar vis pusryčiavo: storu sluoksniu ant duonos tepė margariną, ant jo krovė rusvą tįstantį marmeladą. Šiuos kąsnius

jis pavogė iš ligonių – jis rijo mūsų dalį. O alkis toks skaudus, kad norisi grįžti į miško koloną...

Dar valandėlė, ir slaugas visa gerkle šaukia:

- Achtung!

Į mūsų palatą įžengia komisija: prieky – vyriausiasis gydytojas esesmanas Heidelis, paskui jį – lenkų gydytojų palyda. Mes gulime ant lovų kaip įsakyta: aukštielninki, sukryžiuotom ant krūtinės rankom, tarsi būtume pašarvoti. Heidelis, praeidamas pro lovas, pavarto kojūgaly pakabintas lenteles, žvilgteli kartais į ligonį, linkteli galva savo palydai – ir taip visą palatą „patikrina".

Šį kartą labai daug ką išrašė – lovos pustuštės. Jose teliko visai silpni arba privilegijuoti ligoniai. Laimė nusišypsojo ir mano kaimynui rusiukui – jis, sėkmingai įtrynęs termometrą, taip pat pasiliko.

Į lovas sugulė nauja bežadė ligonių karta. Tik Freivaldas, šiukšlininkų komandos kapas, neramiai vartėsi lovoje, vis dejavo ir garsiai keikėsi. Šis gatvės muzikantas dar nesunykęs, jį kamavo tik lumbago diegliai, todėl kiek pasikeikęs paėmė akordeoną ir užgrojo. Dabar mūsų slaugas klausėsi jo šokių muzikos, o mes, antraeiliai muzikantai, netekome uždarbio.

Kažkurią dieną, nesulaukdamas perrišimo, atvyturiavau savo koją. Pėdos tinimas atslūgęs, pajuodę žaizdos pakraščiai truputį užsitraukę. Taigi gulėdamas sustabdžiau flegmonos plitimą. Pagulėjus kokią savaitę ir geriau maitinantis žaizda galėtų ir visai užgyti. „Dabar kaip tik praverstų koks siuntinys", – ilgai galvoju tą vakarą ir neužmiegu. Iki šiol aš vis dar jo negavau – kas pasakys, kad gausiu?... Prisimenu lagery paliktus draugus ir mažąjį diržų audėją, kuris prašė jam atiduoti kuponus. Gal nueitų į kantiną?Bet kas nueis, jei ligoniams iš palatos išeiti negalima! Ir iki vidurnakčio nesumerkiu akių...

Balandis. Didžiojo penktadienio naktis. Pustamsėj, gramzdžioj palatoj sunkūs atodūsiai, slopus šniurkštimas. Čia beveik vieni

lenkai, tai jie šią naktį taip graudinasi. Juos slaptai lanko kunigas S. Yla. Lyg juodas šešėlis, sutinusiom kojom slenka jis prie ligonio, gula į jo lovą ir šnabždasi. Aplanko ir mane, atsigula greta aukštutinėje lovoje. Aš nemėgau išpažinties, bet tą valandėlę pasikalbėjau jautriai ir graudžiai.

Likęs vienas ilgai be žodžių kalbinu savo tėvus, užmigęs sapnuoju, kad laisvas vaikštau po tėviškę... Bet kurgi mano namelis rausvu čerpių stogu? Jis turi būti čia, kairėj pusėj plento, prieš kapines. Nematau jo, nes viską uždengęs balkšvas neperregimas rūkas. Slinkdamas plentu kojomis užčiuopiu nedidelį kalnelį. Tai Prūskalnis – nedidutė plento kupra. Atlaidų dienomis įsibėgėję arkliai ties ja dainuojančius bernų vežimus daužydavo ir greitai keleivinė karieta pakalnėn nubildėdavo... Vieną pavakarę aš, kvailas paauglys, paslapčiom užsikabinau ant tos karietos paskuigalio, bet ji mane nutėškė ant plento. (Ne, aš pats nukritau, norėdamas nušokti prie savo sodybos tiltelio... Nukritau kniūbsčias ir susikruvinau rankos krumplius.) Labai perštėjo, kai Tu, Motin, adata krapštinėjai žvirgždo grūdelius iš paodžio. Štai toji vieta, kur mano šokta, čia turi būti tiltelis, o už jo, kairėj, ant kalvelės – mano tėvų sodybėlė, apjuosta medžiais ir krūmais... Klaidžioju tirštame rūke ir jos nematau. Tada žvelgiu į dešinę, kur ant pakilumėlės, netoli plento, turi būti kapinės. Tą valandėlę iš balkšvo rūko išnyra, Motin, Tavo veidas, toks liūdnas ir didelis didelis, dalį kapinių pridengiantis... Išnyra ir aukštas medinis melsvas kryžius, kuris vaikystės dienomis prie pat plento stovėjo, o paskui papuvęs nugriuvo. Matau, aiškiai regiu Tavo didžiulį, skaudžiai susirūpinusį veidą kapinių rėme. Bet kurgi tas mano namelis? „Eik ten“, – žvilgsniu krypteli į sodybėlės pusę, ir rausvas namelio stogas išnyra iš balkšvo rūko... „Motin, man Tu parodei žingsnio kryptį, tai gal aš tikrai namo sugrįšiu?“ – švintant Velykų rytui suspurda nedrąsi viltis.

Vienas po kito ligoniai praplėšia akis ir nustebę klausosi: iš

kažkur sklinda velykinė giesmė...(Lagery melstis griežtai uždrausta!) Tai pirmą kartą po kelerių metų čia smuiku griežia mėlyndryžis smuikininkas, o keletas kitų, pritardami jam, traukia lenkišką velykinę giesmę. Ankstyvo ryto maldininkai sveikina mūsų pikčiurną slaugą, ir jis nešykšti jiems velykinės išmaldos. Ne tik jis, bet ir Kozlovskis, 6-ojo bloko galva, kaip vėliau sužinojau, pasveikino mūsiškius ir net padovanojo velykinį kiaušinį. Kas žino, gal ir į jų surambėjusias širdis smigtelėjo gailestingasis Velykų spindulys...

Už barako langų nesulaikomai kilo pavasaris, skleidėsi pirmieji beržų pumpurai. Po antrojo gydytojų vizito pakilau iš lovos ir aš. Naujais popieriniais tvarsčiais apvyturiavo man koją, davė visai nudriskusius skarmalus ir – lik sveika, ligonine. Pagulėjau kokią savaitę, ir atslūgusi pėda dabar lengvai lenda į medpadžius, jos kaip ir neskauda. Bet ligoninės lovoje gerokai išlepau: kiaurai varsto pavasarinis vėjas, ir man keista, kad beržo pumpurai gali skleistis tokiame šaltyje... Su manimi iš ligoninės išėjo ir dar keletas išrašytų driskių. (Tokie lageryje ilgai netveria, todėl juos ir „papuošia“ suplyšusiais skarmalais.)

Kažkoks prievaizdas nuvedė prie darbo biuro. Maniau, kad ir vėl grįšiu į diržų audyklą, bet pačiupinėjęs mano rankas biuro tarnautojas paskyrė į statybininkų komandą. Tą pačią dieną tapau grioviakasiu. Dirbti nurodė čia pat, senajame lagery ,– kasame kanalizacijos griovius. Kapo paragintas, leidžiuosi žemyn į griovį, kuriame telkšo vanduo. Rausiuosi su kitais ir vis mėginu saugoti savo apvyturiuotą koją. Bet kur ten išsisaugosi praskydusio purvo – greitai popieriniai raiščiai sutrūksta, ir į mane liūdnai ima žvelgti neužgijusi flegmonos žaizda – lyg kokia akis...

– Na, los, los! Schippe, schippe!.. – virš galvų nesiliaudamos aidi garsios senosios prievaizdų komandos.

Nesustodami švysčioja kastuvai, išmesdami aukštyn žemes, ir vis giliau ir giliau, tarsi save laidodami, rausiasi grioviakasiai...

Štai ir vėl Kozlovskio šeštasis blokas – šį vakarą nakvosiu čia. „Miegamajame“ pilna naujų kalinių, jų tiek daug, kad į siauručius gultus ir vėl susikemša po du–tris žmones. Aš vis dairausi ir svarstau, į kokį kampą įsispraudė mūsiškiai, kad nė vieno nematyti.

– Lovos ieškai? – kažkas trukteli už skverno.

Iš apatinių gultų į mane žvelgia senas, sudžiūvęs nepažįstamojo veidas.

– Lietuvis? – klausiu.

– Ja, klaipėdietis. Gulkis, kol neužėmė.

– Seniai čia? – klausiu išsitiesdamas šalia jo.

– Gal savaitė. Keletą jūsiškių jau pažįstu, – priglaudžia prie mano ausies sulysusį veidą ir pradeda pasakoti, kad dirbęs restorane, skaniai valgęs, o paskui...

– E, o ar daug tiems velniams reikia, – baigia jis, – prastai fricui iškepiau šnicelį ir atvežė čia.

– O kas laisvėje, kaip frontas? – klausiu.

– Lyg nežinai? – įtariai pasuka į mane galvą.

– Nebijok, lagery gali politikuoti kiek nori, – sakau jam.

– Aš komersantas, ne politikas, ir man nereikės laukti karo pabaigos. O jei reikės, tai ir palauksiu – vokiečiai karą jau prakiša. Tik kad badas nepatiestų. Vos keletas dienų čia, o išalkau kaip žvėris. O žinai, kokius šnicelius kepdavau – pasiust gali užuodęs jų kvapą!.. E, kad dabar galėčiau atsikąsti gabaliuką, – aštriai atremia savo smakrą į mano žandą ir vis pasakoja apie skanumynus, į pasiutimą mane veda.

– Nespardyk kojos, man ją skauda. Ir mikim, – neiškentęs tariu.

Bet jis šnibžda ir toliau, pasakoja, kad fiureris prakiša, kad jo

neišgelbės nei maisto kortelės, nei spekuliacija, nei jokios velnio įstaigėlės, į kurias jis kemša nekaltus žmones.

Šį sekmadienį pavasario saulutė jau švelniais spindulėliais šukuoja mus – į darbą eiti nereikia, tik stosime į apžiūrą. Bet vienam mūsiškių, marijampoliečiui A. Januševičiui, nepasisekė: Hemnicas pastebėjo jo neprisiūtą sagą ir – niekur nedingsi – turėjo tas gultis ant suolo, kad Kozlovskis diržu nuplaktų.

– Velniai rautų, geriau jau būtų mane nupliekę! – piktinasi Patarška.

– Kodėl? – kažkuris paklausia.

– Na, ar nematei, kaip jis ėjo prie suolo suglebęs...

– Įdomu, kaip tu būtum atrodęs! – visai suirzta pašnekovas.

Aš vis žiūriu į ginčininkų veidus: jie žiaurūs, pikti, išbadėję – visai lageriniai. Ir tas ginčas toks kovingas, kandus, nedraugiškas... Bet jų žodžiuose ir daug tiesos. Jau pirmomis dienomis pasirodėme, kad esame išglebėliai, švelnūs naujokai, kad nesuprantame nacių kraugeriškos moralės. Ne nusižeminimas, ne paklusnumas, bet smūgis už smūgį savo kankintojams, – taip dabar vienas per kitą teigė mano draugai. Ir veikė jie dabar lageriškai – tiek, kiek galėjo veikti.

– Einam į kantiną, – atsisuka į mane Patarška.

Bet kantina šį sekmadienį uždaryta greičiausiai todėl, kad prie jos būriuojasi lagerio muzikantai.

– Ko spoksai lyg veršis į naujus vartus?! – piktai taria mano palydovas.

– Palauk! Jie rengiasi groti.

– To tik ir trūko! A, beje, tu irgi muzikantas! Gardi jų duonelė, tik tau taip ir nepavyko jos paragauti...

Apie orkestrą vis tankesniu ratu telkiasi stipresnieji ir dairosi į moterų barakus, kurie visai čia pat – už spygliuotos tvoros. Lagerio vadovybė vis dažniau ėmė organizuoti tokius sekmadienio „koncertus“ ir leido jų klausytis ne tik vyrams, bet ir moterims.

Taigi kai tik trinktelėjo orkestras, jos išsipylė iš savo barakų ir pagal nustatytą atstumą prisiartinusios prie spygliuotos tvoros smalsiai sužiuro į vyrus.

Moterų barakuose kalinių buvo apie trejetas šimtinių. Daugiausiai tai lenkaitės iš Dancigo apylinkių ir kalnuotų kašubų žemių. Vienos jų lagery bulves skuto, skalbė, siuvo, komendantūros rūmus švarino, o kitos dirbo lagerio ūkininkų laukuose. Šiek tiek švelniau už mus laikomos, jos palyginti gražiai atrodė ir stipresniuosius į tikrą pasiutimą varė. Bet štai žiūrėdamas į jas matau, kad iš anapus tvoros žvelgia ir kuklios, ir liūdnos akys, viltingai tarp kalinių ieškančios savo vyrų, brolių, vaikų...

– Einam iš čia, kantinos šiandien neatidarys, o šituo Vėberiu tu pilvo nepasotinsi, – paragina Patarška.

– Kur? – negalvodamas klausiu.

– Taigi – kur?! E, snukių mums, kad nepabėgom tada, kai vežė į Tilžę...

– O kas gi tikėjo, kad į tokią velnių duobę įpulsim! Reikia bėgti dabar, kol dar visai mūsų nepribaigė.

– Pamėgink, jei nori!.. Pabėgti neįmanoma. Podirvio vanduo paviršiuj – neišsikasi. Per tvorą irgi neperlipsi, nes į ją elektros srovę įjungė!

„Ne tik įjungė, bet ir pademonstravo," – mąstau nutilęs. Vakare, kai buvome išsirikiavę patikrinimui, esesmanas vieną kalinį trenkė į tvorą, ir visi pamatėme, kaip ji piktai sukibirkščiavo. Vis dėlto ir po šio įvykio vienas pasiryžėlis mėgino tvorą perlipti, bet nusprūdo nuo lentos ir nukritęs taip prisvilo prie vielų, kad tik jėga jį atplėšė, smarkiai sužalodami kojas. Visokiais būdais kaliniai bandė veržtis į laisvę: slėpdavosi darbovietėse, lįsdavo į kanalizacijos vamzdžius, mėgindavo prasprukti pro sargybinių grandinę... Bet nė vienam nepavyko pabėgti – taip bent pasakojo senesnieji kaliniai. Aš vis klausiausi, kaip orkestras groja Vėberį, o paskui tariau:

– Žinai, aš galvoju apie užlagerinę darbo komandą. Anapus būtų geriausia proga pabėgti...

– Bet nepagalvoji apie upes, kanalus ir žandarų užtvaras, kurios tavęs laukia! Ar žinai, kad vietos gyventojams mirtis, jei priglaus bėglį?! Esesmanai iš kailio neriasi, kad tik nė vienas kalinys neištrūktų, kad neliktų jokio gyvo liudininko... Tik šių apylinkių lenkas, mokąs vokiškai ir turįs laisvėje pažįstamų, progai pasitaikius gali bėgti.

Tokių lenkų lageryje buvo, bet jie nesiryžo sprukti. Tik rusai, kurie jokios galimybės neturėjo čia išlikti, kartais mėgindavo ištrūkti, bet juos dažniausiai greitai pagaudavo ir šunų sudraskytus rodydavo mums, kad atgrasintų nuo bėgimo.

Tiesa, vėliau įsitikinome, kad kartais pabėgti visai lengva. Tai įrodė Patronas, senas ir atsiganęs privilegijuotas kalinys. Jis dirbo pačiame lagery ir nė nemanė sprukti, bet pamatęs atidarytus šalutinius vartelius susigundė ir išėjo. Du mėnesius bastėsi laisvėje, o paskui ir vėl pas mus grįžo... Šis lenkas, kilęs iš Suvalkų krašto, mokėjo lietuviškai, todėl dažnai vis klausdavome:

– Sakyk, ar iš tikrųjų tu negalėjai pabėgti?

– Žinoma, ne – kitaip ar būčiau grįžęs? Slinkti galėjau tik naktimis, maitinausi vien daržovėmis. Vogti ką iš kiemų bijojau, nes žinojau, kad sugavę mane už tai pakars. Tie nakties žygiai, žandarų gaudynės, iš kurių man visgi pavyko pasprukti, amžinas slapstymasis ir badas visas jėgas išsėmė. O tėviškė buvo dar toli! Kai jau visai nusikamavau, nutariau grįžti. Esesmanai, kaip matot, manęs kol kas nepakorė. Gal ir nepakars, nes nori pasireklamuoti!

Orkestras dabar grojo tąsų, jausmingą tango. Stipresnieji kaliniai smelkėsi arčiau spygliuotos tvoros, už kurios būriavosi moterys, o už mūsų nugaros pradėjo ginčytis du įkaušę vokiečiai.

– Sukim į šitą pusę, – pasiūlė Patarška.

– Kur?

– Prie prausyklos. Supažindinsiu tave su vienu lenku. Dažnai su juo pasišneku ir gaunu duonos. Jis ten dirba, puikus vyras.

Mes ilgai slankiojome ir dairėmės, bet to lenko nepamatėme, o ir nelengva buvo pastebėti, nes ties prausykla būriavosi daug klaikenų.

– Matyt, ir vėl duoną dalins, – sako draugas.

– Kokią duoną?

–Teisybė, tu ir nežinai. Dabar kai kada klaikenoms dalijama mirusiųjų ir naujokų duona, niekam nereikalingi plutgaliai. Taip ir bus, matai, pats Lėmanas ateina.

Šmikščiodamas ilgu kančium, atvertęs galvą, išdidžiai žengė Lagerälteste Lėmanas. Prisiartino prie prausyklos barako ir pravėrė duris. Sumišusiu būriu, vienas kitą griaudami, šoko prie durų klaikenos, kiekvienas stengėsi pagauti duonos kąsnį. Nepaisė jie Lėmano aštrių kirčių, negirdėjo jie ir jo liūto balso – griovė vienas kitą, vienas kitam iš rankų grobį plėšė... Ir pamatėme, kaip pro susipynusias kojas išriedėjo nemažas sudžiūvusios duonos kampas. Šokome, pastvėrėme – pavyko...

Šią pavakarę mums dar kartą pasisekė. Kozlovskis buvo liūdnai nusiteikęs, todėl nelaukdamas nė vakarienės įsakė, kad jam pagročiau smuiku. Už tai gavau storą minkštą duonos riekę, kurią kirtau slankiodamas pabarakiais.

– Jei Kozlovskis ruoštų „linksmavakarius“, galėtume gerai gyventi, – tarė Patarška.

– Ką, argi tu rimtai? Ar nesupranti, kaip iš mūsų tyčiojamasi lagerine muzika?!

– Tegul sau tyčiojasi, o gyventi reikia. Tavim dėtas, aš būčiau įlindęs į orkestrą. Nesiraukyk ir nebūk skrupulingas! Aš ne riebusis ir neprivilegijuotasis, kad linksminčiausi, bet reikia viską mėginti. Iš Kozlovskio daug nesitikėk, nes šis mėsininkas dabar visų vengia ir nemėgsta ruošti „linksmavakarių“.

– Kvailai šneki. Dabar lagery netrūksta tikrų muzikantų ir apie orkestrą nėra ko net galvoti.

Daugiau nesikalbėjome, nes toli už spygliuoto žardžio pasigirdo daina ir mums reikėjo stoti į vakarinį apelį.

Daina artėjo, ją žygio ritmu skambiai traukė lenkai pamariečiai grįždami iš plytinės, kur dirbo. „Grįšiu dar tėvynėn kartą, kuomet anksti rytą saulė švies...“ – aidi vokiška daina, trankiu žingsniu pro vartus į lagerį mėlyndryžiai kaliniai įžengia. Traukdavo šią dainą jie ir rytais, eidami į darbą. Kas kita klaikenai: jo dainelė jau seniai sudainuota... Slankiojo jis susimąstęs po senąjį lagerį ir niekas nevertė jo linksmintis. Kitokios dienos ištiko klaikeną naujajame lageryje, kai raportfiureris Hemnicas, vyriausiasis kalinių dirigentas, mėgstantis visokias pramogas, nutarė, kad ir klaikena turi dainomis paįvairinti vienodus lagerinius apelius...

Šį vakarą raportfiureriui kaip tik pasitaikė proga „padiriguoti“, mat pabėgo vienas kalinys. Hemnicas iš pradžių buvo ramus, nes tikėjo, kad bėglį greitai pagaus. Iš tikrųjų – kur dėsis vargšas kalinys, jei pro vartus jo vytis iššoko visa ruja dvikojų ir keturkojų šunų, o sargybinių grandinės apjuosė darbovietę iš visų pusių!... Greičiausiai pagaus jį kaip ir kitus, atneš į lagerį šunų sudraskytą ir rodys mums gaudžiant būgnui, pagrindinėje gatvėje kolonoms išsirikiavus... Mes stovime ir laukiame, žinome – kol nesuras bėglio, reikės ilgai šitaip stovėti. Praslinko ilga valanda, seniai nutilo esesmanų, patikimų kapų ir blokinių šūkčiojimai, keiksmai miškelio pakrašty, ir dabar toli juodoj nakty girdėti tik vilkinių šunų skalijimas. (Pikti, stiprūs ir išdresiruoti tie esesmanų keturkojai.) Bet šį vakarą niekaip nesiseka sučiupti bėglio – nors tu ką, todėl vis labiau širsta raportfiureris Hemnicas. Palinkęs ir piktas žingsniuoja pro išsirikiavusias kolonas, grįžta atgal ir vėl prie vartų žengia, stabtelėjęs pasiklauso, o paskui, prišokęs prie kolonų, gargždžiu balsu šaukia:

– Singen! Singen!

Jam atsiliepia tik vienas blokas, nes kiti lagerinių vokiškų dainų nėra mokęsi arba nesupranta. Bet Hemnicas ne juokais įsiutęs – jis ir jo pakalikai privertė šį vakarą dainuoti net klaikeną...

Sunkiu atodūsiu sklinda daina, tamsioj nakty lydėdama bėglį. Seniai ataušo vakarinė kava, ne vienas gretose sukniubo, o ji vis kartojasi ir kartojasi, kol pagaliau visai prityla.

– Singen! Singen! – siusdamas rėkia Hemnicas ir prišokęs artyn spiria klaikeną, kai tas, pametęs dainos ritmą, bevilčiu balsu vienas pats šaukia.

Vėl atgyja daina, bet nuovargio įveikta suskyla atskirais blokais ir vėl greitai nusilpsta… Tada ištempia Hemnicas iš kolonos kalinį, patupdo jį ant vežimo vežėčių ir vėl įsako visiems dainuoti!

Daugelį kartų tą naktį nutrūko ir vėl kartojosi daina – graudi sutartinė, bėglį laisvėn lydėjusi. Ir pasisekė gi jam – šį kartą jo nesugavo…

O Gemselei!

Mes nemokėjome lagerinių dainų ir siuntėme jas velniop, net nesirengdami jų mokytis. Jei kolonai dainuojant Hemnicas prislinkdavo artyn pasiklausyti, mes žiopčiodavome kažką rėkdami, ir viskas. Tarp tūkstančio kalinių tai buvo nesunku padaryti, bet šį rytą nuo kitų mus atskyrė, nuvarė į pirmą lagerio skyrių, išrikiavo greta mėlyndryžių lenkų dancigiečių, ir mes turėjome dainuoti. Dirigavo patsai Cimermanas, aštuntojo bloko galva. Šį išverstakį, buliaus sprandu vokietį, ant kurio krūtinės žalias trikampis, jau pažinojome. Kai rytmečiais rikiuodavo mėlyndryžius lenkus, matėme, kad Cimermano kumštis staigesnis už Kozlovskio, o drausmė jo bloke – kariška.

Šį kartą mėlyndryžiai lenkai, išrikiuoti mūsų pašonėj, traukia dainą apie kalnų ožką, traukia vokiškai ir sutartinai, lyg vermachto kareiviai. Ir turi jie taip traukti, nes Cimermanas labai ausylas ir nuo jo kumščio nepasislėpsi. Apdaužęs lenkus, atėjo prie mūsų. Įsitikinęs, kad tik žiopčiojame, o ne dainuojame, pradėjo kumščiuoti ir mus.

–Singen! Singen! – šaukia jis ir neatstoja.

Mes negalime atlaikyti jo smūgių, nes esame visai nusilpę. Juk šiandien gegužės pradžia, taigi jau daugiau kaip mėnesį pratęsėme lagery. Per tą laiką netekome septyneto draugų – prarijo juos krematoriumo gerklė, o ir kiti baigiasi ligoninės barakuose. Bet mums reikia laikytis, todėl stengiamės dainuoti, kad Cimermanas dar šį rytmetį neužmuštų.

– O Gemselei, o Gemselei! – visa gerkle rėkiame, sekdami lenkus, dainos žodį gaudome.

– O Gemselei, o Gemselei! – kartojasi dainos aidas, už pušų viršūnių kažkur pranykdamas...

Pagaliau baigėsi ši rytmetinė daina ir prasidėjo pusryčiai. Jie tokie patys kaip visada – tas pats rusvas šiltas vanduo ir varganos duonos riekės. Tik šį kartą jos guli išrikiuotos ant medinės lentos ir mes patys, žengdami virtine, turime jas pasiimti. Iš tolo akimis pasirenku pačią storiausią riekę, seku prieš save slenkančias galvas ir skaudžiai sudrebu pamatęs, kad ji kitam į nagus paklius...

Po pusryčių į plytinę, kurioje dirbo lenkai dancigiečiai, mūsų nevedė. Tai kodėl šį rytą su jais rikiavo ir vertė dainuoti? Gal į vermachtą ruošia? Visaip mes svarstėme eidami į savo senas darbovietes. Gandai skelbė, kad Rytų fronte naciams sekasi vis prasčiau, kad jie griebiasi totalinės mobilizacijos, taigi galima buvo visko laukti.

Vakare paliko mus pirmajame lagerio skyriuje. Apsigyvenome vienoje barako pertvaroje greta lenkų dancigiečių: tie patys triaukščiai mediniai gultai, ta pati skurdi patalynė. Tik šioje pertvaroje gyvename patys vieni ir niekas vakare mūsų nedaužo, nes turime savo blokinį. Patys dalijamės maistą, lygiai suraikome duoną, sąžiningai išpilstome sriubą. Tiesa, apeliuose rikiuojamės kartu su mėlyndryžiais lenkais, ir bulius Cimermanas skaldo mums antausius kaip ir anksčiau.

Šį rytą nuo gultų nenulipa Rakūnas, mūsų pramintas Vargūnu. Ir gražiuoju, ir piktuoju mėginame jį nukelti, bet jis dar giliau užsispraudžia palubėj už gulto ir vos girdimai atsiliepia:

– Palikite, jei ras, tegul užmuša...

Vargūnas, kaip ir kiti bedaliai, iki šiol negavęs nė vieno siuntinio. Tų gavusiųjų tik keletas, ir atsiųsti kąsniai seniai jau dingę išbadėjusiuose pilvuose.

Mes daugiau jo nekalbiname, skubiai šokame pro duris, kad spėtume į apelį.

Vargūnas liko gyvas – jo Cimermanas nerado, o gal surasti ir nesistengė, nes, matyt, jau žinojo, kad neilgai būsime jo valdžioje.

Tą patį gegužį mūsų likimas nelauktai pasikeitė – atsidūrėme priešingoje kiemo pusėje, prie virtuvės barakų. Čia mus sutiko patsai Lagerälteste Lėmanas. Meiliai šypsodamasis jis tarė:

– Dabar gyvensit čia. Gausit naujus čiužinius ir patalynę, o lovas paklos jie.

Mums skirtame barake, kuris savo galu rėmėsi į virtuvę, pamatėme dvi naujai dažytas pertvaras. Vienoj pusėj stovėjo plikos dviaukštės lovos, kitoj – ilgas lentinis stalas. Ar nejuokauja Lėmanas, norėdamas lageriškai papramogauti? Bet Lėmano rankose nėra šikšninio ilgo kančiaus, o liūto žvilgsnis švelnus, lyg visai ne žmogžudžio būtų... Ir kai jo paraginti kaliniai pradeda nešti į mūsų baraką čiužinius, mes patys stveriame klotis savo lovas. Toks įvykis šiame lageryje tai pirmas, todėl virėjai ir kiti senesnieji kaliniai, stebėdami mūsų įkurtuves, tik kraipė galvas ir svarstė: juos gali greitai paleisti, bet gali ir pakarti. Pavakare tarp besidairančių smalsuolių pasirodė ir mano pažįstamas klaipėdietis komersantas. Kad ir sulysęs, buvo judrus ir linksmas. Apsidairęs prisiartino prie atdaro lango, prie kurio stovėjau, ir kišdamas duonos gabalą tarė:

– Imk, šiandien visą kepaliuką nukniaukiau.

– Iš kur?

– Kitą kartą papasakosiu. Duoną vežioju. Imk. Na, ar nesa-

kiau, kad išsilaikysim! O dabar imk – kai prasigyvensi, lašiniais grąžinsi, – šypteli ir greitai pranyksta.

Vieną dieną (jau buvome įsikūrę naujame bloke) pas mus atėjo hauptmanas Mėjeris, lagerio komendanto dešinioji ranka. Retai jį matydavo eilinis kalinys, nes Mėjeris lagery pasirodydavo tik nepaprastomis progomis – kai ką nors tardydavo ar kardavo. Ištįsęs ir liesas, tada lėtai stypčiodavo, akis paslėpęs po keltakaktės kepurės snapu. Ramią akimirką šis ilgakojis, mažom juodom akutėm bavaras panėšėjo į gervę, bet įsiutęs virsdavo tikru kipšu – keikėsi, spardė ir taip švokštė bavariškai, kad ir padoriausias esesmanas jo neįstengdavo suprasti. Šį kartą buvo gerai nusiteikęs, tad nors ir bavaravo, bet jo šneką supratome.

– Jūs esate išskirti iš bendros masės, – aiškino jis. – Gyvensit ir valgysit vieni, nes dabar jūs garbės kaliniai – Ehrenhäftlinge. Į darbą eiti nereikės, bet kada galėsit gulti į lovas. Jūs turit savo blokinį, stosit į apelius, ir visa lagerio tvarka jums privaloma!

Baigdamas dar kartą priminė, kad esame iš bendros masės išskirti ir kad mums su kitais bendrauti griežtai uždrausta.

Kai vakare suvirtome į lovas, sunkiai atsidusome. Kas pakeitė mūsų likimą, kas paskutinę akimirką ištraukė iš pražūties? Gal jūs, nukankintieji mūsų draugai? Ne, taip negalėtų būti – nacių moralė jau mums žinoma: tikrai ne gailestis ir ne humaniškumas privertė juos šitaip pasielgti.

Apgyvendinę naujame barake, esesmanai stengėsi sugrąžinti mums sveikatą: skyrė priešpietinį maisto priedėlį – duonos riekę su mėsos draikenomis, leido dieną gulėti lovose ir gydytis ligoninėj. Nusilpusiame kūne pradėjus judėti gyvybės syvams, mus užpuolė skaudūs niežuliai, bjaurūs, tinimai, flegmonos ir kaulagėlis. Mes trinamės tepalais, ryjame kažkokius miltelius, perrišinėjame žaizdas, ir mūsų blokas panašus į ligoninės palatą.

Patarška guli šalia manęs žemutinėj lovoj. Jis visas ištinęs ir todėl labai piktas.

– Užrišk tą smarvę, – keikteli žiūrėdamas į mano kojį ir skaudžiai kasosi. – Einam į ligoninę – jau visi mano galai sutino!

– O kokių velnių? Man ne ligoninės, tik lovos ir gero ėdalo reikia, – taip pat skaudžiai pradedu gremžti savo odą.

– Bet tu visas nuparkęs kaip arklys – dar mane užkrėsi, – įkalbinėja Patarška.

Apžiūrėjo mane tas pats varnagalvis lenkas. Šį kartą jis buvo meilus, pats ištepė mane nuo kulnų iki smakro juodu dvokiančiu tepalu, pakraipė galvą ir atsisveikindamas tarė:

– Nežinau, kokia čia liga, cholera, ateik dar kartą, – ir... paspaudė ranką.

– Na, ir pasmardino tave, – prasišiepia Patarška, mane sutikęs. – Ar nepavojingi?

– Nebijok, varnagalvis sakė, kad neužkrečiami, nors ir nežinąs kokia čia liga. O ką tau sakė?

– Ką sakys tie kiaulės – tik pasijuokė, kad viskas ištinę! Kiaulės ir mūsiškiai, – taria kiek patylėjęs. – Ėda siuntinius, o kad pasiūlytų bent gabaliuką!.. Dabar kaip aš pasitaisysiu...

Jo tiesa – sunku mudviem atgauti jėgas, nes vis dar gyvename be siuntinių. Pagaliau vieną sykį nusišypsojo laimė: į mūsų rankas pateko žuvusio pažįstamo marijampoliečio siuntinys. Godžiais žvilgsniais varstėme dėželės turinį, dalinomės kąsniais ir stiprinomės. Kiek užkandęs Patarška tarė:

– Matai, kartais ir mirusieji gyviems padeda...

Suluošintas savo valandas leidome ne tik lovose, bet ir ruošos darbuose: stipresnieji eilės tvarka tampė virtuvės geležinius maisto kubilus, plovė šaukštus ir grindis, nešiojo naktinius puodus į išvietę, stojo į apelius. Apeliai dabar buvo trumpi – tereikėjo tik išsirikiavus prie savo barako palaukti esesmano, kad praeidamas suskaičiuotų, – ir mes jau laisvi.

Antroje gatvės pusėje, prieš pat mūsų baraką, rikiuojasi moterys. Jos smalsiai dirsčioja į mus tarsi klausdamos: kokie jūs kapai,

jei ant rankovių nešiojate ne raudonus, o geltonus raiščius? Moterys čia pat, ranka pasiekiamos, bet šią valandėlę jos visai nerūpi. Mes tegalvojame apie save ir tuos mūsiškius, kurie dar guli ligoninėj: kada ištrūks jie iš ten, ar spėsime visi laiku pasveikti iki tos dienos, kai mus į laisvę paleis... O gandai vis plito, kad ilgai čia negyvensime. Juos skleidė politiniame skyriuje dirbę lenkai kaliniai. Laisvę pranašavo ir gaunami iš Lietuvos laiškai. Juose buvo rašoma, kad mes tik įkaitai ir kad grįšime namo. Paveikti tokių žinių, mėginame sparčiau sveikti. Štai išlipa Vargūnas gražią dieną pro langą, išsitiesia pabaraky ir laistydamas savo kūną pasūdytu vandeniu kaitinasi prieš saulutę. Ištįsėlis Lingė ir dar dvejetas kitų atlieka gydomąją mankštą, o daktaras Starkus, vizituodamas nusilpėlius, duoda jiems ne tik vaistų, bet ir velnių.

Iš ligoninės padeda grįžti pradedantys sveikti mūsų draugai, o mintis apie laisvę skaidrina visų nuotaikas. Tik profesorius Jurgutis liūdnai linguoja galvą ir atlaidžiai šypsosi – jis netiki, kad mus laisvėn ruošia. Žinome: jis pesimistas. Jau pirmomis lagerio dienomis jis buvo toks – vaikščiojo liūdnai susimąstęs ir slėpė juodą žinią, kad neva mus greitai sušaudys. (Taip jam pasakojo lenkai, su kuriais dirbo vienoje pastogėje.) Bet gandai nepasitvirtino. Gal dėl to profesorius Jurgutis savo paskaitoje nagrinėdamas istorinius Lietuvos ir Lenkijos santykius pasakė:

– Lenkų būdas moteriškas. Jie jautrūs, nepastovūs, kartais sunkiai suprantami...

Tų žodžių klausomės savo „akademijoj“, kurią įkūrėme prieš keletą dienų, norėdami prasmingiau praleisti laiką, pabėgti nuo kasdienybės. Jėgoms grįžtant, grįžo ir stiprėjo visi kūno pojūčiai, vis labiau ilgėjomės laisvės ir gimtinės laukų. Šias savo nuotaikas sėdėdami pabaraky išliedavome liūdna daina. Tarsi mums atsakydamos, iš darbų grįžusios uždainuodavo ir kalinės. Dabar mes vis dažniau žvilgčiojame į tą pusę, jau atskiriame ir gražesnius veidus; matome, kaip jos mums šypsosi, drąsias viliones siunčia.

Buvome tiek sustiprėję, kad moterų šypsniai darėsi pavojingi. Vis dėlto jiems atsispyrėme – gerbėme moteris ir patys save.

Tačiau kad ir kokie kuklūs tada buvome, vieną rytmetį atėjo pas mus hauptmanas Mėjeris ir pradėjo tardyti, kuri kalinė naktį buvusi mūsų bloke. Jis iškilmingai kalbėjo netikįs, kad toji mergšė pas mus būtų nakvojusi, bet kadangi bokšto sargybinis pastebėjęs iš mūsų bloko ją bėgančią, vadinasi, ji buvusi čia, tad kreipdamasis į mūsų garbę reikalavo pasakyti visą tiesą. Baisiai širdo ir keikėsi Mėjeris išgirdęs, kad mes nieko nežinome. Taip beveik ir buvo, nes tik Pečeliūnui ir man, gulintiems prie atdaro lango, teko matyti nakties viešnią, kuri į mūsų „miegamąjį“ šlamštelėjo iš barakų kiemo pro langą. Ji tuojau pat pro „seklyčios“ duris iššoko į gatvę ir smuko į savo barakus, tačiau bokšto sargybinis bėglę pastebėjo. Pokštelėjo šūvis, pasigirdo kojų trepsėjimas, trumpi šūksniai. Bėglės tą naktį nenustvėrė – ji spėjo pasiekti savo gultą. Draugės taip pat jos neišdavė, todėl Mėjeris pradėjo tardyti virėjus. Mušami jie papasakojo, kad vakare, kai bulvių skutėjos ruošėsi iš virtuvės grįžti į savo barakus, jie barakų kieme vieną jų pasiliko. Naktį varteliai į gatvę uždaryti, taigi bulvių skutėjai beliko grįžti pro atdarą mūsų langą, kurį iš anksto buvo nužiūrėjęs virtuvės kapas.

Atkaklius mergišius ne tik nuplakdavo, bet dažnai iš jų atimdavo užsitarnautą laipsnį ir išsiųsdavo į sunkesnius darbus. Moterims dažniausiai trumpai nukirpdavo plaukus, įkinkydavo į didžiulį vežimą, kurį, valydamos barakų išvietes, turėdavo tempti didžiąja gatve.

Sėkmingiau savo širdies reikalus tvarkė pati blokinė. Ši akiniuota kalinių valdovė, nors buvo ir negraži, ir pernokusio amžiaus, sugebėjo suvilioti netgi Lėmaną, pirmąjį lagerio kavalierių. Esesmanai žinojo šiuos seniūno žygius, bet kentė. Tik kai Lėmanas jau pradėjo per daug dabintis ir per mažai lankstytis esesmanams – blokfiureriams, be to, atsiželdė plaukus, jam ir vėl nuskuto galvą, o jo akiniuotai meilužei sumažino valdymo teises.

(Iki tol moterų bloką per apelius tikrindavo kiaulaakis blokfiureris Fotas, o dabar kalines ėmė skaičiuoti aukšta lyg bokštas, nukarusiu apatiniu žandikauliu uniformuota esesmanė.) Žinoma, toks valdžios sustiprinimas įvyko ne vien dėl meilės reikalų. Stovėdami apeliuose matėme: diena dienon moterų vis daugėja. Seniai buvo numatyta, kad moterų lagery bus tūkstančiai ir kad jas valdys uniformuotos esesmanės.

Mes, artimieji moterų kaimynai, taip pat pajutome artėjančias gyvenimo permainas. Pirmiausia pasikeitė blokfiureris Fotas. Jis mus tikrindamas vis daugiau kiaulėjo ir davė aiškiai suprasti, kad ateina galas ramioms mūsų dienelėms. Pikčiau nei visad pradėjo keiktis žengdamas pro mus ir Mėjeris, o vieną naktį įsiveržė girtas į mūsų bloką ir ėmė plūstis, nors puikiai žinojo, kad nakčia savo mažus reikaliukus turime atlikti į čia pat sustatytus puodus:

– Ei, jūs, lietuviškos kiaulės, na, ir prismirdinat! Ne blokas čia, o šuns būda!..

Esesmanai lyg kokie barometrai tiksliai rodydavo savo nuotaikų kaitą, kuri priklausė nuo sėkmės fronte. O naciams karo laukuose vis prasčiau sekėsi, nes hauptmanas Mėjeris, raportfiureris Hemnicas ir kiti esesmanai vis dažniau keikėsi ir širdo… Prastai jiems klojosi ir užgrobtuose kraštuose – žmonės kilo, nenorėjo vergauti. Tokios žinios sklido ir iš Lietuvos. Tik jėga okupantams pavyko suformuoti ir vieną kitą darbo batalioną Kaune, Panevėžyje. Įtūžę naciai ir gaunami laiškai su paslėpta mintim tarp eilučių laidojo mūsų laisvės viltį. Tą patį pasakojo ir naujokai lietuviai, kuriuos iš Kauno į Štuthofo konclagerį atvežė 1943 metų gegužės mėnesį.

– Gestapas suėmė mus šešiolika ir žurnalistais, spaustuvininkais vadina, – kalbėjo mano mokslo draugas J. Lukoševičius, slapta atslinkęs į mūsų baraką duonos gabaliuko. – Yra čia K. Urbonavičius, knygų vertėjas ir senas B. Sruogos pažįstamas, taip pat „Kuntaplio“ redaktorius Blazas ir kiti, su kuriais susipažinau dar

Kauno saugume. Nesisekė vokiečiams suorganizuoti SS batalionų Lietuvoje, tai ir pasiuto! Jei mus atvežė, tai jūsų nepaleis, būk tikras.

Bet išėjo kitaip: kai krematoriumo gerklė prarijo jų A. Daniūną, tai mano mokslo draugą J. Lukoševičių ir 14 jo bendradalių 1944 metų kovo mėnesį išleido laisvėn, o mus ir toliau laikė spygliuotam žardy.

Iš mūsų atėmė „Zulage“ – tą priešpietinį duonos kąsnį, tad reikėjo rūpintis rytojaus diena. Keletas mūsiškių jau anksčiau dirbo pastogėje, dabar jų pavyzdžiu pasekė ir kiti, kurie buvo kiek stipresni. Kai tik prie virtuvės sustoja sunkvežimiai, mes bėgame iš jų iškrauti duonos. Sandėlio viršininkas milžiniškas čekas patenkintas: mes nevagiame ir neapkramtome kepaliukų, nors duonos mums ir labai trūksta. Už tai jis, atsargiai apsidairęs, atriekia storas riekes ir nepagaili margarino.

O dabar ir vėl į savo būdą – grįžtame iš virtuvės.

Mes sėdime už ilgo lentinio stalo savo „akademijoj“ ir klausomės Sruogos paskaitos. Jis nagrinėja rusų, ukrainiečių literatūrą, o už langų, barako sienas drebindami, trinksi tūkstančiai medpadžių. Šimtinė prie šimtinės, dešimtukas prie dešimtuko, žengia jie grįždami iš miško darbų, skaudžiais žvilgsniais, bado išskaptuotais veidais pro langus praslenka...

Naujajam lagery

Mes iškeliaujame, tik ne į namus, o į naująjį lagerį. Ant nugarų krauname savo geležines lovas, nes arklių neturime. Jų čia ir nėra – vežimus ir pušis traukdavo patys kaliniai. Tiesa, iš Štuthofo miestelio duoną atveždavo tikras arklys – žvilgančiu plauku, nupenėtas. Dažnai, žiūrėdami į jį, pavydėdavome jam arkliško gyvenimo...

Mes dar nesame kaip reikiant sustiprėję, nors ir gydėmės savo

bloke visą vasarą. Vis smarkiau gniuždo nugarą geležinės lovos, todėl paėję galiuką už lagerio vartų stabtelim pailsėti. Valandėlę dairomės aplink. Prieš mus – ta pati didžiulė smėlio aikštė, per kurią bėgdami klupome, o ten, miškelio pakrašty, nešėme nuskabytus ilgus ir storus pušų liemenis.

– Kaip mes juos ir pakėlėm...– lyg sau tariu.

– Ką pakėlėm? – smarkiai šnopuodamas klausia Raudžius.

– Turbūt jau užmiršai, kaip rovėm čia kelmus ir tempėm medžius.

– Tempsi ir dabar, jei reikės, – burbteli jis.

Nieko nesakau, tik vis žiūriu į miško pakraštį – kokį didžiulį pušyno plotą nusiaubėme kurdami naująjį lagerį, kiek čia krito nukankintų žmonių!..

– Tai ką, sėdinėjat ir dairotės, – taria atėjęs Patarška, – gailaujat senį slibiną palikę, – šaiposi jis.

– Kokį slibiną? – nesupranta Raudžius.

– Atsisuk į seną lagerį, parodysiu. Raudoni komendantūros rūmai – tai slibino nasrai, trys ilgos barakų eilės – jo pilvas, o rūkstantis krematoriumo kaminas – uodega...

Dar, rodos, visai neseniai Patarškos išbadėjęs veidas buvo keturkampis ir piktas, – siuto valandą negalėjai su tuo žmogum susišnekėti! – o dabar Patarška ir vėl šaipėsi lyg mėnulio pilnatis ir toliau postringavo:

– Naujas lageris turi tik pilvą, o galvą ir uodegą, matyt, reikės mums pridurti.

– Na, eime, dar kas paragins, – atsistoja Raudžius.

Naujajam lagery radome ne vieną, o keletą gatvių su plačiais skersgatviais –matėsi, kad jis galės sutalpinti ne kelis, o keliasdešimt tūkstančių kalinių. Be pagrindinio skyriaus, į kurį mes įžengėme, spygliuotom vielom buvo atitverti dar kiti plotai. Smėlio aikštės pakrašty, netoli pagrindinių vartų, dygo didžiuliai virtuvės mūrai.

Barakas, kuriame turėjome apsigyventi, buvo tuščias. Jame

trūko krosnelių, būtiniausių baldų ir kitų lagerio gyvenimo reikmenų, todėl iššveitę barako grindis ir surikiavę lovas pradėjome „organizuoti“ reikalingesnius daiktus, nes jų vyresnybė nedavė. Jei moki vogti arba, lageriškai tariant, „organizuoti“, gali į savo baraką parsitempti stalą, spintelių, veidrodį, netgi ir padorų paveikslą. Šiuos daiktus senieji kaliniai pavogdavo iš esesmanų sandėlių, dirbtuvių ir parduodavo blokams už tabaką arba lašinius.

Pirmiausia savo barakuose kaliniai turėjo įsiruošti prausyklas su švirkšliais, nes lagerio vadovybė įsakė praustis ir keisti marškinius kas antrą savaitę. Vykdydami šį įsakymą, blokai statydinosi krosneles ir maudėsi, purtė antklodes, daužė čiužinius, perdažinėjo netgi barakų sienas. Bet utėlės buvo neįveikiamos – jų visada pas klaikenas galėjai rasti. Tada blokiniai stvėrėsi gudrybės: už utėlės pagavimą paskyrė duonos premiją. Bet ir čia klaikena buvo skriaudžiamas – už sugautą utėlę jis gaudavo lazdų...

Švaros šūkių paskatinti, blokai pradėjo tarpusavy lenktyniauti. Dabar bloko galva turėjo būti ne tik geras mušeika, bet ir „organizatorius“: jis puošė savo baraką didžiuliais paveikslais ir veidrodžiais, minkštais baldais, mėgavosi minkštasuoliuose, ant grindų klojo linoleumą...

Barakuose turėjo būti ne tik švaru, gražu, bet ir linksma, todėl blokiniai pradėjo ruošti „linksmavakarius“, į kuriuos užsukdavo ir esesmanai su savo esesmanėmis.

Išpuošę ir išgražinę barakus, blokiniai ir kitos galvos pradėjo „organizuoti“ sau. Kiekvienas stengėsi įsigyti gerų batų, marškinių, megztukų, netgi ir viršutinių drabužių. Pilnėjant sandėliams ir daugėjant kalinių, jie pradėjo vogti laikrodžius, sidabrinius šaukštus ir kitus brangesnius daiktus.

Mūsų barakas, stovėjęs pirmoje eilėje prie vartų šalia aukštos dvigubos spygliuotos tvoros, nepasižymėjo puošnumu, nes buvome prasti „organizatoriai“ ir branginome gautus lašinius – tausojome juos nežinios dienai. Taigi pirmoje barako pertvaroje

pastatėme ilgą lentinį stalą, prie jo susėdę valgėme, skaitėme ir rašėme. Kampe pastatėme geležinę krosnelę, o esesmanai ant sienos pakabino mums radijo garsiakalbį, kuris buvo sujungtas su kontroliniu nameliu, stovinčiu prie vartų. Antroj pertvaroj stovėjo ankštai surikiuotos mūsų lovos, maisto spintelės ir buvo pora langų, žvelgiančių pro spygliuotas vielas į vakarus. Antrame barako gale – prausykla. Joje įrengėme švirkšlius su karštu vandeniu, už prieangio durų buvo ir išvietės. Mes turėjome dar ir daugiau patogumų: toj pačioj barakų eilėj įsikūrė kantina, todėl pirmi sužinodavome, kada yra tabako; už miegamojo sienos apsigyvenę su violetiniais trikampiais batsiuviai biblijistai už mažą kyšį mums sulopydavo batus.

Dabar mūsų barakas neatitvertas nuo kitų kalinių, todėl kartu su jais stojame į patikrinimą, valgome tą patį maistą ir vykdome tas pačias komandas. Sulaužę Mėjerio įsakymą, mes vis dažniau susitinkame su kitų blokų kaliniais, kalbamės ir bendraujame. O jų naujajame lagery daugėja tiesiog dienomis. Nauji kaliniai dabar varomi pas mus būriais pagal tautybę.

Vėlyvą rudens dieną pamatėme, kad gretimame lagerio skyriuje, kuriame statomi barakai, jau yra žmonių. Jie visai arti, tik už spygliuotos tvoros, tad matome, kad ant jų kojų didžiulės medžio klumpės – „žąselės“, o ant nugarų geltonos žvaigždės. Greit prie šio būrelio, kuriame buvo apie penkiasdešimt žmonių, prišoko kapas ir pradėjo visus vaikyti. Jie rito kelmus ir vis klupo, – prie medinių „žąselių“ lipo vėlyvo rudens sniegas, – rito ir vis klupo, visą laiką lydimi lazdos smūgių. Taip truko keletą dienų, o paskui to žydų būrelio daugiau nebematėme.

Tą patį rudenį lagerin atvarė keturiasdešimt danų, tačiau juos apgyvendino atskirame barake. Vyrai nekalbūs, užsidarę. Kaip ir visi, dirbo sunkiai, bet laikėsi gerai, nes gavo Raudonojo Kryžiaus siuntinius.

Kažkurią dieną pamatėme ir norvegus. Visi vyrai gražiai

nuaugę, šviesiaplaukiai, tvarkingai apsivilkę savais drabužiais. Juos, kaip ir kitus, iš pradžių uždarė izoliaciniame skyriuje, bet daiktų neatėmė ir paliko ilgus plaukus. Mums pavyko pavaišinti norvegus cigaretėm (jų buvo labai pasiilgę). Kitą dieną jau tų vyrų nematėme.

O vieną rytą išgirdome aidint ir lietuvišką dainą. Šiuos vyrus gestapas atvežė iš Tilžės, Ragainės ir kitų kalėjimų. Matyt, jie jau seniai buvo kalinami, nes daugelio veidai išsekę, kitų balti, lyg kalkėmis dažyti. Kurį laiką, kaip ir visi naujokai, išbuvo izoliaciniuose barakuose, kol pasibaigė karantinas. Mes jau gavome riebių siuntinių, uždirbome virtuvėje duonos, todėl kad ir kukliai, bet savo tautiečius šelpėme. Mūsų Vargūnas, kuriam buvo patikėtos maistininko pareigos, iš pradžių galėjo visus pavalgydinti. Dabar, atvykus šitiems vyrams, mūsų prausykloje tiek prisirinkdavo išbadėjusių tėvynainių, kad dažnam neužtekdavo ir sriubos samčio. Šelpti juos buvo sunkiau dar ir todėl, kad reikėjo slėptis nuo esesmanų: jie draudė kitiems kaliniams užeiti į mūsų baraką. (Dienoms bėgant vis rečiau kontroliavo mus esesmanai, ir pas mus užsukdavo ne tik lietuviai, bet ir kitų tautybių kaliniai.)

Mūsų šelpiamieji buvo „keliom kartom“ jaunesni už mus, todėl veltui tarp jų ieškojau seno pažįstamo, kuris padėjo man senajame lagery. „Imk, šiandien nukniaukiau visą kepaliuką, kai prasigyvensi, lašiniais grąžinsi“, – taip ir skamba ausyse, bet nuo to laiko daugiau jo nemačiau, greičiausiai ir nepamatysiu. Užtat sutikau kitą savo pažįstamą iš Ragainės kalėjimo.

– Sveikas!

– Sveikas, – paspaudžiame vienas kitam ranką, ilgu žvilgsniu persimetame.

– Tai ir tu čia?

– Taigi, – sako jis, – tada susitikdavom sporto aikštėj, o dabar čia...

– Kaip tu įkliuvai? – klausiu.

– Neklausk, visko čia neišpasakosi,– skuba jis valgyti. – Par-

tizanavau su kitais draugais Kybartų apylinkėse. Kartą netikėtai apsupo vokiečiai, ir tą dieną jau nepasisekė paspruktı. O kaip laikė Ragainėj, irgi neklausk – matai, kas iš manęs liko, – pakilo jis, nes pietų pertrauka jau baigėsi.

– Kada galėsi, užeik pas mus – padėsim.

Dar keletą kartų susitikau su sportininku Vikausku (paskui jį išvežė į Štetiną, nes priklausė užlagerinei darbo komandai).

Nors mūsų dabar nepasiekė lazda ir nemarino badas, bet nuo kasdienių lagerio įspūdžių vis šiurkštėjome. Ir šiandien aš vos nevožiau Patarškai per veidą. „Velniai žino, ko taip įsidegiau“, – žengiu šalutine lagerio gatve ir pats savimi stebiuosi. Rodos, užsigauti nebuvo ko, nors Lokys ir pirmas užkabino stuktelėdamas mane pečiu, kai norėjau išeiti pro duris. Ne šis stuktelėjimas, tik jo irzlus balsas mane suerzino, ir už tai jį pasiunčiau velniop. Bet jis nesitraukė ir vis kartojo: „Tai ką, nenori pasigalynėti su manim? Bijai?“ Tada stvėriau aš jį, o jis mane ir stipriai susiglebėsčiavę pradėjome grumtis.

– Spausk, spausk, Loky! – šaukia keletas balsų.

– Nepasiduok, šlubas arkly! – visus perrėkia Patarška.

Iš paskutiniųjų, smarkiai šnopuodami, spustelim vienas kitą, svirdami pargriauname stalą ir išsiskiriame. Ant grindų guli išmėtytos knygos, o aplinkui – kvatojimasis, juokas.

– Ė, reikėjo tik kilstelėti, būtum partrenkęs Lokį! Girdėjai, kaip rėkiau? – lenda artyn Patarška.

Šitą štai akimirką ir užsimojau, norėdamas skelti jam į žandą, bet susivaldęs greitai sprukau po duris lauk. „Žinoma, – svarstau toliau žengdamas – galėjau Lokiui pasitraukt iš kelio. O nepasitraukiau todėl, kad buvau prastai nusiteikęs“... Virtuvėje, kai krovėme iš sunkvežimio duoną, dar labiau suerzino esesmanas, nes jis plūdo mus ir spardė klaikeną, mėginusį nustverti duonos trupinį.

Žengiu toliau ir prie vieno barako stabteliu. Jame gyveno nemažas būrys latvių, bet jie taip žiauriai vienas kitą daužė, kad

gyvų teliko keletas, ir dabar šitame barake labai tyku. Einu toliau ir prie kito barako pamatau kresną orkestro dirigentą. Jis šypsosi ir meiliai kalbina jauną gražų naujoką, paskui pakiša jam duonos gabalą. Šis homoseksualistas anksčiau vaikščiojo su lelijiniu trikampiu. Kodėl jis dabar prisisiuvo žalią?

Beveik visi vokiečiai – jų lagery buvo apie dvejetas šimtų – pažymėti žaliais trikampiais. Tai nepataisomi vagys ir galvažudžiai, pasmerkti kalėti iki savo amžiaus galo. Juos atvežė iš kalėjimų čia tam, kad tapę privilegijuotais žmogžudžiais greičiau mus pribaigtų. Jie greitai atlieka savo pareigas ir esesmanai atsidėkodami žada jiems laisvę, tiesa, sąlyginę – jie verbuojami į vermachtą. Gal dėl to ir šis dirigentas prisisiuvo žalią trikampį.

Dar vis nenoriu grįžti į savo baraką, tad išgirdęs skardų riksmą pasuku prie virtuvės. Ir šį kartą čia mušasi prancūzų jūrininkai – kulia mėlyndryžį virėją. Šie vyrukai apskaldytais veidais, karšti ir nesulaikomi, nebijodavo susikibti ir su privilegijuotais kaliniais. Staiga išdygsta esesmanas Gaidys, ir jie išsibarsto į šalis. Blokfiureris Gaidys kraipo savo nosį lyg galvotų – vytis juos ar ne? O kuriam galui... Juk jis – bloko viršininkas, nusikaltėlį gali rasti barake arba apely. Jei to neatpažins, nubaus kitą – dar bus maloniau! Bet greičiausiai Gaidys nė nesiterlios, nes jam daugiau patinka, kai besiraičiojantį ant žemės kalinį spardo pats blokinis. Mes jau pažįstame blokų viršininkus – sadistus lagerio šeimininkus, jiems jau ir pravardes prisegėme. Blokfiurerį Peterį pramінėme Gaidžiu, nes savo kumpa nosim primena gaidį. Kai nepiktas, storai kvaksėdamas keikia ir neskaudžiai kapojasi, bet įsiutęs kumščiu daužosi kaip tikras vežikas. Pasirodo, anksčiau jis ir vertėsi tuo amatu. Sukrypęs trumparegis Mėjeris – Vištgaidis. Jis mėgsta daužytis tada, kai stebi vyresnybė. Nutukėlis baltaakis Fotas, Štuthofo apylinkių baueris (ūkininkas) – Kiaulė. Jis ir dabar praeina pro mus sukandęs dantis. Užtat Petersenas-Danas kartais šaipūniškai mums mirkteli – matyti, kad negrynakraujis nacis...

Lagerio duona

Pagrindinis kalinio maistas buvo duona, jos per dieną jis gaudavo 200–300 gramų. Bloko duonraikys dalindavo duoną ryte ir vakare. Pusryčiams ant riekelės užmesdavo šlaką rausvo marmelado, o vakare – keletą gramų margarino. Naujajame lagery vienąkart per savaitę, dažniausiai šeštadieniais, pridėdavo dar keletą gramų kraujinės arba arklinės dešros.

Duoną atveždavo sunkvežimiais iš Dancigo arba arkliu iš Štuthofo miestelio. Ji, matyt, buvo specialiai kaliniams kepama, nes iš jos visada galėjai išplauti smulkių netirpstančių priemaišų. Ryte ir vakare prie duonos gaudavome puslitrį kavos – rusvo raistų vandenėlio. Pietums įpildavo apie litrą sriubos, išvirtos iš griežčių, kopūstų ir pripuvusių morkų. Bulvių joje pasimaišydavo retai, ir tos dažniausiai būdavo papuvusios, juodmargės. Šiame dvokiančiame skystame jovale pasitaikydavo retkarčiais koks raumenų pluoštas, sumirksėdavo retos riebalų akutės. Naujajam lagery vietoj šio jovalo gaudavome ir tirštos bulvienės su kruopom arba makaronais. Jei prie dieninio maisto davinio pridėtume „Zulage“ – priešpietinę duonos riekę, kurią retom progom gaudavo miško darbininkas, tai jame rastume apie du tūkstančius kalorijų. Taigi vien dėl duonos stokos sunkiai dirbantis kalinys turėjo žūti.

Virtuvės sandėlio lentelė, kurią mes, duonos krovėjai, matėme kabančią, sakė ką kitą. Joje surašytos maisto rūšys ir gramai bylojo, jog kalinys valgo skaniai, sočiai ir gauna kalorijų tiek, kiek reikia dirbant sunkų fizinį darbą. Sandėliuose, į kuriuos mes užeidavome, iš tikrųjų buvo prikrauta gražių maisto atsargų: maišai miltų, kruopų, riebalų, džiovintos arklienos, dešros, margarino ir kt. Kaliniui tekdavo tik dalis šių gėrybių, nes geresnius maisto produktus surydavo privilegijuotieji ir esesmanai. Taigi maisto

raciono lentelė, kabanti sandėlyje, neatitiko tikrovės – ji buvo melaginga kaip ir nacių moralė.

Badmiriaujantį kalinį 1943 metais vis dažniau ir dažniau pradėjo lankyti dviejų kilogramų siuntinėliai, bet ir šiuos brangius kąsnius jis turėjo dalintis su kontroliuojančiu esesmanu ir blokiniu. Naujajame lagery tokių siuntinių „apipjaustymas“ pranyko, ir dabar buvo galima gauti neapibrėžtas maisto siuntas.

Laisvėje pavergti žmonės žinojo, kaip naciai mus lagery maitina, todėl kai tik buvo leista, Štuthofo paštą užgriuvo iš gimtinių atkeliavę dėžės, ryšuliai ir maišai. Įsiręžę kaliniai – arkliai tempia kupinus vežimus brangių dovanų, krauna į kantinos baraką, o mes skirstome jas blokams. Daugiausia siuntinių gaudavo lenkai pamariečiai. Jų dėžės didelės ir svarios, rūpestingai drobe aptrauktos. Tarp jų randame ir apsitrynusių druskinių maišelių su barškančiais duonos sausainiais. Cheminiu pieštuku užrašytas adresas sako, kad jie atkeliavę iš Baltarusijos. Kai kurie siuntiniai taip ilgai klaidžiojo pakely, kad gyvų adresatų taip ir nepasiekė – nespėjo.

Mums šiandien sėkminga diena – nepatikrintus siuntinius leido neštis į savo bloką. Stvėręs dvi dėžutes, skubu ir aš į savo baraką, kad suspėčiau jas patikrinti, kol neatėjo esesmanai. Vienas popierinės dėžutės galas praplėštas ir ji pustuštė, užtat nepaliestas audeklu apsiūtas siuntinys. Ką rasiu šiandien? Gal ir vėl kokią knygą su paslėptu laiškučiu?

– Stop, žmogau, kur taip bėgi, – sustabdo mane mažasis diržų audėjas, – ką, jau neprisimeni? – piktai šypsosi.

– Neužmiršau, seniai matėmės, maniau, kad tavęs jau nėr gyvo.

– Nedaug trūko, kad šiandien su tavim nekalbėčiau. Dėmėtoji šiltinė. Dabar izoliaciniam barake taisaus. O kaip tu gyveni? – meta žvilgsnį į mano dėžutes. – Gali nepasakoti, aš viską žinau. Tuo tarpu džiaukis, kad atsiželdinai plaukus. Bet ne plepėt tave sustabdžiau – aš baisiai ėsti noriu.

Įkišęs į praplėštą dėžutę ranką, nulaužiu galą džiovinto sūrio ir atkišu jam.

– Bjauriai apgraužė tavo dėžutę tie arkliai. Iškarstyt reikėtų juos, pirmiausia tą ukrainietį, – rodo pirštu graužd amas sūrį.

Prie kantinos netoli mūsų stovėjo apskritaveidis rudaakis milžinas ir linksmai ginčijosi su kažkokiu kaliniu. Šį ukrainietį seniai jau pažįstu, nes kartu gyvenome antrame bloke. Dieną įsiręžęs traukdavo krovinių vežimą, o vakare grodavo armonika. Ir juodžiausią valandą nenusimindavo, šypsodamasis plačiu veidu ne kartą mus drąsindavo sename lagery.

– Geras vyras, aš jį seniai pažįstu. Vagys siuntinių ilgai nevežioja, – tariu audėjui.

– Scheisse, tu nepažįsti ukrainiečių. Pažiūrėk štai į šitą bokštą. Ar ne juodas sargybinis, ne ukrainietis mus saugoja?!

– Ukrainietis. Bet esesmanams talkininkauja ne tik jie, yra keletas latvių, netgi vienas lietuvis.

– Tai ką, tu juos nori pateisinti? – riktelėjo audėjas.

– Ir nemanau! Noriu pasakyt, kad karas persijojo daugelį žmonių ir vienas ukrainietis gali būti geras, kitas blogas.

– Tavo įrodinėjimai manęs nepasotino. Turi duonos?

– Ne.

– Tai eik į bloką!

Negalėdamas kitaip atsikratyti, nuėjau į baraką duonos, o jis pasiliko lauke. Šis audėjas įkyriai prašus, ir aš įtariu, jog jis ne lenkas. Šįkart ant jo krūtinės buvo paprastas numeris, be trikampio. Tokiais numeriais buvo pažymėti vokiečių ūkininkų darbininkai, kurie į lagerį buvo atvežti užtat, kad laužydavo darbo drausmę: bėgo iš darbo vietų, blogai melžė karves, tinginiaudavo ir t. t. Tokius svetimų tautybių darbininkus atveždavo čia vienam kitam mėnesiui, kad jie „pasitaisytų“. Dažniausiai jie per tą laiką taip „nusitaisydavo“, jog jau nereikėdavo grįžti į savo darbovietes... Kartais vienas kitas ir išlikdavo, o kartą net teko ma-

tyti, kad keletą jų, tiesa, pusgyvių, išleido į laisvę. Prieš išeidami turėjo pasirašyti lapelyje, kad niekam ir nieko nesakys, kaip gyveno ir ką čia matė. „Jeigu jus kas klaustų, atsakykit taip: ateik pats ir pamatysi“, – patarė esesmanas juos išlydėdamas. Nors esesmanai buvo dideli melagiai, bet šis tada sakė teisybę: norint suprasti lagerinę velniavą, reikia ją pačiam išgyventi. „Šiuo metu kalinių, pažymėtų paprastais numeriais, tik vienas kitas, todėl mažasis audėjas labai neatsargus, jei vaikščioja su tokiu numeriu“, – galvoju grįždamas ir girdžiu, kad jis linksmai šaukia:

– Ė, pasiskubink, jie jau pradėjo!

Matau, kaip pagrindine gatve plačiais žingsniais neria milžinas ukrainietis, o greta jo mirga mažesnio bėgiko kojos.

– Jie lenktyniauja, iš duonos kepaliuko kirto. Žiūrėk, žiūrėk, ukrainietis prakiša! – viską užmiršęs šaukia audėjas.

Nors iš pradžių pirmavo mažesnysis, nuotolį tarp barakų ir duonos puskepalį laimėjo milžinas. Godžiai apžiojęs savo laimikį, nuostabiai dideliais kąsniais jį rijo.

– Ėda kaip tikras arklys, – kimšdamas duoną tarė audėjas. „O tu ryji kaip kiaulė, – pagalvojau lygindamas jį su ukrainiečiu. – Tas milžinas bent kuklus, niekada nelenda į akis prašydamas duonos kąsnio. Ima tik, kai jam pasiūlai“. Aš pasisukau eiti.

– Palauk, žinai, ką aš sugalvojau? – sako audėjas. – Kai sustiprėsiu, kirsiu su tuo arkliu lažybų. Ir laimėsiu!

– Kirsk, tik žiūrėk, kad blokinis nenumautų tau kelnių.

– Kodėl?

– Tu vaikščioji su svetimu numeriu.

– O, nežinai, kad izoliaciniam bloke viršutinių drabužių neduoda – į krematoriumą juk pliki keliauja.

– Tai iš kur juos gavai?

– „Susiorganizavau“. Turėjau „susiorganizuoti“, nes dar nenoriu stipti – velniškai rūpi pamatyti lagerio galą.

– Būk atsargus, įkliūsi!

– Žinau. Blokinį patepti ir vėl turiu kuo, – ištraukia iš kišenės mano dovanotą lašinių gabaliuką ir vėl greit jį paslepia. – O gal turi rūkalų? Su jais visur praeisi! Na, nepyk. Dovanok, kad aš toks kiaulė. Bet kas valgo lagerio duoną, iškeptą Trečiojo reicho, tas ir sukiaulėja, – pasako tarsi atspėdamas mano mintis.

Mūsų pokalbį nutraukė daužomų puodų gaudesys, sklidęs iš tos pusės, kur buvo virtuvė. Tai garsiai klykaudami virėjai lydėjo sugautą virtuvės vagį. Šį kartą jo neužsmeigė, kaip paprastai, ant kuolo šalia vartų, kad grįžtantieji iš darbo pamatytų, o tik pavedžiojo gatvėmis tarp barakų tarškindami puodus ir paleido.

– Na, iki pasimatymo, – taria audėjas, bet spausdamas ranką dar klausia: – Kaip manai, koks bus lagerio galas?

– Greit pamatysim, – atsakau norėdamas baigti šį pokalbį.

– Vadinasi, tu nieko nežinai. Lenkai galanda peilius ir organizuojasi. Greit bus pjautynės su vokiečiais, ir mes pirmiausia griebsim už gerklės žalius trikampius.

– Nereikės griebti – jie jau iškeliauja į vermachtą.

– Sakyk, – grįžta atgal. – Cimermanas jau ir vėl čia. Žinoma, ne bloke, o ant šiukšlių krūvos smirsta. Dezertyruoja ir kiti banditai iš vermachto, matyt, ten jiems blogiau negu lagery. Na, bet neilgai jie džiaugsis čia, greit su jais susidorosim.

– Nereikia skubintis, – mėginu jį atvėsinti.

– Bet negalima ir pavėluoti. Turbūt nežinai, kad aplink lagerį kasami bunkeriai. Bus vėlu, ką nors daryti, kai mus sušaudys, – piktai nusišypsojo išsekusiu veidu ir nuėjo.

Pagaliau patikrinu savo dėžutę, bet nieko nauja ten nerandu. Aš vis vartau ir apžiūrinėju iš gimtinės gautas dovanas, o radijo garsiakalbis, kabodamas ant sienos, skelbia fronto naujienas. Ir vėl planingas nacių atsitraukimas Rytų fronte, sėkmingi priešpuoliai ir apsupimai... Draugai, išgirdę tokias žinias, skuba pažymėti jas pieštuku ant sienos kabančiame žemėlapy. Kai ateina esesmanas tikrinti siuntinių, rodome jam tas fronto linijas ir stebime jo fizionomiją.

Blokfiureriai dabar mums meilesni. Siuntinių beveik netikrina, o kai pasiūlome cigaretę, ją ne tik paima, bet ir šypsosi. Tačiau tai tik įtūžio šypsenos. Esesmanai nesirengia mūsų meiliai glostyti. Fronto nesėkmė juos siutina, ir todėl dabar jie žiauriau siautėja negu 1943 metų pavasarį. Vis dažnėja vieši nuplakimai ant ožio, iškilmingi korimai, rusų ir lenkų partizanų sušaudymai – dešimtimis kasdien gabenami lavonai į krematoriumą, šimtai jų vieton atvežami kiti.

Kalinių skaičius dabar peršoka keliolika tūkstančių, ir duonos riekutės dar labiau suplonėja. Gindamiesi nuo bado, kaliniai mėgina duonos parsinešti iš laisvės. Jie vagia iš sandėlių batus, megztukus, marškinius ir išėję į užlagerinius darbus, prekiauja su laisvais, bet skurstančiais Trečiojo reicho piliečiais. Slaptus mainus greitai užuodžia esesmanai ir kai kaliniai grįžta iš darbų, prie vartų prasideda vakarinės kratos: iš kelnių, užančių krenta bulvės, duona, vištų plunksnos, buteliai degtinės; skamba antausiai; kibirkščiuoja trankoma įelektrinta spygliuota tvora... O kad efektas būtų stipresnis, kartą į lagerį atvarė storulį vokietį spekuliantą ir pats hauptmanas Mėjeris, jam žengiant pas mus, teatrališkai šūktelėjo: „Marsch in die Masse!“

Ne tik esesmanišku siutu, kraugerišku siautėjimu, bet ir naujais darbais bei statybom naciai nori įrodyti, kad jie neketina prakišti karo: visu smarkumu statomi ir plečiami kiti lagerio skyriai, poška skaldomi akmenys, ūžia didžiuliai ristuvai, lyginamos tarp barakų gatvės. Bet lagerio vadovybei atrodo, kad kaliniai dirba per mažai, kad dar daug yra veltėdžių, tad ji, suformavusi užlagerines darbo komandas, pradeda jas siuntinėti į tolimus, sunkius ir žudančius darbus. Atrinktos vyrų šimtinės vis dažniau iškeliauja į bombarduojamą Štetiną, Pelicą ir kitur. Iš sudaužytų miestų į mūsų lagerį atveža apgadintų prekių, ir mūsų kantina „praturtėja“. Dabar joje galima gauti ne tik šutintų burokėlių, bet ir sugedusios žuvies, subombarduotų lipnių saldainių, kalki-

nio muilo, dantims pastos, pypkių ir kandiklių. Bet svarbiausia prekė – tabakas ir cigaretės. Kiekvienas žino: turi rūkalų – turėsi ir duonos. Todėl kai tik kantinoj pasirodo cigarečių, visi kaliniai prie jų griūte griūna.

Tokių progų nepraleisdavome ir mes. Nustvertus rūkalus slėpėme giliai – taupėme juodai dienai. Žinoma, šitaip galėjo daryti nerūkantys, o prisiekusiems pypkoriams menkutės atsargos pasibaigdavo greit ir jie paniurę žvelgdavo į kantiną. Labiausiai rūkalų stygius kankino profesorių Sruogą: nepūtęs dūmo vaikščioja kaip nesavas, negali rašyti ir kurti.

Kartą, nors buvo ir labai kuklus, neiškentė ir kreipėsi į kantinos padavėją, mūsų Rainį, kad sušelptų.

– Rūkalų? – atžariai kerta išpuikęs mūsų Rainys. – Iš kur aš imsiu, kai tiek daug prašytojų?! Turėtumėt galų gale suprasti...

Nustėrusiu, verksmingu veidu žiūri į jį profesorius, mėgina suprasti, o paskui staiga puola ant kelių ir teatrališkais žodžiais bei gestais prašo dovanoti, kad išdrįso kreiptis... Tai visai nejuokinga scena. Sruoga skaudžiai išgyvena šią akimirką, o mes, jaunesnieji, norim snukį Rainiui sukulti.

Profesorių netikėtai paguodžia vidun įžengęs aukštas šviesiaplaukis vyras. Jis, pavaišinęs Sruogą cigarete, ima linksmai vokiškai kalbinti. Tada Sruoga pasišaukia mane ir sako:

– Šis norvegas, susipažinęs su latvių kuoklėm, estų kanelėm, suomių kantelėm, nori daugiau žinoti apie mūsų senovines kankles. Papasakok jam! Jei vokiškai sunku, kalbėk lietuviškai, aš išversiu.

Tie atletiški Norvegijos policininkai buvo ne tik vaišingi, bet ir susipratę, kultūringi vyrai. Juos atvežė čia todėl, kad buvo atsisakę kurti Trečiąjį reichą. Vis dėlto naciai, nusprendę, jog šie vyrai priklauso garbingajai „nord“ rasei, nesiskubino jų sunaikinti – trumpai palaikę izoliaciniame skyriuje, atskyrė nuo mūsų ir uždarė atskiram lageriūkšty už keleto kilometrų. Ten norvegai

patys vieni tvarkėsi, nieko nedirbo ir buvo sotūs, nes gavo puikius Raudonojo Kryžiaus siuntinius. Taip gyvendami neužmiršo ir mūsų: kartą atsiuntė mums visą statinę silkių, o ir vėliau ne kartą gelbėjo bado valandą.

Naciai, uždarę norvegus „germanlagery“, ilgai jų nelepino. Nusprendę, kad šie vyrai jau persiauklėjo ir mielai stos į vermachto eiles, 1944 metų vasarą ryžosi juos išmaudyti. Kad būtų jiems smagiau pajūry lenktyniauti, įsakė rikiuotis ir mums.

Buvo graži šilta liepos ar rugpjūčio diena, ir mes patraukėme per pažįstamą klampią smėlio aikštę į pajūrį. Priekyje žengė aukštos ir gausios šiauriečių gretos – „visa Norvegijos policija“, kaip buvo kalbama lagery. Paskui juos ėjome mes – nedidelė saujelė. Mus lydėjo tik keletas suklypusių esesmanų ir du raiteliai: lagerio viršininkas hauptmanas Mėjeris ir raportfiureris Hemnicas. Šiandien šios dvi lagerio galvos pasipuošusios baltais uniformi-niais švarkais ir gražiom šypsenom. Į pajūrį tik pustrečio kilo-metro, bet mes neiname tiesiai, o sukame į šilelio pakraštį, kur spygliuotom vielom aptvertas stovi mažas namelis ir saulėkaitoj lepinasi dvi moterys trumpom kelnaitėm. Mes jau girdėjome, kad šitam lageriūkšty gyvena dvi pasiaukojusios kekšės, todėl Šernas pajuokauja:

– Žiūrėk, gal ir mus užves į namelį!

– Užsirašyk į esesmanus, galėsi eiti, – atsako Patarška.

– Tai ir nepataikei, – atsikerta Šernas, – ši įstaigėlė skirta ukrainiečių sargybiniams.

Padarę nereikalingą kelio vingį, kurį, matyt, esesmanai mums iš anksto buvo numatę, pasukome tiesiai į pajūrį ir greitai pasislėpėme kalvotam kvapniam pušyne.

Be žodžio, visais savo pojūčiais susilieję su švelnia, ramia miško žaluma, einame ir dairomės. Pasiilgusiomis akimis glostome žydinčius viržius (kaip seniai jų nematėme – jau pusantrų juk metų spygliuotame žardy esame uždaryti!..), ir nejučiomis kojos

suka į samanom klotą taką, gundantį klysti toli ir negrįžtamai. Bet dundančios arklių kanopos ir vėl grąžina į dulkiną smėlėtą kelią. Pro mus prajoja abi lagerio galvos: paniurėlis, išsišovusiais skruostikauliais Hemnicas ir juodom kipšo akutėm Mėjeris. Šį kartą jie abu esesmaniškai šypsosi ir žvilgčioja į mus, tarytum klaustų: ką, vergai, ar graži laisvė?

Esesmanas Drimba ir kiti

– Tai ir vėl tūpčioji, – taria Patarška, įžengęs į miegamąjį. Nenorėdamas leistis į kalbas, aš tik linkteliu galva ir vėl visu kūnu užgulu savo kelėną: lankstau, tempiu, laužiu. Sąnarys įkaitęs, raiščiai atsipalaidavę – greit reikės maišą su plytom ant kojos kabinti. Nervai nuo tokios mankštos šią valandėlę taip įkaitę ir įtempti, kad aš tik piktai dirsteliu į draugą. Bet Patarška nepalieka manęs ramybėje, prieina arčiau ir vėl kalbina:

– Na, mesk tą koją, verčiau pasišnekėkim.

Iš žvilgsnio suprantu, kad šį vakarą jis ne pasišaipyti atėjo. Nieko neatsakęs, visas išprakaitavęs ir irzlus užsirangau ant viršutinės lovos, permetu pakinklį per jos galą ir užkabinu ant čiurnos maišą su plytom. Iš lėto, vos pastebimai svyra žemyn tempiama koja, kartu su ja siena slenka užkulnio šešėlis, aštrėja skausmas.

– Užbrėžk, daugiau negaliu, – tariu Patarškai. Kai jis pieštuku ant sienos pažymėjo užkulnio šešėlio ribą, pamačiau kad šį vakarą laimėjau tris centimetrus.

– E, aš tavim dėtas šitaip nesitampyčiau. Neverta, – lepteli jis pesimistiškai.

Nieko neatsakau, nes jo žodžiuose yra dalis tiesos. Jau antras mėnuo įnirtingai mankštinu ir tempiu kairės kojos kelėno sąnarį, o rezultatai menki – vis tiek einu vilkdamas koją. Šį vakarą laimėti trys centimetrai yra labai apgaulingi. Po valandos sąnarys ir vėl

grįš į senas savo ribas... Dažnai svarstau, ar ilgai tesėsiu, nes varginanti mankšta pertempė nervus, sutriko virškinimas. Štai tokių dvejonių valandą prieš akis išnyra smėlio kupini riedučiai, kuriuos klupdami stūmėme pirmomis dienomis pašilės aikštėje. Neužmiršau jų, atsimenu, kiek tada kainavo man kliša koja... Dabar vis pasvarstau, kas laukia ateity ir ką daryčiau, jei pasitaikytų proga bėgti. Tokios mintys tik ir teikia jėgų, kai užgriūnu visu svoriu mankštinti savo kelėną.

– Žinai, – taria Patarška, lipdamas pas mane ant lovos, – šiandien Ramūnas kažko sunegalavo, gal tu man padėsi politiniam skyriuj?

– O koks ten darbas?

– Kalinių kartotekos tvarkymas, vieni niekai.

– Nenoriu, neisiu, – tingiai atsakau snaudulio spaudžiamas.

– Matai, dabar su mūsų norais niekas nesiskaito – paragino, ir eik. Bet ne tas svarbu – mums galų gale reikia įsitvirtinti kokiame nors darbe ir pasirūpinti rytojaus diena, kol dar nevėlu.

– Žinoma, reikia. Seniai galvoju apie virtuvę ar kokį sandėlį. Bet į politinį skyrių neisiu, nes nė velnio tu ten neuždirbsi. Vaikščiok, jei nori.

– Kvailai galvoji, šiandien ir politiniam skyriuj darosi įdomu. Žinai, ką šiandien girdėjau?

– O ką? Gal ir vėl pasakėlę apie greitą paleidimą?

– Ne, vyruk. Mus žada vesti į kiną. Nesišaipyk, žinios tikros. Gal mes ir neisim, bet naujai iškeptus privilegijuotuosius tikrai ves, – tvirtina Patarška ir kiek patylėjęs vėl klausia: – Kaip manai, kokią velniavą sugalvojo esesmanai, jei į savo barakus ir į savo kiną kalinius kviečia?

– Vizgina uodegą, ir tiek. O kodėl vizgina, tu ir pats gerai žinai: kuo esesmaną smarkiau muši, tuo jis darosi meilesnis. Bet žinok – nors jie fronte kaskart vis smarkiau gauna į kailį, bet dar gali mums skaudžiai įkąsti.

– Gali ir neaiškint, pats žinau! Ir todėl mums verta pasisukinėt politiniam skyriuj.

Ryto metą V. Darginavičius – jį vadinome Ramūnu – iš tikrųjų nėjo į darbą, todėl Pataršką teko lydėti man.

Politiniame skyriuje dirbo pastovi, bet negausi komanda, kuri, vedama lenko kapo, kiekvieną rytą kaip ir visos kitos komandos traukdavo į savo darbovietę – raudonus komendantūros rūmus. Šioje komandoje – vieni lenkai, ir mes juos jau pažįstame. Tie linksmi, judrūs vyrukai iš politinio skyriaus visada parnešdavo įvairiausių žinių. Žinoma, daugiausia nuogirdas ir gandus, nes prie slaptų raštų ir įsakymų, kuriuos komendantūroje tvarkė esesmanai su savo sekretorėmis, prieiti jie negalėjo. Vis dėlto kai kurios slaptai tariamos žinios ir pasitvirtindavo: pavyzdžiui, lagery atsirado privilegijuotieji (jiems už „gerą veiklą“ buvo leista atsiželdinti plaukus ir organizuoti triukšmingus „linksmavakarius“); kai kuriems specialiųjų amatų darbininkams už darbą pradėta mokėti kuponais; bene porą kartų esesmanai savo barakuose parodė moterims ir kai kuriems kaliniams kino filmą ir pan. Tie judrūs, linksmi vyrukai, grįžę iš politinio skyriaus, vieną kartą skleidė gandus matę mums skirtą mirties nuosprendį, o kitą kartą kalbėjo, kad vokiečiai mus greitai laisvėn paleisią... Šie gandai nepasitvirtino, o ir pasitvirtinti negalėjo – tą dabar mes gerai supratome. Pirmomis dienomis mus žudydami ir kankindami esesmanai mėgino įbauginti mūsų tautiečius Lietuvoje, kad jie aklai vykdytų jų įsakymus. Kai šitai jiems nepavyko, tada, kaip rodė iš tėviškės gauti laiškai, griebėsi melo ir apgaulės – gydė mus ir skleidė gandus neva iš lagerio paleisią. Kai šia apgaule taip pat nieko nelaimėjo, mes ir vėl tapome eiliniais kaliniais, su kuriais dabar jau galėjo elgtis kaip panorėję.

Kai darbo kolonos viena po kitos išvilnijo pro vartus, mudu su Patarška taip pat pasukome jų link. Kontroliniam namely sėdėjo blokfiureris Gaidys. Greitai pažymėjęs mus savo knygoje, vėl pradėjo sukioti imtuvą (kaip jau minėjau, jis buvo sujungtas su

mūsų barako garsiakalbiu). Jau žinojome, kad budintys esesmanai mėgindavo slapta pasiklausyti užsienio žinių. Dažnai jie taip išsiblaškę sukiodavo radijo imtuvą, kad net ir mes per savo garsiakalbį nugirsdavome žinių iš anapus reicho.

Neskubėdami smėlio keliuku žengiame mudu į senąjį lagerį, kur raudonuoja komendantūros rūmai, ir kalbamės.

Žemutiniame aukšte, kur buvo tvarkomi gyvųjų ir mirusiųjų popieriai, radome dirbančius jau mums pažįstamus lenkus. Jie pakišo mums medinę kartotekos dėžę, trumpai paaiškino, ką turime veikti, ir vikriai šoko prie savo darbo. Kai mes mėginome prasižioti, jie perspėdami parodė pirštu į duris. Ir be aiškinimų supratome, kad čia, kaip ir kituose darbuose, turi būti bežodė tyla, greitas darbas ir drausmė. Vis vartome ir dėliojame lapelius, o koridoriuje nesustodami kaukši kaustyti batai, trinksi varstomos durys. Kartais pasisveikindami stukteli kulnai, paskui pasigirsta trumpas prislopintas „Heil Hitler“, ir vėl tylios nuobodžios minutės prie tuščio betikslio darbo...

Pagaliau prasiveria mūsų kambario durys ir vyresnysis lenkas vikriai pašokdamas rikteli:

– Stillstand!

–Weitermachen! – atsako vidun įžengęs esesmanas, ir mes klestelim ant savo kėdžių.

Politinio skyriaus šarfiureris – tai ne surambėjęs blokfiureris! Jis baigęs puikią dresūros mokyklą, todėl geba ne tik rafinuotai žudyti, bet ir spyruokliuoti. Žinoma, jis tamposi ir spyruokliuoja tik prieš savo viršininkus, o su kaliniais elgiasi lyg su vergais. Nutaisęs išdidų ir valdingą žvilgsnį, kuriame susikaupusi didžiausia mums panieka, jis žengia nuo vieno stalo prie kito ir tikrina mūsų darbą. Eina, tikrina ir verčia spyruokliuoti. „Trauk velniai, – metu kreivą žvilgsnį į Pataršką, – vien dėl šio tampymosi ilgai čia būti negalima...“ Bet štai pro duris įžengia dar vienas esesmanas, tik, matyt, jau vyresnysis, nes mūsų šarfiureris taip prieš jį

išsitempia, kad iš jo valdingos asmenybės lieka tik uniforminė išnara. Kai esi ne germaniškos veislės, sunku suprasti esesmanišką dresūrą... Kartais mes paspėliodavome, kiek joje tikros drausmės, išplaukiančios iš vidinio įsitikinimo, kiek baimės, kasdienių įgūdžių ir kiek idėjiškumo. Pagaliau kuriam galui teoriniai samprotavimai? Lagerio gyvenimas parodys...

Kai vyresnysis esesmanas išėjo, skyriaus šarfiureriui taip pat neatsirado kas čia veikti, tad likus vieniems ir nematant tų esesmaniškų spyruokliavimų mums ir vėl lengviau tapo. Bet vis tiek čia velniškai nuobodu ir slopu – reikia pasidairyti.

– Sakyk, kur čia klozetas? – klausiu Patarską.

– Kieme, kairiam fligely. Na, tik nesiskubink, – sulaiko jis mane, – turi gauti šarfiurerio leidimą.

– Ar rimtai kalbi?

– Žinoma, kad nejuokauju. Bet gal tau iš tikrųjų skubu?

– Ne, noriu šiaip sau pasidairyti.

– Na, tik žiūrėk, neįlįsk į skalbyklą – įkliūsi kaip Veitas ar Braitas!

– Koks Veitas?

– Ligoninės slaugas, o gal šreiberis... Jį tam fligely su viena mergužėle pačiupo, tai nuplakdino ir į Hopehilį išsiuntė. O ten žinai, kaip glosto?! Greičiausiai jis iš tos plytinės jau nesugrįš.

Pagaliau pasirodė tas pats šarfiureris, mūsų kambario viršininkas, ir aš, gavęs leidimą, išėjau į koridorių. Norėdamas kuo ilgiau užtrukti, žengiau lėtai, pasidairydamas. Koridoriaus gale platūs laiptai rangėsi į antrą aukštą, dešinėje praviros durys vedė į kiemą. Išorinėje šių mūrų pusėje buvo gražu, o vidurinėje – saugu ir tvirta. Komendantūros kiemą iš visų pusių supo mūriniai pastatai ir jis buvo panašus į didžiulį kertuotą šulinį. Reikalui ištikus čia lyg kokioj tvirtovėj galėjai sėkmingai gintis. Komendantūros saugumą stiprino dar ir esesmanų barakai, stovintys antroje gatvės pusėje.

Šią valandėlę ramu šitame mūro kieme. Nė vieno žmogaus

mie ir nesėdėdavo laboratorijoj, dažnai siūdavo pro duris pirmyn atgal, kad mes net nespėdavome kilnotis.

– Achtung! – rikteli pašokęs Patarška.

– Achtung! – komanduoju ir aš, kai Drimba apsisukęs grįžta atgal.

Pas šį šarfiurerį mudu dirbame tik dviese, todėl tas „Achtung“ virsta linksma pramoga. Mes šaukiame jį kiekviena proga, rėkiame pasigardžiuodami ir galų gale įveikiame Drimbą – tasai jau leidžia jam įeinant ar išeinant sėdėti prie stalo.

Šiandien šarfiureris, palikęs pravirą laboratoriją, vėl kažkur išvažiavo. Mes sėdime savo kambary ir tvarkome suimtųjų bylas – jų pilni kampai ir spintos. Iki šiol gulėjusios užmirštos, dabar, kai esesmanams prireikė, buvo pradėtos tvarkyti rūpestingai. Pirmiausia paėmėme mirusiųjų bylas. Ankstesniųjų metų aplankuose – balti lapai. Juose užrašyti kaltinimai rodo, kad į lagerį pakliuvo vienas kitas padauža, bastūnas arba galvažudys. Prie lapo prisegta nuotrauka pasakoja vingiuotus to kalinio kelius, kuriuos teko čia nueiti – ir žūti... Daug paprastesnės pastarųjų metų bylos – rausvam lape trumpas kaltinimas ir tardymas. Pažymėta ir mirimo priežastis: plaučių uždegimas, džiova, šiltinė, širdies ir kitokios ligos. Nė vieno užmušto, nukankinto, badu numarinto... Nepaisydami eilės, skubame atsiversti savo bylas. Bereik taip ilgai ieškojome. Raudonam mano lape – jokios tardymo ar kaltinamosios medžiagos, tik vienas ilgas žodis „Widerstandsbewegung“ (pasipriešinimo judėjimas). To naciams užteko, kad mes būtume sunaikinti. (Beje, lagery žūti buvo pasmerktas vienas lietuvis, kurio dargi ir asmenybė nebuvo nustatyta. Jo asmens byloje radome tik tiek užrašyta: „J. Bartkus – vielleicht A. Vokietaitis?“)

Kai perdėliojome gyvųjų ir mirusiųjų aplankus, juos metais suskirstėme ir spintoje eilėm surikiavome, fotografas Drimba pradėjo mokyti mus fotografijos meno. Darbas buvo paprastas: reikėjo plauti ir džiovinti nuotraukas, o paskui jas apkarpyti. Da-

bar mums buvo aišku, kur Drimba važinėjo. Nuotraukėlės pasakojo, kad jis, fotografuodamas esesmanus ir paprastus žmones, iškylavo pajūry ir Štuthofo apylinkėse.

– Va, žiūrėk, radau ir Mėjerį, – taria Patarška, vartydamas rankoje mažą nuotraukėlę. – Žiūrėk, kaip šypsosi šunsnukis, matyt, jis čia su savo dukryte pajūry. Sakyk, kaip jis suderina juoką su žudymu?! – piktinasi mano draugas.

– Dabar jie visi susiderina. Blokfiureriai girtauja su blokiniais, o ligoninės hauptas laka spiritą. Tik vienas raportfiureris Hemnicas dar neišsigimė – jis tyliai kremtasi.

– Nė velnio! Šreibštubėj ir jis laka, man pats Sruoga pasakojo.

– Dar geriau! Vadinasi, Trečiajam reichui tikras krachas...

– Kažin? Politinio skyriaus šarfiureriai laikosi kitaip: kieti, išdidūs, neabejoja savo pergale, – lyg sau sako Patarška.

Kaukšėdamas kulnais pro duris įžengia šarfiureris Drimba. Priėjęs prie stalo pavarto apkarpytas nuotraukas, suskaičiuoja ir netašytu balsu rikteli:

– Scheisse, komm mit!

Pataršką jis išsiveda su savimi. Grįžęs atgal siunta, daužosi koridoriuos ir vis storai keikia. Pirmą kartą šitaip įširdęs šarfiureris Drimba. Velniai žino kas: ar fotografuoti jam nepavyko, o gal naciai fronte ir vėl gerai gavo į uodegą?

– Ei, du! – pašaukia jis mane į savo kambarį, parodo kriauklę, įsako plauti nuotraukas ir vėl greitai išbėga pro duris.

Plaunu nuotraukas ir svarstau: nejau šis kelmas nugirdo mūsų pokalbį? Gal ir lietuviškai supranta? Ne, tada jau jis būtų griebęs abudu... Aš vis spėlioju, ko taip siunta Drimba ir kur išsivedė Pataršką, galop nusprendžiu baigęs darbą išeiti į koridorių pasidairyti. Dar tebeplaunant nuotraukas grįžo Patarška. Įžengė surūgęs, piktas.

– Kur buvai? – klausiu pasitikdamas.

– Greit ir pats pamatysi, – nusisuka nuo manęs, žvilgteri į laboratoriją ir klausia: – nėra jo?

– Ne, – papurtau galvą.

– Daugiau aš tam šleivakojui nevalysiu dviračio!

– Dviratį valei?! O aš velniai žino ką pagalvojau...

– Dabar galėsi galvoti vienas – rytoj tu manęs čia nematysi!

– Kaip šitaip? – mėginu klausti, bet nebaigiu, nes į vidų ir vėl įšoko Drimba, savo laboratorijoj pasislėpė.

– Na, – šnibšteliu Patarškai, – gali pasakoti, Drimba duris užtrenkė, matyt, greit neišlįs.

– O ką čia pasakoti!? Pakišo purviną dviratį, ir viskas! Ir trauk jį velniai, jeigu aš... – bet ir vėl nebaigė, nes virstelėjo durys, ir į mūsų kambarį įžengė jauna, graži mergina.

Linktelėjusi galvą ir lipšniai nusišypsojusi, įsmuko į Drimbos kambarį, o paskui, ilgai pas jį netrukusi, atėjo pas mus, pavartė ant stalo gulinčias nuotraukas ir keletą jų išsirinkusi lietuviškai tarė:

– Štai šitas aš pasiimu.

Mes jai nieko neatsakėme, tik nustebę vartėme akis. O nustebome todėl, kad ji prašneko lietuviškai ir labai švelniai šypsojosi! Patarška, užmiršęs savo įtūžį, tapo meilus, o aš įtarus.

– Aš taip pat iš Lietuvos, gyvenau Šančiuose, – šnibžda mergina, palinkusi į Pataršką.

„Vadinasi, paukštelė skrajūnėlė“, – pagalvojau aš ir mirktelėjau jam, kad su ja meiliai nelakštuotų. Bet tas mirktelėjimas Pataršką dar daugiau paskatino, ir buvo aišku, kad merginos žvilgsniai jį tirpdyte tirpdo. Už durų piktai kostelėjo Drimba, ir mergina, metusi mano draugui žavų atsisveikinimo žvilgsnį, greitai išskubėjo pro duris.

Patarška smarkiai sujudęs, jo apskritas veidas šypsosi lyg tekanti saulė. Jis nekantriai grąžiojąsi kėdėj, nori prašnekti, bet negali, nes Drimba pravėrė laboratorijos duris. Užtat kai iš komendantūros išsprūdome pietų, jis nieko nelaukdamas tarė:

– Ką pasakysi?! Ar ne puikus burbuliukas?

– Nieko sau, bet, žinai, ta antroji man labiau patinka…

– Kokia antroji? – nesupranta Patarška.

– Ta geltonplaukė, sekretorė – pats gi sakei… Šiandien ją sutikau antrą kartą. Šokuodama laiptais net šyptelėjo! Graži mergina, nėr ką lyginti su tavo burbuliuku…

– Nemeluok! Kodėl tu man anksčiau nieko nesakei? – aiškiai netiki Patarška.

– Nebuvo reikalo. Aš ir dabar manau, kad susitikimas ant laiptų vis dėlto atsitiktinis…

– Na, o šypsena?

– Štai ką pasakysiu, – tariu rimtai, – tos šypsenos yra įtartinos! Man buvo pikta žiūrėti, kaip tu nuo burbuliuko žvilgsnio tirpai lyg vaškas… Su komendantūros gražuolėmis nereikia šitaip lakštuoti!

– Aha, dabar suprantu, kodėl tu man mirktelėjai, – nelauktai nusikvatoja Patarška. – Na, ir naivus, – springsta jis juoku, – galiu dėti galvą, kad ji atėjo tik nuotraukų! Pats matei, kaip jas išsirinko… O tu manai, kad jai nebuvo malonu sutikti mus, pasišnekėti?! Matei, kaip ji krūptelėjo Drimbai sukosėjus? Duodu galvą, tai puiki mergaitė! Kitas reikalas tavo gražuolė – ji man neaiški! Bet jei tu trečią kartą sutiksi ją ant laiptų, būk tikras: nori su tavim susipažinti!.. O aš – jeigu tik burbuliukas pasirodys! – taip pat susipažinti mėginsiu!

– Betgi tu sakei, kad jau daugiau nedirbsi…

– Žinoma, kad ne. Tegul Drimba pats sau valosi dviratį! Pasirodysiu dar vieną kitą dieną, ir viskas.

Patarška tesėjo žodį: padirbėjo dvi dienas ir daugiau komendantūroje nesirodė.

Dabar pas Drimbą dirbu vienas. Retai koks šarfiureris kyšteli pro duris galvą – darosi neįdomu. Drimba taip pat ilgam kažkur išvažiuoja, todėl dažnai išeinu į kiemą ir grįždamas atgal stabteliu prie laiptų, vildamasis pamatyti sekretorę, bet nei ji, nei burbu-

liukas dabar nesirodo. Užtat visai netikėtai, kai sėdėjau vienas, pas mane įžengė patsai hauptmanas Mėjeris, lagerio viršininkas. Nieko neįtaręs, nukėblino į Drimbos kambarį, bet jo neradęs grįžo pas mane.

Štai varto ant stalo gulinčias nuotraukas, rankioja, žiūrinėja... Radęs savo šeimos nuotraukėlę nusišypso ir taip palinksta prie lango, kad net pamatau tarp juodų antakių dvi išdegintas mažas SS. Lagerio viršininkas, viską pasaulyje užmiršęs, spokso į nuotraukėlę, kurioje jo maža dukrytė, ir vis šypsosi lyg norėdamas pasigirti: žiūrėk, kokia puiki mano bambliukė! Kai Mėjeris, susirinkęs savo nuotraukas, jau rengiasi išeiti, į vidų įsiveržia užduseęs Drimba, kaukšteli kulnais ir vietoje apmiršta. Nesitikėjau, kad šis storablauzdis sudribęs esesmanas sugebėtų taip mikliai spyruokliuoti!.. Mėjeriui sukant į duris, ir jis sukasi vietoj, ryte ryja akimis viršininką, seka kiekvieną jo krustelėjimą, slenka iš paskos tol, kol išlydi.

Išėjo Mėjeris šypsodamasis, patenkintas, taigi, atrodo, ir Drimba, jo pavaldinys, turėtų būti gerai nusiteikęs. Bet jis niršo kaip šernas, kabinosi prie manęs, vaikė ir keiksnojo: graužėsi mat, kad pavėlavo pagerbti savo viršininką... Dar keletą kartų storai kriuktelėjęs, išsivedė mane į koridorių, kur stovėjo kaliniams fotografuoti speciali kėdė su atlošu. Šalia jos pamačiau stovintį mėlyndryžį lenką dancigietį iš privilegijuotojo barako: vyrukas jaunas, išvargusiu veidu ir apdaužytas, įsibauginusiom akim, matyt, ką tik tardytas. (Tokio likimo susilaukdavo ir kiti lenkai dancigiečiai, priėmę vokiečių pilietybę, – daugelis jų spyriojosi ir nesutiko eiti į vermachtą, todėl būdavo dažnai tardomi.) Šias pareigas atlikdavo politinio skyriaus feldfebelis Liutkė. Tą ištįsusį esesmaną buldogo veidu visi pažinojo, nes jis darbavosi ne tik komendantūroj, bet dažnai sukiodavosi ir pačiame lagery. Kiekvienam buvo aišku, ko jis čia dairėsi ir landžiojo į barakus, – rankiojo kalinius, kuriems reikėjo „pagreitinti“ mirtį... Tokių kalinių,

žinoma, nei fotografavo, nei rašė į bylas, kada jis buvo pakartas arba sušaudytas. Kitas reikalas su „perkrikštytu“ dancigiečiu. Jis, kaip būsimasis vermachto kareivis, turėjo būti patikimas, o jo asmenybei charakterizuoti reikėjo storos bylos. Tad šį kartą Drimba pasodino mėlyndryžį lenką į specialiąją kėdę ir nufotografavo, prieš tai liepęs man prie atramos pritvirtinti jo numerį.

O kitą dieną Liutkė pradėjo tardyti mane. Pasišaukė prie savo kabineto durų, parodė koridoriuj stovintį dviratį ir įsakė jį valyti. Šluostinėju aš jį, nors tas visai švarus ir nė kiek neaptaškytas. Liutkė stovi šalia, tyli ir žiūri, o paskui pradeda kalbinti visai paprastai, maloniai, lyg artimas draugas. Pašnekėjęs apie darbą, pasidomėjęs, kaip patinka lageris, pradeda klausinėti, kokia mano profesija, už ką esu čia pakliuvęs, ir tik, rodos, šiaip sau teiraujasi, kodėl antrasis, atseit Patarška, neateina į darbą. Išgirdęs atsakymą, jis kurį laiką žiūri į mane žalčio žvilgsniu, o paskui pradeda piktai šnopšti:

– Jawohl, serga! Jūs, lietuviai, visi sergate... Mes žinom jūsų ligą, ir greit pagydysim! Na, los į fotoskyrių, – piktai mosteli ranka.

Apkarpau nuotraukas, dėlioju jas krūvelėmis ir vis prisimenu Liutkės dviratį... Man slopu ir ankšta kambary, ir aš išeinu į kiemą. Ilgai lūkuriuoju tualete, paskui ir vėl grįžtu atgal.

Buvau sunkiai susimąstęs, nes pastebėjau ją tik paskutinę akimirką, kai ji, straksėdama laiptais žemyn, vos nesusidūrė su manimi ant paskutinės pakopos. Lengvai šūktelėjusi, stabtelėjo. Pamačiau jos rankose apskritą keptuvėlę su kiaušiniene, o akyse – šelmišką nuostabą. Dabar buvo gera proga susipažinti, bet aš nusisukau. Nustraksėjo ji kažkur žemyn ir nusinešė kvapnią kiaušinienę... „Trauk devynios tavo kiaušinienę ir tave, komendantūros gražuole, – aš daugiau nevalysiu Liutkės dviračio! Jei Patarška tesėjo savo žodį, reikia tesėti ir man“, – tariu sau. – „O vis dėlto kaip reaguos Liutkė? Ar nekvaila staiga pabėgti iš darbo – gal reikia rasti kokią priežastį...“ – „Kokią tik nori!“ – atsakinėja įtūžusi savigarba, nepaisydama jokių proto argumentų. Iš tikrųjų aš buvau

taip įtūžęs, kad nutariau esesmanui nesilenkti: jis, kaip supratau, tyčia dviratį pakišo – mėgindamas mano savigarbą! Meluočiau, jei sakyčiau, kad taip pasielgti norėjau tam, kad galėčiau prieš draugus pasigirti savo drąsa ir koks aš esu narsuolis. Ne! Lagerininko kančia ir išgyventas bjaurus pažeminimas tą valandėlę buvo tokie stiprūs, kad atrodė geriau kentėti ir žūti negu nusižeminus šliaužioti... Kai šiek tiek atvėsau, nusprendžiau pasielgti kaip Patarška: pabūsiu politiniam skyriuj dvi dienas ir daugiau čia nedirbsiu.

Ryto metą, kai pasirodžiau politiniame skyriuje, Drimba griebė mane kietai. Iš skubaus ir rūpestingo pasiruošimo ir jo pikto maurojimo buvo numanu, kad šį kartą laboratorijoje dėsis nepaprasti įvykiai. Ir tikrai! Netrukus į mano kambarį įžengė visa lagerio valdžia: kresnas, riebus, bet nepiktu veidu komendantas ir jo apyjaunė žmona su mažamečiu berniuku, kipšo šypsena pasidabinęs hauptas Mėjeris, o už jų nugarų – sustingusiu žalčio žvilgsniu feldfebelis Liutkė. Lagerio galvos trumpai apsižvalgė kambary ir greitai išėjo, pasiliko tik komendantienė su savo vaiku. Dabar Drimba ir pradėjo komanduoti! Šoku ant stalo, užtemdau langą, stumdau kėdes, fotoaparatą rikiuoju, o Drimba, sekiodamas iš paskos tik baubia, kad viskas negerai... Pagaliau komendantienė atsisėdo – jau fotografuosiu. O tas Drimba kažko išsmuko pro duris ir vis negrįžta... Aš stoviu prie stalo ir laukiu. O mane stebi komendantienė su savo vaikučiu. Jos akys švelnios, nepiktos, jos tarsi nori kažką pasakyti (gal už šarfiurerio Drimbos kiauliškumą atsiprašyti?). Mane kvailai jaudina jos atkaklus, bet švelnus žvilgsnis, todėl akis tai nukreipiu į vaiką, tai dirsčioju į sieną. Kvailas laukimas... Kur velniai nujojo tą Drimbą, kad jis taip ilgai negrįžta!? Ir ko taip atkakliai, lyg skaitydama mano nuotaikas, žiūri į mane ši moteris? Gal nori, kad pirmas pašnekinčiau, pagirčiau jos berniuko garbanotą galvelę...

Pagaliau, sugaišęs kokias dešimt minučių, pasirodė Drimba. Mes gana sėkmingai nufotografavome jauną, gan gražų, bet

liūdnai susimąsčiusį komendantienės veidą, jos mažą berniuką, paskui juos abu, greta sėdinčius, ir esesmanas Drimba, išleidęs viešnią, užsidarė laboratorijoje.

– Na, kaip tau sekėsi? – paklausė Patarška, kai grįžau iš darbo.

Trumpai jam viską papasakojau. Išgirdęs, kad nusprendžiau neiti į darbą, jis rimtai tarė:

– Suprantu tave – tokį jausmą aš jau išgyvenau... Kai tik prisimenu Drimbą, velniškai niežti nagai! Su didžiausiu malonumu išdaužyčiau jo kiaulišką snukį. Bet su Liutke, vyruk, dar per anksti juokauti... Tu turi eiti į politinį skyrių.

– Žinau, gali neaiškinti. Rytoj paskutinė darbo diena, ir viskas!

Patarška daugiau nesiginčijo, o ir negalėjo rimtai ginčytis, – jis mane puikiai suprato.

Paskutinę darbo dieną Drimba buvo stipriai įsiutęs – plovė komendantienės nuotraukas ir bjauriai keikėsi. Šį kartą dingstį pykčiui turėjo: komendantienės veidas išėjo neryškus, panašus į suveltą kuodelį. Žinoma, norėdamas įsiteikti, turės fotografuoti dar kartą! O padaryti tai, man rodės, buvo verta: jos veidas buvo švelniai gražus, o akys nepiktos, nors ir žiūrėjo į kalinį...

Kai palikau Drimbą, mudu su Patarška nusprendėme ieškoti pelningesnio darbo. Buvo pats laikas – greitai siuntinių iš tėviškės galėjome ir nebegauti.

Lėmanas ir Zelionkė

Lėmanas, pirmasis Lagerälteste (vyresnysis seniūnas), kaip pasakojo senieji kaliniai, nužudė laisvėje apie dešimtį žmonių ir nešiojo žalią trikampį. Jis buvo vidutinio ūgio, bet stiprus, taisyklingų veido bruožų, valdingo plieninio žvilgsnio. Dažniausiai vilkėjo juodais gražiais drabužiais, vaikščiojo išdidžiai, blykčiodamas nušveistais auliniais batais, o kai komandavo per apelius,

galingu balsu drebino visą lagerį. Savo auką Lėmanas dažniausiai puldavo tik griausmingai šaukdamas, iškėlęs rankas ir teatrališkai gestikuliuodamas. Tikro pykčio pagautas, jis žiauriai įsiusdavo ir nudobdavo kalinį vietoje.

Senajame lagery Lėmanas buvo hauptmano Mėjerio dešinioji ranka. Ranka valdanti, žudanti, todėl nepakeičiama. Naujajame lagery, papūtus kitiems vėjams, jo valdžia ėmė silpnėti. Jam nebereikėjo rėkauti apeliuose, nes dabar patys blokiniai raportuodavo savo blokfiureriams. Prarado jis ir pirmojo puošeivos bei privilegijuoto kavalieriaus vardą – nurungė nusipelniusieji kaliniai, tai yra tie, kurie turėjo ant rankovių raidę „V“, ant galvos – atsiželdintus plaukus ir galėjo naudotis dar ir kitomis teisėmis. Pati lagerio vadovybė ėmė skriausti senus ir daug žinančius kalinius: vienus jų išsiuntinėjo su lagerinėm komandom į įvairius darbus, kitus atidavė vermachtui. Pajutęs šiuos pakitimus, Lėmanas suprato, kad laikas ruoštis rimtoms permainoms. Pirmiausia jis pradėjo bičiuliautis su eiliniais kaliniais: paguldytą ant ožio plakė nenorom, daugiau oficialiai, o korimą pavedė Zelionkei – antrajam seniūnui.

Zelionkė, antroji esesmanų ranka, taip pat vokietis, užsitarnavo žalią trikampį todėl, kad laisvėje mėgo apiplėšinėti daugiaaukščius namus. Ilgos raumeningos rankos, tvirtai surakinėti pečiai rodė, kad šis vyrukas, būdamas nedidelio svorio ir ūgio, iš tikrųjų galėjo vikriai karstytis namų pakraigėmis. Vilkiškas, klastingai surauktas veidas bylojo, kad tai esama žiauraus ir apsukraus galvažudžio. Toks Zelionkė ir buvo senajame lagery: mėgaudamasis daužė tarpuvartėj kalinius, su kuolu švaistėsi apeliuose, dažnai iš pasalų puldavo visai nekaltą klaikeną ir kiekviename žingsny vis tampėsi – prieš esesmanus spyruokliavo. Naujajame lagery, kai suminkštėjęs Lėmanas pavedė jam dalį budelio pareigų, griebėsi jų kuo karščiausiai: pasigardžiuodamas korė pasmerktąjį, net pasistiebdamas plakė ant ožio gulintįjį ir slaptai ruošėsi į Lėmano sostą. Tokia proga jam pasitaikė netrukus.

Kartą esesmanas nuvedė mus į drabužių sandėlį, parodė keletą prikrautų keliondėžių, liepė jas patikrinti ir atsirinkti savo daiktus. Ilgai vartėme puošnius kaklaryšius, blizgančius batus, šilkinius marškinius, švarkus, kelnes, bet savo daiktų neradome. Pasirodo, Lėmanas, „susiorganizavęs“ šį turtą sau ir sukrovęs į keliondėžes, slėpė visa sandėlyje ir tik laukė tinkamo momento... Po šio patikrinimo jis vaikščiojo lagery liūdnai susimąstęs, mat Zelionkės įskųstas, neteko ne tik „susiorganizuotų“ daiktų, bet ir savo sosto. Jam teliko tik dvi galimybės, kurias pasiūlė esesmanai: tapti kariu arba eiliniu. Į frontą, iš kurio dezertyravo jo draugai – žaliatrikampiai banditai, Lėmanas eiti nenorėjo, todėl greitai buvo išvežtas į Buchenvaldo lagerį, kur netrukus sulaukė klaikenos likimo.

Zelionkė, tapęs pirmuoju seniūnu, lagerį valdė dvilypai – žiauriai ir linksmai. Šis dvilypumas 1944 metams buvo vis labiau matomas. Lagerio vadovybė, norėdama palengvinti kalinių gyvenimą, draudė žudymą kuolais, korė žmones tik Berlyno įsakymu, leido melstis ir giedoti, kvietė į blokų „linksmavakarius“ ir kt. Vis dėlto kalinius kaip ir anksčiau marino badu, mušė ir kankino darbovietėse, vis dažniau šaudė ir korė bėglius, partizanus bei Varšuvos sukilėlius, masiškai naikino žydus. Zelionkė, vykdydamas esesmanų politinės programos pirmąją dalį, atseit norėdamas kalinius „pralinksminti“, pirmiausia išugdė lagerio orkestrą. Jame dabar buvo apie pusšimtis muzikantų, apvalkstytų blizgančiom juodom striukėm. Kiauras dienas jie nieko daugiau neveikia tik kirkina savo instrumentus, lavinasi, o paskui koncertuoja lauke ir barakuose (beje, sugeba įmanomai atlikti ir sudėtingesnius muzikos kūrinius). Zelionkei to maža – ėmė globoti rusų belaisvių chorą. Anksčiau šie dainininkai, kaip jie patys pasakojo, buvo tampomi iš vieno lagerio į kitą, kur turėjo „linksminti“ rusų karo belaisvius. Dabar, kai juos atvežė čia ir apgyvendino neribotam laikui, Zelionkė, galvodamas apie laisvę, labai

juos „pamilo“ – kviesdavosi net į „linksmavakarius“, į kuriuos ateidavo ir esesmanai su esesmanėmis. Šiuos svečius ir vyresniuosius linksmino vikrūs juokdariai krėsdami įvairius pokštus su kortomis, narstomais žiedais, virvutėmis; kampe, prie sukarstytų lovatiesių, pasirodydavo lėlių teatro direktorius ir demonstruodavo nešvankios meilės komedijas – esesmanai juokdavosi iki nuosilpio! Toks svečių nusiteikimas pažadindavo ir asmeninę pirmojo seniūno kūrybą, ir tada Zelionkė pradėdavo šokti su iš anksto parinktu kaliniu, kurį aprengdavo moters drabužiais. Zelionkė taip aistringai išraitinėdavo tango su įvairiausiais išlenkimais, kad stipresni kaliniai, pagauti įkarščio, po „linksmavakarių“ kasdavosi po spygliuotomis tvoromis į izoliacinį moterų skyrių...

„Seklyčios“ ringe tokiais vakarais paprastai išsirikiuodavo įvairaus svorio ir pajėgumo boksininkai. Įsiganę ir pikti, jie kaudavosi karštai, kartais ir techniškai, kad net esesmanai plodavo, o Zelionkė, gniaužydamas kumščius, vilkiškai šaipydavosi. Vieną vakarą jis neiškentė, nusimovė marškinius ir stojo į ringą. Savo priešą puolė aklai, iškreiptu veidu, lyg užmušti norėdamas. Bet šį kartą jo priešininkas lenkas buvo labai prityręs boksininkas. Jis taip pradėjo daužyti Zelionkę, kad atėję į „linksmavakarį“ lenkai klykė net ašaras braukdami, isteriškai. Jaudinosi ir kiti, gniaužė kumščius ir, rodėsi, kartu su boksininku pliekė savo seniūną, jo vilkišką snukį kūlė... Triukšmas sujaudino net ir klaikenas: jie kaišiojo iš „miegamojo“ išsekusias varganas galvas, abejingai žvilgčiojo į besikaunančius, o paskui ramiai vėl grįždavo į savo gultus. Zelionkė pralaimėjo. Jis alsiai šnopuodamas, piktai ir akylai stebėjo savo priešą, neseniai atvežtą iš laisvės, – su juo dar atsiskaitysiąs! „O gal nedrįs užmušti“, – tariu sau. Aną vakarą, kai mes stovėjome išsirikiavę apely, kažkoks šreiberis vieną kalinį užmušė, ir jį netrukus pakorė Berlyno įsakymu, nors tasai bloko galva buvo vokietis.

Aš užsukau į „linksmavakarį“ ne linksmintis, o pasižiūrėti, todėl buvo labai slogu. Nepajėgdamas ilgiau čia būti, spraudžiausi pro

spūstį lauk ir staiga atsiminiau mažąjį diržų audėją. Kaip jis gyvena, ką jis pasakytų apie šiuos „linksmavakarius“?... Visos bloko galvos čia susirinkusios, taigi gera proga jį aplankyti.

Tuščia barakų gatve pro kilnojamas kartuves artėju prie izoliacinio barako, kuris stovi ramus, bebalsis, lyg būtų miręs. Pro rūškanus langus negalėdamas nieko įžvelgti, praveriu prieangio duris.

– Kur lendi? – sustabdo mane kažkoks balsas.

– Noriu pamatyti vieną pažįstamą.

– O į snukį nenori?! Nežinai, kad negalima! – stumteli jis mane.

– Ko rėkauji! – staiga įsižiebiu ir užsimoju, bet susivaldęs kišu ranką į kišenę ir ištraukęs cigaretę tariu: – Jei pašauksi jį, dar vieną gausi.

– Duok keturias, tai pašauksiu, – atlyžta jis ir paklausia numerio.

– Senas, prasideda 19-u tūkstančiu. Nedidelis toks, buvo audėjas ir pirtininkas.

– Nėra čia tokio. Gerai ir nežinau, matai, aš čia neseniai dirbu. A, palauk, pašauksiu Vladiską, jis viską žino, – nuskuba durininkas.

Kai tas atėjo ir pradėjau aiškinti, iš karto suprato, ko ieškau.

– Aha, tai tas pats valkioza, jis bandė apvogti lagerio seniūną, – noriai aiškina gavęs cigaretę.

– Zelionkę? – klausiu netikėdamas.

– Aha, kartu su kitais lindo į jo kabinetą. Sugavo kvailius, prilupo ir paguldė į ligoninę!

– Tai jo čia nėra?

– Ko dar klausi? Sakau, kad ligoninėj!.. O kas jis tau? Draugas? – klausia smalsiai į mane dirsčiodamas.

Nieko jam neatsakiau, pakišau dar vieną cigaretę ir išėjau. Čia pat ir Zelionkės barakas, bet jo „kabinete“ nėra šviesų, matyt, dar negrįžo iš „linksmavakario“. Kaliniai kalba, kad jo kambarys pui-

kiai įruoštas – kilimai ant sienų, minkšti baldai... Kaip ten bebūtų, Zelionkė gyvena kaip koks atamanas. Būdamas įžūlus mergišius ir norėdamas pralenkti kitus privilegijuotuosius, jis taip sujžūlėjo, kad drįso pas save atsigabenti vieną kalinę. Žinoma, ne viešai, o paslėptą medinėj dėžėj. Padėjo Zelionkės įsakyti pavaldiniai maistininkai. Iš pradžių jie prisikrovė didžiulę dėžę duonos kepalėlių ir nunešė iš bendrojo lagerio į moterų skyrių, o grįždami atgal įkišo į ją Zelionkės nužiūrėtą žydaitę ir žinodami, kad tuščios dėžės esesmanai netikrina, sėkmingai prasmuko pro vartus. Toks pramogavimas esesmanams dabar mažai terūpėjo, todėl atsidėkodamas Zelionkė dar labiau ėmė reikšti jiems sukčiaus pagarbą. Ypač būdavo stropus ir pagarbus jiems per egzekucijas, kai bausmės buvo vykdomos viešai ir iškilmingai – kai kariant kalinį ar vykdant kitą oficialią bausmę pagrindinėj gatvėj išsirikiuodavo kalinių kolonos ir atvykdavo patsai lagerio komendantas su savo palyda.

Pirmame barake, stovinčiame prie vartų, gyvenome ne tik mes. Jame buvo ir kantina, kur stovėjo medinis kančių ožys. Bausmės valandą išnešdavo jį į pagrindinę gatvę, o Zelionkė į rankas paimdavo metrinį, iš šikšnų nupintą kančių... Plakdavo dažniausiai už visokias vagystes ir meilės reikalus, atskaitydamas po dvidešimt penkis kirčius (juos skaičiuodavo patsai raportfiureris Hemnicas). Tik stipresnieji galėdavo ištverti šią bausmę, o silpnesnieji guldavo į ligoninę ir dažniausiai iš jos jau negrįždavo. Nusikaltėliai kaip įmanydami dangstė savo užpakalėlius: dvigubas kelnes užsitempdavo, pagalvėlį įsikišdavo ir pan.

Nusikaltėlį guldydavo kniūbsčią skersai ožio, kojas užkišdavo už skersinio, kad kūnas būtų išlenktas lanku. Tada pasistiebęs Zelionkė ir pradeda kirsti kairiąja ranka! Iš pradžių plakamasis tik inkščia, po keleto kirčių gailiai šaukia, o paskui, keletą kartų sudejavęs, ir visai nutyla. Jei žmogelis nualpsta, jį apipila šaltu vandeniu ir jam atsigavus bausmę tęsia toliau. Baigęs savo darbą

Zelionkė atsisuka į Hemnicą, kaukšteli kulnais ir taip prieš jį išsitempia, tiesiog atgal perlūžta, kad pasipiktinęs Hemnicas košia pro dantis „Scheisse“ ir nueina sau.

Korimo diena – Zelionkei tikra šventė. Jis protekine, vienplaukis, kartu su vilkiniu šunim laksto didžiąja gatve, tikrina kilnojamas krautuves, duoda blokiniams paskutinius įsakymus, mėgina tai vieną, tai kitą virvę. Jis turi greitai ir mitriai atlikti šią pareigą, nes jį stebės pats komendantas! Kai tik paskaitys kaltinamąjį raštą, jis mikliai užners pasmerktajam kilpą ir pakars taip, kad esesmanas gydytojas, patikrinęs pulsą, tuoj pat galėtų konstatuoti, jog pakaruoklis tikrai yra jau negyvas.

Šiandien, nors Zelionkė ir stropiai ruošėsi, jam karti nesisekė – pasmerktasis priešinosi. Tai buvo tvirtas ir drąsus rusas, berods parašiutininkas. Jis, kad ir surištom rankom, blaškėsi, nepasidavė, ir jį reikėjo vesti prie kartuvių jėga. Blokfiureris Gaidys, norėdamas padėti, užšoko ant kartuvių grindų, o tos buvo paremtos spyriu. Viena ranka jis padėjo tempti auką, o kita taisė kabančią kilpą. Staiga pasmerktasis išmušė koja spyrį ir Gaidys, pats vos nepasikoręs, nulėkė žemyn! Ir užtemptas ant paaukštinimo rusas nepasidavė, o prieš užneriant kilpą garsiai sušuko:

– Draugai, už ką jie mus karia?! Nepasiduokime!

Lagery pirmąkart nuskriejo pasipriešinimo šūksnis. Jis skelbė, kad tvirtas įsitikinimas nugali net mirtį. Jis paveikė ir išrikiuotas bekepurių kalinių kolonas, kurios stovėjo niūrios, prislėgtos, labiau nei bet kada pasiryžusios atkeršyti savo budeliams.

Po šio įvykio kartuves pradėjo statyti ne vidury lagerio, o arčiau vartų. Buvo padidinta ir esesmanų specialioji apsaugos kuopa, kuri, ginkluota daugiašūviais, korimo metu stovėdavo prie vartų. Atsargesnis pasidarė ir Zelionkė, nes esesmanai, pamatę, kaip jis prieš juos lyg pasityčiodamas tamposi, uždraudė šitaip save „gerbti“. Dabar ir korimas Zelionkei tapo nemalonus, todėl vengė jo, išsisukinėjo, o paskui tą darbą pavedė Vacekui Kozlovskiui – šeštojo bloko galvai.

Kozlovskis gavęs šias pareigas ir jas vykdydamas buvo nebe tas drąsus, siutulingas žudikas – jį vis labiau pjovė niūrus nerimas, atsineštas iš senojo lagerio. Ten Vacekui tautiečiai buvo pateikę kruviną sąskaitą, kurią jis turėjo išpirkti savo mirtimi. Tad pasmerktas viengenčių, neturėdamas draugų, niūrus slankiojo Vacekas senojo lagerio pabarakiais, susirgęs nedrįso žengti į ligoninę, nes žinojo – jo laukia užnuodytas švirkštas. Kartais, viską užmiršęs, mėgindavo linksmintis. Nors buvo užkimęs ir nemokėjo groti, tampė akordeoną, garsiai jį žvigdydamas, trynėsi prie moterų siuvėjų barako, švogžliai dainavo ir šypsojosi savo plonom, piktai sučiauptom lūpom, lyg būtų norėjęs pasigirti: vakar tik žudžiau, o šiandien žudau ir linksminuos – ir ką jūs man padarysit!

Kozlovskis tapo „populiarus“ – naujajam lagery kalinius žudė su muzika. Bet čia šeštojo bloko galva neilgai linksminosi, nes jo, kaip ir kitų senų privilegijuotųjų, dainelė buvo jau sudainuota – jis turėjo išvykti iš lagerio. Kadangi buvo lenkas, o be to, galas žino kodėl su raudonu trikampiu, tai netiko vermachtui ir turėjo išvažiuoti į Štetino priemiesčius, kur dienom naktim mėtydami sprogmenis stūgavo lėktuvai ir visus griuvėsiuose laidojo.

O Zelionkė dar vis laikėsi – jis dabar rūpinosi kalinių šaudymu.

Vieną vakarą, stovėdami apely, pamatėme prie kantinos būrelį jaunų, dar nesunykusių vyrų. Jie gavo kastuvus, ir Zelionkė juos ruošė į naktinę darbų pamainą.

Kai po patikrinimo sugulėme į savo dviaukštes lovas nakties poilsio, vienas mūsiškių tarė:

– Tuos vyrus ves greičiausiai sušaudyti.

Lovos kaimynui nieko neatsakius, tas pats balsas vėl užklausė:

– Ar atsimeni tą pirmą šūvį, kai dar gyvenom senam lagery?

– Atsimenu. Tai kas? – atsiliepia lovos draugas.

– Man rodos, esesmanai tada mums jį specialiai pademonstravo.

– Gali būti – jie visokių šunybių meistrai. Man rodos, kad

pirmom dienom, mums tik atvažiavus, jie specialiai ir maršą pademonstravo. Atsimeni? Paskui niekad taip negrodavo.

Šis draugų pašnekesys nejučiom perkėlė mane į netolimą praeitį, išgyventą senajame lagery. Atsimenu ir aš tą vidurdienį, kai paskubom visus išrikiavo ir kažko turėjome laukti. Prie šreibštūbės, kitoje gatvės pusėje, stovėjo vyras ir taip pat kažko laukė. Matėme, kaip jį išvedė iš lagerio, o po valandėlės, kolonoms vis taip be žodžio stovint, netolimame pušyne, kur buvo šaudomi kaliniai, išgirdome šūvį. Supratome tada, kad to vyro jau nėra gyvo, taip pat supratome, kodėl buvome išrikiuoti... Paskui kažkurią dieną prie tos šreibštūbės atvarė uniformuotas lenkaites, Varšuvos sukilėles. (Aš nemačiau, kaip buvo sušaudyta jų pražydusi jaunystė, bet man ir šią valandą velniškai graudu.)

Staiga už mūsų barako sienų sutratėjo daugiašūviai ir mes, iššokę iš lovų, prisispaudėme prie grindų. Smarkus šaudymas, sumišęs su žmonių riksmais, greitai tolo. Senojo lagerio pusėj girdėti tik atskiri šūviai, o paskui – rami, slopi tyla. Guliu ir neužmiegu, vis svarstau, ar pasisekė bent vienam iš vyrų pabėgti. Už barako langų bebalsis pusiaunaktis. Vakarų pusėj, virš Gdynės ir Dancigo, sproginėja spalvoti pabūklų sviediniai: tamsiame danguje už stūksančių pušų jie atrodo lyg vaikų sukabinėti šventiniai žaisliukai. Iš sargybinio bokšto lyg sunkus atodūsis atklysta trūkčiojanti ukrainietiška daina – reikia užmigti...

Ryto metą žinios buvo liūdnos. Tiems vyrams nepasisekė pabėgti – visus sušaudė. Kai iš jų atėmė kastuvus ir suraišiojo rankas, suprato, kur juos ves. Perspėti savo tautiečių lenkų, jau stovėdami prie kantinos, žinojo, kas jų laukia. Kai išvedė už vartų, vyrai ryžosi bėgti ir mėgino iš sargybinių grandinės išsiveržti. Vieni jų krito vietoje, kiti miškelio pakraščiuose. Nuo smarkaus šaudymo nukentėjo ir lageris. Barakai, stovintys prie tvoros, buvo suvarstyti kulkų. Sužeidė keletą kalinių, o vienam blokiniui vokiečiui kulka taip sutrupino kaulą, kad ligoninėje reikėjo nupjauti visą

ranką. Beje, jis pasižymėjo dideliu žiaurumu, o ir grįžęs iš ligoninės nė kiek nepasikeitė: netekęs dešinės, jis daužė kaire ranka. Tas vyrukas siautėjo ir dūko lyg dvesiantis žvėris.

„Aitvarai“

Šį vakarą, prieš guldami, kaip visada stumiame savo ilgas vienodas valandas: vieni už ilgo lentinio stalo skaito ir rašinėja, kiti sėdinėja ant lovų ir šnekučiuojasi. Vidun įžengia profesorius Sruoga. Ilgokai užtruko savo šreibštūbėj, tad ateina gerokai įkaušęs, piktas. Pamatęs kunigą A. Lipniūną skaitantį, prišoka prie jo ir plačiu rankos mostu nužeria knygas nuo stalo.

– Velniop knygos! Velniop esesmanai!.. – šaukia jis ir visiems grūmoja.

Užpultas A. Lipniūnas tik mirksi į jį žiūrėdamas, mirksi greitai ir ilgai, kaip buvo įpratęs, o paskui, surankiojęs numestas knygas, atlaidžiai šypsosi lyg norėdamas pasakyti: suprantu tave ir atleidžiu. Mes vengiame profesoriaus žvilgsnio, gailu žiūrėti į jo liguistą, išvargusį veidą, pasišiaušusius širmus plaukus. Mes žinome – esesmanai kalti, kad jis išgyvena tokią įtūžio valandą. Šį vakarą jie ir vėl lėbavo savo šreibštūbėj, vertė kartu ir profesorių gerti, prieš save maištauti. Bet tai trumpa ir nereikšminga nuosilpio akimirka. Paprastą valandą jo veidas ramus ir nusigiedrinęs. Poetas sėdi savo kampe prie lovos ir kuria – ilgas valandas rašo sunkiai susimąstęs, dūmų pynėse paskendęs. „Ką gali sukurti iškankintas žmogus?“ – klausdavome save jausdami, kad mūsų dvasia yra sužalota. Argi jis stipresnis už mus? O gal neišgyvena aštrių dvasinių kolizijų, jei sėdi ramus ir gali kurti?

Lyg būtų išgirdęs tokį klausimą, kartą profesorius šitaip prabilo:

– Ne sumenkėti, o sutvirtėti turi čia mūsų dvasia! Lyg geležis,

perėjusi ugnį, ji turi būti gryna, skaisti ir tvirta. Išgyvenę blogio velniška didybę, pajuskime tiesos, grožio gėrybę. Po lagerio kančių pakilkime naujais žmonėmis ir bent krislelį šių išgyvenimų parneškime laisvėn, savo tėvynėn. Kurkime ir rašykime, gera darančiais aitvarais tapkime... – kvietė mus griebtis plunksnos darbo. – Laikantis aitvarų dvasios, mūsų būrely turi būti septynetas, – aiškino jis ir išskyrė šešis žmones.

Brandžiausias ir seniausias – vilnietis žurnalistas R. Mackonis. Dar anais laikais, kai Želigovskis buvo užgrobęs Vilnių, o Žižmaras špaga kovėsi su lenkų karininku, jis buvo kovingas, judrus ir kandus. Žurnalistas vidutinio ūgio, apvalus, dabar tik vienas kitas plaukas ant stambios galvos telikęs (norėdami paerzinti jį Putele vadinome). Antrasis – kunigas S. Yla. Dar senajame lagery, kai netikėtai pasikeitė mūsų dienos, jis guodė visus poetine malda, kad ramiai miegotume. Aukštaūgis V. Stankevičius, kurį praminiau Lokiu, laisvėje mazgė eilėraščius, nekantravo kurti ir dabar, todėl greitai susibičiuliavo su Sruoga ir padėjo jam suburti „aitvarus". J. Noreika (vadinau jį Saulėnu) taip pat valdė plunksną, laisvėje „Kariūną" redagavo. Nedidutis, visad linksmas ir judrus J. Rimašauskas, kurį sovietiniais metais čekistai tardė ir ant kablio kabino, – lyrikas.

Mane Sruoga pasikvietė gal todėl, kad su Patarška šmaikščiai juokaudavau ir buvau barakinis vargonininkas.

Ką mes galėjome sukurti, rašydami vogčiomis barako kampe, lagerio velniavą išgyvendami?! Skaudžiausius įspūdžius, kuriuos lazda į mūsų smegenis ir kaulus įrašė, tada turėjome slėpti. Sakėme: liksim gyvi – laisvėj galėsim viską papasakoti.

Taip, matyt, manė ir Balys Sruoga, tas Didysis aitvaras. Iš pradžių, tarsi pasimankštindamas, rašė lengvas komedijas. Kai tik labiau sustiprėjo, sėdo už ilgo lentinio stalo ir viską užmiršęs kūrė „Pavasario giesmę", skirtą savo dukrai Daliai.

Atokvėpio valandėlę Didysis aitvaras lanko mus ir šypsosi. Vie-

nu brūkštelėjimu, trumpu žodžiu pataiso sukrypusį kūrinį. Skaito jis mano „Pušies pasaką“, patrina akinius ir klausia:

– Anksčiau rašei?

– Ne, tokių nemėginau.

– Tai rašyk. Stilius sklandus, ir man patinka tavo „Pušies pasaka“. Žinai, ir aš išsiilgęs ramaus, kvapnaus šilo. Mano pjesėj taip pat gyvena pušis. Pradžią turiu! Einam, paskaitysiu keletą eilučių.

Jis paskaitė ne tik žadėtas eilutes, bet ir „Dobilėlį penkialapį“. Po to ir klausia:

– Sakyk, kaip tau atrodo? Išdrožk viską, tik nemeluok, judošiau!..

Jei Didysis aitvaras taip pagyrė pirmąjį mano rašinį, tai dabar paklaidžiosiu po senovinę girią – baigsiu „Vilkstaugį“, kryžiuočių laikų apysaką...

– Ką čia dabar peckioji? – klausia Patarška.

– Artinasi Vėlinės, tai Sruoga paragino, kad ką nors parašyčiau tam vakarui.

– O žinai?! Noriu ir aš pamėginti. Ne apie Vėlines, o apie davatkas. Kirskimės, jei abejoji. Per dvi savaites parašysiu!

Taip atsirado „Jonieškos namelis“, trečias mano kūrinėlis.

– Tavo davatkos kaip gyvos, o man niekas neišėjo. Tu laimėjai – ženkim į kantiną, – taip užbaigė savo kūrybinius užmojus Patarška.

Šį vakarą Sruoga ir vėl sušaukia „aitvarų“ sąskrydį ant viršutinių lovų. Trūksta Mackonio ir Noreikos. Kodėl jie išskrido iš „aitvarų“ būrelio? Spėjame, kad jiems nepatiko Sruogos kritika, jie nori būti savarankiški. Ir tikrai taip: Mackonis vienas rašo „Keistuolį“ – daugialapį romaną, o Noreika studijuoja anglų kalbą ir su profesorium V. Jurgučiu filosofuoja.

Į anų dviejų vietą Sruoga kviečia M. Mačioką ir V. Meilų, turtingus mecenatus – jie laisvėje turėsią remti „Aitvaro“ žurnalą. Bet šį vakarą abu mecenatai nedalyvauja „aitvarų“ sąskrydyje, tad

mes keturiese skaitome savo kūrinėlius ir vienas kitą rimtai kritikuojame. Mėginame išnarplioti ir žinomų autorių veikalus, kuriuos mums pakiša Didysis aitvaras. Dabar mano eilė įvertinti A. Gustaičio vaidybinį kūrinį, nes kiti iš anksto buvo atsisakę jį nagrinėti. Aš nežinojau, kad tasai Gustaitis Sruogos mokinys, tai vertinau nesivaržydamas, kaip išmaniau. Labai užpyko profesorius – taip mane peštelėjo, jog pagalvojau, kad ir man reikės išskristi iš „aitvarų“ būrelio...

Prusindamas mus, Sruoga ir pats gvildeno J. Baltrušaičio ir kitų autorių kūrinius. Taip įžvalgiai ir pagrįstai jis aiškino, nagrinėjo, kad savęs klausėme: kritikas jis ar rašytojas? Ar pirmasis nepralenkia antrojo?

Didžiojo Aitvaro pamokyti ir ne kartą apipešioti, savo kūrinėliais įvairias šventes, sukaktis įvairinome, niūrias valandas sau ir kitiems skaidrinome.

Pirmosios Vėlinės

Tą 1943 metų pavasarį buvo nukankinti, o paskui sudeginti šie mūsų bendradaliai: Kazys Bauba – Kauno jėzuitų gimnazijos direktorius, Zigmas Masaitis – Marijampolės mergaičių gimnazijos direktorius, Stasys Puodžius – mokytojas, teisininkas, Vytautas Tumėnas – istorikas, mokytojas, Algirdas Tumėnas – ekonomistas, Petras Kerpė – advokatas, Bronius Grigas – teisininkas, Ignas Budrys – agronomas, Antanas Januševičius – Rygiškių Jono gimnazijos direktorius.

Sruoga aiškino, kad Vėlinių vakaras turįs būti kilnus, dvasingas, įspūdingas, ir jis mielai pagelbėsiąs programą paįvairinti.

Kaip jis nurodė, taip ir padarėme: barako langai uždangstyti, ant baltom paklodėm papuošto stalo – viena žvakutė. Šalia jos maldaknygė. Sruoga aiškina, kaip tamsy turi būti uždegta žvakutė,

prašo, kad kunigas A. Lipniūnas, sėdęs į nurodytą vietą prie stalo, maldas skaitytų iškilmingai, ir mane pamoko, kaip skaityti savo rašinėlį „Ant senųjų kapinaičių“. Vaidybinis Vėlinių vakaras pavyko – patenkintas tarpdury šypsosi Didysis Aitvaras. O gal ir ne, nes jis mane bara:

– Sakiau, kad neskaitytum rašinio pavadinimo! Tas kapinaičių įspūdis, vieniša žvakutė turėjo be antraštės pas mus atslinkti...

* * *

Laikotarpis prieš Kalėdas: kunigas S. Yla eiliuoja kalėdinę giesmę, atžagareivis A. Kantvilas tapo religinį paveikslą.

– Buragas atsisakė. Gal tu pritaikytum melodiją šitai giesmei? – rodo man rimuotas eilutes kunigas Yla.

Varpai, giedokit giesmę rytmetinę,
Trimitai, gauskit – grįžtam į tėvynę.

Dangaus karalius žemę pabučiavo.
Dieviškas daigas bręsta kūnu javo.

Paliaukit trenkę, tankai ir patrankos, –
Skurdžiai, išminčiai prakartėlėn renkas.

Klausykit balso dangiškųjų galių,
Ramybę neša Dievas gerai valiai...

Man smagu, kad tai giesmei suradau gaidą ir kad ją sutartinai dviem balsais traukia mano giesmininkai, bet Buragas, tasai Dainorius, aiškiai širsta: praeidamas stukteli petim, ir mudu vos nesusipešame.

Kunigas S. Yla kalėdinę giesmę rašė tada, kai sklido gandai,

jog mus greit paleisią, bet dienoms slenkant tos laisvės viltys vis labiau blanksta.

– Paštas, laiškai! – linksmai čiaukšteli J. Rimašauskas, į „miegamąjį“ įšokęs.

Jis dirba lagerio pašte ir kiekvienąkart taip šūktelėdamas laisvės viltį žadina. Bet ir šiandien, atplėšę savo vokus, tos vilties nerandame ir niūriom mintim, liūdnom akim vienas kitą ganome.

– Tai liurlini sau armonikėlę, ir viskas, – rūškanu veidu prisiartina Patarška.

– Ką tik gavau ją, negaliu atsidžiaugt. Lipk ant lovos, sudrošime dainelę kokią.

– Kaukt, žinai, ne dainuot aš noriu! Šį vakarą aš vis tiek kam nors suardysiu snukį.

– Ką, blogą laišką gavai?

Nieko netaręs užsirango ant mano lovos, nukaria žemyn kojas ir tyli.

Aš vis pūtinėju lūpinukę ir laukiu, kada praeis jo įtūžis. Dabar Pataršką siutina ir mažiausias niekniekis: jo nervai aiškiai suirę. Anksčiau, kai gydėmės ir buvome nusilpę, jie buvo tvirtesni, o dabar, kai atsiganėme, – liguistai jautrūs, ypač jaunesnių vyrų. Ne, ne visų – du mūsų kunigai taip pat jauni, bet nepaniurę, švelnūs, jautrios širdies. Ir žilagalvis J. Brėdikis, kuris tarpulovy nesimeldžia, ramus, kantrus, nes jis asketas. Ramiai savo lovoje guli pulkininkas M. Mačiokas. Guli ir išgulėti negali. Pakyla tada, kai reik savo dvišaką barzdelę sušukuoti. Į veidrodėlį žvelgia tarsi klausdamas: atsiželdinau, užsiauginau, bet ar nenupeš jie tavęs antrą kartą? Tik kai jo tarpulovy pradeda karštai niautis du jauni vyrai, jis staiga pašoka, griebia diržą ir – kerta!

Šį vakarą Mačiokas (vadiname jį Rimtoku) neramus, nes visai nešneka Lokys – V. Stanevičius, kuris šalia jo guli.

– Tai kaip, vadinasi, manai, kad šitie laiškai bus paskutiniai? – mėgina prašnekinti Lokį.

Šis tik burbteli kažką ir neatsako. Matyt, arba jo jauna, graži žmonelė liūdną laišką atsiuntė, arba šią valandėlę jis naują eilėraštį kuria.

– Girdi, ką Kuprėnas-Bruzdėnas sako? – pagaliau prabyla Patarška. – Ir aš taip manau: jei negausim laiškų, neatkeliaus ir siuntiniai.

– Vienąkart taip turi būti! Ir kuo greičiau. Ko gi mes daugiau laukiam?

– Aš nenoriu antrąkart badauti!

– Na, jau! O atsargų ar neturi?

– Velnią turėsi! Aš ne Rimtokas ir ne Lokys, man niekas nesiuntinėja riebių dėžių.

– Tai tiesa – jiems kažkokia organizacija siuntinėja. Užtat apsirūpinkim rūkalais.

– Apsirūpinkim, jei mūsų Katinas uodegą užrietė!

– Irgi tiesa. Užrietė, su blokiniais uostinėjasi, biznį varo, o mus užmiršo, – pritariu jam ir lūpinuke liurlinu Pirmojo pasaulinio karo laikų dainą.

Patarškai patinka ši daina, tad pritardamas man iš pradžių tiktai niūniuoja, o paskui garsiai užtraukia:

Kur gimiau, augau – ar ne Lietuva?
Kur duoną valgiau – ar ne Lietuva?
Diena rūsti, diena sugraudinta,
Kada Lietuva bus sunaikinta...

– Ar nenutilsit, pusgalviai! – šūkteli Lokys.

Patarškai to tik ir reikia. Jis atsisuka į jį ir kandžiai kerta:

– Trukdom? Ką, gal eilėraštį gimdai?

Lovose pasigirsta juokas, ir mano draugas visai įsismagina:

– Nesivargink, tokios dainelės tu nepagimdysi, žinok – ją anais vokiečių laikais visi dainavo. Tinka, vyruk, ši daina ir šiandien, tik reikia jos posmus išplėsti.

Norėdami dar daugiau šitaip pasilinksminti, greitomis sudedame trumpą dainelę ir garsiai užtraukiame:

Guli lovoj mūs Lokys,
Puošnius vaizdus stato.
Tuoj eilėraštį gimdys
Kvapnaus aromato...

– Pusgalviai! – dar kartą rikteli Lokys ir smunka pro „miegamojo“ duris, o iš paskos ir B. Sruoga.

Mes smagiai juokiamės ir taip smarkiai purtome lovą, kad apačioj gulėdamas Vargūnas šaukia:

– Nutilkit, ech jūs, inteligentai!

– Nėra ko pykti, – mums pritardama ramina jį žilagalvis pulkininkas Blaivys padėdamas knygą į šalį – Siauskite, liūdėkite, dainuokite, tik ištesėkite...

– Ir gerai užkąskite, – pataria įsiganęs Kramtulis, antrasis pulkininkas, žilą galvą slėpdamas maisto spintelėje, kuri čia pat, prie Vargūno lovos.

Godžiomis akimis susmingame į jo maisto atsargas, sukrautas ant lentynėlių: ir lašiniai, ir sviestas, ir pyragaičiai, o dešrų tiek, kad nuo senatvės pažaliavę...

Kramtulis žiaumoja stačias, kanda plačiai, pasigardžiuodamas čepsi, bet mums nepasiūlo. Kai jis nueina, Patarška kirkindamas Vargūną, taria:

– Tai, sakai, kad šitas krezas tavęs nepavaišina?

– Nesijuok, ne tik mano, bet ir tavo terba neišsipūtus, – atsikerta tas.

– Teisybę sakai – neišsipūtus. Blogiausia, kad ji gali greit visai subliūkšti!

Vargūnas išlipa iš apatinės lovos, pažvelgia į mus giliai įdubusiomis akimis ir taria:

– Mūsų negriebs galas, bet kaip maitinsime savo tautiečius, kurių kasdien vis daugėja?! Išvada tokia: kirskit savo lašinius, o jiems daugiau sriubos palikit, – pasiima iš spintelės gabalą duonos, keletą svogūnų ir kažkur išeina.

– Duona, duona! – vidun įsmukęs šaukia Malinauskas-Mėlynė.

Pats vidurnaktis, labai tingu keltis.

Piktai rauko nosį Mėlynė – vyriausiasis duonos krovėjas.

– Palaukit, bėgsite neprašomi! – pagraso sprukdamas pro duris.

– Kelkis, einam, – paragina mane Patarška.

Mes kaip visada, sustoję virtine, mėtome kepalėlius iš rankų į rankas, ir jie greitai sutupia ant sandėlio lentynų.

– Aš išsiblaškiau ir nenoriu miego, sukam į prausyklą, – sako Patarška, grįždamas iš virtuvės sandėlio.

– Ne, geriau pas spiritistus. Girdi, jie dar suka lėkštelę.

– Tegul suka, nenoriu su jais kvailioti.

– Bet dirstelėt galim, – praveriu sandėliuko prieangio duris.

Lėkštę varinėja Sruoga, Bruzdėnas ir Raudžius.

– Uždarykit duris, dar kokį esesmaną priviliosit! – subara mus Sruoga.

– Man jau užteks, – pasiraivo Raudžius ir išeina.

– Šią naktį vėlės visai papaikę, varykim, – paragina Bruzdėną Sruoga.

Iš lėto lėkštelė apsuka ratą, stabteli ties viena raide, o paskui taip įsismagina, kad skrieja urgzdama lyg girnakmenis.

– Ne, niekas dviem neišeina. Ko stovit, padėkit, šunsnukiai! – paragina mus Sruoga.

Bruzdėno pamokyti, atsargiai uždedame pirštus ant lėkštės dugno ir iššaukiame kunigaikščio Gedimino vėlę. Sužinome, kad dar daug vargų matysime ir kai Nemunas nusidažys krauju, į savo namus sugrįšime… Profesorius mefistofeliškai šypsosi, o Bruzdėnas tiki pranašyste, nes neužmiega naktimis ir yra nepagydomas spiritistas. Jis ir grafologija tiki: aiškina mūsų rašyseną ir smagiai juokina.

– Nemaniau, kad mokytos galvos šitaip suminkštėtų, – taria Patarška.

– O tavo ar nesuminkštėjo? Kiekvieną pjauna lagerinė nežinia, kiekvienas ją slopina kaip išmanydamas.

– Kas iš to slopinimo?! Sukam į prausyklą, noriu su tavim pasitarti!

Nemigo naktimis, ne kartą į ją įslinkę, spėliodavome, kokia bus mūsų likimo atomazga.

Šį vakarą Patarška atėjo čia ne spėlioti, o veikti.

– Žinai ką? Aš galvoju apie kūlgrindą – galima išsikasti!

– Anksčiau sakei, kad iš čia pabėgti neįmanoma…

– Dabar kitaip manau. Žiūrėk, nuo mūsų barako iki tvoros – tik keletas žingsnių. Tu kasei griovį ir sakei, kad podirvio vanduo už gero metro. Žemės suvarytume po išvietės grindimis. Kūlgrindai tiks statinės, lentų irgi rasim. Reikia tik su kitais susitarti!

Už durų kažkieno žingsniai – į prausyklą įžengia Lokys – V. Stanevičius.

– Nemiegat. Apie ką kalbatės? – atsisėda prie mūsų. – Na, nebijokit, ir aš ruošiuosi sprukt. Nelauksiu, kol esesmanai iš manęs padarys rėtį.

Jis gali pabėgti. Dar tada, naujam lagery, kai šėrė triušius, pasipriešino, ir prievaizdas perskėlė Lokiui galvą. Naujajam lagery irgi pasižymėjo – griebė patį blokinį (vokietį) ir taip tėškė į žemę, kad tas vos atsikėlė. O tėškė todėl, kad tasai neleido jam pasisemti anglių. Ir ką – žiauri bloko galva ne tik jo nepuolė, bet vėliau sutikęs V. Stanevičių netgi sveikinosi. Lokys gali pabėgti – nusprendžiau žvelgdamas į jo veidą, kuris atrodė grėsmingas prausyklos šešėliuose.

– Tu galvoji tik apie save, o kitus pamiršti, – priekabiauja Patarška.

– Gali nemoralizuoti! Su visais tu nesusitarsi. Radai progą – ir spausk.

– Laimingo kelio! – šaiposi Patarška. – Aš, vyruti, kitaip manau: neskubėkim kišti savo ir kitų galvų į kilpą. Kitas reikalas, kai priartės frontas, tada...

– Tu galvok, o aš, jei tik atsiras proga, vyksiu su užlagerine darbo komanda, – Lokys užmina cigaretės nuorūką ir išeina.

– Ko melavai, kad nesirengi bėgti?

– Per anksti dar išsiplepėti.

– Ne, aš tavo kūlgrindai nepritariu, nepritars ir senesni mūsiškiai. Verčiau tarkimės su lenkų peilininkais, jie ir ginklų turi.

– O kur tie peilininkai? Vienus išvežė, išskirstė, ir likusieji greit su užlagerinėm komandom iškeliaus!

Daugiau nesiginčijame – seniai jau po vidurnakčio.

Pasikėsinimai, gandai

Mes seniai vaikščiojome be kepurių, nes nenorėjome žemintis prieš esemanus jas nusiimdami. Blokfiureriams dabar tokios smulkmenos nerūpėjo, tik rapotfiureris Hemnicas, pamatęs bekepurį, kartais piktai prasišiepdavo įsakydamas prieš jį pasitempti.

Šiandien, grįždamas iš virtuvės, įsitikinau, kad ir politinio skyriaus feldfebeliui Liutkei mažai rūpi mūsų kepurės – jis net nežvilgterėjo į mane, nors jo įstaigą palikau gal tik prieš dvi savaites. Šiandien jis žengė ne gudriu žalčio, o įtariu buldogo veidu uostinėdamas orą, neramus, lyg jausdamas savo galą. Iš pagrindinės gatvės pasuko į galinius barakus ir tenai dingo. „Ką šiandien jis atsives iš lagerio? – svarsčiau eidamas. – Gal ir vėl tardys statybininkus?“ Kaip staiga sugriuvo didžiulis statinys, matėme visi. Neramiomis akimis sekėme, kaip greitai augo jis tarp senojo ir naujojo lagerių. Kaliniai, žvelgdami į aukštus lenktus ramsčius, kalbėjo, kad jį stato karo reikalams, kad jame bus gaminami kažkokie svarbūs motorai. Tai galėjo būti tiesa. Iki šiol mūsų lagerio nedaužė

lėktuvai ir jis skaidriomis šviesomis žiburiavo naktimis, taigi ramesnės vietos Trečiajame reiche nerasi – be baimės galėjai daryti karo mašinas. Tačiau išdygus svarbiam taikiniui galėjo baigtis ramios dienos. Iš lėktuvo mestas sprogmuo sudaužytų ne tik gaminamus motorus, bet kartu sudraskytų ne vieną gyvenamąjį baraką. Užtat visi lengviau atsiduso, kai šis paslaptingas statinys, dar neužkėlus ant jo stogo, vieną dieną sugriuvo.

Nesulaikomai griūva ir patsai reichas, ir mes jautriai išgyvename 1944-ųjų vasaros dienas, sprendžiančias mūsų likimą. Ne tik mūsų, bet ir daugelio kitų, kuriuos taip pat siaubė šis baisusis karas. Mums jau aiški jo baigtis. Prieš metus tik dūmais galėjome išrūkti pro krematoriumo kaminą, o šiandien jau gali atsiverti ir lagerio vartai... Taip, jie tikrai atsivers, bet mes nežinome, ar liksime gyvi. Lyg drąsindami, virš mūsų vis dažniau gaudžia lėktuvai ir taikliais smūgiais primena, kad mes ne vieni. Štai kažkurią dieną į senąjį lagerį nukrito lėktuvo kulka. Ji pramušė stalių barako stogą, lubas ir pataikė į šarfiurerio, dailidžių viršininko, kėdę, kuri tuo metu buvo tuščia. Kitą dieną ir vėl paslaptingas taiklus smūgis iš padangės! Šį kartą kulka pervėrė esesmaną, kuris keliu lydėjo keletą kalinių į užlagerinius darbus. Kaliniai buvo laisvi, bet nepabėgo. Apsiginklavę šautuvu jie nukautą esesmaną parnešė į lagerį. Šis įvykis, kaip ir kiti, buvo gyvai komentuojamas ir net sukėlė karštų ginčų. Vieni kaliniai smerkė, kiti užtarė tuos, kurie nepasinaudojo proga ir nepabėgo. Naujokai, prieš keletą dienų pakliuvę į lagerį, girdėdami tokius ginčus, tiktai šaipėsi ir kalbėjo, kad dabar neverta niekur bėgti, kad lagery esą saugiau negu laisvėj. „Išsivadavimo valanda čia pat, – sakė jie, – reicho reikalai tokie prasti, kad jo neišgelbės nei totalinė mobilizacija, nei visos siautėjimo priemonės, taikomos ir saviems piliečiams. Žinokit, kad sovietų armija greit bus Pabaltijy, o sąjungininkai pradėjo energingai spausti Hitlerį iš vakarų..." Godžiai gaudome atneštas iš laisvės žinias ir viliamės, tačiau juo-

da lagerio padėtis nekinta, rėklus ruporas, skleidžiama nacių spauda, esesmanų ir blokų galvų siautėjimas gesina sušvitusią viltį.

„Tautiečiai ir tautietės! – rėkia per garsiakalbį isterišku balsu Hitleris, – greit aš nauju ginklu sudrebinsiu pasaulio langus ir laimėsiu karą!.. " Ir graso visiems, savo tautą griuvėsiuose laidoja. Po tokių žinių matome, kaip ir vėl į mūsų lagerį atvaromos naujos šimtinės kalinių, o jie kankinami ir naikinami kaip ir anksčiau. Naujokų atvaro tiek daug, kad mes turime eiti dirbti į drabužių sandėlį.

Kalinių aprangą ir kitus prausykloje surinktus daiktus tvarkė Eigentumsvewaltung – nuosavybės valdyba. Šio skyriaus viršininkas feldfebelis Hapkė auksinius žiedus, laikrodžius ir kitus vertingus daiktus krovė į esesmanų sandėlį, o drabužius ir apavą viename barake tvarkė jo bendradarbis šarfiureris Cymas. Anksčiau buvo saugojama tik „nord" rasės apranga. Rusų, lenkų ir kitų kalinių švarkai, kelnės ir batai buvo metami į bendrą krūvą – vadinasi, jų tau daugiau nereikės. Dabar buvo rūpestingai tvarkomi ir slavų drabužiai, todėl feldfebelis Cymas turi daug darbo. Šis sandėlininkas – senas mūsų pažįstamas. Dar apyjaunis vyras ir visai nepanašus į esesmaną, nes tylus, nepiktas ir, matyt, sąžiningas, jeigu jam pavesta globoti kalinių turtas.

Kai atėjome pas Cymą, tas įsakė peržiūrėti jo kabineto kampus, kur buvo priversta avalynės, piniginių, šukų ir kitokių daiktų. Smulkmenas dėliojome į popierinius vokus, o apavą nešėme į sandėlį. Čia dirbo ir keletas nuolatinių darbininkų, iš kurių savo laikysena ir išvaizda išsiskyrė jaunas, gal kokių septyniolikos metų rusiukas. Jo numeris rodė, kad į lagerį yra atvežtas visai neseniai, taigi buvo keista, kad jis pakliuvo po stogu. Kai Cymas kažkur išėjo, jį užkalbinome. Vaikinas buvo nešnekus, įtartinai į mus skersakiavo ir sužinojome tik tiek, kad esąs Cymo pasiuntinys ir gyvenąs gerai. Iš tiesų Cymas, matyt, jį savotiškai globojo, nes rusiukas laisvai išeidavo iš barako, nuolat ant geležinės krosnelės virė kavą ir beveik nieko nedirbo. Nepaisant to, buvo liūdnas,

susimąstęs ir tik kitą dieną, kai vėl ėmėme šnekinti, šiek tiek susidraugavo su mumis ir net kavos pasiūlė.

Kai sudėliojome smulkius daiktus, pasukome į drabužių sandėlį, esantį tame pačiame barake, už gretimų durų. Matome – jame glaudžiomis eilėmis ant pakabų sukabinėti viršutiniai kalinių drabužiai. Jie apmaustyti popieriniais maišais ir pažymėti savininkų numeriais. Mes kabiname naujokų švarkus, kelnes, batus, paskui tvarkome senas pakabas.

– Eik šen! – iš tamsaus kampo šūkteli Raudžius.

Man prisiartinus jis pašnibždukais taria:

– Žiūrėk, čia prasideda mūsų numeriai...

Greitai šliaužiame tamsia tarpueile, vartome numerius, kurie prasideda 21-uoju tūkstančiu, ir pagaliau randame savo pakabas.

– Šunsnukiai! Batų jau nėr! – piktai taria Raudžius. – O kaip tavo? – klausia dar kartą perkratinėdamas savo daiktus.

– Radau visus. Matai, mano neapsimokėjo vogti: slidinėjimo kelnės, seni batai ir apsiaustas nuo lietaus.

– O kepurė?

– Mane suėmė vienplaukį.

– Na, tu bent į lagerį gerų drabužių neatvilkai, ne taip ir pikta. Šito štai čia jau nepaliksiu, ji žmona numezgė! Pastovėk prie durų, aš jį užsivilksiu.

Kol Raudžius tempėsi ant savęs megztinį, budėjau prie durų ir žvelgiau į sukabinėtus popierinius maišus, kurie priminė mirusiųjų išnaras.

– Tai ko paniurai?– iš tarpueilių išnyra Raudžius.

– Apie tavo megztinį galvoju.

– Manai, kad man jo nereiks?

Nieko neatsakau, nes vengiu garsiai spėlioti. Nemėgsta ir Sruoga – liūdną spėliotoją veja lauk arba pats išeina. Tokią valandą jis vaikšto tarp tvoros ir mūsų barako, stabtelėjęs skaudžiu veidu dairosi – lyg nelaimingas garnys su tom savo siaurom dryžuotom kelnėm...

Jis jau nesušaukia „aitvarų“ ant viršutinių lovų, nes nori baigti „Pavasario giesmę“. (Beje, kai baigė, artimieji ją abejingai įvertino.) Užmiršo jis ir „Stutthof Totus“ teatrą, kurį mėgino įkurti, nemini ir „Aitvaro“ mėnraščio, kurį svajojo laisvėje leisti. Nuo visų užsisklendė. Bet vis dėlto, kai panoro paminėti profesoriui Jurgučiui kažkokią reikšmingą dieną, mane prakalbino:

– Parašyk jam keletą šmaikščių eilučių, nedelsk.

Paskutiniuosius žodžius pabrėžė. Kai tas savo eilutes perskaičiau, Šruoga tik aitvariškai šypsojosi, o Jurgutis pavaišino cigaretėmis, kurių pats nerūkė, kitiems nedalino – spintelėje ateities dienai slėpė. Tą ateities dieną jis mums taip aiškino:

– Galimi tik du atvejai: arba lagerį sunaikins, arba jį evakuos.

Spėliojo garsiai, liūdnai šypsodamasis. Nuo tokių pranašysčių, tarsi mus nuraminti norėdamas, staiga peršoko į linksmesnes dienas, kai kūrė Lietuvos banką, su valdžios vyrais bendravo. Pavardės ir metai, skaičiai ir citatos, – nuostabią atmintį talpino jo stambi, plikai nuskusta galva, tarsi nuo gausybės žinių pasvirusi kiek į šalį. Štai profesorius su pasimėgavimu pasakoja apie dadaistus, lietuvišką masonų ložę; valdžios vyrų gyvenimą atskleidžia; mini tuos laikus, kai lietuvis ūkininkas augino žalas pieningas karves, mėgo rudus šunis ir sumaniai ūkininkavo... Jurgutis labai šnekus, atviraširdis: neslepia, kad iš Pupėnaitės gauna siuntinių, pasisako esąs ekskunigas. Maldos valandą ilgai tarpulovy klupo ir nuolankiai meldžiasi, o paskui palinksta prie knygų, kurių ne viena jau iš Lietuvos yra atkeliavusi. Neužmiršta ir sveikatos: vidutinio ūgio, stambaus tvirto kūno, vos ne šešiasdešimtmetis, jis ilgai ir sparčiai žingsniuoja pagrindine gatve, tarsi nujausdamas, kad netrukus reikės toli žygiuoti.

Mes, jaunesnieji, taip pat mankštinamės – dažnai žaidžiame tinklinį (su lenkais arba vieni). Žaidžiame netoli savo barako klampiam smėly, užtempę „suorganizuotą“ tinklą ant netašytų ramsčių.

– Šiandien lenkai šaukia mus į revanšą. Eisim? – klausia Patarška.

– Jų komandoj du stiprūs naujokai – galim pralaimėti.

– Tai kas? Dabar reikia su jais draugauti.

– Ne tik su jais! Bet tą varnagalvį siunčiu velniop...

– Kokį varnagalvį? – susidomi Patarška.

– Ligoninės gydytoją, chirurgą. Žinai, koks tai diegas? Kai buvo kapas, savo tautiečius darbuose užmušinėjo! Ne ką geriau elgėsi ir ligoninėj, kai tapo gydytoju. Aną dieną atsinešė rutulį, kvietė parungtyniauti. Tada išvijo mane iš ligoninės, o dabar jau uodegą vizgina...

– Aš tau jo ir nesiūlau į krūmus, rungtyniaukim su dorais lenkais.

Bet neilgai su jais rungtyniavome. Esesmanai atrinko pačius stipriausius vyrus ir išsiuntė juos į daužomus miestus – iškeliavo ten ir dalis lenkų tinklininkų.

Dabar ir žaisti nebuvo kada, nes išgyvenome du pasikėsinimus. Abu jie istoriniai: vienas Trečiajam reiche, kitas – mūsų lagery.

Krauju paplūdusią vokiečių tautą mėgino gelbėti vermachto kariai, ir vieną 1944-ųjų dieną išvydome juos savo lagery. Jie taip pat vokiečiai, bet žmoniškais veidais... Ramiai, nešūkaudami vaikšto pabarakiais – jie perims lagerį. Deja, mūsų džiaugsmas tęsėsi trumpai: vermachto kariai greitai dingo, dingo paslapčia, nejučiom, kaip ir buvo atsiradę. Netrukus sužinojome, kad liepos mėnesio pasikėsinimas nepavyko – Hitleris liko gyvas. „Apvaizda saugojo mūsų fiurerį"! – stambiom raidėm rėkia blokuose paskleisti laikraščiai. „Apsaugojo, kad išgelbėtų savo tautą"! – skaitome riebias eilutes, žiūrinėjame nuotraukas. Jose – apgriautas pasikėsinimo kambarys, apdraskytos sienos ir apskaldytas stalas, po kuriuo suokalbininkas metė portfelį su sprogmenimis.

– Velniai rautų, argi negalėjo tasai generolas taikliau mesti! – garsiai piktinasi mūsiškis Rimašauskas ir sviedžia į šalį laikraštį.

– Aha, ne taip lengva pataikyti, jei Adolfą apvaizda saugo, – mėgina šaipytis Patarška.

– Taigi ir religija šunsnukiai spekuliuoja, tikinčiuosius mausto! – karščiuojasi Rimašauskas. – Kodėl laikraščiai nepaskelbė, kad Votanas jų vadą išgelbėjo?!

– Paprastas reikalas. Rozenbergas, vyruk, dar nespėjo perkrikštyti savo tautiečių į naująjį tikėjimą, – šaiposi toliau Patarška.

Laukdami, ką šį kartą pasakys garsiakalbis, mūsiškiai įvairiai komentavo pasikėsinimą. Šiaip ar taip, nuotaika visų prislėgta, o išvada peršasi tik tokia: vienas mūsų nenumatytas likimo atvejis jau išbandytas, beliko laukti dviejų likusių.

Šiandien budintis prie vartų esesmanas kažkodėl nesiskubina išjungti radijo garsiakalbio, todėl fiureris, sakydamas savo kalbą, spėja ne tik apšilti, bet ir įsibėgėti... Fiurerio žodžiai ne tik šaižūs, tulžingi, bet ir kerštingi. Jis visiems graso, jis šūkauja ir skelbia suokalbininkams mirtį. Greitai sužinojome, kad vieni jų sušaudyti, kiti uždaryti į kalėjimus. Suokalbininkams kalinimo vieta buvo įruošta ir pas mus. Slaptai ir labai greitai už linksmojo lageriuko, kur vis dar gyveno dvi pasiaukojusios kekšės, pastatė aklom sienom mūriuką, kuriame juos ir apgyvendino. Ir veltui mėgino kaliniai sužinoti, kokie žmonės tenai kalinami, – paslaptingasis mūrelis buvo stipriai saugomas.

Rusų armija triuškino vokiečių kariauną rytuose ir verždamasi pirmyn jau įžengė į Pabaltijį. Sovietų šalies sąjungininkai savo smūgiais iš vakarų taip pat priminė, kad laikas naciams kapituliuoti, bet jie, nirtulingai priešindamiesi, žiaurių karo veiksmų nenutraukė, toliau žudė savo tautą ir sadistiškai siautėjo koncentracijos lageriuose.

Mes jau negauname nei laiškų, nei siuntinių, todėl svarstome, kaip reikės gintis nuo bado, o jo tikrai neišvengsime. Maisto atsargos nedidelės, kai kurie neturi ir lašinių gabaliuko, todėl norėdami padėti savo tautiečiams (o jie vis ateina pas mus iš kitų blokų) turime dažniau trintis apie lagerio virtuvę. Mums, duonos krovėjams, kartais pavyksta „suorganizuoti“ džiovintos arklienos ir daržovių.

Taupydami maistą, mes vis dažniau sukiojamės apie geležinę krosnelę, ant jos šutiname bulves ir verdame žirnių košę. Kuro yra užtektinai. Už spygliuotos tvoros sukrautas didžiulis kūgis sudėvėtos avalynės, tai ir kemšame ją į krosnelę. Vienas mūsiškių, berods Šernas, ruošdamas kurą rado bato pakulny paslėptą mažą laikroduką, todėl dabar įtartinus puspadžius mes gerai apžiūrime. Žinodami geresniųjų daiktų vertę, „organizuojame" sidabrinius šaukštus, šiltus megztukus ir batus. Mums padeda Šernas. Jis esesmanų sandėly rūšiuoja ne tik sidabrą, bet ir svaigalą varvina. Paprastas ir atviraširdis, užtat labai patinka profesoriui Sruogai.

– Na, bambize, kokio tabako šiandien parsinešei? – taip tardamas dažnai kviesdavo Šerną pas save.

Sruoga dabar labai jautrus ir tik paprastas, nerūpestingas pokalbis su Šernu jį išblaško.

Nors esame kol kas ne klaikenos, daugelio sveikata ne per geriausia. Be kita ko, labai jau išklibę mūsų dantys – ne vieną jų išlupo gydyklos dantistas. Šis storulis vokietis už darbą ėmė lašiniais, todėl atėjus pacientui pirmiausia pažvelgdavo ne į dantis, o į rankas. Jei ryšuliukas jam pasirodydavo per menkas, dantį išsukdavo skaudžiai, nemarindamas, o kiek švelniau gydydavo tik gavęs kyšį.

Šiandien prakiuręs dantis kamuoja Raudžių ir dėl to jis, vartydamasis lovoje, piktai keiksnoja.

– Tai ko lauki? Drožk pas dantistą! – taria jam Patarška.

– Galvoju šiaip ir taip – gaila lašinių...

– Traukt ar taisyt reikia?

– Traukt.

– Tai kokiam velniui lašiniai?! Susuk duonos į taukuotą popierių, ir užriestas kriukis!

– Manai, tu jį apmausi?

– O kodėl ne! Tik ryšulėlį gerai suraišiok ir atiduok išeidamas.

Kiek padvejojęs Raudžius ryžosi taip padaryti, o mes rytojaus

dieną nužingsniavome į senąjį lagerį ne tik dantų traukti, bet ir „organizuoti“ viršutinių marškinių.

Nors prausyklos sandėly dirba vienas mūsiškis, šį kartą nieko nepešame, tad nelaukę Raudžiaus pagrindine gatve neskubėdami grįžtame namo. Pagrindinė gatvė, tai yra sutryptas juosvas žemės grendymas, šią valandėlę rami ir užmiršta, ir tik mums gerai pažįstamas tvaikas, kuris kartkartėmis dvelkteli, primena, kad tūkstančiai nuvargusių kojų jį mindė, aimanas, keiksmus, neviltį giliai jame įspaudė. Ramūs, begarsiai ir mūsų palikti barakai, tik vidurinėj eilėj dar vis tebedirba lagerio dailidės, siuvėjos ir skalbėjos, o rytiniame gale, už gydyklos, kaip visada rūksta, aukštas krematoriumo kaminas.

Nebylių prisiminimų lydimi, pražygiuojame raudonus komendantūros rūmus ir imame šnekėti tik tada, kai mus prisiveja Raudžius. Jis spjaudo kraujais, bet atrodo patenkintas. Viskas susiklostė gražiai, kaip buvo numatyta. Dargi daugiau – iš gydyklos jis parsinešė naujų žinių, kurias sužinojo iš slaugo. Jas pateikia mums lakoniškai, trumpai, kaip lagery ir įprasta:

– Ligoninę derva apipils, o mus evakuos.

– Nesąmonė! Jei ligonę derva apipils, tai ir visą lagerį sunaikins, o ne evakuos, – pradeda ginčytis Patarška.

Pro šalį, grįžtelėjusi į mus, pralėkė ant dviračio mergina, šviesiais plaukais, gėlėta suknele grakščiai praplevėsavo.

– Tai ta pati, ją komendantūroj ant laiptų buvau sutikęs, – sakau Patarškai.

– Gaila, kad nespėjai susipažinti, dabar būtų naudinga ši plaštakė.

– Kur ji galėjo nudumti?

– Greičiausiai į pajūrį, nors maudytis jau vėloka, – atsako Patarška.

Raudžiaus parneštos žinios, išskyrus tas, apie dervą, nebuvo naujos. Jau ir anksčiau sklido gandai, kad mus evakuos. Bet kur,

kaip, kokiais keliais – vargiai galėjo tada žinoti ir ta šviesiaplaukė mergina.

Rudeniop gandai apie būsimą lagerio evakuaciją ne silpnėjo, o vis sklido garsiau. Dabar jau buvo minima ir kelio kryptis – mums reikėsią žygiuoti į Pomeraniją. Kada? Gaudome paskutines fronto žinias ir stebime esesmanų nuotaikas. Mūsų radijo ruporas dar vis nepasiduoda: jis žada sutriuškinti priešą, besiveržiantį į Rytprūsių žemes, jis ruošiasi generaliniams kontrapuolimams... Bet kartais suskamba iš jo visai kitoks, blaivus balsas. Jį išgirdęs, skubiai šoka prie garsiakalbio Sruoga ir klausosi užkandęs žadą, nes vokiškas balsas vos girdimas ir neaiškus, – jis sklinda iš anapus reicho ribų. Kartais visai netikėtai garsiakalbis prabyla švediškai, tada, ant suolo užšokęs, prie jo ausį prikiša mūsų įnamis latvis Kalninis. Jį ir dar keletą latvių inteligentų ne per seniausiai apgyvendino mūsų barake. Be jų, iš Rygos kalėjimo buvo atvežtas Plechavičiaus štabas. Nei vieniems, nei kitiems įnamiams nenuskuto plaukų ir neatėmė keliondėžių – taigi ne tik užsienio žinios, bet ir šis įvykis rodė, kad lageris gyvena paskutines dienas.

Tiesa, tas žinių nuotrupas pagaudavome retai, dažniausiai tada, kai prievarčio namely budėdavo blokfiureris Petersenas-Danas, tas pats, kuris mums kartais šaipūniškai mirktelėdavo. Kiti esesmanai siautėjo kaip ir anksčiau. Šiandien jie iškilmingai pakorė rusiuką, su kuriuo buvome susipažinę drabužių sandėly. Pasirodo, kad jis, nutaikęs progą, trenkė plaktuku šarfiureriui Cymui per galvą. Deja, smūgis nebuvo mirtinas – plaktukas tik praskėlė galvą, o Cymas liko gyvas. Tai mūsų lagery – istorinis įvykis, nes iki šiol nė vienas kalinys nebuvo smogęs esesmanui. Kas pastūmėjo rusiuką tokiam žingsniui? Mes negalėjome atsakyti į šį klausimą, nes sandėly dirbome trumpai ir nespėjome su tuo vaikinu susidraugauti. Jaunasis pasiryžėlis buvo pakartas Berlyno įsakymu. Jį ilgas valandas laikė pakabintą, kad mus įbaugintų.

Siautėjant esesmanams ir sklindant įvairiems gandams, nutilo

ir radijo garsiakalbis. O ir laikas buvo jam nutilti, nes vieną dieną, kai jis, skelbdamas reicho žinias, gyrėsi būsimom fronto pergalėm, ilgus vokiškus žodžius nukirto trumpi, bet stiprūs rusiški: „Meluoja, neklausykit!“

Tai buvo tiesa, naciai melavo išsijuosę. Netrukus, kai sniegas tvirčiau nubalino barakų gatves, išgirdome, kad sovietų armijos tankai jau Rytprūsiuose. Dabar gandai, virsdami tikromis žiniomis, skelbė, kad mums reikės žygiuoti 900 kilometrų Štetino link.

– Nesąmonė! Negi tokį kelią kojomis matuosim ir jie mūsų nepavežės?! – garsiai abejoja Patarška.

– Kvailai mąstai, vyruti. Argi nežinai, kad esesmanai tik į krematoriumą veža?... Reikia rimtai ruoštis tam žygiui, – atsakau jam.

– O ar nesiruošiam?

Jo tiesa. Mes ir anksčiau, dažniausiai vakarais, bandėme spartų ir ilgesnį ėjimą, kada tik nugriebdami džiovinome duonos riekeles, taupėme rūkalus, „organizavome“ reikalingesnius daiktus. Aprangą turėjome valdišką. Šią žiemą kaliniai buvo apvalkstyti net ir apsiaustais. Vieni gavo mėlyndryžius susegtinius be apmušalo ir vatos – kiti paprastus, sudėvėtus apsiaustus. Tačiau žiemos žygiui tokios aprangos neužteko, todėl stengėmės įsigyti stipresnių batų, šiltesnių kepurių, kojinių, autų, kuprinių ir geresnių apsiaustų. Tai palyginti nebuvo sunku įsigyti – nepalyginamai sunkiau išalkusiam sutaupyti kad ir kuklių maisto atsargų. Tačiau dirbantiems virtuvės sandėliuose pavyko ir vėl gauti šiek tiek džiovintos arklienos, žalių ir džiovintų svogūnų, cukraus ir kruopų. Pasisekė paskutinėm dienom „suorganizuoti“ ir rūkalų (per žygį jie labai pravertė!).

Mes ruošėmės ir laukėme, bet lagerio vartai vis dar neatsivėrė – barakuose reikėjo sutikti Naujuosius – 1945-uosius metus.

Esesmanai, nors buvo išsigimę vokiečiai, nepamiršo Kalėdų

eglutės – ji juk taip mėgstama jų tėvynėje! Galėjome užtat pasidžiaugti ir mes... Ji buvo nemaža, kone pusmedis, stovėjo lagerio vidury ir skaisčiai žėrėjo ramioj nakty spalvotom elektros žibutėm, o visai šalia, ant kilnojamųjų kartuvių, kybojo pakaruoklis, kuriam kilpa, kaip ir kitiems, buvo užnerta Berlyno įsakymu... Tai – kalėdinė esesmanų dovana. Jie ją pelnė sau – netrukus bus patiems ir sugrąžinta...

Sausio vidury visiems tapo aišku, kad prieš akis ilgas ir sunkus žygis. Suprasdami, jog reikės kelią įveikti tiktai savo kojomis, svarstome, kaip savo daiktus gabensime. Didelį susirūpinimą kelia knygos – sunku su jomis skirtis. Profesorius Jurgutis ir kiti jų gavę iš tėviškės tiek, kad toli nenuneši. Taip pat gaila palikti sunkiai gautus marškinius, kojines, megztuką... Viską sudėjus – sunkus nešulys. Svarsto mūsiškiai šiaip ir taip ir pagaliau nusprendžia iš lentelių kalti mažas rogutes. „Leis ar neleis esesmanai jas tempti – reikia pamėginti“, – nutaria jie ir ruošiasi.

– O kaip mes, ar kalsim rogutes? – klausia Patarška.

– Geriau įsigykim tinkamas kuprines, – atsakau.

– Ir sukrausim į jas žygiui reikalingus daiktus, – pritaria mums Kostas Ptašinskas, mūsų įnamis.

Mūsų trejeto maisto atsargos buvo kuklios, bet kai sudėjome atsarginius marškinius, kojines, autus, muilą, šaukštus ir kitus reikmenis, kuprinės svėrė po 5–7 kilogramus. Žygio dieną jos dar bent kiek pasunkėjo, nes mes, kaip ir kiti kaliniai, šia proga gavome po kilogramą duonos, 50 gramų margarino ir 150 gramų sūrio.

Už lagerio vartų

Sklido gandai, kad rusų tankai jau yra prie Elbliongo miestelio, taigi 20–30 kilometrų nuo mūsų. Bet esesmanai, matyt, tikėjosi, kad tankai bus atmušti, nes vis lūkuriavo ir kažko delsė. Toks jų

delsimas, žinoma, mums galėjo būti tik naudingas – jis greitino išvadavimo valandą. Tačiau sausio 25-ąją, dar gerokai prieš švintant, esesmanai pašoko su garsiais šūksniais: „Aufstehen! Marsch, marsch!“ Mūsų rogutės ir kuprinės buvo paruoštos, todėl susukome savo apklotus ir netrukus atsidūrėme lauke. Šį kartą esesmanai ir blokų galvos jau nedelsė – greitai buvome surikiuoti po dešimt ir didžiulė kolona, iš visų pusių apsupta ginkluotų sargybinių, pajudėjo pirmyn.

Mūsų būrys su savo rogutėm – kolonos gale. Lagerio keliūkštis, sutrypus sniegą tūkstančiams pėdų, lygus kaip stalas, todėl jos slysta lengvai ir lygiai. Svarstome, ar neapsigavome tie, kurie žengiame su kuprinėmis. Paėję kelis šimtus metrų, sustojame prie senojo lagerio. Ko gi laukiame? Žvilgsniais perbėgame savo koloną: ji, juoda, ilga, plati, rangosi priešais elektros šviesų ir sniego atspindžiuose. Už jos – dar juodesnis miško lopas. Daugiau nieko nematyti. Greitai bus valanda, kai mes stovime, tai gindamiesi nuo šalčio pradedame trepsėti. Prieš mus pilkom lovų antklodėm apsigaubę šešėliuoja ir taip pat trepsi kaliniai iš izoliacinio bloko, beveik visi klaikenos. Juos taip pat paskubomis išvarė iš lagerio, todėl daugelis jų vienplaukiai, kai kurie tik su apatinėmis kelnėmis, plikomis kojom įsispyrę į medpadžius... Buvo aišku, kad šie iškankinti žmonės toli nenueis. Tai ką sau mano esesmanai, išsivesdami juos iš lagerio? Kokiais keliais ir kur jie išvarė kitas kolonas, kuriose taip pat tūkstančiai sunykusių žmonių? Lyg atsakymo ieškodami mes žvelgiame į savo sargybinius, kurie, apsiginklavę šautuvais, kiurkso giliai įklimpę puriam šalikelės sniege. Daugelio veidai dar jauni ir nesužvėrėję, tarp jų nėra nė vieno pažįstamo esesmano.

– Žiūrėkit, mūsų latviai pradėjo su jais uostinėtis, – taria Patarška, nusiimdamas kuprinę.

Jis visada toks: kas jam nepatinka, tą jau nesivaržydamas griebia savo liežuviu. Latviai, mūsų barako įnamiai, dabar mėginantys

užkalbinti savo tautiečius sargybinius, jam užkliuvo todėl, kad kažkokių švenčių proga vieni puotavo. Taip, vaišinosi tada jie kiek neįprastai – savo lovose, pasislėpę už sukabinėtų paklodžių... Vis dėlto mes su jais neblogai sugyvenome, o profesorius Čakstė, tas aukštas ir linksmas storulis, buvo kaip savas. Dabar ir jiems, ir mums tas pats nežinomas vargo kelias, todėl nieko neatsakome į Patarškos pašaipą. Bet jis, negalėdamas nurimti vietoje, atsisuka į rogučių savininkus ir vėl šaiposi:

– Na, man rodos, Lokys netoli nuveš savo trigubą naštą...

– Ko gėriesi savo tuščiu mazgu? – neiškenčia Kostas dėdamas kuprinę ant sniego.

Patarškos nešulys tikrai mažas, gal tik penketas kilogramų. Užtat ant jo sprando susuktas raudonas vatinis apklotas, kurį tapnodamas ranka giriasi:

– Kely svarbu gerai paėsti ir išsimiegoti. Sidabriniai šaukštai ir kitas turtelis, kurį taip tempiat, – velniop! Aš jį dabar išmesčiau!

Patarškos žodžiai ne tik kandūs, bet ir teisingi. Mūsų Lokys per daug nešuliais apsikrovęs. Jei teks keliauti tik pėsčiomis, sunku bus jam tempti nemažą keliondėžę, kuprinę ir rogutes. Jurgučio ir Noreikos ryšuliukai taip pat sunkūs, bet ant jų rogučių pūpso beveik vien knygos, kurias jie taip brangina...

– Kiek gi, po velnių, čia stovėsim?! Kiek valandų? – klausia manęs Kostas Ptašinskas.

– Nežinau, laikrodį užmiršau nusikabinti nuo sienos.

– Geras buvo?

– Cilindrinis, sužvejotas Cymo barake, – atsakau.

– Užtat mano penkiolikos akmenų, ir aš jums galiu tiksliai pasakyti laiką, – taria Patarška.

Išvynioja jis iš skarulio kišeninį be stiklo laikrodį ir sako:

– Lygiai penkios valandos ir trys minutės.

– Jau daugiau kaip valandą laukiam... Kažin ar ilgai dar stovėsim, – nerimsta ir kiti.

– Kuo ilgiau uždelsim, tuo mums geriau, – atsiliepia Patarška.

– Tauški taip, lyg sėdėtum šiltam barake ant savo lovos, – piktinasi Raudžius.

– Sutinku sėdėt ir čia, ant šito keliuko, kad tik greičiau pasigautų tankai! Žinok, vyruk, jei vakar buvo prie Elbliongo, tai šiandien dar arčiau.

– Ne taip mane supratai. Man neaišku, ko esesmanai laukia, – vis aiškinasi mūsų Kostas.

– Manau, kad aušros, – atsako Patarška. – Mūsų kolonoj apie du tūkstančius žmonių. Ar tu vestum tamsy tokį skaičių?

– Kas iš to, jei didesnė pusė – ligoniai ir klaikenos! Manai, jie bėgs? – įsikiša Raudžius.

Švito, ir pusnuogiai klaikenos veltui bandė gintis nuo rytmetinio šalčio. Mes jiems niekuo negalėjome padėti, todėl tik piktinomės ir ant esesmanų krovėme visus velnius. Juk per tą laiką, kurį čia prastovėjome, galima buvo keliskart tuos žmones apvalkstyti!

Pagaliau pasirodo kresnas, plačių šlaunų ir stambių žandų esesmanas. Jis šios kolonos vadas, todėl piktas ir rėksnys. Jam sukomandavus, iš savo vietų pašoka sargybiniai, aidi mums daug kartų girdėtos komandos „Los, los“, ir mes, ilgas valandas stovėję vietoje, pagaliau pajudame pirmyn.

Kai nužygiavę kokį kilometrą sustojame prie siaurojo geležinkelio, pamatome, kad nuo Štuthofo miestelio pusės atbilda virtinė dengtų ir bestogių riedučių, juose pilna prisigrūdę kalinių, greičiausiai surinktų iš netolimų darboviečių. Traukiniui sustojus, mes šokame prie jo, kemšamės pro duris, kabinamės ant dugninių, vieni kitus griaudami ir slėgdami.

– Vyrai, padėkit! – šaukia vienas mūsiškis, grūsdamas rogutes tarp mūsų kojų.

Mes griebiame jį už pažastų ir susipynusias blauzdas laužydami įbrukame į vidų. Ir klaikenos kabinasi už durų ir dugninių, bet

vėl krenta žemyn... Keletas mūsiškių skuba nuo rogučių atplėšti priraišiotus daiktus. Vienam kitam pavyksta ir jie, palikę rogutes, griebia ryšulius ir su kitais griūva ant riedučių dugninės. Jurgutis su Saulėnu nespėjo. Mūsų traukinėlis pajuda, ir jie mus palydi liūdnais žvilgsniais. Raudžius ir aš – prie pat durų. Ant mūsų kuprinių kabinasi suspaustieji, tad grumiamės iš paskutiniųjų, kad neišlėktume lauk pro durų angą. Bet greitai riedučiai liaujasi klegėję ir mes išlipame.

Čia Vysla, o mus vežė tik 18 kilometrų. Suirusiais būriais vilnijame prie kelto ir iš lėto plaukiame į antrą upės pusę, kur baltuoja plačios sniego lygumos ir vienur kitur matyti mažučiai gyventojų nameliai. Išmetęs mus ant kranto, keltas grįžta atgal paimti likusiųjų. O jų ten daug, ir jie ne vieni. Ant aukšto kranto laukia kelto ir gyventojai bėgliai, atskubėję prie Vyslos su savo gyvuliais, vaikais ir dengtais vežimais. Jie skuba pabėgti gilyn į Vokietiją (daugelis jų yra jėga išvaromi). Bet dabar mes pirmutiniai, nes esesmanams, matyt, labai skubu, todėl kai perkėlė paskutiniuosius ir mūsų kolona vėl buvo išrikiuota, nieko nelaukdami patraukėme tiesiai per užpustytus laukus. Keldamiesi per Vyslą mes spėjome apsidairyti, todėl dabar žinome, kad kolonos priešaky žengia jos vadas feldfebelis Bratkė ir jo palydovas su lengvuoju kulkosvaidžiu. Už jų pirmuose dešimtukuose – stipriausių lenkų šimtinės, paskui juos plevėsuoja klaikenų pilkos antklodės, o pačiame gale traukiame mes su savo nešuliais.

Aplinkui – nė vieno žmogaus, nematyti ir praminto tako – vis lygūs sniego laukai, vietomis nupustyti arimai. Paskui koloną dar vis seka mažos lentinės rogutės, kurias atkakliai tempia vienas mūsiškis. Jos pasineria į vėpūtinį, vėl užsikabina ant arimo, o paskui trinkteli į sušalusią vagą ir sulūžusios pasvyra ant šono. Dabar mes visi tempiame nešulius ant pečių, o jie kiekvienam žingsny vis sunkėja. Pavargęs Lokys trenkia į sniegą savo keliondėžę, ją užpuola klaikenos, išplėšia marškinius, muilą, kitus daiktus...

Vis labiau ilsta visa kolona: ji suirusiais dešimtukais tai sunkiai kasasi per pusnis, tai šokčioja per nupustytus arimus. Jie man tikras išganymas – nereikia į šalį mėtyti kairės nelanksčios kojos, ir ji čia kiek pailsi, o per gilų sniegą man labai sunku žengti. Pagaliau mes išsikapstome į laukų keliuką, o paskui pasukame į platų išvažinėtą kelią, prie kurio prisiglaudęs kažin koks kaimas.

Gavę neįprastą maisto davinį, supratome, kad jis skirtas ilgam keliui, ir nesitikėjome greit pamatyti virtuvę. Klaikenos ir kiti išbadėję kaliniai šį davinį sudorojo akimirksniu ir todėl dabar pradėjo atakuoti mūsų kuprines. Mėgindami jas slapčia atsegti, paskui mus sekioja ir stipresnieji kaliniai. Kai kurie vis neatstodami prašo, kad duotume panešėti savo nešulius, ir profesorius Sruoga bei kiti silpniau žengiantys atiduoda jiems kuprines ir savo maisto dalį.

Prie kažkokio kaimo stabtelime. Daugelis nieko nepaisydami sukrenta šalikelėje ant sniego, o mes skubame nusiauti permirkusius batus – įkaitusios šlapios kojos net garuoja. Žinome, kad su tokiomis kojomis keliaujant gali praskysti viduriai, todėl jas apvyturiuojame atsarginiais sausais autais. Vengiame sėdėti, nes žinome, kad paskui labai sunku bus atsistoti. Stovinėdami kremtame duoną ir svogūnus, slapčia nuryjame cukraus gabaliuką, o paskui lengviname savo kuprines: išmetame iš jų šaukštus, muilą ir kitus nesukramtomus daiktus.

Pakylame. Dabar įsukame į išvažinėtą lygų plentą, nors tokie keliai rezervuoti kariuomenei. Jame taip pat nėra nė vieno žmogaus, prieš akis – mažutė įkalnė, o šalikelėj styro didžiuliai jovarai. Taupydami energiją šliaužiame be žodžių, bet kai sniege sublizga pro suplyšusius debesis pasirodžiusi popiečio saulutė, neiškentęs Patarška vėl linksmai prasišiepia:

– Kaip manai, ar šito prireiks? Gal išmest?

Jis rodo vokiečių kalbos žodyną. Aš tylėdamas žvelgiu į Patarška, paskui į jo kuprinę – ji tik mažas mazgutis – ir man lyg pikta, kad jis taip lengvai ir žvaliai žengia.

– Neškis, ką tau reiškia, – kažkas už mane atsiliepia.

– Nė velnio! Nebus reikalingas. Laidoju vokišką liežuvį, – užsimoja jis ir sviedžia žodyną po tiltu.

Įsismaginęs Patarška šypsosi toliau, bet mes nė nevyptelime, nes svarstome, ką dar reikės išmesti iš kuprinių, o tos darosi vis sunkesnės ir sunkesnės... Nejučiomis atsiduriame kolonos vidury, nes klaikenos ir kiti silpnesni kaliniai vis labiau atsilieka. Jau tamsta. Sargybiniai paleido šunis, ir tie lankais skuodžia apie koloną. Po mūsų kojomis lygus slidus plentas, o abipus jo vis tie patys sustirę aukšti jovarai... Sutemos juos tamsiai nudažo, ir jie stūkso supdami mus kaip dvi aukštos ilgos sienos. Aš, kaip ir kiti, einu pavargęs, sunkiai vilkdamas kojas, ir man rodosi, kad slenku ne suvažinėtu lygiu keliu, o ilga, tamsia ir neišžengiama prolanda, kurioje lyg didžiuliai šikšnosparniai su savo paklodėmis blaškosi ir šmėkščioja atsiliekantys klaikenos. Bet štai prieky pasirodo neaiškios, sunkiai sugaunamos šviesos. Joms sustiprėjus, išnyksta juodos jovarų sienos, slidus plento paviršius sublizga nuo elektros atspindžių ir mes sustojam. Čia Praustas, mažas lageriukas. Jame nakvosime.

Sulindę į barakus, randame triaukščius plikus gultus-lovas. Kadangi šiandien nužygiuota daugiau kaip 30 kilometrų, prieš atsirišdamas kuprinę užkandžiui tiesiuosi kiek pailsėti. Daugelis judresniųjų vis dar siuva tarpuloviais, tai išeina lauk, tai grįžta vėl. Vienas jų šūkteli, kad lauke dalinama kava. Nieko nelaukdamas kartu su kitais smunku pro duris, bet veltui – kavos nė kvapo.

Kai sugrįžtu prie gulto, kimus balsas šūkteli:

– Žmogau, ir vėl nenori manęs pažinti!

Antrame gultų aukšte, netoli durų, susisupęs į pilką antklodę guli klaikena ir varsto mane piktu žvilgsniu. Ne, tai ne jis, tik balsas ir žvilgsnis tas pats palikęs...

– Ja, nesitikėjai manęs čia sutikti... Mes jus pralenkėm, siauruoju geležinkeliu atvežė. Kaip tu laikais su savo kuprine? – skaudžiai šypsosi žvelgdamas į kuprinę.

Ištraukęs gabaliuką duonos ir rūkytos arklienos, atkišu jam.

– Pasilik sau, man jau vis tiek, – atsako jis, bet tuoj pat stveria duoną ir akimirksniu suryja.

– Taip, iki Štetino aš jau nenueisiu. Vargiai ir tu pasieksi Pomeraniją – pakeliui visus sunaikins...

– Nesunaikins, jei iš lagerio išvedė. Ir nesuspės! Antai kieme kalbėjo, kad mes iš visų pusių jau apsupti.

– Eik gulti, tu pavargęs ir kalbi nenormaliai. Iki pasimatymo, nors žinau, kad nepasimatysim... Nebent man pavyktų perbėgti į jūsų koloną.

– Iki pasimatymo, – atsakiau jam, atsakiau paskutinį kartą, nes daugiau nesutiksiu mažojo diržų audėjo, savo mokytojo...

Ryto metas. Dangus tirštai apsiniaukęs, lengvai pusto ir šalvena. Kavos negauname, tad nuryjame keletą sausų kąsnelių, ir viskas. Rikiuojamės nykiame, apleistame barakų kieme ir vėl žengiame nuošaliu apmirusiu plentu. Ši žiema nešykšti sniego, jo storai pridrėbta ir čia. Vis bjauriau permirksta batai, ir vienas kitas mūsiškis skubiai tūpia į griovį. Kolonos vadas Bratkė žengia sparčiai, neatsikvėpdamas, todėl viduriuotojams sunku suspėti. Reikia vaistų, o mes jų neturime. Laimė, kolonoj netikėtai prislenkame prie lenko gydytojo ir gauname iš jo vaistų, kietinančių vidurius. Rudus ritinėlius, norėdami apsidrausti nuo viduriavimo, suryja ir tie, kuriems ryti dar kol kas nereikia. O Bratkė vis skuba, ir tik vidudienį stabtelime vidury plento trumpai pailsėti.

Temstant, nuėję 31 kilometrą, vėl sustojame kažkokiame kaime. Nameliai mažučiai, baltom sienom, dengti šiaudais. Mus suvaro į kluoną-tvartą. Užlipę ant aukštos šalinės, skubiai nugręžiame šlapius autus ir kojines, o paskui kiek užkandę giliai įsikasame į šiaudus. Lauke gūsiais blaškosi vėjas ir kažkur dusliai dunksi priešlėktuviniai pabūklai. Rytą užkandžiaudami jau skaičiuojame savo kąsnius: keliai užpustyti, susisiekimas nutrūkęs, todėl šiandien duonos negausime. Betgi netikėtai kluone pakvimpa kava – jos

mums išvirė šio kiemo šeimininkas! Karštas gurkšnis maloniai atšildo mūsų kūnus, ir mums jau daug geriau... Mes meiliai, lyg atsidėkodami, glostome kluone rymančius žalmargius jaučius, atrajojančias juodmarges karves, šypsomės laimingam ir geraširdžiui šeimininkui, vagiame iš jo kluono trumpas malonias akimirkas, o paskui ir vėl išeiname į užpustytus laukus.

Trečios dienos žygis priveikia esesmanus, ir jie, vengdami bristi giliu šalikelės sniegu, vis arčiau glaudžiasi prie mūsų. Vienas jauniklis, žengdamas greta manęs, klausia, kodėl aš šlubuoju, o paskui paprašo cigaretės. Keletas esesmanų latviukų slapta mėgina susibičiuliauti su savo tautiečiais, mūsų įnamiais. Susipažįstame ir mes su sargybiniu lietuviu. Vaikinas labai tylus, kiekviena proga stengiasi mums padėti. O pagalba mums jau reikalinga, nes pradedame sirguliuoti. Sunkiai svyruodamas žengia mūsų Lokys, nes jį kankina gripas. Nusilpęs ir profesorius Sruoga, todėl jie, gelbėdami vienas kitą, žengia greta. Įsikabinę kits kitam į parankes, šalia dūlina keletas paprastų šnarpšlių, jie čiulpia svogūnus ir ašaroja, bet dar įveikia nuovargį. Sunkiau Sruogai ir kitiems nusilpėliams, kuriuos vis labiau kankina troškulys. Jiems ir padeda sargybinis Šešelga – slapta pakiša savo žygio gertuvę.

Žygiuodami toliau, vienoje plento kilpoje pamatome sodybą ir būrelį žmonių. Pirmi žmonės mūsų žygio pakely. Bet nedraugiški – jie mums grūmoja kumščiais ir piktai šaukia. Tai, žinoma, ne lenkai, o greičiausiai Dancigo koridoriuje įkurdinti ir jau sunacinti vokiečiai.

Mūsų kolona labai pavargusi ir išsidriekusi, todėl Bratkė priverstas vis dažniau stabtelėti, kad ji kiek atsigautų. Pagyvenęs, bet dar tvirtas ir nesunykęs lenkas vėl prašo, kad duočiau jam panešėti savo kuprinę.

– Man daug nereikia, tik keletą duonos džiūvėsių, – neatstoja jis, ir aš atiduodu, nes kuprinė pasidariusi man nepakeliama... Dabar einame su lenku kartu, pasikeisdami nešame kuprinę, kar-

tu graužiame ir džiūvėsius. Bet žengti vis tiek labai sunku ir kai kiek ilgiau stabtelime, turiu atsigulti. Stiprus nuovargis veikia kaip svaigalas. Guliu kniūbsčias, smakrą kumščiais parėmęs, ir viską užmiršęs gėriuosi, kaip vėjas šlavinėja ant veido sniegą... Bet Bratkės pasiuntinys kelia ir prašo cigarečių. Užsirūkęs papasakoja, kad šią pavakarę turime pasiekti Žukovo miestelį, ir nuskuba pas Bratkę, – neša rūkalo ir jam.

Žukovo bulvinėje

Prieš sutemstant atėjome į Žukovo bažnytkaimį. Mus vėl suvarė į kluoną. Jis labai didelis, dviejų šalinių, bet apytuštis, ir tik viename jo gale nedidelis šiaudų kupstelis. Mes grumiamės su stipresniaisiais, kurie pirmi ant jo užšoko, ir vis dėlto išsikovojame sau vietą. Tiesa, ne visi. Mūsų įnamis latvis Strupė ir dar keletas mūsiškių susirangė netoliese tamsiame kampe. Baigė sugulti ir kiti: vieni įsirausė į pelus bei sutriušusį kraiką, kiti sukrito ant grendymo.

Daugelis, neturėdami nieko valgomo, alkį numarina sunkiu miegu. Mes vogčiomis atsirišame kuprines, skubiai praryjame kąsnį, ir vėl jas užgulame, kad neišplėštų alkani kaimynai. Už lentinių kluono sienų varinėdamas sniegą švilpauja vėjas. Retkarčiais, lyg atsiliepdamas jam, švilpteli ir sargybinis, saugantis mus anapus lentinių sienų. Miegame mes neramiai, sunkiai snūduriuojame, nes svetimos rankos vis kėsinasi į mūsų kuprines. Staiga vidury nakties pasigirsta skaudus riksmas. Tai šaukia latvis Strupė, gindamasis nuo užpuoliko, kuris, norėdamas pagrobti kuprinę, peiliu supjaustė jam rankas.

Prašvinta rytas, žvarbus ir išbadėjęs. Mūsų vis dar nekelia į žygį, todėl gulime sustirę, kažko laukdami. Pagaliau sužinome, kad šiandien pasiliksime čia, o duonos ir vėl negausime. Ši žinai

išjudina visus, ir mes, susispaudę ant šiaudų kupsto, laukiame, kada ims pulti išalkusieji. Mūsų šalinėj, prie grendymo, – mažas stogelis ir durys, pro kurias, matome, įsmunka keletas stiprių privilegijuotųjų kalinių.

– Lendam ir mes! – šūkteli Raudžius, čiuoždamas nuo šiaudų.

Bet tarpdury privilegijuotieji mus sulaiko ir tik gavę kyšį įsileidžia vidun. Tai nemaža požeminė bulvinė, kurioje, be kitų, randame ir plikagalvį lenką profesorių, mūsų Jurgučio bičiulį. Čia saugiau. Greit įsikuriame: vieni sugula ant bulvių, kiti išsitiesia pertvarų tarpuose ant grindų.

Drąsiau atsirišame savo kuprines ir patikriname maisto atsargas. Dar turime duonos džiūvėsių, keletą gabalėlių arklienos, pašalusių svogūnų. Vienas kitas rūpestingai suvynioja gabalą lašinių, pačiam kuprinės gale paslepia. Taigi mes, kad ir nemaitinami, galėsime pratempti keletą žygio dienų. Be to, turime sutaupę ir rūkalų, taigi badu mirti kol kas nereikės, ypač šioje bulvinėje, kur užtinkame dar ir kopūstų!.. Dalį rūkalų kaip duoklę turime atiduoti privilegijuotiesiems – šios bulvinės valdovams. Tiesa, jie ne blokiniai ir be titulų – jie tik savarankiškai į savo rankas paėmė kluono valdžią. Tai rudaakis gergždžiančiu balsu vokietis ir keletas vingrių lenkų. Šie gaivalai daug stipresni už mus. Jie nuolat narsto pro duris medžiodami maistą, o mes, retkarčiais persimetę kokiu žodeliu, tysome ir mėginame atgauti prarastas jėgas. Jie globojo mus ir savo profesorių todėl, kad pelnėsi. Pamatę, kad nelabai noriai atrišame jiems savo kuprines, nutarė mus apvogti. Ir jiems pasisekė. Vakare, kai visi jau miegojome, jie užsidegę žvakę dar vis kortavo, lakė susimedžiotą „samagoną“, o paskui neva susipešė. Nuvertę žvakę, jie keikėsi ir grūmėsi tamsoje, o paskui smuko pro duris, palikdami mums bulvinėje tamsią kapų tylą.

Ryto metą plikagalvis lenkų profesorius ir keletas mūsiškių pamatė, kad yra apvogti. Rudaakis vokietis, berods Francas, kuris buvo gaujos vadas, labai užjautė, guodė mus ir žadėjo vagis

pagauti. Ir jis tesėjo savo žodį. Netrukus rado ne tik kai kuriuos pavogtus daiktus, bet dar „suorganizavo“ ir kibirą karštos sriubos. Tai, žinoma, ne jo nuopelnas – už tai mes turėjome būti dėkingi kašubėms, kurios buvo jau apverkusios ne vieną brangų šeimos narį, nukankintą Štuthofo konclagery. Pūgai siaučiant ir mums dar vis tebesėdint bulvinėj, jos čia ne kartą apsilankė su kavos, karštos sriubos kibirais.

Norėdamas sustiprinti savo galią, o mums padaryti stiprų įspūdį, Francas į bulvinę pasikvietė porą esesmanų. Pirmasis buvo netašytas stuobrys ir mokėjo tik maukti „samagoną“, o antrasis sugebėjo dar ir filosofuoti. Gaujos vadas Francas didžiavosi, kad filosofuojantis esesmanas tikras jo giminaitis, ir vertė profesorių Sruogą su juo šnekučiuotis. Mums buvo aišku, kodėl dabar esesmanai siūlosi kaliniams į kūmus, tačiau šis buvo kitoks – ne bukagalvis ir nemokša esesmanas, o mokytas filosofas. Jis nuoširdžiai nekentė nacizmo, keikė fiurerį ir savo likimą. Iš jo sužinojome, kad mūsų kolona turės persikelti į Lauenburgą. „Ne taip jau toli, – samprotauja bulvinės lenkai, komentuodami išgirstas žinias, – reikės pereiti tik kašubų žemę, bus gal koks šimtas kilometrų...“ Jie kalbasi toliau, pasakoja, kad į Lauenburgą bus perkeltas visas lageris ir esą jau dabar pervežti į tą miestą kai kurie stambesni daiktai, ruošiami nauji sandėliai, formuojama ir lagerio gyvenvietės valdžia. Toliau jie šnabždasi apie laisvę, įrodinėja, kad dabar labai lengva pabėgti... Užpustytame Žukovo kluone iš tiesų mūsų niekas netikrina, nesunku prasprūsti pro lauko sargybinius, nes čia nėra spygliuotų tvorų. Keletas lenkų, šių apylinkių gyventojų, pasinaudoję šia proga, pabėgo. Mėgino bėgti ir bulvinės lenkai, bet ir vėl greit grįžo atgal.

– Neverta ir mėginti, – trumpai tepasakė. – Apylinkėse siaučia žandarai. Žmonės įbauginti, bijo slėpti, nors ir savi. O sniege neužsikasi...

Sausio 30-ąją vėl pakėlė žygiui. Trys šaltos naktys Žukovo kluo-

ne smarkiai papurtė koloną. Nuo grindų nesikelia ir keletas mūsiškių: trys lietuviai ir vienas latvis. Jie serga gripu, dar vis karščiuoja, todėl turime juos čia palikti. Užsimetę ant pečių kuprines, žvilgsniais teatsisveikiname ir greitai atsiduriame lauke, kur dūksta sniegas ir esesmanai.

Šiandien feldfebelis Bratkė bjauriai įtūžęs ir taip skuba, lyg sniegas svilintų padus. Slenkame užpustytu plentu, ir mums greitai pakerta kojas. Priekyje vis dar plaikstosi ir krūpčioja pilkos antklodės – tai šliaužia, klumpa ir vėl keliasi klaikenos... Bratkė nė kiek nemažina spartos, nė kiek neleidžia kvėptelėti, ir baigia sekti nežmoniškos klaikenų pastangos. Stipresniųjų srovei vilnijant pirmyn, jie vis labiau atsilieka. Kolonos gale išgirstame šūvį – trumpą, vėjo prislopintą. Po valandėlės – ir antrą... Tai esesmanas Marholcas ir kiti pradėjo visus atsiliekančius šaudyti.

Mes slenkame kalnuotais kašubų keliais. Plentas išvažinėtas, slidus, ir čia eiti daug lengviau. Mano kuprinę užsideda lenkas, ir aš seku paskui jį, gindamas ją nuo išbadėjusiųjų. Joje belikę tik keletas duonos džiūvėsių, todėl toliau žengiu be pagalbininko. Ir vėl išgirstu šūvį, bet šį kartą kolonos priekyje, kur žygiuoja patys stipriausieji – kepurėti, šilčiau apsivilkę ir labiausiai privilegijuotieji. Kas gi iš jų galėjo kristi? Kelias čia vėl užpustytas, ir taip smarkiai, kad turime kabintis į paplentės krantą. Juo eidami pamatome ir nušautąjį: vyras dar neišsekęs, pilnaveidis, su mėlyndryžiu apsiaustu. Žvelgdamas į jį svarstau, kad mažučiai ir sausi geriau atlaiko žygį. Lokys, Sruoga – aukšti vyrai. O jie eina taip sunkiai, įbedę tolumon akis, lyg ten matytų savo kelio galą... Latvis Čakstė, taip pat augalotas, stambus ir pilnaveidis, žengia klaikiai dairydamasis į šalis, lyg rengdamasis sušukti, kad jį greičiau gelbėtų.

Kašubų keliais į Lauenburgą slenka ir kitos tūkstantinės Štuthofo kolonos – mirtinai iškankintos, šaudomos. Kryžkelėse ir prie sodybų jų laukia kašubės: ieško savo vaikų, vyrų, artimųjų. Prie kažkokio pakelės kaimelio laukia jos ir mūsų. Nepaisyda-

mos šautuvų buožių, puola prie iškankintų veidų, tiesia rankas su duona, graudžiai vaitoja, rauda. Kolonos vadas Bratkė paspartina žingsnį. Kam jam gaišti – pamario lenkės galės rasti ir apraudoti savuosius snieguotoj pakelėj... Jam pritardami ir vėl poška šūviai kolonos gale – savo gimtinės laukuose vienas po kito krinta lenkai. Ir šitokią valandą, skaudaus jausmo pagauti, sniego sukūriuose užtraukia jie dainą, kurios gaidos negaliu pamiršti ir šiandien...

Jau trisdešimt kilometrų... Dar šešetą sunkiai nužygiavę, pamatome Pomersdorfo miestuką ir sutinkame liūdnas kašubes. Skirsto nakvynei. Mes, davę kyšį, pakliūname į mokyklą. Klojame šiaudus ir gulamės. Būk palaiminta, šilta pastoge, kurioje po tiekos dienų žmogus gali laisviau ištiesti apmirusius sąnarius! Netikėtai mus aplanko jautrios širdies kašubės. Neradusios savųjų, atiduoda viralą mums.

Už šią nakvynę Bratkei reikėjo užmokėti cigaretėmis ir lašiniais. Ar išteksime jų iki Lauenburgo, jeigu ir toliau mus ves vingiuotais keliais? Ši diena parodė: mus išsivedė iš lagerio todėl, kad pakelėse iššudytų. „Ar ne metas pabėgti, kol dar yra jėgų? – svarstau gulėdamas ir vis neužmiegu. – Esesmanai mūsų nepasigailės...“ Matau jų iškreiptus veidus, kai su šautuvais puola raudančias pakelėse moteris, bet atsimenu ir lenkų kalbas Žukovo kluone: bėgti dabar nėra kur, reikia laukti geresnės progos.

Rytą jie mus varosi tolyn. Tai pats bjauriausias kelio tarpas: gilus sniegas, vis tie patys sustirę paplentės jovarai ir nė vieno žmogaus aplinkui. Tik temstant kely pasirodo kažkoks raitelis ir įsako sukti atgal, nes šis kelias rezervuotas kariuomenei. Mes apsisukame ir užpustytu keliuku, lenktyniaudami su vakaro tamsa, skubame pasiekti nakvynės vietą. Mes ne einame, bet bėgame ir klumpame – nuo aidinčių šūvių sprunkame. Tirštoj sutemoj draugas pameta draugą, stipresnysis trypia parkritusįjį... Šioje pakelėje sukniumba ir Sruoga, į jį sužiūra nukreiptas šautuvo vamzdis. Tik Šerno purtomas profesorius atsigaivelėja ir vėl iš paskutiniųjų kyla...

Įveikiame ir šiuos klaikius vakaro kilometrus. Mes – Ščepcų miestelyje. Stovime prie bažnyčios durų. Gatvele praeina moterys. Jų rankose ir vėl kibirai, puodai, iš kur sklinda gaivus viralo kvapas. Deja, mes turime jas palikti, nes atsiveria bažnyčios durys ir kalinių masė garma vidun. Dievo namai virsta pragaru. Keikdami, vienas kitą griaudami klaikenos ir stipresnieji kovoja dėl geresnės vietos, kabinasi net ant altoriaus, susikemša ant vargonų. Mes, suspausti tarp klauptų ir išorinių durų, surėmę nugaras giname nuo puolančiųjų savo kuprines.

– Na, ir velniava, – neiškentęs sakau Kostui, – spauskimės prie durų, gal išleis...

Lauke šūkauja sargybiniai ir klykia vaikomos moterys. Mes smarkiai daužome duris, bet niekas neatidaro. Bratkės nėra – neišsipirksime iš šios palaimintos vietos. Vėl puolame duris, kertame rankom ir kojom. Pro prasivėrusį plyšį kyšteli daugiašūvio vamzdis ir sugergždžia esesmano balsas. Tai ne Bratkė, o ilgaveidis Marholcas, mūsų žudikas. Bet mes deramės, nes žinome, kad jis nerūkęs ir nepriėdęs. Rūkalai ir lašiniai ir vėl mums pasitarnauja – mus iš bažnyčios išleidžia.

Einant gatvele prie mūsų pribėga kašubės, arti, visai arti prikiša savo veidus, atpažinti mėgina.

– Ne, ne mūsiškiai, – skaudžiai šnabžda, žvilgčioja į bažnyčią, nuo kurios buvo nuvytos, o paskui atidengia puodus, ir mes su gyvulišku godumu ryjame riebią žirnienę. Sargybinis, kuris mus lydėjo, šį kartą nedaužė geraširdžių moterų, nes buvo lietuvis, tas pats Šešelga. Jis mus nuvedė į erdvią užkandinę, kurioje pasikloję šiaudų greitai sugulėme.

– Žinai, aš susigadinau vidurius, – sunkiai šnopuodamas taria Patarška.

– Ir aš persirijau, sriuba buvo labai riebi, – atsakau.

– Vargšės kašubės: kam virė, o kas surijo... Aš ilgai neužmiršiu šito Ščepcų bažnytkaimio, – lyg sau taria Patarška.

– O kur mes dabar keliausim? – klausia Kostas.

– Į Lauenburgą sėlinsim, bet nenueisim, – sakau jam.

– Dabar nėra ko juokauti, – užpyksta.

– Ir nejuokauju: pasiklausyk, ką kiti kalba. Esam apsupti, ir mums nėra kur eiti.

Greitai nustojame šnabždėtis: marus miegas užspaudžia akis.

Ganso lageriūkšty

Vasario pirmąją atžygiavome į Lanso miestelį. Vienoje gatvėje pamatėme didžiulį mėšlavežį su šutintomis bulvėmis ir berankį vyrą medaliuota krūtine. Vorele slinkome prie vežimo, kabinome sujauktas su lupynomis bulves ir suriję jas perduodavome indelius kitiems, kurie jų neturėjo. Rudakis berankis, šių kiauliškų vaišių šeimininkas, buvo piktas ir įtūžęs, jis su lazda vijo šalin tuos, kurie rankomis mėgino pasikabinti bent saują sutrintų, nešvarių bulvių. Sužinojome, kad šis dvarponis – ranką jis buvo palikęs fronte – buvo įpareigotas atiduoti mums pirmą valdiško maisto davinį. Daugeliui neteko jo paragauti…

Lanse prie mūsų vėl pritapo ligoniai, kuriuos buvome palikę Žukovo bulvinėj. Čia mes sužinojome, kad Vokietijoj pakelėse ir toliau bus dalijamas maistas.

Mes ir vėl sėliname į Lauenburgą, bet ne keliais, o laukais, per ištižusį sniegą ir balas. Bratkė dabar veda koloną neskubėdamas, nes žengia jau savo žeme. Kelių jis, matyt, sąmoningai vengia, kad nereikėtų mūsų vaišinti pakelės sriuba. Nevalgę mes toli nenueisime. Nors Žukovo kluone ir pakelėse krito daug kalinių, bet kolona vis dar laikosi. Dabar reikia ją pribaigti – tą Bratkė puikiai žino. Bet pribaigti jam nelengva, nes dabar kalinių negalima šaudyti. Dar geriau – nepaeinančius klaikenas jis turi pavėžėti rogėmis! Tad vykdydamas vyresniųjų valią sukiojasi, klaidžioja Bratkė pažliu-

gusiais laukais retindamas koloną. Bet štai mes išeiname į lygų kelią. Praeiname vieną, antrą miestelį, esame vaišinami „burmistrų“ sriuba. Pirmą kartą taip iš arti matome mus užjaučiančius vokiečių veidus, o sriuba, kurią jie mums dalija, netrenkia kiaulių jovalu... Tai trumpa, bet atmintina žmoniškumo akimirka. Esame įtikinti, kad tikri, neišsigimę vokiečiai supranta ir mūsų, ir savo kančias, kad jiems svetimas Hitlerio kariaunos kanibalizmas.

Bratkė veda mus toliau, ilgai sukinėjasi įvairiais keliukais, atkakliai sėlina į Lauenburgą, kuris nuo mūsų už 25–30 kilometrų. Jau žinome, kad pačiame mieste yra apsigyvenusios „mūsų galvos“, kad jo apylinkėse mums įsteigti maisto sandėliai. (Štetinas jau užimtas, ir mes vis labiau įsitikiname, kad esame iš visų pusių apsupti rusų armijos.)

Lauenburgo mieste naciams mus žudyti buvo dar nepatogu, todėl pribaigti koloną atvedė į Ganso kaimelį. Jis buvo susigūžęs ant kalvos gal už 30 km nuo Lauenburgo. Pakalnėje už to kaimelio pamatėme keletą neaptvertų barakų, prie kurių telkšojo pažliugusi plati plynė, o už jos dūlavo nedidelė giraitė.

Nusileidome žemyn prie tų barakų ir sustojome. Nuo dabar gyvensime čia, šitame lageryje.

– Kažin ar sutilpsim? – klausia kažkas, esesmanams skaičiuojant koloną.

– Kiek, manai, liko mūsų?

– Ketvertas, penketas šimtų. Bet mes čia vieni nebūsim. Lenkai sako, kad čia dar atves vieną koloną, – taria Raudžius.

– Jeigu jų liko tiek, kiek yra mūsų, tai išsiteksim, – sako Patarška, o mes pradedame spėlioti, kur nuvedė kitas kolonas. Bet patikrinimas baigėsi ir suirusi kolona pradėjo veržtis į baraką. Kartu su kitais suvirtome į vieną kampą ir pamatėme, kad atsigulti vietos jau nėra.

– Smukim į mažąjį baraką, – riktelėjau Patarškai, ir mes trys atsidūrėme lauke.

Netoli išviečių, prie pašiūrės, stovėjo atskiras mažas namelis, kuriame riogsojo dailidės prietaisai ir visokie įrenginiai.

– Stakles išardę galėsim visi atsigulti, – nusprendžia Patarška viduje šeimininkaudamas.

Žinoma, be Bratkės leidimo būtų nieko neišėję, todėl sukrapštę paskutinius rūkalus pasiuntėme pas jį „delegaciją“. Alkaną ir piktą kaip vilką Bratkę pavyko papirkti, ir mes kartu su savo senais įnamiais latviais įsikūrėme dailidžių dirbtuvėj. Ne visi mes čia susirinkome, nes atsilikėliai nuklydo su kitomis kolonomis, todėl susispaudus ant grindų vietos užteko.

Šitame darbo lageriūkšty dirbti mums nereikėjo, todėl ištisas dienas gulėjome ant pakreiktų šiaudų. Gulėjome dažniausiai tyliai, nes neturėjome ką valgyti ir reikėjo taupyti jėgas. Pakildavome tiktai į patikrinimus, kai atveždavo maisto arba kai reikėdavo laidoti mirusiuosius. Užkasdavome juos prakirtę įšalusią žemę čia pat, už barakų. Patikrinimai dažniausiai būdavo trumpi ir nereikšmingi, nes senųjų blokinių ir blokfiurerių čia jau nebuvo, o nusivarę sargybiniai į mūsų reikalus mažai kišosi. Tiesa, kroatas Andrešekas, kuris į šį lageriuką taip pat atvedė smarkiai išretintą koloną, dar vis dūko ir daužėsi. Šį storulį esesmaną užkimusiu balsu, blizgančiu juodu apsiaustu kaliniai vadino Maršalu, nes jo rankose visada švysčiojo lazda. Antras nenuorama smarkavo išvietėje. Nakčia, jei kalinys ateidavo atlikti savo reikalo, jis klykdavo tamsy reikalaudamas, kad jam raportuotų. Jo veido nematėme, bet žinojome, kad tai eilinis esesmanas, saugojęs spragą tarp pašiūrės ir išvietės. Tokių saugojamų spragų buvo ir daugiau, ir mes vėliau jomis pasinaudojome.

Jau pirmomis dienomis ėmė į akis spiginti badas: iš Lauenburgo bazės maisto atveždavo labai mažai. Čia mūsų niekas nekontroliavo, todėl tvarkiau lagerio užrašus ir rašiau Ganso lageriūkščio dienoraštį. Jame pažymėjau ir gaunamo maisto gramus. Deja, skubėdamas dalį užrašų palikau, todėl tikslių duomenų dabar pateikti negaliu. Tačiau ir dabar atsimenu, kad maisto

atveždavo kas antrą ar trečią dieną ir vis rečiau. Tokiomis progomis duonos gaudavome 150–300 gramų, kelis gramus margarino, kartais marmelado ir „kavos“ – virinto vandens. Vėliau mūsų virėjas, gana apsukrus vokietis, pradėjo skersti liesus arklius, kurie valkiojosi pamiršti laukuose. Deja, jo išvirtame sultiny galėjai sužvejoti tik vieną kitą arklienos skaidulą – tas skiedalas negalėjo išgelbėti nuo bado. Pakelėje nuvarginti kaliniai krito vienas po *kito, ir mūsų mažas lageriukas su apsodintu pylimu buvo panašus* į didžiulį kapą. Prastai klojosi ir feldfebeliui Bratkei – jis vis dažniau užsukdavo pas mus cigarečių. Pasinaudodami tuo išsiprašėme, kad leistų lagerio apylinkėse paduoneliauti. Dieną, kai Šešelga nestovėdavo sargyboje, jo lydimi mes išeidavome į aplinkinius kaimus paelgetauti. Parneštą maistą, dažniausiai duoną, sąžiningai dalindavomės lygiomis dalimis. Tokią valandą mes tarsi atgydavome: smarkiau kurdavome krosnelę, šutindavome bulves ir tardavomės, kas kitą kartą eis duoneliauti. Tačiau ne visi vienodai gajūs. Latvis Čakstė jau nebeatsikelia, nieko nevalgo, blausiomis akimis dairosi aplinkui ir kulnais daužydamas grindis kartoja, kad greitai mirs. Jis dar neišbadėjęs, jo žandai apskriti, bet nervai, žygio metu smarkiai sudirginti, dabar visai suiro. Žygis smarkiai nukamavo ir profesorių Sruogą. Jis tik retkarčiais iš kuprinės išsiima savo užrašus, pasižymi kažką, paskui užtraukia dūmą ir vėl guli skaudžiai susimąstęs. Kartą man rašant į sąsiuvinį gautos duonos gramus jis paklausė, ar visus savo užrašus turiu. Labai supyko sužinojęs, kad dalį juodraščių su apysakomis palikau Štuthofo lagery.

– Asile nelaimingas, – barė mane, – laisvėje bus brangi kiekviena eilutė!

Kai pradėjau aiškintis, jis mane nukirto:

– Ką, sunku nešti?! O man, manai, lengva? Bet atitempiau čia, tempsiu ir toliau…

Ir jis tesėjo: kai palikę Ganso lageriuką, iš nuovargio apsvaigę,

vos vilkomės pirmyn ir vedėme jį už pažastų, jis neišmetė iš kuprinės savo raštų.

Šiandien pas mus įsmuko susirūpinęs sargybinis Šešelga ir pranešė, kad Bratkė mums daugiau elgetauti neleis.

– Na, bet nieko, – taria jis mus ramindamas, – mėginsiu vienas pavaikščioti.

Kai jis išėjo, piktais veidais atsisukome į savo įnamius latvius – jie iki šiol nepasinaudojo savo sargybiniais! Tiesa, jų vyrukai nulipdyti iš kitokio molio – bailūs, sunkiai sukalbami. Vis dėlto šį kartą kietai griebėme savo įnamius ir mums pasisekė. Tamsią naktį, kai latviai sargybiniai saugojo spragą tarp barakų, mes, iš anksto su jais susitarę, išsmukome ir pradėjome atakuoti bulvių kaupą, esantį netoli barakų. Nagais ir peiliais gremžėme įšalusią žemę, sunkiai traukėme, bet užtat parsitempėme maišą bulvių.

Keletą dienų badas buvo atmuštas. Laužėme dailidžių lentynas ir kūrenome geležinę krosnelę, šutinome bulves ir laukėme iš medžioklės grįžtančio Šešelgos. Greitai Bratkė pastebėjo savo sargybinio žygius ir uždraudė jam išeiti į kaimą, tad Šešelga tik slaptai pas mus teįsmukdavo. Šie apsilankymai ir pagalba mums, kaliniams, galėjo jam prastai baigtis, bet Šešelga buvo drąsus vyrukas. Kai arčiau su juo susipažinome, tai įsitikinome, kad jis nekenčia smurtininkų nacių, kurie jį, pabėgusį iš reicho darbo tarnybos, jėga atsitempė į esesmanus.

Kartą, kai mudu su Patarška susitikome Šešelgą, sužinojome, kad ir jis rengiasi sprukti.

– O mums padėtumei pabėgti? – klausiame.

– Žinoma, tegul tik pasitaikys proga, – šypteli.

– Man rodos, kad dabar pats laikas bėgti, – sakau jam.

– Per anksti. Ganso apylinkėse pilna žandarų ir kareivių.

Įsišnekame. Išgirdęs, kad aš anksčiau sportavau, Šešelga prasitaria, kad jo giminaitis Štriubelis Marijampolėj žaidė futbolą... Žodis po žodžio, ir nusprendžiame pabėgti trise.

Mes ir toliau ginamės nuo bado: Šešelgai tarpininkaujant, pasisekė iš ūkininko už laikrodžius nusipirkti bulvių ir duonos, o kartą netikėtai savo siuntiniais sušelpė norvegai, gyvenę gretimose apylinkėse. Pagaliau vienam mūsiškiui pavyko įsitaisyti sandėlininku Lauenburgo bazėje, iš kurios mūsų lageriukui arkliu buvo vežiojamas maistas, ir kartais tame vežime mums atkeliaudavo slaptas maisto siuntinys. Tiesą sakant, vasario antroji pusė labai žiauri nebuvo.

Mirė latvių profesorius K. Čakstė ir mes jį pašarvojome kiaurojpašiūrėj ant surankiotų grįstų. Nutarėme savo draugą palaidoti žmoniškai – kartu tegu bus pagerbti ir visi nukankinti kaliniai! Kai dvejetas mūsiškių stovėjo prie mirusiojo garbės sargyboje, kiti nuėjo pas Bratkę. Išgirdęs mūsų pageidavimą, feldfebelis raukėsi ir spyriojosi, bet pagaliau sutiko.

Glaudžiu būreliu įkopėme į nedidutę kalvą, rymančią prieš mūsų barakus, ir čia mirusįjį užkasėme. Palaidojome be karsto, graudžių kalbų ir ašarų, tepalikdami kape butelį su trumpučiu įrašu popieriaus skiautelėj.

Šiandien tie virtuvės „rakaliai“ ir vėl pasigavo perkarusį arklį. Išbadėję klaikenos slankioja aplinkui ir laukia, kada bus išversti kuino viduriai. Mes jau matėme, su kokia jėga jie puldavo garuojančias žarnas – per akimirką jas sudraskydavo ir prarydavo! Šiandien aš toks alkanas, kad noriu kartu su klaikenom pulti tokį retą grobį, bet mes stipresni už juos, todėl mus, kaip ir aną kartą, esesmanas varo į giraitę parnešti malkų.

Jau mėnesį prastūmėme Ganse, dabar kovo pradžia, ir plynės sniegas, pavasario vėjo sulaužytas, vandeniu telkšo. Giraitėj dar tvirtai laikosi ledas, todėl lengva prieiti prie nudžiūvusių alksnių stuobrių. Mūsų išjudinti, jie kurčiai dunksėdami krinta žemėn. Kažkur toli, už giraitės, taip pat dunksi.

– Girdi? – tariu Patarškai.

– Tai greičiausiai rusų tankai. Kada pagaliau jie apsups mus ir išvaduos…

– Tikėkimės, kad greitai. Žinoma, jei Bratkė jūra mūsų nenuplukdys!

– Tu tiki gandais?

–Taigi pats Bratkė pasakojo, kad esam apsupti, kelias į Pomeraniją atkirstas, o į Štetiną gali nuplukdyti tiktai laivu.

Patarška nieko neatsako, tik užsiverčia stuobrį ant pečių. Pasukame į lagerį. Grįžti atgal labai alsu, todėl dažnai sėdinėjame. Vieno pastovio metu Patarška klausia:

– Kaip tau atrodo Šešelga?

– Kodėl klausi?

– Matai, aš su juo kalbėjau…

– Tai ką?

– Velnių kaksi, kai rimtas reikalas! – užsidega Patarška. – Aš rimtai galvoju bėgti!..

– Ne tik tu, nutarė rizikuot ir Kostas. Bet kaip bus su apranga? Juk reikės ir Šešelgą perrengti!

– Švarkelį aš turiu, – taria pagyvėjęs Patarška.

– Kelnes irgi rasim, – pritariu pakildamas, ir mes grįžtame į lageriuką nusprendę smulkiau apsvarstyti bėgimo planą.

Bėgti taisėsi ir patsai vadas Bratkė.

Vieną popietę, kai mes tysojome ant grindų, jis įžengė vidun, prisiartino prie Sruogos ir šūktelėjo:

– Na, wie geht es Ihnen, Professor?

Tokį pasisveikinimą mes jau girdėjome ne kartą, nes Bratkė mėgo užeiti pas Sruogą, kurį, matyt, pažinojo dar Štuthofo lagery. Šį kartą Bratkės pasisveikinimas nuskambėjo ne taip išdidžiai ir trankiai. Jis draugiškai atsisėdo ant šiaudų šalia Sruogos, užsirūkė cigaretę ir pradėjo skųstis: jau kelinta diena kaip yra atkirstas nuo šeimos ir vargiai ją bematysiąs, o fronto reikalai tokie prasti, kad jam belieką tiktai bėgti. Kur? Saugiausia, žinoma, būtų į Švediją. Laivą jis tikriausiai gausiąs, o ir pajūris dar laisvas. Bet jam vienam tenai keliauti nepatogu, jis mielai paimsiąs su savim profesorių ir jo draugus…

– Ja, jūs čia pasilikti negalit! Ateis jie, ir visiems kaput, – užbaigia Bratkė, pirštu brūkštelėdamas sau per kaklą.

Sruoga klausosi, o jo veide kaip paprastai klaidžioja skaudi ir kiek verksminga šypsena. Ši šypsena ir keletas duslių profesoriaus žodžių įtikina esesmaną Bratkę, kad sąjungininkų tarp mūsų jis neras.

Los! Los!

Kovo 9 dieną aiškiai sudunksėjo sovietų armijos tankų pabūklai ir iš už giraitės pradėjo rūkti tiršti dūmai. Ganso kaimo gyventojai, kurie nebuvo pabėgę, išsipylė ant savo kalvų ir skubiai ėmė rausti apkasus. Kas turėjo iš jų šaudyti, jei aplinkui nebuvo nė vieno kareivio?.. Nematėme jų ir žygio metu, nors ėjome visokiais plentais ir sukinėjomės laukų keliukais. Taigi rusų tankai, lyg pasivaikščioti išsirengę, slinko pirmyn niekieno nestabdomi ir greitai artėjo į mūsų pusę.

Kai kovo 10-ąją užsiliepsnojo apšaudytas netolimas kaimas, lageriūkščio esesmanai, bėgdami pro barakus, pradėjo šaukti: „Aufstehen! Los, los!“ Besiveržiantys tankai buvo už keleto kilometrų, todėl koloną ragino paskubėti.

– Tu nesikelsi? – klausiu Lokį, užsimesdamas kuprinę.

– Ne, nesikelsiu… Rimtokas negaluoja, prastai jaučiuosi ir aš, mudu čia pasiliksim.

– Rizikuoji, gali jus sušaudyti.

– Tas pats galas, vis tiek toli nenueisim. Mes ne vieni – daug nusilpusių pasilieka. Persikelsim į latvių baraką, gal nežūsim…

Kai atsisveikindamas ištiesiau jam ranką, jis tarė:

– Keiskimės apsiaustais. Tavo prastesnis, bet šiltas.

Pasikeitęs apsiaustą, išbėgau lauk. Barakuose ramu, aplink nė vieno esesmano. „Gal ir išliks nusilpusieji, jei jų neužeis lauko žandarai“, – pagalvojau vydamasis koloną, kuri vieškeliu vingiavo

į Ganso kaimą. Šitam kaimely jau neradome žmonių. Tušti buvo ir jų tik ką išrausti apkasai, laukuose bėgiojo paliktos kiaulės ir avys, klaidžiojo vieniši arkliai. Vieną jų pasigavęs apžergė mūsų virėjas ir jojo šalikele, šaipūniškai vaizduodamas kolonos vadą. Tačiau Bratkei tokios virėjo išdaigos nerūpėjo, nes kol keliai buvo dar neatkirsti, jis turėjo spėti pasiekti pajūrį. Vedė mus tuo pačiu keliu atgal, į Lansą, kurį turėjome pasiekti prieš sutemas. Kelias pabjuręs, todėl sparčiai eiti buvo labai alsu ir mes trys, nusprendę bėgti, dairėmės Šešelgos. Šešelga vis nesirodė, todėl spėliojome, ar tik Bratkė nebus jam uždraudęs su mumis susitikti.

Ne tik mūsų, bet ir kitas kolonas taip pat tempė į pajūrį. Buvo aišku, kad esesmanai nepaleis kalinių nė paskutinę akimirką. Ir tai suprantama: kolonose likę daug gajų vyrų – negalima paleisti laisvėn aršiausių nacių priešų. Pakeliui mus paviję bėgliai iš kitų kolonų pasakojo, kad kaliniai jau atsiskaito su savo budeliais – blokų galvomis. Jie jau nudobę Zelionkę – ant jo kaklo užkabinę lentą su užrašu: „Čia guli užmuštas lagerio šuo Zelionkė“.

Artėja pavakarys ir Lansas. Plentas slidus ir dygus, nes truputį išbiro sniego.

– Žiūrėk, Sruoga svirduliuoja, – kumšteli mane Patarška. Prišokę pastveriame jį už pažastų, ir jis visu svoriu pakimba ant mūsų rankų.

– Palikit, vyručiai, vis tiek manęs nenutempsit iki Lanso...

Jo tiesa – mūsų jėgos taip pat baigiasi... Bet prieš akis ilga pakalnė, o už jos netoli jau ir Lansas. Tad atkakliai žvelgdami į kelią svyruojame pirmyn – turime pasiekti pakalnę, žemyn šliaužti bus lengviau. Bet Sruoga nesiduoda toliau vedamas, sunkiai markstydamas akis atsiremia nugara į pakelės tvorą.

– Sunki kuprinė, kad ją velniai, – skaudžiai šypsosi jis, graibo ranka sniegą ir mėgina nuryti.

Pro mus slenka paskutinės pakrikusios gretos, greitai liksime vieni. Mudu su Patarška dairomės aplinkui, žvilgsniu ieškome

Šešelgos. Dabar jis kaip tik reikalingas. Jo lydimi galėtume atsilikti, o paskui...

– Man jau geriau, – tarė Sruoga, ir mes visi trys, susikibę rankomis, pradėjome šliaužti pakalnėn.

Lanso pakraščiai skendo tirštoj vakaro tamsoj, bet trinktelėjus pabūklams jie staiga nušvito. Šaudė arti, trinkčiojo iš visų pusių, danguje plaikstėsi plačios ugnys. Šiame pabūklų gaudesy ir rausvų liepsnų šoky ėjome apsvaigę ir atsitokėjome tik tada, kai prieš mus iš tamsos išniro plati šešėliuota kolona.

– Moterys, žydės iš Lauenburgo eina, – šūkteli kažkas, ir mes kryžkelėje susitinkame.

– Uršula, Marusia... – prislopintais balsais šūkčioja lenkai, mėgindami surasti savąsias. Vienas iš mūsų kolonos vis dėlto rado, tad skubiai užmovė jai ant galvos kepurę, ir mergina ilgomis kelnėmis prapuolė tarp mūsų.

Atrodė, kad šios kryžkelės maišaty, pabūklams gaudžiant, liepsnoms blykčiojant ir vėl užgęstant, mūsų jau nesurinks esesmanai ir esame laisvi. Bet jie nesitraukė nuo savo kolonų, atskyrė mus nuo moterų, ir mes vėl šliaužėme pirmyn, nes Lanso miestely nakvynės negavome. Paėjėję kilometrą kitą, sustojome prie Godentovo dvaro. Pastogės negavome ir čia, todėl sugulėme šalia plento kažkokioj aikštelėj.

Kovų ugnis aprimo. Krinta šlapias sniegas, paskui pradeda lynoti, ir aš, negalėdamas užmigti, dairausi aplinkui. Šalia manęs po savo raudona vatine pūpso susirietęs Patarška, priešais šešėliuoja didžiuliai paplentės medžiai. Už jų, drėgnoj tamsoj, pykšteli šūvis, ir man aišku, kad nėra ko ieškoti Šešelgos, nes ir jis stovi sargyboje. Aikštelėje jau visai ramu, tik vienas kitas ieško sausesnės vietos. Kažkoks dvejetas atsisėda netoli manęs, apsisupa antklode ir glaudžiai apsikabina. Jie taip pat ilgai neužmiega, sėdi ir vis šnibždasi. Kai nuo nugarų nuslenka uždangalas, pasirodo papurusi moters galvutė. Tai buvo greičiausiai ta pati pora, pakeliui į Godentovą vienas kitą radusi.

Aš lyg nuvarytas arklys vis trūkčioju kairę koją, nes ją bjauriai gelia. Pusiau snausdamas laukiu, kad greičiau prašvistų.

– Kelkis, mus varo į plentą, – žadina mane kumščiuodamas Patarška.

Matyt, smarkiai buvau įmigęs, kad vis negaliu atsigaivelėti. Patarška suvynioja savo vatinę, pakiloja ir trenkia žemyn.

– Trauk ją velniai! Prilyta, sunki – nenešiu!

Išsiėmęs iš kuprinės popierinę dėželę su avižiniais dribsniais, suvalgo saują ir taria:

– Nuryk, atsigausi.

Bet šį rytą sausos avižos, kurias mums buvo dovanoję norvegai, labai sprangios, todėl mudu einame ieškoti sniego. Aikštė, kurioje nakvojome, baigia ištuštėti, ir tik vienur kitur guli nusilpusieji. Viename jos pakrašty pamatėme Sruogą: gulėjo jis apsikabinęs savo kuprinę, atmerktomis akimis, bejėgis. Kai pamėginome jį kelti, tiek tepasakė:

– Viskas, palikit mane, vyručiai, ir savimi rūpinkitės.

Pasakė silpnai, vargiai mus pažindamas. Taip, viskas. Ši naktis jį pribaigė, ir mes nuėjome daugiau niekuo negalėdami padėti.

Baigė švisti drumzlinas, šlapias rytas. Šaudė arti, o mūsų kolona, kuri dabar atrodė gerokai padidėjusi, stovėjo ant plento ir kažko laukė.

Staiga esesmanai suriko ir mes pamatėme, kad vienas sargybinis, lenktyniaudamas su vilkiniu šunimi, vejasi tris bėglius. Jie bėgo per lauką sunkiai svyruodami į šalis, stengėsi pasiekti kalvelę, už kurios trinksėjo pabūklai. Trys bėgliai jau buvo nutolę apie trejetą šimtų metrų, tad esesmanas, pamatęs, kad jų nepavys, užsigulė ant žardžio tvoros ir pradėjo šaudyti. Vienas bėglys skėstelėjo rankom ir susmuko. Kai prišokęs šuo pradėjo jį draskyti, kulkos kliudytas krito ir antras. Tik pirmasis, kuris savo draugus buvo gerokai pralenkęs, pasiekė kalvelę ir dingo už jos. Trys bėgliai, greičiausiai rusai, ryžosi bėgti paskutinę akimirką,

kai rikiavosi kolona. Nespėjo jie nusimesti mėlyndryžių apsiaustų, sunkių klumbokų, nusilpę, iškankinti, todėl ne visiems buvo lemta išsigelbėti.

Trijų bėglių ryžtingas veržimasis laisvėn esesmanams įrodė, kad rusų tankams artėjant kaliniai gali ryžtis bet kokiam žingsniui, todėl jie dar glaudesnėm eilėm apsupo mus ir nedelsdami varė į pajūrį. Eiti plentu buvo pavojinga, todėl greit pasukome į paprastą kelią, kur sutikome būrius žydžių. Jos slinko vienos, be sargybinių, mirtinai nuvargusios. Paėję toliau, tarpgirio kelelio sniege pamatėme bado ir šalčio suriestus kritusių moterų lavonus.

Pabūklai šaudė netoli, čia pat, už giraitės, tad su jauduliu dairėmės ir laukėme. Pabėgę iš kitų kolonų kaliniai pasakojo, kad rusų tankai jau išlaisvino kroato Andrešeko koloną, taigi greit išlaisvins ir mus. Bet galėjo būti ir kitaip. Bėgliai pasakojo, kad esesmanai vieną koloną sušaudė Noištato kalėjimo kieme, o Štetino kalinius lėktuvai subombardavo jūroje. Laivas buvo sudaužytas netoli kranto, todėl vienam lietuviui pasisekė išsigelbėti. Įsikabinęs į laivo nuolaužą, stingdamas nuo šalčio, įtempęs paskutines jėgas, kurių tiek mažai buvo išsekintame kūne, jis vis dėlto išsiyrė į krantą. (Tai marijampolietis sportininkas K. Vikauskas, mano senas pažįstamas. Grįžęs namo, papasakojo apie šio laivo paskandinimą.)

Mus vienas tankas buvo bepagaunąs, bet Bratkė spėjo užvesti koloną už apžėlusios krūmais kalvos. Staiga čia pat, lyg vamzdis būtų buvęs prie pat ausies, driokstelėjo pabūklas. Deja, tai šaudė vokietis ant kalvelės. Sunku pažinti, civilis jis ar karys, nes vienmarškinis. Šis vienplaukis storulis, pasiraitojęs marškinių rankoves, sukiodamas ant kalvelės patrankos vamzdį ir šaudydamas nežinia kur, lyg paskutinis mohikanas kovėsi vienui vienas...

Iš pažliugusio kelio mes ir vėl išeiname į plentą, prie kurio namai, spygliuota tvora, o už jos – išpurtusiais veidais karo belaisviai. Plentų sankryžoje pasirodo folkssturmo kariai – kliši se-

nukai bailiais veidais su pancerfaustais – prieštankiniais ginklais rankose. Pamatę atriedantį priešų tanką, sprunka į šalis. Tankas tikrai slinko į mūsų pusę, bet Bratkė ir vėl spėjo pabėgti paslėpdamas mus pušyne.

Žengiant tuo pušynu Patarška keikteli:

– Žiūrėk, ar velnias jį iš kelmo išspyrė?

Prie kelio stovi lagerio viršininkas Mėjeris, stebi, tarsi skaičiuoja mus.

Matome, kaip iš tarpueilio iššoka mūsų Germantas, pribėga prie Mėjerio ir kažką jam sako. Mėjeris piktai purto galvą, mosteli ranka, ir naivus drąsuolis nusiminęs vejasi mūsų koloną.

Ir pirmąjį vakarą, kai buvome uždaryti antrame bloke, švietimo tarėjas P. Meškauskas-Germantas mėgino veržtis į laisvę – norėjo pasiekti lagerio valdžią. Jis tepriėjo vos iki pirmųjų vartų, grįžo neapdaužytas, tik labai susikrimtęs. Tada nustebome, o dabar pasišaipėme, kad kreipėsi į Mėjerį, ir toliau slinkome kartu pro užminuotus laukus tuo purvinu keliu. Priėjome kažkokį kaimą, už jo – Pucko miestelio pakraštį ir čia sustojome.

Iš kolonos išrenka pačius silpniausius ir uždaro didžiuliame mūriniame name. Mus nuveda toliau, į platų kiemą, kuriame gulinėja pusgyvės žydės, o pašaliuose pūpso dengti vokiečių bėglių vežimai. Įžengiame į ilgą daržinę, kurioje prie sienos pririšti bėglių arkliai. Radę šiaudų kupstą, mes trys – J. Valenta-Patarška, K. Ptašinskas ir aš – atsigulame prie pat arklių.

Pabėgame

Nurijęs saują avižinių dribsnių, bent kiek atsigavau ir pradėjau dairytis. Esesmanų daržinėje nebuvo, tad išslinkau laukan. Vakaro prieblandoje atrodė, kad mes esame miestelio pakrašty prie kažkokių apleistų namų. Kieme sargybinių nebuvo, tad niekieno

netrukdomas perėjau jį ir atsidūriau prie daržų. Dabar jau galėjau bėgti, tik reikėjo atsivesti savo draugus Patarška ir Kostą. Bet ar nepakliūsime žandarams į nagus? Jau ne kartą buvome girdėję, kad vokiečių frontui traukiantis atgal jie sekdavo iš paskos, varydami su savimi nespėjusius pabėgti gyventojus, degindami neužrakintus namus, šaudydami sutiktus kalinius vietoje. Čia mums turėjo padėti sargybinis Šešelga. Jo lydimi galėjome saugiai slinkti į antrą fronto pusę per žandarų užtvaras. „Reikia palaukti, reikia susitikti Šešelgą“, – tariau sau ir sukdamas pusračiu atgal paėjau į miestelio pusę. Esesmanų ir čia nepamačiau, matyt, jie, kaip paprastai, buvo apsupę mus dideliu ratu. Aplink ramu, niekas nešaudo, tik dengtame bėglių vežime kažko verkšlena mažutis vaikelis.

Kai grįžau į daržinę, mano draugai buvo kietai įmigę. Netrukus miegas ir man stipriai užvėrė akis, bet apie 10 valandą nakties staiga atsimerkiau – daržinėje lakstė esesmanai, prunkštė arkliai, sklido pavojaus šauksmas: „Aufstehen! Schneller, schneller!“

Trauk perkūne, kaip sunku atsikelti, bet vis dėlto atsisėdu.

– Eisim ar ne? – klausia Patarška, neramiai tampydamas kuprinę.

– O tu? – atsisuka į mane išsekęs Kosto veidas.

Tokią valandėlę, kai esi mirtinai nuvargęs ir išbadėjęs, tu visam kam abejingas: gali pulti į šiukšlių dėžę, į garuojančias žarnas, beviltiškai bėgti, abejingai žvelgti į atkištą šautuvo vamzdį... Daugelis mūsiškių nesikėlė – jie ropojo į tamsų šalinės kampą, slėpėsi šiauduose tarp sukritusių žydžių.

Šiaudų gniužulas, ant kurio stovime, dar vis velniškai traukia žemyn ir masina, mes dar valandėlę dairomės aplink, o paskui, tarsi įspėję savo likimą, vienas kitam tariame:

– Eime, eime, eime!..

Tamsioj nakty žengiame ne tik mes, bet ir norvegai. Aukšti, tvirti, vyras į vyrą, linguoja jie kolonos prieky, o paskui juos –

dar daugelis kitų. Eidamas kolonos gale vis galvoju apie saviškius, kurie pasiliko daržinėje. Žydžių į žygį esesmanai nekėlė, taigi jie galėjo mūsiškių nepastebėti. Na, o jei juos užtiks žandarai?... Bet ar turės laiko dairytis, jei esesmanai ir bėgliai su savo vežimais galvotrūkčiais išskubėjo? Taip, greičiausiai jiems viskas baigsis laimingai – jie jau iš kolonos pabėgo.

Kelias, kuriuo dabar mus skubiai varė, vedė į Dancigą. Į uostamiestį lingavo ne tik dengti gyventojų vežimai, bet plūdo ir kariuomenė. Kolona, atsidūrusi plento kamšaty, turėdavo dažnai stabtelėti. Laikas buvo bėgti, todėl nutarėme susiieškoti Šešelgą. Plentų sankryžoje, pasinaudodami bėgančių gyventojų ir kariuomenės spūstimi, susitikome su juo ir pradėjome tartis. Planas mūsų buvo paprastas: nežymiai atsiliksime nuo kolonos, o jis su šautuvu eis paskui mus.

– Kai atsiliksim nuo kitų, veskit mane už parankės, – tariu savo draugams, – vaizduosiu, kad man sunkvežimis koją pervažiavo.

Buvo gal dvylikta nakties, spūstis plente sumažėjo, mūsų kolona žygiavo viena. Ji skubėjo pirmyn, o mes vis labiau atsilikome...

Kolona lėtai tolo nuo mūsų, pagaliau tamsoje visai pranyko. Mane dabar veda Kostas ir Patarška, su šautuvu eina sargybinis Šešelga. Ant plento – nė vieno žmogaus, tik vienoje pusėje matyti maži išsimėtę kažkokio kaimo namukai.

– Sukim čia, – švokšteli Patarška ir kartu su Kostu šoka į kažkokį kiemą.

– Po velnių, kur bėgat! – stabdau juos pasiviję̨s.

– Į laukus, – atsako jie, rengdamiesi sprukti tolyn.

Man pavyko įtikinti, kad šitaip bėgti kvaila, ir mes grįžome pas Šešelgą, kuris laukė ant plento. Perėjome į priešingą kelio pusę, pasislėpėme kažkokiame sode, ilsėjomės ir svarstėme. Atitokę draugai suprato, kad į laukus bėgti tikrai buvo pavojinga, netgi jei Šešelga būtų paskui sekęs. Nutarėme užsukti į kokį pakelės

namelį ir laukti tolesnių įvykių. Pasėdėję sode kokią valandą ir įsitikinę, kad aplinkui ramu, grįžome į plentą. Prisiartinę prie jo, stabtelėjome dengtoj tarpuvartėj, ir tą pačią akimirką pro mūsų nosis prašvilpė ant dviračio esesmanas, o paskui jį prašuoliavo vilkinis šuo. Mes žinojome, kad paskui koloną, gerokai atsilikę, sekdavo tokie sargai. Šie jau buvo per daug toli atsilikę, taigi jie, matyt, ieškojo ne tik mūsų, bet ir Šešelgos. Skubėdami pavyti nužygiavusią koloną, sargai neturėjo laiko žvilgtelėti į tarpuvartę ir todėl mes dabar galime eiti plentu. Pamatę šalia stypsantį mažą apšiurusį namelį, pasibeldėme į duris. Kai įžengėme vidun, Šešelga, grabaliodamas vokiškus žodžius, esesmano tonu tarė šeimininkei, kad varosi tris atsilikusius kalinius ir užėjo čia pailsėti. Dar nesena, bet nuvargusi kašubė baikščiai žvilgčiojo į aslą, kur ant pakreiktų šiaudų gulėjo kažkoks vyras. Lovoje prabudęs suklykė kūdikis. Moteris, nuraminusi jį, išbėgo lauk, o sugrįžusi pradėjo vynioti savo patalynę. Ji lenkiškai aiškino mūsų sargybiniui, kad skubanti į bunkerį. Bet Šešelga tylėjo lyg kelmas, matyt, nesuprato lenkiškai, todėl Kostas, kuris mokėjo ne tik lenkiškai, bet ir rusiškai, ją prakalbino. Kašubei iškart prašvito akys. Dar kiek pakalbėjusi, ji griebė patalus, vaiką ir išbėgo į slėptuvę.

Vyras iš viduaslio jau anksčiau buvo dingęs, taigi likome vieni. Už valandos kitos turėjo švisti, ir mums reikėjo perrengti Šešelgą. Jei per anksti jis pasidės esesmano aprangą ir ras žandarai – visi žuvę, jeigu per vėlai – mes išvaduoti, o jis... Vargu ar spėtume įtikinti rusus, kad esesmano kaily geras vyras. Pasidairę už pertvaros, antrame kambarėlyje radome rūsio duris, kurias atidarę Šešelgą nuleidome žemyn. Kai kašubė, atbėgusi užrakinti savo namelio, rado viduasly keturis kalinius, labai sumišo. Tada jai viską paaiškino Kostas, šitaip užbaigdamas:

– Šeimininke, mes jūsų rankose, leiskite mums pasilikti čia.

– Dieve mano, ką daryti? Žandarai sudegins mano namelį, aš turiu jį užrakinti, – aimanavo moteris.

– Tai užrakinkit ir eikit, mes užlipsim ant aukšto ir mokėsim pasiaiškinti, jei ras žandarai.

Geraširdė moteris sutiko, ji palaimino ir išbėgo į slėptuvę.

Švito. Vis garsiau dunksėjo pabūklai, dažniau kaleno kulkosvaidžiai. Plentu pradėjo bėgti vokiečių kariuomenė. Vienas kareivis šmėstelėjo pro mūsų trobelės langą ir atsitūpė kiauroj pašiūrėj, tiesiai prieš namelį. Taip atsitupia savo reikalui baimės suremtas žmogus. Greitai pašokęs jis nusimetė savo mundurą, mėgino persivilkti civiliais drabužiais, bet mostelėjęs ranka vėl užsitempė jį ir nubėgo į pakalnę paskui kitus.

Per priemenės angą užlipome ant aukšto. Radęs krūvelę spalių, atsiguliau. Neatsispyrė nuovargiui ir Šešelga, tik Kostas su Patarška žvalgėsi pro šiaudinio stogo plyšį ir mums pranešinėjo, kas aplinkui darosi. Aš greitai užmigau ir atsibudau tik tada, kai smarkiai trinktelėjo patranka. Driokstelėjo dar kartą ir taip arti, kad sudrebėjęs namelis, rodės, pašoko aukštyn. Nespėję kaip reik atitokti ir apsidairyti, išgirdome už trobelės sienų skardų rusišką balsą:

– Išlįskit, nebijokit!

Padrąsinti žmonės, šio kaimelio gyventojai, lindo iš požeminės slėptuvės, linksmai klegėdami sveikino rusų leitenantą ir skubėjo prie istorinio tanko, kuris iš šios žemės ką tik išvijo vokiečius.

– Laikas pasirodyt ir mums, – taria Kostas, prisiartina prie skylėto aukšto galugalio ir garsiai rusiškai sušunka: – Drauge leitenante, čia buvo pasislėpę Štuthofo konclagerio kaliniai, leiskite nulipti žemyn!.

– Lipkite! – išgirstame balsą, ir mes, nušokę nuo namelio aukšto, netrukus atsiduriame prie didelio tanko, kurį jau supa būrelis žmonių...

Rapolas Mackonis

MES DAR GYVI ŽMONĖS

(atsiminimų fragmentai)

Antrajam pasauliniam karui pasibaigus, daugelis rašytojų – vieni, nacių pragare patys pabuvoję, kiti, remdamiesi turimais dokumentais, – pasaulio opinijai patiekė gausios sukrečiančios literatūros, kurioje ryškiai pavaizdavo gūdžiausią visoje žmonijos istorijoje 1939–1945 metų laikotarpį.

Iš pradžių ne visi suvokė, kas įvyko. Tik vėliau daugeliui atsivėrė akys ir jie pamatė, kas darosi Europoje, kai ją užpuolė puikiai organizuoti plėšikai, nuo galvos iki kojų apsiginklavę naujausiais ginklais. Maža to, „Naujosios Europos" skelbėjai (iš tikrųjų – jos pavergėjai ir naikintojai) nepasitenkino užpuolę ramiai gyvenančias tautas ir jas apiplėšę. Jie sumanė visas Europos tautas iš pagrindų sunaikinti. Planą turėjo paruošę tikslų. Viskas, net mažiausios smulkmenos buvo numatyta, priemonės paruoštos ir išmėgintos. Jei vokiečiai būtų laimėję 1939 metais pradėtą karą, jam pasibaigus, Europoje per trumpą laikotarpį gyvi būtų buvę palikti tik sveiki žmonės kaip vokiečių vergai, galį dirbti sunkiuosius darbus, o seneliai, silpnos sveikatos suaugusieji ir milijonai vaikų – be triukšmo iššudyti.

Jei nesant namie šeimininkams įsiveržia į butą nusikaltėliai ir apkrausto, sakome – buvo vagys. Jei ginkluoti asmenys įsiveržia į butą ir užpuolę gyventojus juos apiplėšia – šios rūšies nusikaltėlius vadiname plėšikais. Pagaliau jei nusikaltėliai ne tik apiplėšia, bet ir savininkus iššudo, tai jau banditai – žmogžudžiai. Kyla klausimas: kaip pavadinti žmones, nužudžiusius ne pavienius asmenis

ar šeimas, bet dešimtis milijonų niekuo nekaltų gyventojų – neatsitiktinai, bet organizuotai, valstybiniu mastu?!

Štai kodėl būsimosios kartos lankys ne tik Veimarą ar bet kurį kitą garsųjį Vokietijos miestą, bet, anot B. Sruogos, ir laiko nesunaikinamus „barakinės kultūros“ paminklus, kaip Osvencimą, Mauthauzeną, Buchenvaldą, Zaksenhauzeną, Guzeną, Ravensbriuką, Noigamą ir daugelį mažiau žinomų konclagerių. Lankys ir Štuthofą – vieną iš žiauriausių hitlerinės katorgos centrų. Šių atsiminimų autoriui, nešiojusiam ant krūtinės raudoname trikampyje raidę L, po kuria juoda spalva buvo išspausdintas Nr. 21318, Štuthofe teko išbūti beveik dvejus metus.

* * *

Saulė buvo jau gerokai pakilusi, kai dviejų gestapininkų lydimas žingsniavau mylimojo Vilniaus gatvėmis į niūrius pilkuosius saugumo rūmus. Ėjau beveik nieko negalvodamas. Tokiais momentais mintys dažnai išnyksta ir žmogus daraisi abejingas, pasyvus. Tik giliai pasąmonėje esi savotiškai guodžiamas, kad visa tai, kas darosi dabar ir kas laukia ateityje, nėra bausmė už kokį nors nusikaltimą, o tik kukli auka ant tėvynės aukuro. O šiam aukurui ir kruvinų, ir nekruvinų aukų tuomet netrūko.

Jau prieš keletą savaičių pajutome besiartinančią audrą. Nežinojome tik, kokia ji pakils: maža ar didelė? Aišku buvo viena – ramiai nepraeis. Okupantai Lietuvos jaunimą jau daug anksčiau ir geruoju, ir smurtu pradėjo vežti į Vokietiją darbams. Tuo tikslu leido visokius atsišaukimus.

Šia proga tenka pabrėžti, kad kaip visa lietuvių tauta, taip lygiai ir mūsų jaunimas nepatikėjo nacių propaganda. Rašant atsiminimus nepriimta daryti ekskursijos į praeitį, tačiau ima pagunda suminėti vieną gana būdingą faktą. Berods 1942 metų pradžioje leidžiamame Rygoje dienraštyje „Deutsche Zeitung im

Ostland“ buvo įdėtas žemėlapis su pažymėtomis vietomis, kur senovėje buvo pastatytos kryžiuočių bei kalavijuočių pilys rytuose. Žemėlapyje jos mirgėte mirga Latvijoje, Estijoje ir net toliau, Lietuvoje – nė vienos; Lietuvos plotai tarp Vokietijos ir kraštų į rytus nuo Lietuvos atrodo lyg koridorius, lyg platoka jūra, kur kryžiuočiai, per ilgus amžius ne kartą mėginę įkelti koją, taip ir nesugebėjo įsistiprinti. O jei vietomis laikinai ir pavykdavo susisukti lizdą – neilgai šilo kojas.

Ir tąsyk, jau pirmaisiais okupacijos metais, netgi tie, kurie, simpatizuodami senajai vokiečių kultūrai, nesigilino į fašizmo esmę, greitai praregėjo, kai okupantai ėmė sistemingai naikinti Lietuvos gyventojus.

1942 metų pabaigoje ir 1943 metų pradžioje milžiniškų Vokietijos karo pajėgų sutriuškinimas prie Stalingrado okupantus paskatino griebtis naujo smurto. Hitlerio komisarai Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje gavo įsakymą organizuoti tų kraštų jaunimą į vadinamąjį legioną kovai prieš sovietinę armiją. Netrukus paaiškėjo, ką okupantai buvo sumanę. Remiantis planais, visi trys Baltijos kraštai turėjo atiduoti vokiečių žinion berods dvylikos šaukiamųjų metų naujokus. Kitaip sakant, visą savo jaunimą. Supratę įvairiais „darbo potvarkiais“ jaunimo negalėsią sugaudyti, okupantai sumanė skelbti... mobilizaciją. Kaip vėliau, jau būdami lageryje, sužinojome, komisaras Rentelnas ir gestapininkai ilgą laiką įtikinėjo tuometinius Lietuvos tarėjus, kad jie patys skelbtų mobilizaciją, – juo labiau, kad Estijos ir Latvijos tarėjai neva jau buvo sutikę mobilizuoti savo jaunimą.

Paskutiniame šiuo klausimu tarėjų posėdyje mobilizacijai pasipriešino trys: S. Puodžius, P. Germantas (abu žuvo lageryje) ir M. Mackevičius. Paskesnysis, kaipo teisingumo reikalų tarėjas, įrodinėjo, kad esant okupacijai jokiais juridiniais nuostatais mobilizacijos negalima įvykdyti, nes tai būtų beteisis žingsnis. Generalinis komisaras Rentelnas, trenkęs kumščiu į stalą, sušuko:

„Aš pats įvykdysiu mobilizaciją!“ Tačiau iš skelbiančių mobilizaciją atsišaukimų visi pradėjo juoktis, tyčiotis, niekas šaukimo komisijose nesirodė ir jau kovo viduryje buvo aišku, kad Lietuvos jaunimas nei vilionėms, nei prievartai nepasiduos.

Naktį iš kovo 16-osios į 17-ąją Vilniuje ir Kaune prasidėjo represijos. Vilniuje tatai pajutome kovo 17 dienos rytą, pamatę gatvėse automatais ginkluotus vokiečių policijos būrius. Iš pat ryto policija apsupo Švietimo valdybą, Lietuvos mokslų akademiją ir universitetą. Visas universiteto iškabas policininkai sudaužė šautuvų buožėmis. Drauge pasklido gandai apie gausius suėmimus naktį. Ką suėmė, dar nežinojome. Dėl viso pikto tai, kas buvo namuose įtartina, paslėpiau lyg nujausdamas, kad tarp Jėgerio aukų atsidursiu ir aš. Iš vakaro vienas kitas atėjęs kalbino pernakvoti kur kitur, bet aš griežtai atsisakiau slapstytis. Ir štai dviejų gestapininkų lydimas artinuosi į pilkuosius saugumo rūmus... Kai leidomės į rūsį, supratau, kad ten rasiu daugiau tautiečių. Nustebau pamatęs gausiame būryje profesorius V. Jurgutį ir B. Sruogą.

– Ir tamsta čia? – paklausė kažkuris.

– Taip. Ir aš, kaip matote.

Visi anksčiau suimtieji buvo išrikiuoti koridoriuje prie sienos. Jiems buvo atiduodami kratos metu paimti daiktai. Tatai užtruko trumpiau kaip pusvalandį ir po to visus mus išvedė į kiemą. Jame stovėjo du dengti sunkvežimiai. Vadinasi, būsime išvežti. Kur? Gerai žinojome, kas darėsi nuo 1941 metų rudens Panerių kalnuose: tūkstančiai žmonių ten buvo sušaudyti be jokio teismo.

– Jei įvažiavus į Gedimino gatvę pasuks į kairę, būsime sušaudyti, – balsiai atsiliepė vienas suimtųjų.

Sunkvežimiai vienas po kito išvažiavo pro vartus. Pasuko į dešinę. Vadinasi, ne į Panerius. Kai prie Černiachovskio aikštės pasuko Žaliojo tilto link, supratome, kad veža į Kauną. Po keturių valandų kelionės sunkvežimiai sustojo ties buvusiais Darbo rūmais,

kuriuose rezidavo vyriausiasis gestapo vadas Lietuvoje, aukštas SS karininkas Jėgeris.

Nugrūsti į požemį, iš karto susigyvenome su mintimi, kad naktį arba ryt rytą atsidursime devintajame forte. Taip manyti turėjome rimto pagrindo. Į pavakarį Rimašauskui kažkas atnešė siuntinį, suvyniotą į tos dienos „Ateities“ numerį. Po kelių mėnesių kankinimo Kauno kalėjime šis jaunuolis buvo atiduotas į gestapo rankas – Jėgeris ir jį priskyrė prie „Naujosios Europos“ priešų... Apie tai tą dieną Lietuvos spaudoje pirmuose dienraščių puslapiuose stambiomis juodomis raidėmis buvo paskelbtas specialus pranešimas. Taigi jo „teiginius“ dabar įsikibę ir nagrinėjome:

„Pašauktųjų registracijos vykdymas Lietuvoje dėl tam tikrų intelektualinių sluoksnių įtakos buvo neigiamai paveiktas.

Tuo metu, kai estai ir latviai, savaime suprasdami savo pareigą, įsijungė į kovą su bolševizmu – ar tai fronte, ar tai savoj tėviškėj – šios valandos reikalavimas Lietuvoje nebuvo lygiai suprastas.

Todėl nuo lietuvių legiono steigimo atsisakoma.

Registracija ateityje vyks tik darbams kariuomenei ir karo ūkiui.

Kad būtų apsaugota sveikai galvojanti lietuvių tautos dauguma nuo pragaištingos tam tikrų politikuojančių inteligentinių sluoksnių įtakos ir būtų užtikrintas tolimesnės darbo prievolės vykdymas, Reicho komisaras Rytų kraštui įsakė įvykdyti čia skelbiamas priemones:

1. Universitetas su visais savo skyriais tuojau uždaromas. Lietuvių švietimo reikalams paskirtas ypatingas įgaliotinis.

Dėl šių priemonių kaltos sąlygos, kurias iššaukė atskiri politikuojantieji asmenys Lietuvoje. Izoliavus šiuos asmenis, reiškiame viltį, kad sveikoji lietuvių tautos dalis, saugodama savo tikruosius interesus ir neveikiama trumpareigių ir egoistinių gaivalų, paseks gerą estų ir latvių pavyzdį ir pilnomis jėgomis prisidės prie savo tėviškės išvadavimo“.

– Also sprach Renteln, – teištarė Sruoga.

Be to, iš pranešimo paaiškėjo, kad mes, sugrūsti į gilų drėgną

požemį, „nusikaltome“ ne tik Europos tautų bendruomenei, bet ir savo tautai...

– Meluoja žaltys! – sušuko vienas iš klausiusiųjų balsiai ir lėtai skaitomo pranešimo. – Aršiausias lietuvių, kaip ir visų pavergtų Europos tautų, priešas yra Hitleris su visu savo ištikimų pajacų štabu!

– Kantrybės! – nutraukė kitas. – Iš pranešimo galima daryti išvadą, kad dėl universiteto uždarymo irgi esame kalti.

– Kas?! – šūktelėjo iš kertės.

– Kas? Aš, tamsta, jis. Visi, kurie čia, rūsyje, ant drėgnų grindų sėdime. Rentelnas įrodinėja, kad toms priemonėms sąlygas sudarėme mes – politikuojantys asmenys. Todėl mus ir nutarė izoliuoti vildamasis, kad „sveikoji lietuvių tautos dalis, saugodama savo interesus, paseks estų ir latvių pavyzdžiu...“

– Ir ką! – karščiavosi tas pats asmuo, – duos jaunimą į hitlerių legioną?! Akmenį į dantis, o ne jaunimą! Be reikalo tasai budelis spekuliuoja estų ir latvių tautomis – jokia sąmoninga tauta nesidės su mūsų amžiaus hunais ir sau ant kaklo kilpos neners. Nerasite sveiko proto žmogaus, kuris patikėtų okupantu, uždraudusiu vartoti žodį „Tėvynė“!

Aiškinimai ir diskusijos tęsėsi iki vidurnakčio. Bendros nuomonės nepriėjome. Aišku buvo tik viena – Lietuvos jaunimas nebus paliestas ir okupantai jo kaip patrankų mėsos nenaudos. O tai – svarbiausia!

Naktis praėjo beveik be miego, nes vietos tebuvo vos atsisėsti. Vėlai vakare gestapininkai iššaukė Lenktaitį, o sugrįžo jis tik į vidunaktį. Atrodė gerokai įkaušęs, linksmai nusiteikęs ir pranešė, kad rytą būsime išvežti į Vokietiją.

– O tamsta? – kažkas paklausė.

– Aš esu paleistas, – atsakė kaip paprastai šypsodamasis. Susidarė nejauki padėtis, ir daugiau įkaušusio nelaimės draugo niekas nieko neklausė. Iš tikrųjų kitą dieną Lenktaitis dingo ir

mūsų vienu asmeniu sumažėjo. Apie 8 valandą išrikiavo mus prie durų ir SS karininko uniforma apsivilkęs kybartiškis vokietukas Šveicorius lietuviškai pranešė:

– Dabar tamstos važiuosite Vokietijon. Įspėju, kad niekas nemėgintų bėgti, nes bus pavartotas ginklas.

Paklaustas, už ką ir kur esame tremiami, nieko neatsakė, tik norėdamas kuo greičiau atsikratyti paguodė, kad esą Tilžėje galėsime parašyti prašymus. Po to atsirado keli vokiečių policininkai, ginkluoti automatiniais šautuvais. Gavome įsakymą eiti į gatvėje prie durų stovintį autobusą.

* * *

Taigi esame nacių konclageryje. Niekuomet nė sapne nesapnavome, kad vieną gražią ankstyvo pavasario dieną atsidursime čia – Štuthofe. Nedidelis kaimelis prie pat jūros, tarp Vyslos ir jos šakos Nogato. Čia senovėje tikrai bus lankęsi lietuviai, keršydami kryžiuočiams už plėšikavimus Lietuvoje, o gal ir gyvenę. To neslepia ir vokiečių spauda. Nustebome kartą radę viename Gdansko laikraštyje straipsnį, kurio autorius, remdamasis senovės šaltiniais, įrodinėjo, esą Štuthofo apylinkėse prieš daugelį šimtų metų gyvenę lietuviai. Galbūt. Dabar jų čia ir pėdsako nelikę.

1939 metų rudenį ramus Štuthofo kaimelis tapo tūkstančių nekaltų žmonių prakeikimo ir mirties vieta. Konclageris Štuthofas – viena iš daugelio nacių katorgų. Ne pati didžiausia ir gal ne pati žiauriausia, bet Europos tautų martirologijos istorijoje užimanti gana svarbią vietą, įrašyta į ją kruvinomis raidėmis.

Mus atgabenus, lenkų karo belaisvių dar 1939 metų rudenį pastatytame Štuthofo lageryje buvo apie 4000 vergų. Po dviejų metų senasis lageris pasirodė per ankštas ir 1942 metų vasarą pradėta statyti naujas, daug didesnis ir erdvesnis. Statybos vyko sparčiai gabenant į lagerį vis naujus vergų būrius. Remiantis pla-

nu, po kelerių metų Štuthofe turėjo būti paruoštos patalpos 150 000 žmonių. Be to, buvo planuojamas pastatyti didžiulis 8 krosnių krematoriumas.

Jei vokiečiai būtų išsilaikę dar porą metų, kitados ramus Štuthofo kampelis būtų tapęs antruoju Osvencimu ir, ko gero, tarp konclagerių būtų išsimušęs į pirmąsias gretas. Taip bent rodė vykdomi statybos darbai. Laimei, vokiečiai nespėjo užbaigti Štuthofo. O norėta, stengtasi iš paskutiniųjų, ir viskas buvo aukojama tam, kad iš mažo Štuthofo išaugtų didelis, milžiniškas „Konzentrationslager Stutthof". Juo labiau, kai ši vieta visais atžvilgiais atitiko konclagerio paskirtį. Ramus, mažai kam žinomas kampelis, iš visų pusių apjuostas vandenų, miškų. Prie nedidelės siaurojo geležinkelio stotelės nekaltas parašas „Waldlager Stutthof" niekam nekrenta į akis, retas kas pravažiuodamas ar praeidamas galėtų nutuokti, kas šiame miške dedasi. O baisūs dalykai dėjosi ir apie tai žinojo tik tie, kurie atsidurdavo šio pragaro dugne.

Tarp daugybės lagerio vidaus įstaigų veikė darbo paskirstymo biuras. Jame skirstydavo vergus į atskiras komandas. Vadovavo šiam biurui du esesmanai: Zygelis ir Reisas. Vyriausiasis kapas buvo vokietis Rosleris, berods politinis kalinys. Lageryje buvo pasakojama, esą Rosleris karininkas, vienas iš nacių nužudyto generolo Šleicherio adjutantų. Galbūt. Kas jis iš tikrųjų buvo – nežinau, bet lageryje visą laiką buvo vergų pabaisa, vienas iš žiauriausių sadistų. Mušdavo tokius pat vergus kaip ir pats be pasigailėjimo. Bet tatai jam nekenkė domėtis... poezija. O kaipgi! Šis sadistas parašė Štuthofo vergų... „himną". Dažnai vakarais po sunkaus kankinančio darbo visas lageris turėdavo klausytis, kaip jį dainuoja šeštasis (vokiečių kriminalistų) blokas.

Štai to „himno" turinys:

„Ant Baltijos jūros kopų pastatytas istorijai besikeičiant. Karštą vasarą ir giliam sniegui žemę pridengus statė lagerį darbščios rankos, statė šile, ir šis lageris vadinasi „Stutthof Gross Werder". Ir

nors mūsų žingsniai seniai bus nutilę, ši daina gyvuos lageryje toliau.

Auštant einame į mišką. Ir ką toji diena mums atneš? Likimas mus verčia žiauriai kovoti iš visų jėgų ir grumtis. Pakyla ilgesys ir dingsta nusiminimas. Mintys lekia anapus vielų. Kada vėl pamatysime tėvynę, kasdienių rūpesčių tikslą?

Toji diena ateis, ir tas laikas ateis, kai viltis nugalės kliūtis, kai pagaliau po ilgo kalinimo vėl rasime kelią į namus. Tada vėl įgysime drąsos dar kartą pradėti gyvenimą. O norą gyventi mes turime savo kraujyje ir negaištame laiko skųsdamiesi".

Kas vakarą klausydamas šito „himno" (kriminalistų blokas buvo priešais mūsų bloką), panorau jį išversti į lietuvių kalbą. Nebūdamas poetas, nesugebėjau. Teko kreiptis į profesorių B. Sruogą, kuris daug geriau už mane mokėjo vokiškai ir buvo poetas.

Išdėsčius prašymą, Sruoga atšovė:

– Kuriam velniui tau reikalingas šitas brudas?

– Ką jūs, profesoriau, – spyriausi, – poezija... Himnas...

– Nuo kada profesionalūs banditai užsiima menu, netgi poezija? – pyko Sruoga.

– Vis dėlto, mielas profesoriau, – nenusileidau, – išverskite. Gal kada nors ir kur nors teks minėti.

– Žinai ką, – pašoko Sruoga, – kai kas vakaras klausau, kaip kriminalistai staugia, norisi užsikimšti ausis bent šūdu, kad tik negirdėčiau! Juk tai pasityčiojimas iš meno, tai šventvagystė! Aplink mirtis kaip dalgė žolę šienauja žmones, o tasai banditas užsiima, tfu, atsiprašant... poezija. Bet, – pakeitė toną Sruoga, – jei jau užsispyrei, duok – išversiu. Tik jau nenorėk, kad sueiliuočiau. Vidurius gali paleisti.

Profesorius Sruoga išvertė Roslerio parašytą „himną", aš švariai perrašiau ir skaitytojui pateikiu visą tekstą. Prašyčiau atkreipti dėmesį į vieną skirsnelį: „Ir nors mūsų žingsniai seniai bus nutilę, ši daina gyvuos lageryje toliau".

Matome, kad Rosleris buvo užsimojęs plačiai, tikėdamasis, kad jo sukurtas „himnas“ skambės amžiais. Apsiriko... Nutilus lageryje vergų žingsniams, niekas daugiau nedainuoja ir nacių „poeto“ parašyto konclagerio „himno“ (jis buvo tik vienas iš daugelio pasityčiojimo būdų).

Galimas dalykas, kad tokių roslerių netrūko ir kituose konclageriuose, ir kad jie taip pat buvo apdainuoti – kaip buvo pastatyti, kaip vergai svajoja apie laisvę, kaip laukia dienos ištrūkti iš esesmanų nagų ir pan. Vadinasi, lageris nėra taip paprasta tam tikros dalies žmonių izoliacijos vieta ir yra jam prasmės rašyti „himnus“... Juo labiau, kad lageriais, o ne kuo kitu naciai rėmė savo viešpatavimą. Žodis „lageris“ per pastaruosius kelerius metus yra įgijęs tradiciją, nors mums labiau yra suprantamas pavadinimas „katorga“. Antra vertus, kaip pavadinsi – taip nepagadinsi, juk pavadinimas nėra esminis dalykas. Kyla kitokio pobūdžio klausimas: kas iš tikrųjų buvo nacių lageris – katorga? Gaila, į šį klausimą trumpai ir išsamiai atsakyti negalima, tiesiog neįmanoma.

Lagerių, naujoviškai tariant, konclagerių išradėjai yra ne vokiečiai. Pirmieji lagerius pradėjo steigti anglai XX amžiaus pradžioje, karo su Afrikos būrais metu. Jie turbūt nė manyti nenumanė, kaip netrukus šis išradimas bus „patobulintas“. Kaip ir tinka „fachmanams“, vokiečiai anglų išradimą tiek patobulino, kad be didesnio vargo galėjo iššudyti milijonus žmonių.

Kaip visi konclageriai, kitaip sakant „Mokslinė žmonėms žudyti organizacija“, taip ir jos skyrius Štuthofe buvo gana sudėtingas, todėl pamėginsiu vaizduoti tam tikromis dalimis. Pradėsiu nuo to, kas buvo svarbiausia konclagerio vadovybės akimis žiūrint.

Pirmas ir svarbiausias vadovybės uždavinys – nužmoginti į konclagerį patekusį asmenį. „Mokslinės žmonėms žudyti organizacijos“ sumanytojams ir jos steigėjams šis uždavinys buvo pats svarbiausias, o patekusiam į konclagerį – pats baisiausias.

Naciai žinojo, ką darė: užmušus žmogaus asmenybę, su juo galima daryti visa, kas patinka. Tai nelyginant narkozė operacijos metu. Skirtumas tik tas, kad narkoze apsvaiginus sąmonę gelbėjama žmogaus sveikata, jis pats ištraukiamas iš mirties nasrų, o konclageriuose sąmonė svaiginama tam, kad lengviau būtų galima sunaikinti ir jo sveikatą, ir gyvastį. Kaip tai vykdoma, pamėginsiu papasakoti.

Visi laukėme savo eilės mirti. Vieni – trumpiau, kiti – ilgus metus, bet visi – neturėdami nė mažiausios vilties likti gyvi. Nei autorius, nei milijonai buvusių bendros nelaimės draugų skaitytojų užuojautos nelaukiame ir nenorime. Nelaukiame todėl, kad kas nebuvo konclageryje, tas nei užjausti, nei suprasti mūsų negali. Nenorime jokios užuojautos todėl, kad tatai mums yra visiškai nereikalinga. Šiandien iškeliame aikštėn savo iškentėtas kančias vien tam, kad kuo daugiau žmonių suprastų, ką naciai rengė Europos tautoms. O rengė jie baisiąją mirtį. Mes buvome pirmosios aukos. Paskui mus būtų ėję visi kiti, nes nacionalsocialistai turėjo tikslą visą Europą padaryti vienu dideliu konclageriu ir jame seniausios kultūros tautas paversti pelenais, tinkančiais tręšti dirvą.

Hitleriui paėmus valdžią, Vokietijos konclageriai turėjo planingai ruošti Europos tautų išnaikinimo specialistus. Prasidėjus karui, naciai jau turėjo pakankamai įgudusių žudikų, kuriems tuojau pat atsirado pelningų vietų naujai steigiamuose „Mokslinės žmonėms žudyti organizacijos“ skyriuose – konclageriuose. Visi anksčiau pastatyti konclageriai buvo tobulinami, aprūpinami naujausia žudynių technika, o naujai steigiami turėjo būti dar moderniškesni. Visi konclageriai: ir patobulinti senieji, ir naujieji, buvo skirti pokariniam laikotarpiui – tada vokiečiai nesivaržydami planavo sistemingą pavergtųjų tautų išnaikinimą. Germanofilai, kurių vis dar pasitaiko, galėtų paklausti: „Ar kartais nefantazuoji?“

Deja, apie tai rašant fantazijai vietos nėra ir negali būti. Per daug rimtas klausimas, kuris buvo planuojamas išspręsti nežmo-

niškai! Laimėjus karą ir taikos sąlygas padiktavus, visoje vokiečių pavergtoje teritorijoje būtų buvusi pradėta generalinė gyventojų atranka. Per iš anksto numatytą laiką visi vyresnio amžiaus žmonės, ligoti, silpni, paliegę, politiškai neištikimi piliečiai būtų atsidūrę konclageriuose ir be triukšmo, tyliai sunaikinti – kaipo trąša vokiečių tautai klestėti. Tie, kurie visiškai sveiki, būtų tapę vokiečių fabrikų bei įmonių savininkų tarnais ir darbininkais. Juos tvarkyti ir prižiūrėti buvo numatyta politiniu atžvilgiu ištikimi nacionalsocializmo išpažinėjai. „Laimingieji“, tai yra likę gyvi, būtų turėję pasitenkinti ne gyvenimu, bet tik egzistencija, o „nekūrybinguoju elementu“, paskirtu iššudyti, būtų užsiėmusi „Mokslinė žmonėms žudyti organizacija“...

To neslėpė ir nacionalsocializmo ideologas Rozenbergas. Paskirtas okupuotų Rytų kraštų neribotu valdovu, pareiškė: „Tie (Rytų kraštų – R. M.) gyventojai turi mums dirbti kaip vergai. Kai pasidarys mums nereikalingi – galės mirti“.

Panašiai samprotavo ir nacionalsocializmu persiėmę mokslininkai. Vienas jų, Poznanės universiteto profesorius Paulis Tomsonas, 1942 metais rašė: „Lenkų ir čekų klausimui išspręsti mūsų tauta pakankamai turi biologinių jėgų. Tokios mažos nacijos, kaip estai, latviai ir lietuviai, turi prisitaikyti prie mūsų arba žūti“.

Kaip matome, keliais trumpais sakiniais išsakyta visa vokiečių Rytų politikos programa, kurią jie vykdė griežtai ir nuosekliai.

Taigi mielas skaitytojau, pamėginkime: aš – prisiminti, o Tu – susipažinti su tuo, ką mes išgyvename, ir kas laukė laikinai esančių laisvėje.

Viena tik neramina. Ar suprasi mano kalbą? Ne todėl, kad nesugebėčiau dėstyti savo minčių. Priežasties esama kitos: mes, eksmirtininkai, turime savo kalbą, kurios žodžiuose ir net raidėse glūdi mirties šmėkla. Tai ne koks nors prasimanymas ar fantazija! Ne. Tai neginčijamas faktas! Prašau paklausyti, ką apie tai rašo kiti.

1959 metų pradžioje žymus lenkų rašytojas T. Holojus išleido apysaką „Mūsų pasaulio pabaiga“, kurioje pavaizdavo į konclagerį patekusių žmonių gyvenimą. Dienraštyje „Tribuna Ludu“ (1959 m., Nr. 4) įdėtoje recenzijoje tarp kitko sakoma:

„Visų konclagerių kalinių pasisakymai (reliacijos) sutartinai liudija apie tai, kad gyvenimo lageryje nepajėgs suprasti tas, kas jame nebuvo. Lagerių autorių remiantis savo patyrimais sukurtoje literatūroje juntamas kažkoks nepaneigiamas autentiškumas: ne detalėse, kurias galima atkurti, ne situacijose, kurios viena į kitą gali būti panašios, bet tiesiog neįsivaizduojamos grėsmės autentiškame turinyje, deginamų kūnų tirštuose ir riebiuose dūmuose, būvyje, kuris nenustojo būti tikruoju gyvenimu“.

* * *

Išvyti kieman, nežinojome, kas daryti. Senesnieji vergai nieko nelaukdami stojo į ilgokas eiles. Mums nurodė vietą prie krašto, ir mes pirmą kartą pasiruošėme patikrinimui. Netrukus pasirodė grįžtančios iš darbo pirmosios vergų kolonos. Vaizdas dar šiurpesnis negu dienos metu. Daugumas – sunykę, vos pavelka kojas, dalis tik skarmalais apsikarstę, apžėlę, nuo kažin kada nesiskutę, nesiprausę. Kai kurie – kruvinais veidais. Iš paskos nešė keliolika darbo metu užmuštų, kitus, dar kiek gyvus, bet jau be sąmonės, vilko žeme. Žiūri žmogus ir negali suprasti: ar iš tikrųjų taip yra, ar gal tik nežmoniška haliucinacija prikibo? Šalia stovįs sunykęs senyvo amžiaus vergas, lyg suprasdamas klaikias mūsų mintis, atsiliepia:

– Taip kasdien. Prieš pietus ir vakarais. Jūs dar pamatysit ne tokių dalykų. Kiek jau užmušė...Mus čia visus iššudys.

Sujudo sukruto lyg skruzdėlynas tūkstančiai žmonių – išvargusių, sumuštų, alkanų, sutinusių. Visi lyg išalkusi vilkų gauja puolėsi į blokus, kad kuo greičiau gautų šiltos kavos ir mažą riekelę

duonos su margarinu. Besigrūdančius į blokus prominentai įprastu būdu vaišino lazdomis, kumščiais, spardė kojomis ir paskutiniais žodžiais keikė.

Po valandos iš kertės pradėjome tempti čiužinius ir vadinamąsias antklodes. Buvo ruošiamasi nakvynei. Sugriuvome kas kur stovėjęs. Tuo metu salėje kilo didžiausias triukšmas, paįvairinamas tokiais keiksmais, kokie nevartojami net pornografiškiausioje literatūroje. Buvo kovojama dėl kiekvienos vietos. Dar didesniam pasityčiojimui vergai buvo verčiami miegoti tik su apatiniais marškiniais. Kai suguldavo susispaudę vienas prie kito pusnuogiai, vaizdas tapdavo dar siaubingesnis. Prominentai dažnai tikrindavo, ir vargas tam, kuris išdrįsdavo atsigulti nenusimovęs apatinių kelnių. Ir šiandien mano akyse stovi kiek vėliau šeštame bloke matytas šiurpulingas vaizdas. Dienos salėje *(Tagesraum)*, kur gulėjo apie du šimtai vergų, buvo keliolika berniukų nuo 12 iki 15 metų amžiaus. Vienas minėtojo bloko prominentas kažko ant vaikų įpyko, tad atsinešė storą odinį diržą, nutraukė nuo jų antklodes ir kad ims kapoti! O kai pamatė, kad kai kurie miega su apatinėmis kelnėmis, tai tiesiog įsiuto ir įnirtęs dar labiau pradėjo pliekti nelaimingus vaikus. Jie mušami rėkti negalėjo, tai tik unkštė, daugelis sukruvintais veidais. Budelis nepasitenkino mušdamas diržu, dar apspardė batais. Nežinau, iš kur buvo tie vaikai ir kokios jie tautybės.

Kitą rytą anksti, dar tamsiai, mus pakėlė. Šokome iš patalo lyg šaltu vandeniu apipilti. Vėl pakilo riksmas, keiksmai, pasipylė šlykščiausi žodžiai. Taip pradėjome „normalų“ konclagerio gyvenimą. Badas buvo baisus. Bet daugelis vergų konclageriuose žuvo ne nuo bado – jie žuvo nuo sunkaus darbo, šalčio ir mušimų. Be lazdų, didžiausias vergų priešas buvo šaltis. Tą 1942–1943 metų žiemą Štuthofe niekas negavo apsiaustų ir visi turėjo tenkintis tik dryžuotais švarkais, nors 20 laipsnių šaltis buvo dažnas svečias. Labiausiai nepakenčiami buvo stiprios žiemos rytai! Keldavo 6 valandą, kai dar visai tamsu. Per pusvalandį reikėdavo ne

tik apsirengti, iššluoti aslą, bet ir pavalgyti. Pusę septynių visi išvaromi kieman, sustatomi po dešimt ir geroką pusvalandį šaltyje laukia pono raportfiurerio. Vergai trepena kojomis, muša vienas kitam per pečius delnais, trina ausis. Vienas kitas sukniumba stovėdamas ir tuojau nunešamas prie pasienyje sumestų lavonų ir puslavonių. Pasirodo blokinis ir įsako juos nešioti... Imame po du vieną. Už galvos ir už kojų. Tai jau ne žmonės, tai tik griaučiai.

– Prašau... mane...pribaigti... – išgirdome tylų nešamo „lavono“ balsą. Buvo jaunas, gal 20 metų amžiaus jaunuolis. Tardamas žodžius atskirais skiemenimis, pravėrė akis. Niekuomet nepamiršiu jo žvilgsnio. Iš kur jaunuolis – nežinau. Žinau tik viena: vos pradeda gyventi, o jau prašo ... pribaigti. Mes prašymo neįvykdėme, „lavonas“ daugiau neatsiliepė. Kai prie lavoninės paguldėme, dar krustelėjo. Praeidamas pro šalį prominentas prispaudė jaunuolio krūtinę batu...

Tada, pirmomis dienomis, turėjome padaryti dar vieną vizitą į ligoninę – atsarga gėdos nedaro... Po dienos kitos ar vėliau, kai atneš į ligoninę be sąmonės, kaip tada surašysi reikalingas mirimo aktui žinias? Todėl daug praktiškiau tatai atlikti iš anksto, kol vergas dar turi sąmonę, kol su juo galima susikalbėti...

Sėdi prie sienos patogiai kėdėje atsilošęs Gervinskis ir perkreipęs ir taip jau kreivą savo veidą klausia:

– Užsiėmimas?

– Rašytojas.

– Kaip? – išsišiepia. – Rašytojas?!

– Taip, – atsakau ramiai.

– Žinai ką, driskiau?! – pradeda dėstyti savo pažiūras Gervinskis. – Man nieżti delnas šerti tau į snukį! Ir taip, kad tavo akiniai subyrėtų! O gal ir to maža? Gal koks grafas, gal kunigaikštis, gal ir herbą turi?! Ką? Kaip manai?

– Nei vienas, nei kitas, – stengiuosi būti ramus. – Esu paprasto kumečio sūnus. Bet rašytojas.

– Tu šunsnuki! Tu apšiktas inteligente!

Ir taip toliau…

Grįžau prie draugų.

– Tai ką? Iškoliojo?

– Ką padarysi. Jo valia. Jis čia ponas, – raminuosi. – Be to, ne aš pirmas, ne aš paskutinis.

– Eikš čia! – išgirstu balsą. Į langą atsirėmęs, sėdi storas, nusipenėjęs prominentas.

– Girdėjau, kaip tas niekšas tave koliojo, – pradėjo jisai. – Nenusimink. Tai konclageris. Todėl laikykitės. Prieš jus bus pavartota daug smurto, mat konclageris nemėgsta inteligentų. Čia mieliau būtų žiūrima į urvinį žmogų negu į inteligentą. Be reikalo pasisakei, kas esi. Jeigu komendantūra suuos, gali likviduoti: tokie žmonės, kurie viską mato ir viską girdi, konclageryje nepageidaujami. Bet kad jau pasisakei, nebeatšauksi. O gal ir pavyks išlikti gyvam. Stebėk, kas čia darosi. Kada nors bent dalį papasakosi to, ką matei, ką išgyvenai!

– Mützen ab! – suriko pašokęs Gervinskis.

Šalia praėjo daktaras Heidelis – didžiausias nužudytųjų Štutthofo ligoninėje kaltininkas.

* * *

Šveisdamas žvyru surūdijusį geležinį šaukštą Katinauskas guodžiasi:

– Velykų mus dar gali paleisti namo.

– Netikiu, – maišydamas kastuvu kalkes atsako Kučinskas.

– Ne tam gestapas mus čia atvarė, ne tam paskelbė „Naujosios Europos priešais, kad po kelių savaičių paleistų. Neįsivaizduoju, kad per Velykas būčiau namie!

– Kaip tu manai? – kreipdamasis į mane teiraujasi Katinauskas. – Tiki, kad mus paleis Velykų?

– Aš netikiu, kad mus kada nors iš viso paleistų!

– Ee! Tu visada buvai ir esi nepataisomas pesimistas. O aš tikiu, kad per Velykas būsime namie. Šiandien sapnavau pranašingą sapną. Tu, žinoma, ir sapnais netiki.

– Netikiu.

– O aš, brol, tikiu. Mano gyvenime sapnas jau ne kartą išsipildė. Taigi ir dabar tiesiog nujaučiu, kad per Velykas būsime namie!

– Tatai negalimas dalykas, – aiškina iš lėto Kučinskas.

– Šiandien Didysis ketvirtadienis. Iki Velykų liko tik dvi dienos. Ne! Ką jau ką, bet šias Velykas tikrai praleisime čia, utėlių ėdami!

– Puodžius jau nelaukia būti paleidžiamas, – priduriu tyliai.

– Gaila žmogaus, – atsidūsta Kučinskas ir pasiūlo: – Tu, Jonai, dabar pamaišyk, o aš nusišveisiu šaukštą. Nuo vakar vakaro visiškai aprūdijo. Žiūrėk, visas raudonas. Pasakojama, kad ir su Budriu blogai. Vargiai išlaikys ir Masaitis.

– O Tumėnai?

– Maža vilties. Gal gal, bet...

Netoliese pasirodo kripelių kolona. (Vokiečiai niekam veltui duonos kąsnio nedavė. Baigiančius gyvenimą vergus, kurių liko tik kaulai ir oda, kas rytas varė į verpyklą dirbti.) Kadangi paliegėliai vos paeina, juos nuo darbo paleidžia apie 11 valandą ir tada žinome, kad po pusvalandžio baigsis priešpietinis darbas visiems. Tuo tarpu aplinkui nematyti jokio prominento ir mes dirbame tik dėl akių.

Šveisdami aprūdijusius šaukštus, maišydami cementą, negalime atitraukti akių nuo vos judančios pabėgėlių kolonos. Eina, o tiksliau pasakius, velka žeme kojas tyliai, galvas nuleidę. Slenka jauni, pusiau vaikai, suaugę, seneliai – jų ne tik dienos, bet ir valandos suskaičiuotos. Tai jau ne žmonės, o griaučiai, kuriuose gyvybė laikosi kaip ant plauko. Ir vis dėlto daug kas svajojo apie verpyklą, stengėsi patekti į baigiančių gyvenimą žmonių komandą.

Dirbančių joje niekas nemušė. Nebuvo reikalo jų nei varginti, nei pavarinėti. Jie kasdien krisdavo kaip rudens lapai. Kas savaitę patsai Heidelis „tikrindavo“ jų sveikatą, tai yra išrinkdavo stipriausius – galinčius dirbti miško kolonoje. Išvaryti iš verpyklos paliegėliai buvo pasmerkiami greitajai mirčiai. Į jų vietą ateidavo naujų vergų. Šitaip paliegėlių kolona būdavo papildoma, nes darbų planas turėdavo būti įvykdytas.

Žmonių – šmėklų būrys vis artėja ir artėja...

* * *

– Visas krikščioniškasis pasaulis šiandien, – neiškenčia Kučinskas nepasiguodęs, – ruošiasi didžiajai šventei, o mes?

– Mes, prieteliau, turime nusiutėliauti, – atsakau braukdamas per kaklą ranka ir sučiumpu lyg vantą šliaužiojantį gyvį.

– Gerai sakai, – gyvai pritaria Katinauskas, – gal dar spėtume kiek apsivalyti. Per akis lenda.

– Kripeliai čia pat – tuojau bus skambutis. Nėra laiko!

Saulė gerokai šildo, ir mes paskęstame mintyse apie Lietuvą, apie šeimas, kurios nieko apie mus nežino, apie velykinę nuotaiką... Mes jos nejuntame – mes nesame žmonės. Vis dėlto Velykos atėjo, ir jos mums paliko visą gyvenimą nepamirštamą įspūdį, neišdildomą vaizdą.

Tais metais Velykos buvo labai vėlyvos (balandžio 25 dieną) ir Didįjį šeštadienį buvo tikra vasara – nepakenčiamas karštis. Tą dieną dirbome iki 12 valandos ir popietis buvo laisvas.

Iki pietų vagonėliu vežiojome žvyrą. Jį kasėme prie pat plento. Kas šimtas metrų stovi ginkluotas esesmanas budriai sekdamas vergų judėjimą. Kasame žvyrą tingiai ir drauge gėrimės gražiuoju pavasario vaizdu – pradedančiomis žaliuoti pievomis; jos tęsiasi už plento dideliu, kiek tik akis užmato, plotu. Už plento, už sargybinių grandinės žmonės vaikšto laisvi, jie nežino, kas

Dirbančių joje niekas nemušė. Nebuvo reikalo jų nei varginti, nei pavarinėti. Jie kasdien krisdavo kaip rudens lapai. Kas savaitę patsai Heidelis „tikrindavo“ jų sveikatą, tai yra išrinkdavo stipriausius – galinčius dirbti miško kolonoje. Išvaryti iš verpyklos paliegėliai buvo pasmerkiami greitajai mirčiai. Į jų vietą ateidavo naujų vergų. Šitaip paliegėlių kolona būdavo papildoma, nes darbų planas turėdavo būti įvykdytas.

Žmonių – šmėklų būrys vis artėja ir artėja...

* * *

– Visas krikščioniškasis pasaulis šiandien, – neiškenčia Kučinskas nepasiguodęs, – ruošiasi didžiajai šventei, o mes?

– Mes, prieteliau, turime nusiutėliauti, – atsakau braukdamas per kaklą ranka ir sučiumpu lyg vantą šliaužiojantį gyvį.

– Gerai sakai, – gyvai pritaria Katinauskas, – gal dar spėtume kiek apsivalyti. Per akis lenda.

– Kripeliai čia pat – tuojau bus skambutis. Nėra laiko!

Saulė gerokai šildo, ir mes paskęstame mintyse apie Lietuvą, apie šeimas, kurios nieko apie mus nežino, apie velykinę nuotaiką... Mes jos nejuntame – mes nesame žmonės. Vis dėlto Velykos atėjo, ir jos mums paliko visą gyvenimą nepamirštamą įspūdį, neišdildomą vaizdą.

Tais metais Velykos buvo labai vėlyvos (balandžio 25 dieną) ir Didįjį šeštadienį buvo tikra vasara – nepakenčiamas karštis. Tą dieną dirbome iki 12 valandos ir popietis buvo laisvas.

Iki pietų vagonėliu vežiojome žvyrą. Jį kasėme prie pat plento. Kas šimtas metrų stovi ginkluotas esesmanas budriai sekdamas vergų judėjimą. Kasame žvyrą tingiai ir drauge gėrimės gražiuoju pavasario vaizdu – pradedančiomis žaliuoti pievomis; jos tęsiasi už plento dideliu, kiek tik akis užmato, plotu. Už plento, už sargybinių grandinės žmonės vaikšto laisvi, jie nežino, kas

darosi šią dieną šiapus vielų daugelio tūkstančių vergų sielose. Žiūrėdami į laisvą plotą, svaigstame nuo gražaus vaizdo, nuo nuvargusį kūną kutenančio šilto, ramaus vėjelio! Ak, kad taip būtume šiandien laisvi, švarūs ir sotūs... Ne. Esame vergai, utėlėti ir alkani. Pripylę pilną vagonėlį žvyro kimbame stumti. Sunkiai jis rieda nelygiais bėgiais. Pastūmėję keletą metrų visiškai pavargstame, ir vagonėlis – nė iš vietos. Dairomės, ar neatslenka kapas, koks nors esesmanas su lazda rankoje, ir drauge ilsimės. Norėtųsi kristi ant žemės, priglausti prie jos apšepusį veidą, sunkiai plakančią širdį ir verkti, skųstis dėl sunkiosios savo dalios, baisiojo likimo...

– Vyrai, stumkime! – ragina vienas draugų. – Ko gero, atėjęs esesmanas numargins pačius gražiau negu margučius Lietuvoje.

Žiūrime, iš paskos atslenka aukšto ūgio esesmanas.

– Bus pirtis.

– Lazdos neturi, – pastebi kažkas. – Pavaišins šautuvo buože.

Visi kimbame į vagonėlį, stumiame įtempę paskutines jėgas. Priėjęs esesmanas klausia:

– Ką? Sunku?

– Neišgalime, – skundžiamės ir laukiame, kada pradės iš eilės daužyti šautuvo buože. Tuo metu esesmanas įkimba į vagonėlį ir jį bendromis jėgomis išjudiname iš vietos.

– Pirmas lageryje uniformuotas žmogus... –nusistebi kažkas. – Iš kur jis atsirado?

Stumiame vagonėlį ir niekaip negalime suprasti, kaip esesmanas mūsų nesumušė. Apie netikėtai konclageryje aptiktą uniformuotą žmogų papasakojame draugams. Advokatas Kerpė įrodinėja:

– Sakiau, kad lageryje gera gyventi. Ką jūs manote! Juk čia kiekvienas gali mus mušti ir užmušti. Tuo tarpu yra kapų (netgi pasitaiko vienas kitas esesmanas!), kurie praeina pro šalį ir nemuša. Gera gyventi, – filosofuoja toliau Kerpė, šluostydamas rankove apdulkėjusius akinius.

Tuo metu pasigirsta ausį rėžiąs varpas ir mes, metę darbą, bėgame rikiuotis. Darbas baigtas, prasideda šventės.

– Mützen ab! – rėkia Klifotas ir išsitempęs raportuoja esesmanui, kiek nuo ryto iki dabar miško kolonoje mirė ir kiek stovi rikiuotėje. Esesmanas perbėga šimtines, skaičiuoja, paskui suskaičiuoja suneštus lavonus ir negalinčius eiti paliegėlius. Pasibaigus patikrinimo ceremonijai, Klifotas vėl baubia:

– Im Gleichschritt marsch…

Miško kolona juda lagerio link.

Popiet visas mūsų blokas suvaromas į kiemą… utėliautis. Keli šimtai šeštojo bloko vergų nusirengiame nuogi ir atsisėdę ant žemės pradedame ieškoti gyvių. Pirmiausia išrankiojame nuo kūno, paskui blusinėjame sudriskusius, vos besilaikančius skalbinius ir suplyšusius megztinius. Vieni traiškina gausius gyvius nagais, kiti akmenėliais. Kaip kam patogiau. Taip darbuojamės apie porą valandų. Veltui. Vakare atsigulę vėl kasomės, vėl esame utėlių ėdami ir šitaip laukiame Velykų ryto, kada kelsis Kristus.

Iš vakaro ilgai negalime užmigti. Trukdo girtutėlis blokinis Kozlovskis. Jis tempia vieną po kito iš lovos ir gėrėdamasis daužo per veidą, kiekvieną mušdamas pasako pamokslą, pasigiria esąs tikras bloko tėvas, turįs visais rūpintis. Nudūlino į guolį tik vidunaktį. Tą naktį laimingai išsisukau nuo Kozlovskio „tėviškos“ rankos, nes nuo durų miegojau gana toli, o budėti teko nuo 5 iki 7 valandos ryto. Stovėjau atsirėmęs į sieną ir klausiausi. Šimtai nelaimės draugų miega giliai, gal ne vienas sapnuoja šeimą, nors kuklų Velykų stalą, kiti dejuoja, sunkiai, lyg iš po žemių, kosti, spjaudo, kažkoks senyvo amžiaus vergas pusbalsiu meldžiasi.

Velykos konclageryje…

Iš pat ryto oras pasikeitė – atšalo. Diena debesuota, niūri, lynoja. Po pusryčių stovime daugiau kaip valandą. Pagaliau Kozlovskis, pasigyręs esąs gailestingas žmogus, leidžia mums sueiti į vidų. Susėdame vienas prie kito, šildomės ir kasomės, tai šen, tai

ten sučiumpame gyvį. Keli prominentai sumano patikrinti vergų švarą: rankas, ausis ir kojas. Visus sustato į dvi eiles ir pradeda tikrinti. Čia vienas, čia kitas gauna stiprų antausį, apsipila krauju, nusidažo raudonai, lyg Velykų kiaušinis. Ypač uolus „švaros“ šalininkas pasirodo vienas iš prominentų. Jo akimis žiūrint, beveik kiekvienas vergas yra nešvarus, vertas jį nubausti. Prominentas su pasitenkinimu skaldo per veidus, spardo kojomis, keikia bjauriausiais žodžiais. Prieina kitas ir pataria:

– Nustok.

– Nešvarūs šie šunsnukiai!

– Galbūt. O ar tu žinai, kokia šiandien šventė?

– Kvailas klausimas! Žinau. Velykos. Tai kas iš to?

– Žmogau, liaukis. Gal kitame konclageryje kas nors panašiai tavo tėvą ar brolį per veidą daužo! Gėdykis!

Sadistas, lyg ir susigėdinęs, nustoja kankinęs vergus, ir „švaros“ patikrinimas nutraukiamas. Mes vėl stabčiojame nežinodami kur dėtis, kur glaustis.

– Raus! – sušunka pagaliau Kozlovskis ir minia vergų galvotrūkčiais sprunka kieman. Lyja, šalta. Glaudžiamės prie sienos. Be žodžio, be kalbos. Neturime vienas kitam ką pasakyti. Minutės slenka sunkios, kaip sunkiausia našta. Gaila, kad šiandien nedirbame. Bent nebūtų progos galvoti.

Iš vakaro salės prižiūrėtojas įspėjo ryt rytą prieš skambutį nesikelti, kitaip esą ilgai mes jį minėsime. Nepaklausyta, ir dešinioji Kozlovskio ranka Mikolaičikas savo žodį tesėjo... Pajutęs, kad prieš skambutį vienas kitas pradeda judėti, pašoko lyg įgeltas ir liepęs atnešti kelis kibirus šalto vandens pradėjo atsikėlusius lieti vandeniu, kur pakliuvo čaižyti. Tarp kitų tą rytą nukentėjo ir profesorius Jurgutis. Salės vyresniojo kerštas tuo nesibaigė: po pusryčių kelias dešimtis vergų išsivedė kieman ir pradėjo kamuoti. Šokindamas, vaikydamas, lazda mušdamas varinėjo kelias valandas neduodamas atsikvėpti. Visi, tai guldami į balą, tai kelda-

mi, tai vėl rėpliodami ar varle šokinėdami, susipurvinome, buvome nepanašūs į žmones. Buvusiam kunigų seminarijos auklėtiniui Mikolaičikui ir to pasirodė maža. Patsai nusikamavęs bemušdamas, visą salę sustatė kieme. Šitaip lietui lyjant išstovėjome beveik iki pietų.

Nekantriai laukiame vakarienės, laukiame, kada mus įleis į vidų. Vis bus šilčiau. Šiandien galime rašyti pirmuosius laiškus. Iš anksto pasirūpinome ir vokų, ir ženklų. Tik visa bėda – niekas neturi pieštuko. Bauba, tuo metu dirbęs stalių dirbtuvėje, „suorganizavo“ keletą pieštukų, ir po vakarienės kas kur prisiglaudęs imamės rašyti laiškus. Kas iš to! Vis tiek neparašysi to, ką jauti, ką išgyveni. Leidžiama rašyti labai trumpai: kad esi sveikas, norėtum gauti siuntinį. O vis dėlto norėtųsi šeimai nusiųsti nors vieną šiltesnį žodelį...

Deja, turėjau pradėti kaip ir visi kiti: „Seit 25. März befinde ich mich im Konzentrationslager Stutthof“...

Ką galvojo mūsų šeimos, gavusios tokius laiškus, sunku pasakyti. Ar jos žinojo, kas yra nacių katorga, kokios čia gyvenimo sąlygos? Ar nujautė, kaip mes praleidome pirmąsias konclageryje Velykas? Abejoju... Aš ir pats nežinau, ar man pavyko viską nors apytikriai atpasakoti. Ir tada, kai visa tai išgyvenome, ir dabar, kai anas dienas mėginu prisiminti, prieinu išvados, kad vargiai galima tą baisybę atkurti žmogaus kalba. Trūksta žodžių. Ir viso siaubo, kurį „Naujosios Europos“ priešams vokiečiai buvo sumanę, niekas, kas į šių priešų skaičių nebuvo patekęs, nesupras. Nedaug anuomet supratome ir mes patys, tik jautėmės esą pažeminti, išniekinti ir visiškai nužmoginti. Be to, lyg kirminas kiekvieną graužė neramios mintys: kas darosi Lietuvoje, koks likimas ištiko šeimas? Kol dar šiaip taip vilkome kojas, kol nenustojo veikusi sąmonė, apie tai negalėjome negalvoti, nors, kita vertus, teisus buvo vienas senas vergas, mums taip pareikšdamas:

– Kas jūsų, draugai, norit išlikti gyvi, kas norit sulaukti valan-

dos, kai vėl būsim laisvi ir atgausim žmogaus teises, išmeskit iš savo galvos bet kokias mintis apie šeimas. Jos mums neegzistuoja! Įsivaizduokim, kad pasaulyje neturim nieko artimo, nieko brangaus, nieko savo, kad esam tik mes, vergai. Tada, užtikrinu jus, bus daug lengviau iškentėti, o kitaip – žūsime, kaip žuvo dešimtys ir šimtai tūkstančių žmonių...

Metę rašyti laiškus klausomės. Kiekvienas ištartas seno vergo žodis lyg stiprus esesmano ar kapo smūgis daužo mūsų sąmonę, lyg verdančio švino lašas po lašo degina atvirą, pūliuojančią žaizdą ir užmuša paskutinę sveiko kūno dalelę... „Kaip šitaip?! – priešinasi dar galutinai nesunaikinti žmogiškumo likučiai. – Pamiršti šeimas, išsižadėti artimiausių asmenų?! Ne! Tai būtų nusikaltimas..."

Rankos dreba, kramtome pieštukus nežinodami, kas parašyti. Kelis sykius balsiai kartoju žodžius: „... befinde ich mich im Konzentrationslager Stutthof", o toliau negaliu išspausti jokio žodžio. Drebančia ranka parašytos prieš akis raidės pradeda judėti, įgauna kažkokius pavidalus.

Vakaras atslenka niūrus, pilkas. Kiekvienas dedame laišką į voką, vienas kitas bučiuoja, vienam kitam rieda per išvargusį veidą gaili ašara. Ne dėl savo baisaus likimo. Mes žinome, kas su mumis darosi, žinome, kas mūsų laukia. Keli draugai jau išrūko per kaminą, kiti laukia savo eilės ligoninėje. Po to jau būsime mes... O kol komendantūra dar nepranešė šeimoms apie mūsų mirtį, mes rašome, kur esame, ir guodžiame artimuosius, kad mums sekasi gerai...

* * *

Atlikę visus nužmoginimo formalumus, buvome atvesti į antrąjį bloką. Šiam blokui vadovavo vienas žymesniųjų banditų – toks Eseris. Iš pažiūros tylus, ramus, nerėkiąs kaip kiti, visada elegantiškas. Mušdavo taip pat elegantiškai – tyliai, be triukšmo.

Be triukšmo ir užmušdavo. Vieną kartą, mums dar nesant konclageryje, antrajame bloke kažkas nudžiovė penkias duonos porcijas. Vadinasi, penkiems žmonėms tą dieną trūks duonos, o komendantūros įsakymu kiekvienas turi gauti jam priklausančią porciją. Iš kur gauti duonos? Blokinis Eseris ilgai galvos nedžiovino. Išrinko penkis nusilpusius asmenis, nusivedė į prausyklą ir vieną po kito, paeiliui į burną pildamas vandenį, prigirdė. Duonos niekam nepritrūko...

Peržvelgęs mus nuo galvos iki kojų pareiškė:

– Man reikalingas geras rankinis laikrodis! Jūs dabar laikrodžių neturit, bet tada, kai gausit, žinokit!

Gerai žinodamas mūsų prižiūrėtojų gobšumą, Germantas iš vietos atsakė:

– Ponas blokini, kai tik atgausime savo laikrodžius, tamsta galėsi išsirinkti, koks tamstai patiks.

– Pažiūrėsim, – sumurmėjo ir lyg vilkas, nuleidęs akis, nudūlino savo keliu.

Šito žmogžudžio valdžioje neilgai išbuvome. Berods tik dešimt dienų. Per tą laiką ne vienas spėjo gauti basliu per galvą, nors ir pažadėjome duoti laikrodį. Kitą sekmadienį, po pietų, blokinis liepė susirinkti ir pareiškė, kad mes skiriami į šeštąjį bloką. Daugelis nežinojome, kas yra šeštasis blokas. Tatai paaiškėjo kiek vėliau...

Šeštojo bloko vyresnysis buvo Vaclovas Kozlovskis. Apie 40 metų amžiaus, stambaus sudėjimo, ilgom didelėm rankom. Pasakojo, kad šis žmogus (jei jį iš viso galima vadinti žmogumi) esą buvęs mėsininku ir laisvėje užmušęs brolį. Vergai apie Kozlovskį labai daug pasakodavo. Kiek jų kalbose buvo tiesos, o kiek išgalvotų dalykų – sunku pasakyti. Tik viena labai aišku – Štuthofe Kozlovskis buvo pabaisa, o patekusiems į jo bloką grėsė nuolatinė baimė būti žvėriškai nukankintiems.

Sutiko jis mus abejingai, lyg ir nesidomėdamas tuo, kas ski-

riamas į jo bloką, tik tikrindamas pavardes žiūrėjo kiekvienam į akis tarytum ieškodamas aukos, nuo kurios galėtų pradėti savo naikinamąjį darbą. Per keletą metų tiek žmonių nužudęs, ne kitaip ruošėsi pasielgti ir su mumis (juo labiau, kad buvome inteligentai, o jau jų Kozlovskis iš viso negalėjo pakęsti...).

Tą patį vakarą liepė mums susirinkti vadinamojoje dienos salėje *(Tagesraum)*. Sugužėjome visi kaip vienas. Čia mums prisistatė toks Lėmanas – konclagerio vyresnysis, vienas žymiųjų Lipsko miesto banditų. Jis visų pirma pareiškė, kad konclageryje jis, kaip vyresnysis, visus vergus traktuojąs vienodai, nei tarp atskirų tautybių, nei tarp politinių ir kriminalinių kalinių nedaraąs jokių skirtumų. Klausydamiesi to melo, vienas kitas vylėmės, kad gal mažiau būsime mušami. Mūsų viltys išsipildė. Tik ne Lėmano dėka. Išdrožęs pamokslą Lėmanas pareiškė reikalaująs kelių tūkstančių markių lagerio orkestrui papildyti. Kas mums markės! Buvome pasiruošę viską atiduoti, kad tik kaip nors išsaugotume sveikatą ir gyvybę, todėl mielai pasirašėme lape, kiek kas aukojame.

Iš to betgi nieko neišėjo, nes komendantūra panašių sumanymų nepripažino. Iš tikrųjų Lėmanui rūpėjo ne orkestras, bet kaip čia mus apiplėšti. Kai tai nepavyko, iš karto pajutome stiprią Kozlovskio ranką. Jau kitą dieną nei iš šio, nei iš to iškoliojo mus paskutiniais žodžiais kaip „kvailius ir prakeiktus inteligentus“. Iš to mums paaiškėjo, kad naujajame bloke teks patirti ir šilto, ir šalto. Neapsirikome. Kozlovskis kasdien darėsi vis įžūlesnis, žiauresnis. Ne tik keikdavo šlykščiausiais žodžiais, bet pradėjo gausiai dalyti ir antausius.

Šis Štuthofo budelis ypač įsiusdavo rytais. Kai kituose blokuose vergai galėdavo bent ramiai pavalgyti, tai šeštajame bloke ir to nebuvo. Dar pietūs ir vakarienė šiaip taip praeidavo, bet pusryčiai būdavo viena kančia. Prieš pradedant duoti pusryčius Kozlovskis atsistodavo ant kėdės su basliu ir žiūrėdavo, kad niekas, gavęs kavos, nesustotų salėje. Jo nuomone, užteko, jei vergas

galėjo ramiai pereiti per salę. Per tą laiką jis turėjo išgerti kavą ir suvalgyti duoną. Kas gali pavalgyti per vieną minutę (tiek reikėjo laiko pereiti per salę)? Kozlovskio nuomone, pusryčiams vienos minutės visiškai pakako, ir jis griežtai žiūrėjo, kad jo įsakymas būtų tiksliai vykdomas. Vargas tam, kas eidamas per salę bent porai sekundžių stabtelėdavo... Kozlovskis lyg aras puldavo nusižiūrėtąjį „nusikaltėlį“ su savo basliu! Salėje bematant kildavo sąmyšis, daugelis išliedavo kavą, kiti bėgdami nuo blokinio ir duoną pamesdavo, o Kozlovskis pliekdavo iš peties ne tik nusikaltėlį, bet ir visus iš eilės. Tokiais momentais jis įgaudavo plėšraus alkano žvėries išvaizdą.

Stebint Kozlovskį ir kitus budelius, susidarė įspūdis, kad daugelis lagerio prominentų sirgo nepagydoma mušimo manija. Retas kuris galėjo išbūti valandą kitą nemušęs. Blokų personalas mušdavo vergus rytais, per pietus ir vakarais, o darbo metu pliekdavo kapai ir jų padėjėjai. Be to, dažnai labai žiauriai mušdavo esesmanai. Jie ne tik dirbančius vergus kankindavo už kiekvieną mažmožį, bet su pasigėrėjimu mušdavo ir grįžtančius iš darbo. Ypač miklus šioje srityje buvo komendanto pavaduotojas SS kapitonas žmogžudys Mėjeris. Buvo tai išprusęs ir rafinuotas budelis, daug metų praktikavęsis žudydamas „Naujosios Europos“ priešus. Šis daugelio tūkstančių nužudytų Štuthofe žmonių tiesioginis kaltininkas buvo aršus Hitlerio šalininkas. Norėdamas įrodyti savo ištikimybę fiureriui, tarpakyje, virš nosies, išsitatuiravo dvi raides SS.

Fizinės bausmės konclageryje klestėte klestėjo. Ir ne už kokius nusikaltimus. Nieko panašaus. Konclageryje visą laiką buvo taikomas masinis vergų mušimas be jokio pagrindo. Vergą, nesantį prominentu, kiekvienas galėjo mušti kada tik nori ir kiek nori. Daugelis prominentų yra nusikaltę ne tik dėl to, kad daug žmonių užmušė, bet ir todėl, kad nuolatos vergus mušė bei kankino. Taip elgiantis, pasekmių ilgai laukti nereikia: savaitė kita, ir vergas baigia

savo gyvenimą. Mušti pradeda blokiniai bei kapai, o pribaigia ligoninė.

Kalbant apie prominentus tenka pasakyti, kad tam tikra dalis į viršūnes išsimušusių vis dėlto nenustojo būti žmonės, o vienas kitas dargi mus, vergus, užstodavo. Niekuomet nepamiršime Juliaus Švarcbato – stambaus, stipraus stalių dirbtuvių kapo. Mus perkėlus į šeštąjį bloką, Kozlovskis raitojosi rankoves ruošdamasis su mumis kaip galima greičiau apsidirbti. Po poros dienų Švarcbatas Kozlovskiui pareiškė:

– Vacek, šių asmenų neliesk.

Kozlovskis pastatė akis. Švarcbatas paaiškino:

– Naciai norėtų, kad mes, lenkai, iššudytumėm atsiųstą į Štuthofą lietuvių inteligentų grupę. Tatai man aišku kaip ant delno, ir todėl šito niekingo darbo negalime įvykdyti. Taigi įspėju, Vacek, nepadaryk gėdos.

Kozlovskis gavo kaip buože galvon. Jei šitaip jam būtų pareiškęs kas nors kitas, senasis Štuthofo budelis būtų tik nusispjovęs. Bet su Švarcbatu nepajuokausi, tad norom nenorom teko skaitytis. Tiesa, Kozlovskis nebūtų Kozlovskis, jei kartkarčiais vienam kitam nebūtų padalinęs po stiprų antausį!

Bet gauti per veidą, jei netgi nunersi nosimi į žemę, nėra taip pavojinga, kaip pajusti baslio smūgį per galvą, kelis kartus būti įspirtam į pilvą arba parmestam ant žemės pajusti ant krūtinės blokinio batą! Maža to, kad daužo per veidą, spardo į pilvą, bet dar parmetę ant žemės mindo kojomis krūtinę... Po to ne vienas negali atsikelti, o ir tie, kurie dar randa jėgų rėplioti, neilgai tegyvena.

Nuo tokio baisaus likimo mus išgelbėjo Švarcbatas. Kozlovskis tenkinosi nuolat mus paskutiniais žodžiais keikdamas, koneveikdamas ir vis retkarčiais apdaužydamas. Ką gi – geriau tegu apdaužo, bet neužmuša. Iš šiandien stovi akyse Verbų sekmadienio popietis.

Nors visas lageris nedirbo, kažkodėl tą dieną išvarė priešpiet

prie vandentiekio. Sugrįžus pietų, Kozlovskis visą komandą sustatė skyrium. Iš karto manėme, kad gal po šaukštą kitą duos daugiau sriubos. Kur tau!.. Kozlovskiui parūpo sužinoti, ar mes greit mokame sustoti po penkis. Šiaip taip sustojus, kreipėsi į Kučinską:

– Lenkiškai moki?

– Moku, – atsakė tas nieko bloga nenujausdamas.

– Pažiūrėk, ar visi, šiandien priešpiet dirbę, stovi? Tik nemeluok!

Apsidairęs Kučinskas paaiškino:

– Taip, pone blokini, visi.

– Pasakei tiesą, taigi tau priklauso užmokestis. O kaipgi! Še, kurvos sūnau! – šerdamas iš peties per veidą sušvokštė Kozlovskis.

Ir jei kas tuo metu budelį paklaustų, už ką jis kirto per veidą, tikrai nežinotų, ką atsakyti. Šiaip sau, dėl malonumo. Apkūlęs Kučinską suriko:

– Išsiskirstyt!

Nespėjome nubėgti kelių žingsnių, vėl girdime:

– Po penkis, šunsnukiai!

Puolame atgal, skubiai rikiuojamės po penkis. Kunigas Lipniūnas ir čia stoja, ir čia stoja, ir čia glaudžiasi, vis tiek nepataiko. Kozlovskis įsiuto:

– Ak, tu, driskiau, tu, šunsnuki!!! Iki šiol atsistoti neišmokai ir vadiniesi inteligentas, mokytas, dargi kunigas! Durnas esi, ir durną reikia mokyti! Še!

Kozlovskis smogė per veidą, ir kunigas Lipniūnas nušlijo. Budelis pastvėręs pastatė ir paklausė:

– Gana bus ar maža, tu, prakeiktas kiaule?

– Nežinau, – ramiai atsakė Lipniūnas.

– Tai še dar, jei nežinai! – ir Kozlovskis kaire ranka drožė per kitą veidą.

Kunigas Lipniūnas parkrito. Dabar Kozlovskis nepakėlė, tik

paspyręs koja liepė visiems išsiskirstyti. Keliame apkvaišintą kunigą ir guodžiame kaip mokėdami.

– Niekis, – nesiskundžia Lipniūnas.

Švilpaudamas Kozlovskis leidžiasi ieškoti naujos aukos. Ir šitaip – nuo ryto iki vakaro.

Kalbant apie šį Štuthofo vergų budelį galima būtų oi kiek prirašyti, tik vargu ar yra prasmės leistis į tokias smulkmenas. Tiesa, žmogaus mušimas ar užmušimas nėra smulkmena. Priešingai. Ne kartą spaudoje esame skaitę teismų aprašymus. Laikraščių reporteriai kuo smulkiausiai supažindina su nukentėjusiuoju, aprašo, kada ir kokia asmenų komisija tyrė bylą, ką konstatavo skrodimo metu ir t. t. Nieko panašaus nebuvo konclageriuose. Kiek prominentas žmonių yra sužalojęs ar užmušęs, niekas nei domėjosi, nei juo labiau tyrinėjo. Užmušė, nuvilko už kojų į lavoninę, užrašė numerį, o jau ligoninės vedėjų pareiga – įrašyti tą ar kitą ligą mirimo metrikuose. Ar kapas vergą mirtinai primušė darbo metu, ar darbo vietoje užmušė, ar blokinis tą ar kitą pribaigė – niekas dėl to galvos nedžiovino.

Niekuomet nepamiršiu vieno ryto. Stovime gretose laukdami komandos „Mützen ab“. Kaip kas rytas, dešimtys bebaigiančių gyvenimą vergų rėplioja pasieniais. Vienas mėgina keltis, atsistoja prie sienos. Patekėjusi saulė jam nušvietė veidą ir gal vienu kitu ankstyvu spinduliu sušildė, nors vargiai jis tatai galėjo justi. Žiūriu į atsirėmusį prie sienos ir galvoju: „Netrukus ir aš taip atrodysiu...“

Pro šalį eina įsikandęs į dantis popirosą prominentas. Praeidamas vienam duoda kumščiu į šoną, kitam spiria į pilvą, trečiam lazda tvoja per galvą. Taip skinasi kelią tarp vos besilaikančių ant kojų paliegėlių. Pagaliau sustoja prie atsišliejusio prie sienos:

– Ko čia drybsai?

– Negaliu paeiti, ponas blokini, – atsako vos girdimu balsu nelaimingasis.

– Tai dvėsk, jei negali paeiti, o čia nestovėk! Marš!

Vergas mėgina keltis. Nepavyksta.

– Negaliu eiti, – dar teisinasi, lyg nujausdamas čia pat stovinčią mirtį.

– Tai aš padėsiu, šunsnuki! – subaubia prominentas ir pastvėręs už apykaklės pradeda daužyti galvą į sieną. Kelis kartus sutrenkęs, sviedžia savo auką ant akmenų. Vergas išsitiesia, iš burnos kliusteri kraujas. Mirė...

– Im Gleichschritt marsch... – nuskamba komanda ir mes, nusiėmę kepures, žingsniuojame į mišką. Ėjau lyg apkvaišęs, lyg basliu gavęs per galvą. Visą kelią akyse stovėjo nelaimingojo jaunuolio į sieną daužoma galva, jo išblyškęs veidas, įdubusios akys, ausyse skambėjo paskutiniai žodžiai, maldaują blokinį dovanoti gyvybę.

– Links, links, links! – rėkia šalia eidamas kapas. Mes žygiuojame mušdami klumpėmis. Trūksta tik pančių ir būtumėm tikrieji katorgininkai. Manau betgi, kad kitados garsiosios carų laikais katorgos, palyginti su nacių konclageriais, buvo poilsio namai. Katorgose buvo laikomi nusikaltėliai, o konclageriuose kankinami iš visos Europos suvaryti įvairių tautų, įvairių rasių ir įvairaus tikėjimo žmonės – ir beveik visi jie ilgainiui turėjo būti sunaikinti. Naikino patys vergai. Čia ir glūdi šėtoniškasis nacionalsocializmo (gal geriau tiktų – nacionalbanditizmo) planas – tegul pavergtieji Europos gyventojai žudo vieni kitus. Tam reikėjo tik sudaryti atitinkamas sąlygas, ir iš tikrųjų ilgainiui šis tikslas buvo pasiektas.

Pirmaisiais nacių viešpatavimo metais, kai konclageriai buvo tik organizuojami, pradžią teko padaryti patiems esesmanams. Po kelerių metų žmonių žudymą konclageriuose perėmė jau vergai, o esesmanai duodavo tik nurodymus. Tada, kai mus atvežė į Štuthofą, nacionalsocializmas buvo tik ką atšventęs dešimtmečio siautėjimo jubiliejų. Per tiek laiko spėta „ištobulinti“ ir konclagerius, dygusius kaip grybai po lietaus ne tik pačioje Vokietijoje, bet ir užgrobtuose Europos kraštuose. Didėjo konclagerių skaičius

– gausėjo ir žudomų žmonių gretos. Ir suprantama: juo toliau, juo daugiau buvo paruošiama tokių budelių kaip Kozlovskis.

Šiam bestijai galėtų prilygti gal tik ilgametis Štuthofo konclagerio vyresnysis *(Lagerälteste)*, žymus Gdansko banditas Frideri-kas Zelionkė. Vidutinio ūkio, beždžionės veidu, visada elegantiškas, suktais plaukais, nepaprastai gabus boksininkas, sugebąs vienu smūgiu užmušti žmogų. Kozlovskis buvo lenkas, Zelionkė – vokietis. Pirmasis – politinis kalinys, paskesnysis – profesionalus nusikaltėlis. Skirtumas esminis, tačiau abu labu tokiu: viens kitą lenkė, kuris daugiau muš ir užmuš.

Vieną vakarą, grįždami iš darbo į lagerį, prie vartų pamatėme stovintį su basliu rankoje Zelionkę. Jis ramiai laukė paskutiniųjų gretų. Kai pro vartus praėjo paskutinė šimtinė, Zelionkė puolė į vidų ir pradėjo tvoti kam pasitaikė. Vieną smūgį gavau per pečius. Pusė bėdos. Bet kai vožė basliu per ranką, vos nenunėriau nosimi žemėn. Bėgau kaip akis išdegęs. Pavojui praėjus pajutau, kad kairės rankos nepakeliu. Ranka iš karto sutino. Visi, kas ėjo paskutinėje šimtinėje, nukentėjo. Retas kas laimingai ištrūko negavęs basliu.

Tuo tarpu Zelionkė, įsikandęs popirosą į dantis ir su tuo pačiu basliu rankoje, eina šalia išsirikiavusių blokų ir lyg niekur nieko šypsosi. Žiūrėdamas į šį budelį, prisiminiau kažkur jį matęs. Taip. Iš tikrųjų jį mačiau. Tik tatai buvo labai seniai. Kur – mėginu prisiminti – mes būsime susipažinę? Aha! Jau žinau. Buvo tai dar prieš karą. Tuomet visi kalbėjo apie vieną nepaprastą filmą. Filmas, kas jį atsimena, iš tikrųjų buvo nepaprastas ne vien dėl technikos (žmogaus veidas pakeičiamas plėšraus žvėries snukiu), bet daugiau dėl savo idėjos: kultūringas žmogus tampa plėšriu žvėrimi. Anuomet tokią mintį, kad žmogus darytųsi žvėrimi ir be jokios priežasties žudytų kitus, laikėme nesąmone. Iš tikrųjų maždaug tuo metu, kai pasaulio kino teatrų ekranuose pasirodė minėtas filmas, pačiame Europos centre klestėjo tokių žvėrių perykla…

Štai stovi priešais bloką klasiškiausias žvėries pavyzdys Zelionkė,

žudąs žmones buože. Kai jis tai daro, jo veidas virsta bestijos snukiu. Atsimename, kaip ilgai daktaras Jokelis (filmo veikėjas) kankindavosi, kol jo veidas pasikeisdavo žvėries snukiu. Daktaras Jokelis tatai darydavo prieš veidrodį. Nei Zelionkei, nei Kozlovskiui, nei kitiems konclageriuose išperėtiems žmogžudžiams nereikėjo veidrodžio: jiems pakako tik pamatyti sunykusį vergą ir jie staigiai čia pat darėsi plėšriaisiais žvėrimis, viską aplinkui naikinančiais.

Kozlovskis ir kiti mušdavo vergus tik lageryje. Zelionkė, kaipo vyresnysis, turėjo teisę išeiti iš lagerio į darbovietę. Čia sukinėjosi ir kiekviename žingsnyje vis mušė dirbančius vergus. Kartais užklupdavo iš netyčių. Sykį ir mes tapome jo aukomis. Turėjome į naujai statomą baraką įnešti didžiulę dėžę stiklo. Mėginame ir šiaip, ir taip – nė iš vietos. Dėžė lyg prie žemės prikalta.

– Ach, jūs, prakeikti šunys! – išgirdome Zelionkės balsą. – Dėžės nepakeliat?! Aš jums padėsiu!

Pribėgęs pradėjo visus iš eilės šveisti per pečius lazda. Nežinau, kuo visa tai būtų baigęsi, jei ne jau minėtasis Švarcbatas. Lyg iš po žemių išdygęs pribėgo prie mūsų, pasilenkė, pats vienas pakėlė dėžę už galo ir paragino:

– Šitaip, draugai, imkite.

Mes kartu su juo įvilkome tą dėžę į vidų. Stovįs šalia Zelionkė mūsų daugiau nepalietė. Švilpaudamas nudūlino ieškoti naujų aukų. Jų jam niekuomet netrūko. Vienus be pasigailėjimo mušdavo, kitus pagal norą ir reikalą užmušdavo, trečius pakardavo. Jau tuomet šis tipas buvo oficialus Štuthofo konclagerio korikas, visada su šypsena lūpose užneriantis bendros nelaimės draugui kilpą ir su pasigėrėjimu paspiriantis iš po kojų suolelį... Po to su Hemnicu bei kitais esesmanais gėrėdamasis žiūrėdavo, kaip siūbuoja ant kartuvių pakabintas vergas.

Ne visus kardavo. Kai kuriuos šaudydavo. Šios garbės betgi nei Kozlovskiui, nei Zelionkei, nei juo labiau kitiems prominen-

tams neteko. Žymesniuosius esesmanus šaudydavo patsai konclagerio vadovas Mėjeris, o jau eilinius bei moteris – Hemnicas, Fotas, Liutkė.

Įvairių egzekucijų Štuthofe būdavo dažnai. Daugelis pasmerktųjų ir atgabentų į Štuthofą įvykdyti mirties sprendimo iš viso nebuvo registruojami. Kiek šitaip čia buvo iššudyta žmonių – niekas niekuomet nesužinos. Kodėl betgi vienus žudydavo pats gestapas, o kitus atgabendavo nužudyti į konclagerį – sunku pasakyti. Esesmanų, atgabentų į Štuthofą nužudyti, nekardavo. Visus juos šaudydavo minėtieji esesmanai. Užtat asmenis, atgabentus į konclagerį ilgam laikui, žudydavo ne esesmanai, bet jų išperėti įvairaus plauko nusikaltėliai. Kurį metą į Štuthofą buvo atsiųsta keli šimtai žmonių, vadinamųjų „Polizeihäftlinge“ (policijos kaliniai). Jie neva buvo tardomi. Kadangi tuo metu Gdansko kalėjimai buvo tiek prigrūsti, kad ir piršto neįkiši, todėl naujai suimtuosius lenkų gyventojus laikinai patalpino Štuthofe, kur dažnai tardyti atvykdavo gestapo agentai. Tardymas tardymui nelygus, bet gestapininkų tardymai – tikras siaubas. Laimei, į Štuthofą visų kankinimo priemonių jie negalėjo atsigabenti. Be to, nepatogu ir naudotis, nes aplink knibždėte knibžda turinčių akis ir ausis žmonių. Gestapininkai ir čia rado išeitį: vieną iš kriminalinių nusikaltėlių pasamdė budelio pareigoms. Ir štai berods penktadieniais tasai budelis dalyvaudavo tardant policijos žinioje esančius „policijos kalinius“. Kitaip sakant, jei tardomasis neprisipažindavo, paliptas budelis pradėdavo be pasigailėjimo jį kankinti.

Gaudamas už tai neblogą atlyginimą (cigarečių, margarino, o kartais ir šimtą gramų), minėtasis kriminalistas girdavosi savo lengvu uždarbiu.

– Žinote, – didžiuodavosi prieš savo profesijos draugus, – ir darbas malonus, ir uždarbis ne bet koks.

Nežinia kodėl kriminalistai į tai pažiūrėjo kreiva akimi, nepatenkinti, o vienas kitas savo draugui net patarė liautis.

– Nie! – šokdavo į akis budelis. – Savo žmonių (kriminalistų – *R. M.*) aš neliečiu, o tų velnių – politikierių! – negailiu!

Vieną dieną pasklido gandai, kad po pietų bus tardoma jauna mergina. Budelis nekantriai laukė tardymo pradžios. Ir kaip nelauksi: išplakti jauną merginą! Juk tai didžiausias malonumas.

Kitokios nuomonės laikėsi kriminalistų pasaulis. Žymesnieji jo atstovai kategoriškai pareiškė:

– Merginos neliesk. Jei nepaklausysi, tave nudobsim!

– Kodėl? – vėl pašišiaušė budelis. – Nurengti merginą, ją išplakti ir už tai gauti gerą atlyginimą!.. Juk tai reta proga. Mes juk kasdien nuvarom į kapus ne vieną.

– Tai mūsų reikalas, – nenusileido kriminalistų vadai. – O moters neliesk, nedaryk gėdos. Kitaip – gailėsies!

Budelis savo kolegų nepaklausė. Tos dienos pavakary jis išplakė merginą, gavo sotų atlyginimą, tik juo nepasinaudojo – grįžęs po tardymo buvo paslaptingai užmuštas. Šio budelio mirties kaltininkų niekas nežinojo, netgi nesiteiravo.

Tai buvo vienintelis atsitikimas, kai kriminalistai atkeršijo savo draugui už tardomosios mušimą, bet jie patys ir toliau uoliai ėjo žmogžudžių pareigas.

Žmogžudžiai konclagerių vadovybių buvo itin favorizuojami. Pirmiausia komendantūra jiems suteikė įvairių lengvatų ir davė visišką laisvę elgtis su jų blokuose ar darbo komandose esančiais žmonėmis. Taigi ir blokiniai, ir kapai su vergais turėjo teisę daryti visa, kas tik patinka: mušti, koneveikti, niekinti arba ir užmušti. Čia ne tik Kozlovskis su Zelionke, bet ir mažesnio masto budeliai galėjo parodyti visus savo sugebėjimus. Taip jie ir darė nieko nesivaržydami. Jie gerai žinojo, kad kuo daugiau parodys žiaurumo ir nužudys žmonių, tuo didesnę malonę turės konclagerio komendantūroje.

Profesionalūs žmogžudžiai taip buvo įsitraukę į žmonių mušimą ir žudymą, kad net tada, kai buvome varinėjami po kašubų žemę ir aplinkui jau griaudė patrankos, jie vis dar kanki-

no vergus. Juo labiau nesivaržė jie konclageryje, kai frontas dar buvo toli, o vokiečiai trimitavo apie netolimą savo pergalę. Tada kozlovskiai su zelionkėmis turėjo laisvas rankas ir už kiekvieną užmuštąjį dažniausiai gaudavo litrą degtinės arba popirosų. Berods už pakorimą oficialiu Himlerio įsakymu korikui priklausė litras degtinės, ir už tokį atlyginimą ne vienas konclagerio prominentas mielai būtų užnėręs kilpą ne tik nelaimės draugui, bet savo broliui ar ir tėvui. Darbo nedaug, prakaituoti nereikia, o atlyginimas – svajonė. Deja, vergų korimo monopolis priklausė tik dviem prominentams ir šios privilegijos iš savo rankų jie už jokius pinigus nepaleido, dargi kovojo dėl pirmenybės. Oficialūs, gerai paruošti korikai buvo du: Zelionkė ir Klifotas. Jie korė pasikeisdami, nors daug labiau išpruseęs buvo Zelionkė.

Siaubingai atrodė korimo ceremonijos. Jose turėdavo dalyvauti išrikiuotas paskirais blokais visas lageris. Sustatyti dešimtinėmis blokai darė paradui išrikiuotos kariuomenės įspūdį. Esesmanai su lazdomis bėgiodavo po barakus ir varė į aikštę (netgi virėjai turėjo dalyvauti korimų ceremonijoje). Tais siaubingais momentais visas lageris atrodė lyg mirusiųjų karalystė – nei juokų, nei kalbų... Vienas tik Zelionkė ar Klifotas – nelygu kuris ėjo tądien koriko pareigas – švytėdavo laimingo žmogaus šypsena, nekantriai laukdamas ceremonijos pradžios... Kozlovskiui šios „garbės“ nepavyko iškovoti. Turėjo tenkintis tuo, kad retkarčiais, kelių esesmanų lydimas, išvykdavo su kartuvėmis į provinciją. Sykį, kaip pasakojama, Kozlovskis Gdansko apylinkės viename miestelyje per tokią „sesiją“ pakoręs 25 asmenis. Kas buvo tie pasmerktieji – nežinia, bet ne vokiečiai. Greičiausiai būta tai lenkų ar rusų, bet Kozlovskio ranka neriant savo tautiečiui kilpą ant kaklo nesudrebėjo...

Kalbant apie šiuos du istorinius Štuthofo konclagerio budelius, prašosi suminimi ir kiti, mažiau ar daugiau pasižymėję kaip rafinuoti sadistai. Jų – vienas už kitą žiauresnių, vienas už kitą niekšingesnių – buvo visas legionas. Beveik visi jie savo karjeras

padarė per bendro likimo draugų lavonus. Šie prominentai buvo nustoję bet kokio žmoniškumo – niekuomet niekam jie neparodė mažiausio pasigailėjimo, niekuomet niekas neišgirdo iš jų gero žodžio. Buvo tai aukščiausios rūšies sadistai, o dalis – tikri žvėrys.

Kaip minėjau, jie visada ir viskuo buvo aprūpinti, valgė, ko širdis geidė. Iš kur visa tai ėmė? Jie ne tik vogdavo, bet ir apiplėšdavo. Gerų drabužių gaudavo iš drabužių saugojimo skyriaus, kur niekuomet šito netrūko. Nužudytųjų drabužiai buvo skiriami lageriui aprengti, ir prominentai iš tų atsargų pasirinkdavo geriausius. Duoną, margariną ir cukrų vogdavo iš gaunamų bendrai virtuvei produktų. Aišku, tai baisus nusikaltimas. Dar baisesnis nusikaltimas – atimti siuntiniuose atsiųstą maistą. Gavus siuntinius, jie buvo išskirstomi po blokus ir po vakarienės „atiduodami“ gavėjams. Siuntinius atiduodant turėdavo dalyvauti bloko globėjas esesmanas. Iš siuntinio prominentai pasirinkdavo geriausius produktus, o gavėjui numesdavo tik likučius. Niekas iš vergų nedrįsdavo priešintis, nes arba čia pat būdavo primušamas, arba vėliau mirtinai sužalojamas. Badas – baisus dalykas, bet gyvybė dar brangesnė, tad gelbėdamiesi nuo mirties ir apiplėšinėjami jie netgi neprotestuodavo.

Ne kitaip buvo ir su mumis, iki buvome patalpinti į atskirą bloką. Nuo tada mūsų gaunamų siuntinių niekas nelietė, ir tai mus gelbėjo nuo bado. Visus kitus vergus prominentai apkraustydavo tol, kol veikė konclageris. Tai dar viena žvėriško elgesio apraiškų.

* * *

Vokiečių SS pradėjo klestėti jau pačioje karo pradžioje, mat pavergusi Lenkiją jos vadovybė rado neišsenkamą pelno šaltinį. Visi atsimename karo metu nacionalsocialistinės agitacijos vieną iš stipriausių argumentų: auksas yra bevertis dalykas, o visko pagrindas – darbas. Neturėdami aukso kasyklų, vokiečiai nutarė

išnaudoti darbo jėgą Europoje. Žiūrint paviršutiniškai, šūkis, rodėsi, iš tikrųjų kilnus, ir daugelis manė, kad galgi ir atėjo naujas laikotarpis, kuris iš pagrindų pakeis ekonominio gyvenimo pagrindus. Kodėl ne? Darbas iš tiesų yra ne vien atskiro asmens, bet visos tautos gerbūvio pagrindas. Deja, skelbdami šį šūkį, vokiečiai kaip įmanydami slėpė tikrąją jo prasmę. Apie tai žinojo vos nedaugelis.

Vokiečiai jau prieš karą įrodinėjo: jei, girdi, anglai turi tiek daug kolonijų ir naudojasi jų turtais, tad kuo gi blogesni mes? Ir štai karui prasidėjus vokiečiai pagaliau sulaukė to momento, kai gali įsigyti ir kolonijų, ir kiek tik nori vergų, dirbančių jiems – išrinktajai pasaulio tautai.

Ruošdamasis vykdyti šį planą, 1942 metų kovo 21 dieną Hitleris paskyrė Zaukelį „Vokietijos darbo fronto“ įgaliotiniu. Tiesa, jau ir anksčiau okupuotų kraštų gyventojai buvo gaudomi į priverstinius darbus, bet tikroji pigios darbo jėgos medžioklė prasidėjo Zaukeliui paėmus į savo rankas „Vokietijos darbo frontą“. Visų pirma buvo užpulta lenkų tauta ir imta verbuoti į reicho darbus – ir geruoju, ir smurtu. Vėliau toksai darbo jėgos verbavimas tolydžio plėtėsi visoje Europoje, kur tik vokiečiai įkėlė koją. Gerai atsimename, kaip tatai atrodė Lietuvoje. Mūsų jaunuoliai ir geruoju, ir prievarta masiškai buvo gabenami darbams į Vokietiją. Išskirstyti po visą kraštą kaip beteisiai vergai, jie turėjo dirbti sunkiausius darbus. Tokių vergų vokiečiai buvo prisigabenę iš Europos keletą milijonų. Jie, tie vergai, turėjo stiprinti karo galybę, kad būtų pasiektas visiškas nacių triumfas ir galutinai pavergtos laisvosios Europos tautos. Visa tai planavo ir tvarkė Zaukelio „Darbo frontas“. Jo veikimo tikslas buvo aiškus: išnaudoti darbingus Europos gyventojus, iščiulpti iš jų paskutinius darbingumo syvus ir po to – lyg išspaustos citrinos žievę nusviesti į mėšlyną, aiškiau sakant – į krematoriumą. Vykdydami Hitlerio pavestą „misiją“, Zaukelio agentai okupuotuose kraštuose sugaudė ir suvežė į Vokietiją daugiau kaip 5 000 000 žmonių.

Šiuose atsiminimuose aš nekalbėsiu apie sumedžiotus darbininkus – vergus, kurių gyvenimo ir darbo sąlygos buvo maža kuo lengvesnės kaip konclageriuose, tačiau vis dėlto pravartu būtų priminti paties Zaukelio trumputę (bet kaipgi šiurpulingą!) instrukciją, kaip su tais žmonėmis elgtis.

Zaukelis mokė: „Visus žmones (sugaudytus darbininkus – *R. M.*) reikia maitinti, apgyvendinti ir elgtis su jais taip, kad jų eksploatacija duotų didžiausios naudos ir kad kuo mažiau kaštuotų".

Visiškai kitokį uždavinį vykdė Himleris, oficialusis daugelio milijonų Europos gyventojų budelis. Kai Zaukelis turėjo išnaudoti pavergtas tautas kaip darbo jėgą, tai Himleris turėjo iššudyti „Naujosios Europos" atžvilgiu nepalankiai nusiteikusius gyventojus.

Dalis gyventojų buvo žudomi be jokios atodairos – pirmon ugnin ėjo žydai. Kita dalis buvo numatyta iššudyti prieš tai juos išnaudojus. Tuo tikslu visuose konclageriuose pradėta steigti įvairios karo pramonės įmonės, kuriose dirbo iš visų Europos kraštų sugaudyti ir suvaryti specialistai. Gaudė juos ir gabeno į konclagerius pagal pareikalavimą gestapininkai. Zaukelio agentų suvilioti ir sumedžioti gyventojai dar turėjo šiokią tokią laisvę, už sunkų darbą gaudavo savo menkutį atlygį, bet Himlerio agentų sugaudyti ir sugrūsti į konclagerius žmonės buvo traktuojami kaip aršiausi nusikaltėliai, visi iš anksto pasmerkti mirčiai. Sugaudytus ir sugrūstus į konclagerius žmones vokiečiai išnaudojo kaip nemokamą darbo jėgą. Visų pirma konclagerių komendantūros jų žinion atiduotus vergus išnuomodavo įvairioms firmoms, įmonėms. Į arčiau esančias įmones kas rytas esesmanai išvesdavo vergų kolonas į darbą, o vakarais parvesdavo atgal. Toliau nuo konclagerio esamoms įmonėms buvo priskiriamos nuolatinės esesmanų sargybos. Jos saugodavo įmonės patalpose apgyvendintus vergus. Už jų darbą įmonės mokėdavo tiesiog komendantūroms, o šios savo ruožtu atsiskaitydavo su Berlynu.

Šitaip šimtus tūkstančių žmonių (tarp jų – ir daugybę specialistų), įkinkius į nemokamą darbą, SS vadovybė kas mėnuo gaudavo milijoninį pelną ir SS šulai iš tikrųjų uždirbdavo ne mažiau kaip stambūs kapitalistai. Skirtumas tik tas, kad kapitalistai savo darbo jėgą šiek tiek apmokėdavo, o SS vadai, išnaudoję prievarta sugaudytus žmones, juos nugalabydavo.

SS vadovybei konclageriai pelną duodavo ir kitokiu būdu. Visuose konclageriuose veikė įvairios įmonės, esančios tiesioginėje komendantūros žinioje. Čia irgi dirbo šimtai tūkstančių vergų po 10–12 valandų per dieną. Kiekviename konclageryje pelningiausia įmonė buvo plačiai žinoma DAW (Deutsches Ausrüstungswerk – Vokiečių apsiginklavimo įmonė). Ši milžiniška įmonė kiekviename konclageryje turėjo atskirus biurus, daug tarnautojų, vadovaujančių plačiu mastu vykdomiems darbams. Užsakymus gaudavo iš karo vadovybės, todėl ir plaukė milijoninės sumos į SS vadų kišenes. Štuthofas, palyginti su kitais konclageriais, buvo nedidelis, o kas mėnuo duodavo apie 3 milijonus markių pelno. Didieji konclageriai duodavo dar daugiau.

Kitaip, aišku, ir būti negalėjo. Šimtams tūkstančių vergų komendantūros nemokėjo nė pfenigo, o dirbti jie turėjo kaip jaučiai – nuo aušros iki tamsos į kruviną jungą įkinkyti, botagais, lazdomis, o neretai ir šautuvų buožėmis varinėjami. Gretoms praretėjus tuojau buvo atvaromi nauji vergų būriai.

Pagal konclagerių pareikalavimus gestapas sugaudydavo tam tikrą skaičių žmonių ir apkaltinę juos politinio pobūdžio nusikaltimais pristatydavo į konclagerius eksploataciniams darbams visam karo metui. O sugaudyti nebuvo sunku, nes kiekviename miestelyje knibždėte knibždėjo gestapo agentų, kurių pareiga – nebūtinai valstybės saugumas... Gestapininkai daugiau buvo užsiėmę vergų gaudymu – medžiokle ir jų pristatymu į konclagerius negu kova su valstybės priešais.

Per keletą metų pasiskirstę darbo sritimis, Zaukelio agentai

visokiais būdais viliojo (kai reikėdavo – ir gaudė) pavergtųjų Europos tautų jaunimą ir gabeno į darbus Vokietijon. Gabendami žadėjo lengvas darbo ir pragyvenimo sąlygas. Iš tikrųjų milijonams jaunuolių per keletą metų teko dirbti katorginėmis sąlygomis kaip tikriems vergams. Zaukelio akcijose buvo stengiamasi apsieiti ne tik be gestapo, bet ir be paprastos policijos. Tokia buvo teorija. Praktika atrodė kiek kitaip. Policija dažnai turėdavo prisidėti, ypač tais atvejais, kai vergų supirkinėtojams geruoju apgauti jaunimo nepavykdavo. Tada tekdavo griebtis potvarkių, šauktis policijos.

Visai kitaip elgėsi gestapininkai. Jie nemuilino akių – gyventojus gaudė ir medžiojo atvirai, nieko nesivaržydami grūdo juos į konclagerius, iš kurių vos maža dalelė išliko gyvi. Visi kiti baigė gyvenimą kankinių mirtimi. Kas negalėjo dirbti, tas arba būdavo pribaigiamas, arba pamažėl numirdavo pats, bet kol nors šiek tiek pavilkdavo kojas – turėjo dirbti. Kas negalėjo dirbti miško kolonoje, plytinėje ar kitur, buvo paskiriamas į verpyklą – minėtojo DAW skyrių. Čia, kaip jau minėjau, dirbdavo keli šimtai džiovininkų bei paliegėlių. Jų mušti nereikėjo: užteko stumtelėti, ir vargšas išsitiesdavo. Kurį metą daugelio vergų svajonė buvo patekti į verpyklą. Ir suprantama: ar lietus, ar sniegas, ar pagaliau nepakenčiamas karštis – vis esi po stogu. Deja, retas kuris ilgai šildavo čia kojas. Kaip sakyta, kas savaitę patsai daktaras Heidelis tikrindavo paliegėlių sveikatą ir šiaip taip galinčius pastovėti ant kojų tuojau skirdavo į miško koloną. Čia iš paliegėlio iščiulpdavo paskutines jėgas ir po to – pagal Himlerio planą! – lengvai galima būdavo jį pribaigti.

Šitaip Himlerio agentų sugaudytos gretos kasdien tirpo, bet jos tuoj pat būdavo papildomos naujomis jėgomis. Kas dar patekdavo į Zaukelio rankas, šiaip taip galėdavo vegetuoti, kas į Himlerio – visi tapdavo mirtininkais, pasmerktais žūti.

* * *

Kiek nacių įsteigtuose konclageriuose žuvo žmonių – gyvųjų kryžių? Niekuomet ir niekas tiksliai to nesužinos, nes ne visi konclageriuose nužudytieji turėjo numerius. Dažnai didokus būrius žmonių atgabendavo į konclagerį įvykdyti gestapo įsakymą – nužudyti. Tokių vergų mažesnės ir didesnės partijos Štuthofe buvo įprastos. Vargiai apie tai ką žino nužudytųjų giminės. Kai konclageryje užmušdavo numeruotąjį vergą ar retkarčiais ir sava mirtimi vienas kitas numirdavo, komendantūra visada giminėms apie tai pranešdavo, išgalvodama kokią nors natūralios mirties priežastį. Tačiau nėra galimybės sužinoti, kiek žuvo ir numeruotųjų vergų.

Jau minėjau, kad 1943 metų pavasarį, atgabenus mus į Štuthofą, šiame konclageryje buvo apie 4000 vergų. Tuo metu kas dieną buvo užmušama arba nukankinama vidutiniškai 80–100. Vadinasi, kasdien mirdavo 2–2,5%. Aiškiau sakant, per nepilnus du mėnesius 4000 žmonių išrūkdavo per kaminą. (Kaip žinia, krematoriumai visuose konclageriuose veikdavo 24 valandas.) Po dviejų metų, tai yra 1945 metų pradžioje, Štuthofe buvo apie 40 000 vergų ir kasdien jų žūdavo 400–500. Nuošimtis, kaip matyti, kiek mažesnis, tačiau apskritai mažiau kaip 2% kasdien mirštančių nebuvo.

Dirbusiems komendantūroje draugams ne kartą yra tekę matyti įvairius konclagerių centrinio štabo aplinkraščius, iš kurių jie susekė, kad visuose konclageriuose, esančiuose Vokietijoje ir pavergtuose Europos kraštuose, vidutiniškai turėjo būti apie 500 000 žmonių.

Keletas žodžių apie konclagerių skaičių. 1939 metais Vokietijoje buvo 6 konclageriai: Dachau, Zaksenhauzenas, Buchenvaldas, Mauthauzenas, Flosenburgas ir Ravensbriukas (moterų).

1940–1942 metais įsteigti 9 nauji konclageriai: Osvencimas, Noigamas, Huzenas, Nacvaileris, Gros-Rozenas, Liublinas (Maidanekas), Štuthofas, Niderhagenas ir Arbeitsdorfas, Belzenas ir

keliolika mažesnių. Be to, konclagerių būta Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje, Gudijoje ir Ukrainoje.

1944 metais veikiantys didesnieji lageriai turėjo savo numerius. Pagal didumą buvo suskirstyta taip: Osvencimas[1] – Nr. 1, Buchenvaldas – Nr. 2, Dachau – Nr.3, Flosenburgas – Nr. 4, Gros-Rozenas – Nr. 5, Hertogenbušas – Nr. 6, Mauthauzenas – Nr. 7, Nacvaileris – Nr. 8, Noigamas – Nr. 9, Ravensbriukas[2] – Nr. 10, Zaksenhauzenas – Nr. 11 ir Štuthofas – Nr. 12. Kiti veikiantys Vokietijos teritorijoje konclageriai numerių neturėjo[3]. Lenkijoje, be Osvencimo, mažesnieji konclageriai buvo žymimi Nr. 13, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje – Nr. 14. Kiek kuriuose konclageriuose buvo vergų, tikslių duomenų nėra. Žinome tik apie pirmuosius šešis konclagerius, veikusius Vokietijoje nuo 1933 metų. Iš SS obergrupenfiurerio Polio 1942 metais rašyto raporto Himleriui aiškėja, kad tais metais šešiuose konclageriuose padėtis buvo tokia:

Dachau 1939 m. – 4000 vergų, 1942 m. – 8000 vergų.

Zaksenhauzenas 1939 m. – 6500 vergų, 1942 m. – 10000 vergų.

Buchenvaldas 1939 m. – 5300 vergų, 1942 m. – 9000 vergų.

---

[1] Patekę į Osvencimo konclagerį vergai buvo tatuiruojami (kairėje rankoje įbadomas gautasis numeris).

[2] Ravensbriukas – žinomas didžiulis moterų konclageris. Be vykdomų sadistiškų kankinimų ir masinių žudynių, Ravensbriuke nevokietės moterys buvo naudojamos kaip medicinos tyrimų „objektai“. Tokius „mokslinius“ tyrimus vykdė pagarsėjusi moterų gydytoja, kažkokia Herta Oberheuser, kuri dabar Vakarų Vokietijoje dirba kaip laisvai praktikuojanti gydytoja. Vykdydama „mokslinius“ tyrimus, H. Oberheuser išimdavo moterų kojų kaulus, įstatydavo kitus kaulus, skiepydavo nuo įvairių ligų ir pan. Po tokių „tyrimų“ daugelis moterų mirdavo, o kelios dešimtys visam gyvenimui liko invalidės. Be to, kaip Ravensbriuke, taip ir kituose konclageriuose, kur tik buvo moterų, į joms gaminamą maistą buvo dedami antimenstruaciniai vaistai. Dėl šios priežasties šimtai tūkstančių moterų ištisus metus kankinosi, daugelis jų visam gyvenimui liko ligotos.

[3] „Lexikon“ (Leipzigas, 1957 m.) I tome, 974 puslapyje įdėtas didesniųjų konclagerių sąrašas. Jame įrašyti 32 konclageriai. Tarp jų – 5 Lenkijos ir 1 Čekoslovakijos teritorijoje. Pagal tą sąrašą, Vokietijoje veikė 26 konclageriai.

Mauthauzenas 1939 m. – 1500 vergų, 1942 m. – 5500 vergų.
Flosenburgas 1939 m. – 1600 vergų, 1942 m. – 4700 vergų.
Ravensbriukas 1939 m. – 2500 vergų, 1942 m. – 7500 vergų.

Čia tenka pabrėžti, kad pirmaisiais karo metais okupantai dar tik rinko žinias ir ruošėsi plačiai užsimotai akcijai, kuri prasidėjo 1943 metais ir iki karo pabaigos nuolat stiprėjo. Tai patvirtino ir istorinė Europos tautų žudytojų byla Niurnberge. Iš surasto oficialaus vyriausiosios konclagerių vadovybės rašto paaiškėjo, kad 1944 metų rugpjūčio 1 dieną Vokietijos konclageriuose buvo 524 286 asmenys (379 167 vyrai ir 145 119 moterų). Be to, maždaug tuo pačiu metu viename minėtos vadovybės pranešime skundžiamasi drabužių trūkumu – esą konclageriuose turį būti patalpinta dar 612 000 žmonių, o aprengti nėra kuo.

Turint galvoje anuo metu prasidėjusią Hitlerio galybės agoniją, nacionalsocialistai, aišku, nespėjo sugrūsti į konclagerius daugiau kaip pusės milijono vergų, tačiau aišku, kad iš numatyto papildomo kontingento (612 000) tam tikra dalis į esesininkų rankas bus patekusi ir gerokas nuošimtis iššudyta. Taigi keletą metų konclageriuose nuolatos buvo laikoma 500 000 žmonių.

Turint galvoje minimalų žudomųjų nuošimtį (2), Vokietijos konclageriuose kasdien mirdavo 10 000–12 000 žmonių. Per metus 3 000 000–4 000 000, o per penkerius karo metus hitlerininkai vien konclageriuose bus iššudę 18 000 000–20 000 000 Europos gyventojų[4].

Kad šis teiginys neatrodytų pramanytas, suminėsiu porą konkrečių faktų.

1945 metų rugpjūčio pabaigoje netoli Miuncheno amerikiečių kariuomenė sučiupo aukštą SS karininką Francą Cyreisą.

---

[4] Garsaus veikalo „Dūmai virš Birkenau“ (Osvencimo konclagerio skyrius) autorė S. Šmaglevska teigia, kad vien Osvencime iki 1945 metų pradžios buvo nužudyta apie 5 000 000 žmonių.

Mėgindamas bėgti jis buvo mirtinai pašautas. Mirties patale dar spėjo šį tą iš savo „veiklos“ papasakoti. Tarp kitko, Cyreisas pareiškė:

– Žudydamas žmones vykdžiau Himlerio įsakymus. Neatsimenu, kiek buvo nužudyta dujų kamerose. Atsimenu, kartą nusiunčiau į baudžiamąją koloną 400 asmenų. Visi žuvo. Vieną dieną Heidrichas (čekoslovakų tautos budelis – *R. M.)* atsiuntė sušaudyti 320 lenkų. Mažo kalibro šautuvu šaudžiau pats. Vykdydamas įsakymą, liepiau paruošti kambarį ir įtaisyti radiją. Įeinančius nušaudavau iš užpakalio. Nusibodus radijui, atsukau kameros turbiną ir jai staugiant šūvių dar labiau nebuvo girdėti.

Kiek vėliau iš Berlyno buvo gautas įsakymas, kad karą pralaimint kalinius reikia išvesti į mišką ir iššaudyti. Mauthauzenas buvo paskutinis konclageris, į kurį gabeno kalinius iš Osvencimo, Dachau ir Buchenvaldo prieš tai nieko nepranešę, todėl kiekvienos tokios kelionės metu žūdavo 600–800 žmonių, neskaičiuojant tų, kurie mirdavo pakeliui ir iš vagonų būdavo išmetami. Pasiskundžiau Berlynui dėl tokio nenormalumo. Gavau barti, kam kritikuoju. Savaitę prieš paliaubas iš Dachau į Mauthauzeną buvo gabenama 4800 žmonių. Gyvųjų atvežta vos 180: visi kiti pakeliui buvo sušaudyti arba išmarinti badu. Himlerio įsakymu pavojingi kaliniai (pavojingi buvo tie, kurie žinojo apie konclagerius – *R. M.*) buvo iššudyti. Remiantis tuo įsakymu, tarp kitų buvo iššudyti dirbę Osvencimo ir Mauthauzeno konclagerių krematoriumuose“.

Tiek 1945 metų rugsėjo 2 dieną lenkų dienraštis „Gazeta Morska“ išspausdino iš tiesioginio Cyreiso pareiškimo. Ar ši citata yra autentiška, nežinau, tačiau reikia pažymėti, kad čia vargiai kas gali būti perdėta. Taip, kaip prisipažino Cyreisas, buvo elgiamasi visuose konclageriuose. Negalėjo kitaip elgtis ir Cyreisas, kuris, karo metais pabuvojęs keliuose konclageriuose komendantu, nugalabijo tik... 1 500 000 žmonių.

Tų pačių metų rugsėjo 24 dienos dienraščio „Dziennik Baltycki“ numeryje buvo įdėta tokia žinelė:

„Buvo pranešta apie buvusio Osvencimo ir Belzeno konclagerių komendanto Kramerio ir jo 43 bendradarbių bylą. Byla buvo nagrinėjama anglų karo teisme Liuneburge. Iš anglų karininkų, kurie pirmieji įsiveržė į Belzeno konclagerį, parodymų paaiškėjo, kad tame lageryje buvo iššudyta apie 4 000 000 žmonių. Rasti apie 17 000 dar gyvų vergų buvo visiškai išsekę, pusgyviai. Dalis jų maitinosi mirusiųjų draugų lavonais“.

Panašių žinių gausu visų tautų spaudoje. Gal vienur kitur skaičiai perdėti, bet visur kalbama apie milijonus. Apie dešimtis bei šimtus tūkstančių nužudytųjų tenka kalbėti turint galvoje tik nedidelius konclagerius, pvz., Štuthofą. Užtat milžiniškuose, su visais „patogumais“ įtaisytuose konclageriuose, kaip Osvencimas, Buchenvaldas, Zaksenhauzenas, Mauthauzenas ir kiti, žuvo ne po vieną milijoną žmonių. Tik kas juos suskaičiuos? Taigi minėtasis apie 20 milijonų skaičius gali būti vienu–dviem milijonais perdėtas arba tiek pat kartų sumažintas, tačiau teikdami 20 milijonų nacionalsocialistų nukankintų Europos gyventojų skaičių nedaug nuklysime nuo tiesos. Į šį skaičių neįeina žuvę Vokietijos konclageriuose iki 1939 metų, neskaičiuoju ir žuvusiųjų vadinamuosiuose darbo lageriuose; pagaliau negalima susigaudyti, kiek vokiečiai bus iššaudę žmonių šalia konclagerių. Čia jokių kriterijų nėra, bet irgi susidarys milijoniniai skaičiai.

Iš visų Europos valstybių labiausiai yra nukentėjusi Lenkija. Jau pirmaisiais pokario metais buvo kalbama, kad vokiečių konclageriuose žuvo 6 000 000 jos gyventojų. Vėliau buvo surinktos tikslios žinios, iš kurių paaiškėjo, kad karo metu Lenkijoje žuvo 6 028 000 gyventojų. Nuo tiesioginių karo veiksmų – 644 000, nužudyta – 5 384 000. Absoliuti dauguma, be abejo, žuvo konclageriuose. Pateikdamos šią siaubingą statistiką, lenkų savaitraštis „Przekroj“ (1958 m., Nr. 702) mini ir kitoms Europos tautoms

padarytus nuostolius: Jugoslavijoje žuvo 1 836 000 žmonių, Sovietų Sąjungoje – 8 000 000, Prancūzijoje – 630 000, Čekoslovakijoje – 195 000.

Trūksta tikslių žinių, kiek šių valstybių gyventojų žuvo nuo tiesioginių karo veiksmų ir kiek buvo iššudyta konclageriuose bei visokiose baudžiamosiose ekspedicijose. Vargiai kada nors jas surinksime, bet viena yra aišku – vokiečių konclageriuose buvo nužudyta ne mažiau 20 milijonų gyventojų.

Į 1944 metų pabaigą Štuthofe, neskaičiuojant užlagerinių komandų, buvo apie 30 000 vergų. Atmetus kelis šimtus vokiečių kriminalistų, visi kiti buvo pilkoji nekaltų žmonių masė. Reikia žinoti, kad į vokiečių konclagerius joks asmuo nepateko teismo sprendimu – visi buvo suvaryti tik gestapo nutarimu ir jo agentų sugaudyti.

Pabuvoję dieną kitą Štuthofe, nustebome nematydami lenkų inteligentijos.

– Kur jūsų inteligentai? – teiravomės lenkų. – Turi juk būti advokatų, mokytojų, kunigų, gydytojų, inžinierių...

– Taip, – aiškino mums, – buvo, bet nėra. Pirmaisiais okupacijos metais lenkų inteligentija buvo žudoma masiškai. Tada dešimtys tūkstančių lenkų inteligentų dingdavo be žinios. Visi jie žvėriškai buvo iššaudyti. Likusius pradėjo grūsti į konclagerius, kur taip pat žudė be atodairos. Laisvėje, jei iš viso galima kalbėti apie laisvę, liko tik vienetai. Kai pritrūko inteligentų, į konclagerius pradėta gabenti valstiečius bei darbininkus ir taip pat juos masiškai žudyti. Ypač lenkai gyventojai naikinami srityse, smurtu prijungtose prie Vokietijos, ir tie, kurie atsisako užsirašyti „folksdoičiais“. Jie išmetami iš ūkių, išvaromi iš butų, iš jų atimamos krautuvės, įmonės, konfiskuojamas turtas. Po to – vyras į vieną konclagerį, žmona – į kitą, o vaikai dar kur nors kitur...

Ir štai blokas prie bloko stovi tūkstantinės vergų kolonos. Pilkos, vienodos. Vieni nuo kitų skiriasi tik tuo, kad vienam ant pečių

raudonais aliejiniais dažais nudažytas didžiulis kryžius, kitam – mažesnis, vienam ant krūtinės prisiūtas raudonas trikampis, kitas – be jokio trikampio. Iš to susidaro įspūdis, kad esame ne visi vienodi. Toksai vergų margumynas yra sudarytas sąmoningai. Apkarstydami vergus visokiais lopais, naciai norėjo parodyti, kad esą konclageriuose vieni nusikaltėliai izoliuoti nuo kitų. Tai turėtų rodyti, kad žiūrima... teisingumo.

Kaip buvo iš tikrųjų? Be profesionalų kriminalistų, į konclageriius buvo suvaryta šimtai tūkstančių žmonių tik tam, kad juos galima būtų iššudyti. Tatai buvo vykdoma tiksliai, stengiantis, kaip sakyta, rodyti, kad konclageriuose esą izoliuoti tik... nusikaltėliai.

* * *

Įvairiais nacionalsocializmo siautėjimo laikotarpiais ne visos Europos tautos buvo vienodai traktuojamos. Ne todėl, žinoma, kad naciai vienas būtų numatę išnaikinti, o kitas palikti. Hitlerio smegenų trestas buvo suplanavęs iš visų Europos tautų palikti tik dalį sveikų, sugebančių dirbti sunkiuosius darbus žmonių. Paliktieji turėjo būti suskirstyti į dvi pagrindines grupes: sunkiųjų darbų darbininkai ir asmeniniai vokiečių vergai. Visi kiti turėjo žūti. Tačiau ir geriausius norus turint iš karto negalima buvo visų iššudyti! Tatai turėjo būti vykdoma nuosekliai, pagal iš anksto smulkiai paruoštą planą.

Pirmon ugnin nuėjo ŽYDAI. Mus atgabenus į Štuthofą, 1943 metų kovo mėnesį žydų beveik nebuvo. Jų vėl atsirado tik 1944 metų vasarą, vokiečiams okupavus Vengriją ir juos išvijus iš Lietuvos. Tą vasarą į Štuthofą masiškai buvo gabenami žydai (daugiausia žydės). Sunku tiksliai pasakyti, bet jų gyvų vargiai išliko 10 procentų: dalis buvo išnuodyta dujomis, dalis mirė nuo šiltinės, kitos žydės, atėjus žiemai, išmirė nuo šalčio. (Likusios gyvos daugiausia tapo paliegėlės. Štai 1945 metų pavasarį Pucko miesto

ligoninėje gulėjo kelios dešimtys žydžių su amputuotomis kojomis – kojas nušalo etapo metu). Panašus likimas ištiko žydų vaikus. Atvežus į Štuthofą nemaža Lietuvos žydų su šeimomis, vaikai čia pat būdavo atskiriami nuo tėvų. Netrukus būriai mažamečių (nuo 5 iki 15 metų amžiaus) išgabenti į Osvencimą, kur jų laukė mirtis dujų kamerose.

Čia negalima nepaminėti ir atgabentų iš Lietuvos čigonų. Bėgdami iš Lietuvos vokiečiai gabenosi žydus, tikėdamiesi juos galutinai apiplėšti ir sunaikinti, bet kokiais sumetimais išgabeno į konclagerius daugelį čigonų – turbūt ir Gebelsas su Rozenbergu nemokėtų išaiškinti. Dar keisčiau atrodė, kai iš Lietuvos į Štuthofą atgabeno keliasdešimt… prostitučių.

Antras vokiečių priešas buvo LENKAI. Vokiečiai gerai žinojo, kad lenkų tautos savo pusėn jie niekuomet nepalenks. Senas lenkų priežodis „Jak świat światem, nie będzie niemec polakowi bratem“ (kol bus pasaulis, vokietis niekuomet nebus lenko brolis) ryškiausiai nusakė šių dviejų tautų santykius. Tatai suvokdami, vokiečiai jau pirmomis karo su Lenkija dienomis pradėjo sistemingą, beatodairišką lenkų tautos naikinimo ir žudymo akciją. Ji buvo vykdoma dviem būdais:

1. Masinis lenkų gyventojų šaudymas be jokio tardymo, be jokio teismo. Nebuvo tokio miesto, tokio miestelio (netgi kaimo!) kur nebūtų buvę iššaudyti jos gyventojai. Visa Lenkija yra tarsi ištisos kapinės.

2. Masinis lenkų žudymas konclageriuose. Pirmon ugnin nuėjo inteligentai. Iš daugelio šimtų tūkstančių, tiksliau pasakius, iš milijonų suimtų ir suvarytų į konclagerius gyvi liko negausūs tūkstančiai. Ypač žiauriai buvo elgiamasi su patriotiškai nusiteikusiais lenkais iš smurto keliu prie Vokietijos prijungtų sričių.

Prasidėjus karui su Sovietų Sąjunga, su nemažesniu įnirtimu imta žudyti RUSUS. Pirmieji nukentėjo į nelaisvę patekę kariai. Kaip 1939 metų rudenį lenkų karo belaisviai, taip 1941 metų

vasarą sovietiniai kariai buvo masiškai vežami į konclagerius ir čia žudomi. Dalis belaisvių į konclagerius buvo atvaromi uniformuoti ir prieš juos vartojamos ypač žiaurios priemonės. Vėliau, kai vokiečiai užėmė didžiulius Sovietų Sąjungos plotus, gyventojus vergų teisėmis pradėjo gabenti į Vokietiją darbams. Kaip kitų tautų jaunimas, taip ir rusai, negalėdami pakęsti sunkių darbo sąlygų, mėgindavo ginti savo teises arba bėgo – kur akys veda, kur kojos neša... Tik kur pabėgsi? Svetimame krašte, nemokėdami kalbos, neturėdami dokumentų, beveik visi patekdavo į policijos rankas, o iš čia be jokio tardymo tiesiog į ... konclagerį „perauklėti“ ...

Buvo ir trečia rusų vergų rūšis. 1943 metų rudenį vokiečiai turėjo nešdintis nuo Leningrado. Tuo metu nuo Pskovo bei kitų miestų jie evakavo tūkstančius rusų gyventojų, daugelį su šeimomis. Šeimos būdavo išdraskomos. Vyrus sugrūsdavo į vyrų blokus, moteris – į moterų, o vaikus – vėl skyrium. Vėliau, kai susirinko didesnis rusų vaikų skaičius, jie buvo nežinia kur išgabenti. Spėjama, kad į Osvencimą, į pagrindinį visų konclagerių krematoriumą.

Štuthofe oficialiai nebuvo nei UKRAINŲ, nei BALTARUSIŲ. Visi jie būdavo užrašomi rusais. Kodėl? Vokiečiai nuo pat karo su Sovietų Sąjunga pradžios skelbė nešą šioms tautoms „laisvę“. Kaip žinia, Baltijos kraštų pavyzdžiu Baltarusija buvo paskelbta „generaline sritimi“, o Ukraina gavo netgi atskirą komisarą (panašiai kaip „Ostlandas“, kur rezidavo garsus girtuoklis ir žmogžudys Lozė). Ukrainos komisaru buvo Ervinas Kochas – vienas iš didžiausių karo nusikaltėlių. Jis, beje, buvo, suėmęs į savo rankas visų Baltstogės fabrikų akcijas. Be to, Ukraina turėjo savo pinigus – karbovancus. Taigi atrodė, kad šios abi tautos, o ypač Ukraina, vokiečiams yra ypač brangios. Aišku, jos buvo brangios, tik ne kaipo tautos, o kaipo pigi darbo jėga, kuri, mažiausiam įtarimui atsiradus, be atodairos buvo naikinama. Tatai aiškiai matėme Štuthofe. Esesmanai žiauriai sumušdavo baltarusius ir ukrainus, neatsisakančius savo

tautybės, ir visus užrašydavo rusais. Tikslas aiškus: kai užrašei rusu, nesivaržydamas gali žudyti! Ne vienas ukrainas, blokinio ar esesmano mušamas, skųsdavosi:

– Nepamatysiu daugiau gražiosios Ukrainos...

Ir mirdavo nuo esesmanų lazdų ar dujų kameroje su raide R, kaip rusas.

Iki 1944 metų Štuthofe PRANCŪZŲ, atsiųstų „perauklėti", buvo vos vienas kitas. Tų metų vasarą į Štuthofą atvarė kelis šimtus driskių, kalbančių prancūziškai. Nauji bendro likimo draugai visus nustebino. Buvo tai visuomenės atmatos – įvairaus plauko, mažesnio bei didesnio masto kriminalistai. Netrukus paaiškėjo, kad visi patekę į Štuthofą prancūzai prieš tai tarnavo SS daliniuose. Taigi buvo matyti, kas iš prancūzų ėjo į SS dalinius... Kai šiems „Naujosios Europos" kūrėjams frontas nusibodo, jie atsidūrė konclageryje. Nemaža dalis jų žuvo.

Vokiečiai kiekviena proga didžiavosi stiprėjančiu germanų tautų solidarumu, kurio geriausias pavyzdys buvo pagarsėjęs norvegas Kvislingas. Iš tikrųjų vokiečių reklamuojamas germanų kilmės tautų solidarumas buvo eilinis gebelsiados melas: jokia germanų kilmės tauta niekuomet su vokiečiais nesibroliavo. Netgi iš pažiūros ramūs danai nuo pat pradžios, kai tik vokiečiai pavergė jų šalį, ėmė su okupantais kariauti. Gal jokiame kitame vokiečių užgrobtame Europos krašte, išskyrus visuotinį pasipriešinimą ir kovą Sovietų Sąjungoje, nebuvo tiek sabotuota, kiek sabotuota Danijoje. Vokiečiai už tai kaltino kairiąsias danų tautos grupes ir tūkstančius jų narių grūdo į konclagerius. 1943 metų rudenį Štuthofe vergų gretos padidėjo keliais šimtais DANŲ.

Vokiečiai iki karo pabaigos nenustojo vilties, kad ir danai, ir kitos giminingos vokiečiams tautos „susipras", „atsivers" ir pripažins Hitlerį savo vadu, todėl ir atgabentus į Štuthofą danus traktavo daug švelniau negu kitų tautų vergus. Vis dėlto visos pastangos nuėjo šuniui ant uodegos – nė vienas danas „nesusiprato"...

Nieko neišėjo ir su NORVEGAIS, kurių vokiečiai atsigabeno į Štuthofą apie tris šimtus. Danus patalpino bendrame lageryje, o norvegai gavo atskirą lagerį, pavadintą „Germanenlager“. Su norvegais buvo elgiamasi dar švelniau. Iš pradžių jie galėjo nedirbti, naudojosi SS virtuvės maistu, patsai komendantas dažnai lankydavo norvegus teiraudamasis, ar kartais ko nors netrūksta. Ta proga duodavo suprasti, kad neblogai pasielgtų įstodami į SS dalinius.

Praėjus keliems mėnesiams neatsirado betgi nė vieno savanorio, o norėta norvegus patraukti savo pusėn. Tuo tikslu 1944 metų vasarą Štuthofe atsirado specialusis SS karininkas norvegas, atvykęs skaityti savo tautiečiams paskaitų. Prasidėjo kursai. Atsiųstasis norvegas kasdien po kelias valandas kalė į galvą savo tautiečiams Hitlerio „mokslą“: skaitė „Mein Kampf“, komentavo, nagrinėjo nacionalsocializmo „mokslo“ pagrindus, įrodinėjo, kokia laiminga ateitis laukia Europos, žinoma, ir Norvegijos, Hitleriui laimėjus karą. Įeidamas į salę ir atsisveikindamas keldavo dešinę ir sušukdavo: „Heil Hitler!“. Tuo tarpu jo tautiečiai – nė krust. Praėjo mėnuo, kitas, baigėsi kursai, ir nė vienas iš klausytojų nieko nepaklausė, skelbiamu „mokslu“ nesusidomėjo. Prelegentui buvo neaišku, ar jo tautiečiai yra tokie gabūs ir viską, ką jis skaito ir pasakoja, supranta, ar iš to tik šaiposi. Baigęs paskutinę paskaitą, paklausė:

– Sutinkate su mano išvadomis?

Keli šimtai norvegų žiūrėjo į savo tautietį išdaviką burnos nepraverdami. Prelegentas išsinešdino lyg musę kandęs. Po kurio meto komendantas sušaukė norvegus svarbią naujieną pranešti. Hopė prabilo karštai kaltindamas Norvegijos vyriausybę ir karalių už pasirašytą su Sovietų Sąjunga sutartį. Po to pasiūlė norvegams viešai raštu pasmerkti vyriausybę ir karalių kaip „išdavikus“. Ir vėl tyla, vėl nė vienas neatveria burnos... Komendantas dėl visa ko ir rezoliuciją paskaitė. Tas pats. Netekęs kantrybės, įsiutęs išsinešdino, o kitą dieną sulaikė siunčiamus iš Norvegijos laikraščius, apribojo

siuntinius, atėmė teisę naudotis SS virtuve ir visus paskyrė skaldyti akmenų ir grįsti gatvių.

Norvegai liko NORVEGAIS.

Skaitytojas gal nerūstaus, jei aš kiek daugiau išsitarsiu apie LATVIUS, buvusius savo metu Štuthofe didele atrakcija.

Vienas kitas yra linkęs kaltinti kai kuriuos lietuvius už tariamas simpatijas vokiečiams. Netiesa. Gal jokia kita tauta, išskyrus lenkus, neturėjo tiek daug progų pažinti vokiečius iš visų pusių, kaip mes, lietuviai.

Pasakys kas – o vis dėlto kai kurie lietuviai bendradarbiavo su vokiečiais okupacijos metais! Norėdamas mušti, visada gali rasti lazdą. Juk lietuvių tauta, būdama mažųjų Europos tautų šeimos narė, negalėjo kiekvienam šokti į akis... Tokia politika būtų pernelyg brangiai kainavusi. Be reikalo nešokome vokiečiams į akis, bet ir nėjome kartu obuoliauti. Ir tatai kaip tik paaiškėjo 1943 metų pradžioje. Su okupantais derėtasi dėl javų, gyvulių, bet nebuvo ir negalėjo būti jokios kalbos pareikalavus legiono kovai su sovietų armija. Kaip į tai reagavo lietuvių tauta, gerai žinome, ir iš naujo šios istorijos nėra reikalo kartoti. Galima tik priminti, kad kai tų metų kovo pabaigoje apie 50 lietuvių inteligentų atsidūrėme Štuthofo konclageryje, žinojome, už ką mus vokiečiai pasmerkė baisiajai mirčiai. Didesniajai daliai pavyko išlikti, o kiti žuvo.

Kitokį kelią pasirinko latviai. Tatai gerai žinojome ir buvome įsitikinę, kad Štuthofe neteks sutikti jokio latvio. Įvyko kitaip. 1944 metų rudeniop, kai Latvijos žemėse vyko aršios kovos, į Štuthofą pradėjo vežte vežti latvius. Akis pastatėme. Kaipgi šitaip?! Tuo metu Gdansko apylinkėje stovi generolo Bangerskio vadovaujama latvių SS divizija, o į Štuthofą būriais vežami latviai!.. Kažkas neaiškaus!

Vieną dieną į mūsų bloką atvedė nedidelį latvių inteligentų būrį su pirmojo Latvijos prezidento Čakstės sūnumi (mirė Ganse 1945 metų kovo pradžioje) ir žinomu socialdemokratų veikėju

Kalniniu. Sėdime vakare ir dalijamės įspūdžiais. Profesorius Čakstė noriai pasakoja apie kelionę į Štuthofą. Klausomės ir darosi bloga. Čakstė giriasi:

– Visą kelią jautėmės labai gerai. Laivo komendantas, tiesa, buvo vokietis, bet įgula – beveik vieni latviai. Prie mūsų buvo priskirti latviai SS karininkai ir jie mus lydėjo. Visai kitaip jautėmės tarp savo tautiečių. Vyrai mandagūs, negalima skųstis.

– Kaip tai? – įsikišu į kalbą. – Jus lydėjo latviai esesmanai?! Ar aš gerai supratau?

Čakstė nustebo:

– Kas čia nesuprantamo? Mes juk turime savo legioną, yra latvių SS divizija. Vokiečių karo vadovybės pranešimuose mūsų legionas minimas dažnai.

– Baisi tragedija, – priduriu.

– Tragedija? Nesuprantu, – maigo pečiais Čakstė.

– Neįsivaizduoju, - pradedu dėstyti savo nuomonę, – kad mane suimtų lietuviai esesmanai ir atvežtų į vokiečių konclagerį! Į svetimųjų vergiją mane veža mano brolis!! Ar profesoriui vis dar neaišku?

– Na, taip, – lyg ir nusileidžia, – žinoma, tatai nėra per daug malonu. Bet vis dėlto turiu nešališkai pripažinti, kad visą kelią mūsų esesmanai su mumis elgėsi mandagiai... Be priekaištų. O kaip yra Lietuvoje?

– Lietuvoje policija irgi ne be nuodėmės, bet mes tokių atsitikimų nežinome. Suiminėti savo tautiečius ir atidavinėti į okupantų rankas – tai juk nedovanotinas išdavimas! Dar nežinant apie jokį legioną, kai vokiečiai verbavo mūsų jaunimą į darbus, Lietuvos policijos pareigūnai dažnai „nerasdavo“ namie ieškomo asmens.

– Negali būti!

– Laimei, taip buvo. Ir todėl Lietuvos jaunimas nenaudojamas kaip vokiečių patrankų mėsa.

Čakstė tylėjo. Ir aš nenorėjau daugiau kalbėti. Pasakiau, ką jaučiau ir žinojau. Abu žiūrėjome į varinėjamą didelį latvių būrį.

– Gulk, kelk! Gulk, kelk! – užkimusiu balsu rėkė kažkoks prominentas, vaikydamas po purviną aikštę latvius. Visi skarmalais aprengti, išvargę, kai kurie vykdo komandą paskutines jėgas įtempę.

Prakalbinu prominentą:

– Tegul kiek kvėpteli. Ir tamsta pavargai.

– Man tik ranką skauda mušant šituos kurvos sūnus! Nenorės jie daugiau kovoti už Hitlerį!

– Gal jie ir nekalti, – mėginau užstoti. Neturėjau širdies buvusiems esesmanams, bet matydamas nužmogintą ir be pasigailėjimo kankinamą žmogų daug ką pamiršti – priešais matai tik nelaimingą žmogystą ir jos gailiesi. Prominentui pasiūliau popirosą. Mielai priėmė, užsirūkė, ir būrys latvių kiek atsikvėpė.

– Užsigeidė kurvos sūnūs legiono!– liejo toliau savo tulžį prominentas. – Mes jiems parodysim, kaip atrodo kraštas to budelio, to šunies, už kurį jie kaip avinai dėjo galvas!! Niekis! Visi jie išrūks su dūmais. Bėgte marš! – taip baigėsi mūsų pokalbis, ir paskutines jėgas sutelkę keli šimtai nukamuotų latvių leidosi bėgti.

– Gulk!

Visi sukrito į purvą...

Dirbdamas kurį metą drabužių kameroje kartais gaudavau progos pavartyti mirusiųjų žiniaraščius, kur, beje, pažymima ir tautybė. Iki 1943 metų pabaigos Štuthofe žuvo kelios dešimtys LIETUVIŲ. Visi buvo „auklėjamieji“ vergai. Kaip lenkai, rusai, taip ir lietuviai, išvežti vergų teisėmis darbams į Vokietiją, dažnai patekdavo į nepakenčiamas sąlygas, ne vienas mėgino bėgti ir bėgdamas atsidūrė konclageryje. Turint galvoje, kad daug lietuvių jaunimo buvo išvežta į Saksoniją, tenka manyti, kad tenykščiuose konclageriuose bus nukankintas ne vienas tūkstantis mūsų tautiečių. Didžiausia grupė, daugiau kaip šimtas, į Štuthofą buvo atvežta 1944 metų sausio pabaigoje. Padidėjus Štuthofe lietuvių

skaičiui, dėjome visas pastangas gelbėti tautiečius nuo pražūties. Retkarčiais už papirosus įprašydavome prominentus švelniau elgtis ir neskirti į sunkaus darbo komandas, organizavome šelpimą maistu. Daktaras Starkus stengėsi kuo daugiau žmonių priimti į ligoninę, o ten patekusieji galėjo kiek atsipūsti. Su Pečeliūnu dirbome drabužių kamerose (aš – vienoje, jis – kitoje), tad kiekviena proga parūpindavome tai kojinių, tai pirštinių, kartais šiltus marškinius arba megztinį. Be to, kasdien per pietus prie mūsų bloko rinkdavosi būriai lietuvių vis šio to gauti. Daugelis Štuthofe stebėjosi mūsų solidarumu, kuris, tenka pasakyti, buvo iš tiesų nuoširdus, ir šitaip ne vienas pasmerktas žūti bendromis jėgomis buvo išgelbėtas iš mirties nasrų. Blogiau buvo su tais, kurių negalėjome išgelbėti nuo išvežimų į kitus konclagerius ir paskyrimų į sunkaus darbo komandas. Ypač baugino vežimai į akmenų skaldymo konclagerį Mauthauzeną. Koks ten lietuvius ištiko likimas – nežinoma.

Ar žuvo kas lietuvių grupėmis, neįrašant į konclagerio vergų skaičių (panašiai atsitikdavo su rusais ir lenkais), neteko patirti. Prieš pat Štuthofo evakuaciją dar kartą permečiau mirusiųjų žiniaraščius ir suskaičiavau žuvusius Štuthofe lietuvius. Buvo jų apie 150. Atsargumo sumetimais nepasižymėjau.

Be anksčiau paminėtų ir apibūdintų tautybių, Štuthofe buvo laikomi dar ESTAI, SERBAI, KROATAI ir kiti, bet šių tautybių vergų buvo nedaug...

* * *

Štuthofas pradėjo ruoštis kelionei. Iš artimesnių įmonių ir fabrikų pradėta grąžinti į konclagerį vergų komandas, daugelis paties lagerio darbų sustabdyta, komendantūros biurai pradėti likviduoti, į dėžes kraunami įvairūs daiktai. Pirmiausia sukrauta ir skubiai išsiųsta neįkainuojamos brangenybės: Hitlerio ir Himlerio portretai. Stalių dirbtuvėse mobilizuotos visos pajėgos,

dirbančios dviem pamainom – dieną ir naktį. Jos gamina dėžes. Po kelių dienų iš lagerio niekas neišleidžiamas, laikraščiai nepristatomi, blokuose daromos revizijos: ieškoma, ar kartais nėra slaptų radijo imtuvų. Dirba tik kelios komandos, tarp jų ir mes – drabužių kamera. Komendantūras įsakymu skubiai atrenkami geresni drabužiai ir čia pat kraunami į maišus. Esesmanai pradeda varstyti duris, reikalaudami lagaminų. Žinia, kuriuo tikslu. Mažiau ar daugiau, kiekvienas turi šio to prisiplėšęs. Kurie spėjo išsiųsti anksčiau į namus, dabar ramūs, kiti nerimsta reikalaudami ne po vieną, bet po kelis. Iš karto kameros vedėjas Cymas niekam nedavė: šiaip ar taip, lagaminai vergų nuosavybė, numeruoti, tam tikruose blankuose įrašyti. Netrukus betgi buvo rasta išeitis – pradėta lagaminus „skolintis“. Dėl akių įrašoma kiekvieno esesmano pavardė, pažymimas „skolinto“ lagamino numeris... Pirmiausia pradėta „skolinti“ norvegų lagaminus. Dauguma jų odiniai, pilni prikrauti drabužių bei skalbinių. Artimesniems savo draugams Cymas mielai „skolija“, primindamas, kad reikės „atiduoti“.

– Jawohl, jawohl! – pasižada kiekvienas.

Cymas kviečiamas į komendantūrą. Išeidamas liepia užsirakinti ir neįsileisti jokio esesmano, iki jis grįšiąs.

– Kažkas dvokia – šypsosi kapas.

– Ne tiek dvokia, kiek padai svyla, – pritariu. Žiūrime į žemėlapį ir netikėtai abu sulaikome kvapą. Girdėti tolima artilerijos komanda. Grįžta susinervinęs, pasikeitęs Cymas.

– Was ist loss, Herr Scharführer? – klausia kapas.

Cymas beviltiškai mosteli ranka:

– Alles ist Scheisse...

– Wie so?

Priėjęs prie žemėlapio, netardamas nė žodžio, Cymas ilgai žiūri. Paskui nuplėšia nuo sienos, sudrasko į gabalus ir meta krosnin.

– Kodėl? – vėl drįstu klausti rodydamas suplėšytą žemėlapį. – Mums juk reikia orientuotis, kur siųsti mirusiųjų drabužiai.

– Toksai komendanto įsakymas. Visi žemėlapiai ten, kur dirba kaliniai, turi būti sunaikinti.

– Kodėl? – kamantinėjame.

– Todėl, kad...

Cymas nebaigia. Jis tik priduria:

– Nereikia žymėti pavardžių skolinant lagaminus. Viskas Scheisse... Svarbu, kad nepatektumėm į bolševikų rankas. O drabužiai, lagaminai... Scheisse...

Pro šalį pravažiuoja du lavonų prikrauti vežimai. Nuo sausio 15 dienos kasdien konclageryje miršta 400–500 žmonių. Cymas stovi prie lango ir stiklinėmis akimis seka prikrautus lavonų vežimus. Paskui tyliai klausia:

– Kiek vakar mirė?

Kapas paduoda „Totenmeldung“.

– Ką? 550?

– Taip. Nespėjame išrinkti žinialapių.

– Ir nereikia.

– Nereikia?

– Nereikia. Ryt į darbą neisite.

Vėl pasigirsta duslus dundesys. Valandėlę visi trys klausome.

– Alles ist Scheisse... – kalba tyliai ne tai mums, ne tai patsai sau ir atsigręžęs ilgai žiūri į rėmuose ant stalo stovintį savo fiurerį. Paskui tyliai išslenkame iš kambario. Prie durų – vėl eilė esesmanų.

– Koffer, Koffer! –rėkauja vienas už kitą garsiau.

– Parodykite, – įsako Cymas, – kur sukrauti lagaminai. Tegu renkasi, kiek tik nori...

Gauja esesmanų sugriūva į baraką. Vienas kitą stumdydami, renkasi geresnius, suplyšusius meta šalin, keikiasi.

Pasigirsta varpas. Paskutinis. Temsta, ir mes išeiname iš barako, kuriame esesmanai maldauja Cymą parūpinti geresnių lagaminų. Tas tik kažką neaiškiai murma užrakindamas barako duris.

Kitą dieną iš lagerio neišleidžiamas nė vienas vergas. Po nakties ant sargybos bokštelių atsiranda kulkosvaidžių.

Tai – sausio 24 diena. Ji šalta, niūri, ilga ir nuobodi. Kas ką turime, kraunamės ir laukiame. Tą vakarą ilgai neiname gulti. Visi neramūs, net ir tie, kurie vis dar tiki, kad vokiečiai politiniais sumetimais bėga kas kur ištrūkęs. Naktis praeina beveik be miego, be poilsio.

Apie ketvirtą valandą ryto įgriūna užduseęs vyriausiasis kapas Klifotas.

– Aufstehen, fertigmachen! – rėkia drebančiu balsu.

Pašokstame lyg šaltu vandeniu apipilti. Klifotas aiškina:

– Rusai Elblionge! Po dviejų valandų prasideda konclagerio evakuacija. Jūsų blokas paskirtas į pirmąjį transportą.

Rytas šaltas. Apie 20° žemiau nulio. Tingiai artinasi aušra. Visi pasiruošę laukiame komandos pajudėti. Gatvėje po penkis išrikiuotas stovi pirmas Štuthofo vergų „transportas" – 840 asmenų. Daugumas nepažįstamų. Ir kur čia visus pažinsi, būdamas vienas iš 40 000 žmonių? Pirmose eilėse sveikieji vergai, kiekvienas užsimetęs ant pečių kuprinę. Jie dar atrodo pusėtinai. O toliau?

Tarsi matau prieš save Damelio paveikslą, vaizduojantį 1812 metais besitraukiančius iš Rusijos pro Vilnių prancūzus: apsirengę kas ką turi, dalis – apsisupę galvas antklodėmis... Panašiai atrodo ir didesnioji mūsų kolonos dalis. Tai iš ligoninės surinkti sveikesni ligoniai, pora šimtų nukamuotų latvių (buvusių esesmanų). Vos į žmones panašūs. Beveik visi apsivynioję apklotais galvas, dalis su klumpėmis, kai kurie be kepurių, po pažastimis su gautais kelionei kepalėliais duonos...

Vienas kitas išalkęs baigia valgyti. Visi trepena kojomis, šokinėja, mėgina šildytis. Ore darosi vis šviesiau, rytuose paraustа dangus, greit patekės saulė. Su pirmaisiais jos spinduliais pasigirsta kolonos vadovo komanda:

– Im Gleichschritt... marsch...

Stovįs prie vartų esesmanas skaičiuoja po penkis, ir mes iššygiuojame iš lagerio į nežinią.

Tolumoje dunda artilerija.

* * *

– Ein, zwei, drei! Links! Links! – rėkia iš visų pusių esesmanai. Po kojomis girgžda šalčio sukaustytas sniegas.

– Aufgehen, aufgehen! – šūkauja tie patys esesmanai ir mes trepename stoties link. Šalia lieka spygliuotoji elektros tvora, apšerkšniję barakai su apšalusiais langais. Pro juos žiūri laukdami savo eilės nelaimės draugai. Praeiname šalia komendantūros didžiųjų rūmų. Aplink tylu, tik girdėti sunkūs vergų žingsniai, esesmanų šūkavimai, šunų lojimas. Stotyje – nedidelis siaurojo geležinkelio kelių vagonų traukinėlis. Visus mus grūda į vagonus. Neskubančius esesmanai pavarinėja šautuvų buožėmis, lazdomis. Netrukus traukinys prigrūdamas lyg statinė silkių. Pasigirsta švilpukas, ir traukinys pajuda Gdansko pusėn. Po valandos netoli Vyslos sustoja. Iššokę iš traukinio esesmanai rėkia nesavais balsais:

– Aussteigen!

Galvotrūkčiais krentame vienas pro kitą iš vagono į gilų sniegą. Traukinys stovi atvirame lauke. Vėl riksmas, keiksmai. Esesmanai daužo šautuvų buožėmis klumpančius vergus, rikiuoja po penkis, ir netrukus mes pradedame kruvinuosius kašubų kalvarijos kelius... Brendame sniegu iki kelių. Nepratę keliauti, bematant pavargstame, pamuša kojas. Baimės pagauti, dalį daiktų metame – vis šiek tiek bus lengviau. Nepaisydamas esesmanų riksmo ir šautuvų buožių bei lazdų, grupelės po penkis pairsta, kolona išsitiesia, pasidaro kilometrinė.

– Trach... – nuaidi šūvis.

Žiūrime. Pirmoji auka. Nepaeinantį nušovė. Amžiną atilsį duok jam...

– Aufgehen, aufgehen, blöde Hunde!...

Štai ir Vyslos upė. Stovi keli laivai, šalia – didžiulis keltas. Guodžiamės, kad gal susodins į laivą ir išveš. Ne vienam tačiau ateina į galvą mintis – baisi, šiurpulinga:

– Susodins į seną laivą, išveš į jūrą ir nuleis į dugną.

– Visko gali būti.

– Ir ženklo neliks, kur žuvai...

– Viešpatie, būk maloningas!

Kol paskutinieji pasiekia upę, praeina gerokas pusvalandis. Per tą laiką sutupiame ant sniego, atgauname kvapą, truputį pailsime. Kolonos vadas SS puskarininkis Bratkė įsako lipti į keltą. Vadinasi, neveš laivais nei kur kitur, nei skandinti. Rytuose dunda patrankos, šalimais – ilgiausia virtinė vežimų. Gyventojai bėga. Kažkaip lengviau sieloje.

– Ir jums, žalčiai, atėjo galas, – kalba kažkas patenkintas ir šypsodamasis priduria: – Nepabėgsite! Teisingumo ranka jus visur pasieks. Už viską užmokėsite.

Keltas sujuda, ir po valandėlės jau esame kairiajame Vyslos krante. Perkėlus likusią kolonos dalį, kopiame į kalną ir tęsiame beveik 10 dienų trunkusią kruvinąją kelionę.

Kai mūsų kolona išsitiesia, kai žvelgiu į aplinkui saulėje blizgantį sniegą, prisimenu ne kartą matytą vaizdą – panašiai caro laikais šimtai tūkstančių žmonių etapu buvo varomi į Sibirą. Keliaudavo ištisus mėnesius didžiausiais, kvapą užmušančiais šalčiais... Ir mes atrodome panašūs į caro laikų katorgininkus. Ir kur?! Europos centre!.. Iš paskos seka vadinamasis „mirties būrys“: keli esesmanai su šunimis. Negalinčius eiti šaudo vietoje. Šunys nupenėti, apdengti šiltomis, išsiuvinėtomis vilnonėmis antklodėmis... Jų kampuose dvi raidės – H.H. Tai hitlerinė šunų organizacija – Hitlerhunde!..

Esesmanai beveik be pertraukos rėkauja: „Aufgehen“! Šalia ir iš paskos eidami čia žodžiu, čia lazda ragina neatsilikti. Juo to-

liau, juo didžiulė kolona vis labiau ilgėja, vis dažniau pasigirsta tai šautuvo, tai pistoleto šūviai. Vėl vaizduotėje slenka kažkada matytas šiurpulingas piešinys, vaizduojąs kruvinąją Afrikos negrų tragediją: keli vergų pirkliai varo tyrlaukiais būrį vergų. Vienas jų pavargo, nepaeina. Pirklys išsiima peilį, perpjauna kaklą, ir paplūdęs kraujuose vergas lieka baigti gyvenimo tyruose... Likusieji iš paskutiniųjų, saulės kepinami, žingsniuoja toliau. Kada tai buvo – nežinau. Tikra yra tik viena – ne XX amžiuje ir ne Europoje.

XVIII amžiaus pabaigoje Prancūzijoje, XIX amžiuje visoje Europoje buvo kovojama už svarbiausiąją žmogaus teisę – gyventi. Kiek per visą tą laiką kilniųjų žmonių darbavosi šios idėjos labui, kiek kovojo, žuvo, kiek šiuo klausimu parašyta grožinės ir mokslinės literatūros!.. Daugeliui netolimos praeities kovotojų rodėsi, kad jie nedovanai aukojasi – kad ateis laikas, kada žmogus žmogui bus ne vilkas, bet žmogus; kada vienas kitam nenuodys gyvenimo, nekas artimui duobės; kada kiekvienas turės teisę gyventi, naudotis gamtos duotomis žmogui gėrybėmis.

Tuo tarpu...

XX amžiaus viduryje pačiame Europos centre užpustytais keliais etapu varomi į nežinią tūkstančiai vergų, varomi nuvarginti, apiplyšę, alkani... Negalinčius eiti esesmanai su pasigėrėjimu, vienas kitą lenkdami, šaudo. Kiek tais metais per sausį ir kovą kašubų žemės pakelėse buvo nušauta žmonių – sunku pasakyti. Manoma, apie 10000. Skaičius vargu ar perdėtas. Aštraus peilio, kaip anam Afrikos vergų pirkliui, nereikia – pakanka mažytės kulkos... Smegenys išsitaško, kraujuose paplūdęs vergas koja nuo kelio nustumiamas į griovį. Jei dar juda, jei sargybinis neįsitikinęs, kad jo auka jau negyva, dėl visa ko suvaro dar keletą kulkų. Kitas dėl savo malonumo mirštantį vergą dar šunimi pjudo.

– Aufgehen, aufgehen, blöde Hunde! – rėkia dėdamas į makštį dar rūkstančiu vamzdžiu pistoletą esesmanas. Kolona slenka toliau.

Kokia baisi gėda mūsų amžiui prieš savo pirmtaką – vieną kilniausių žmonijos istorijoje amžių! Visi to amžiaus laimėjimai, idealai dabar galutinai yra išniekinti, purvinais batais sutrypti, o pačiame Europos centre jau keleri metai klesti amžių amžiais nežinoma žmonių vergija...

Einame galvas nuleidę, lyg aršiausi piktadariai. Trūksta tik pančių. Kur einame – niekas nežino. Atrodo, sukame lyg į pietus. Varo mus ne vieškeliais, bet šunkeliais. Vieškeliai pilni bėgančių į Vakarus. Negalime juk jiems trukdyti: būdami vergai, negalime painiotis po kojomis išrinktajai Europos tautai...

* * *

Tęsiame žygį toliau. Paėję apie kilometrą, sukame į kairę. Negalime juk eiti per miestą, negalime baidyti ir taip jau išbaidytų ir pasiruošusių bėgti gyventojų. Klampojame suartu lauku. Vienas kitas klumpa, keliasi, rėplioja toliau. Kiek lengviau atsikvepiame įėję į kelią. Kur mus veda? Niekas nežino, nors visi įvairiai spėlioja. Viena aišku – esame toliau nuo fronto. Iš tikrųjų patrankų dundėjimas vos girdėti. O taip norėtųsi, kad jos griaustų čia pat, kad sviediniai švilptų virš mūsų galvų!.. Gal tuomet lengviau būtų išvengti kiekviename žingsnyje tykančios mirties. O ji tyko. Vakar, pirmąją etapo dieną, nušovė 16 draugų. Visi jie guli pakelėse, grioviuose sutriuškintomis galvomis, iškreiptais veidais ir vienu balsu su visomis Europos tautomis šaukia: „KALTINAME! Kaltiname milijonų pavergėjus, kaltiname milijonų nekaltų žmonių budelius – žudikus!“

Summary

In the preface of the book "Stutthof - the Gate to Hell" historian Artûras Bubnys gives a general description of the German occupation in Lithuania. The Nazis did not bring freedom for Lithuania as had been expected. In fact Lithuania became an administrative unit of the Third Reich. The Nazis disarmed Lithuanian freedom forces of the uprising of 1941 and banned all activities of political and public organisations. Initially Lithuanians took to legal measures in the fight for their rights, but very soon changed the tactics. Lithuanian freedom fighters realised the determination of the Nazis to deal with everyone disagreeing with their policy and order, and consequently the movement went to underground. Basically the activities of freedom fighters embraced anti-Nazi propaganda and the sabotage of the Nazi occupation regime. The result of such activities was the failure of the Nazis to form a Lithuanian SS unit.

The Nazis answered to Lithuanian anti-Nazi activities by repression. The repression started in March 16-17 of 1943. Without any charges and trial 23 persons from the capital town Vilnius, 17 from Kaunas city, five from Marjampolë city, and one person from Ðiauliai city were arrested and imprisoned in Stutthof concentration camp. Later in April, the same year, another the so called "journalist group", came to the camp. Basically, the arrested were the representatives of Lithuania's intelligentsia. Among the arrested there were four general assessors, five professors, four gymnasium head masters, three lawyers, two priests, teachers, journalists, diplomats and even students. The protests of Lithuanian people against such repression and continuous underground activities made the Nazis to declare the arrested as

"the prisoners of honour". Unfortunately, it has been done too late, as many of the arrested either perished or left the camp with ruined health.

After the War the fate of those who survived the atrocities of Stutthof concentration camp was none the better. Some of them the Soviet occupants sent to concentration camps in Siberia, some of them died in the fight for the freedom of Lithuania against the Soviet occupation, and others were brought to strange countries.

The plot of the book turns on the cities where Lithuanian martyrs had been arrested by the Nazis and sent to Stutthof concentration camp. The book is supplemented with biographical facts, memories, documentary material and photo pictures. Some memories are very short and fragmentary, others - very minute, and some of them can be considered as a separate work of fiction.

It should be noted that the memories of the former Stutthof prisoners Stasys Yla, a priest, and Antanas Kuèinskas-Gervydas, a historian, published in 1950-1951 in the USA are nearly a collector's item. A work of fiction "The Forest of Gods" by Balys Sruoga, also a prisoner of Stutthof concentration camp, published in Lithuania during the Soviet regime, had been strictly censored. The examination of the Nazi occupation in Lithuania during the Soviet period has been one-sided. The scholars could not make a deep and objective investigation of the issue except the activities of the Red partisans. But the tortures of Lithuanian martyrs at Stutthof reveal another side of reality. So an idea to collect and publish the memories and documentary material of the former Stutthof prisoners or their relatives occurred, when five years ago the 50th anniversary of the liberation of Stutthof concentration camp had been commemorated.

The book comprises the material that should be known by all people of Lithuania. Let it be a monument for the Prisoners' of Honour sacrifice to Lithuania.

TURINYS

Įvadas 5

Arūnas Bubnys. Lietuvių kelias į Štuthofą 8

I dalis
PERŽENGĘ PRAGARO VARTUS

Kauno grupė 37

Kazimieras Bauba...37. – Juozas Brėdikis...47. – Pranas Meškauskas-Germantas...65. – Stasys Yla...78. – Jonas Katinauskas...79. – Mečislovas Kriaučiūnas...83. – Antanas Kučinskas (Kučas)-Gervydas...84. – Kazys Kuprėnas...87. – Mečislovas Mackevičius...87. – Mykolas Mačiokas...88. – Vytautas Meilus...90. – Juozas Narakas...91. – Mykolas Pečeliūnas...92. – Stasys Puodžius...92. – Vytautas Stanevičius (Staneika)...93. – Antanas Starkus...93. – Pilypas Žukauskas-Narutis...98.

Marijampolės grupė 107

Ignas Budrys...107. – Antanas Januševičius...111. – Zigmantas Masaitis...114. – Leonas Puskunigis...141. – Juozas Valenta...142.

Vilniaus grupė 146

Vincas Blažys...171. – Petras Buragas...146. – Vladas Butkus...147. – Jonas Čiuberkis...149. – Adolfas Darginavičius...149. – Vladas Darginavičius...178. – Bronius Grigas...170. – Vladas Rafaelis Jurgutis...151. – Aleksandras Kantvilas...152. – Petras Kerpė... 205. – Petras Kiškis...206. – Alfonsas Lipniūnas (Lipnickas)... 207. – Antanas Liūdžius...212. – Rapolas Mackonis...212. – Jonas Malinauskas...174. – Petras Masiulis...217. – Kazys Rakūnas...170. – Jonas Rimšauskas...180. – Balys Sruoga...219. – Jonas Šernas...220.

– Algirdas Kazimieras Tumėnas...221. – Vytautas Vaclovas Tumėnas...221. – Jurgis Valiukevičius-Valiukas... 222.

Jonas Noreika (Šiauliai) 223

Spaudos darbuotojų ir žurnalistų grupė 226
Nikodemas Abromavičius...226. – Vaclovas Aksninis...226. – Jonas Balčaitis...227. – Henrikas Blazas...228. – Vladas Čekauskas...228. – Antanas Vytautas Daniūnas...230. – Povilas Janeliūnas...231. – Balys Kulys...232. – Simas Kvietka...232. – Petras Lugas...234. – Stasys Lugas...235. – Juozas Lukoševičius...235. – Augustinas Stankevičius...236. – Vladislovas Telksnys...236. – Ksaveras Urbanavičius...244 – Pranas Žukas...245.

II dalis
IŠ NEBŪTIES SUGRĮŽUS

Leonas Puskunigis. Štuthofo žardienos 251
Rapolas Mackonis. Mes dar gyvi žmonės (atsiminimų fragmentai) 422

Summary 484

Pragaro vartai – Štuthofas

Nuotraukos iš Kauno IX forto muziejaus,
J. Brėdikio ir B. Masaitytės
asmeninių archyvų

Dailininkas Alfonsas Žvilius
Redaktorė Rūta Karvelytė
Tekstą rinko
Audronė Mockienė
Maketavo Mykolas Žvilius

SL 2015. 1998 05 11. 15, 25 sp. l.
Tiražas 1500 egz. Užs. Nr. 1264
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-2001 Vilnius
Spausdino Poligrafinių paslaugų įmonė,
Strazdelio g. 1, LT-2600 Vilnius
Kaina sutartinė